

DÜNYA SAVAŞ TARİHİ

OSMANLI ASKERÎ TARİHİ

Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri

1792 - 1918

EDİTÖR: GÜLTEKİN YILDIZ

TİMAŞ

DÜNYA SAVAŞ TARİHİ

OSMANLI ASKERÎ TARİHİ

KARA, DENİZ VE HAVA KUVVETLERİ 1792-1918

OSMANLI ASKERÎ TARİHİ
Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri
1792-1918

TİMAŞ YAYINLARI | 3130
Görsel Tarih Dizisi | 10

PROJE EDİTÖRÜ
Adem Koçal

EDİTÖR
Tuğçe İnceoğlu

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Haziran 2013, İstanbul

ISBN
ISBN 978-605-08-1069-1
9 786050 810691

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alaykösku Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Seçil Ofset
100. Yıl Matbaacılar
Sitesi 4. Cad. No: 77
Bağcılar / İSTANBUL
Tel: (0212) 629 06 15
Matbaa Sertifika No:12068

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

DÜNYA SAVAŞ TARİHİ

OSMANLI ASKERÎ TARİHİ

KARA, DENİZ VE HAVA KUVVETLERİ 1792-1918

EDİTÖR: GÜLTEKİN YILDIZ

TİMAŞ

İstanbul 2013

Osmanlı ve Türk askerî tarihçiliğinin banisi
Mirliva Ahmed Muhtar Paşa'ya...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

1. KALELER 11
Mahir Aydın

2. KARA KUVVETLERİ 35
Gültekin Yıldız

3. KARA KUVVETLERİNDE AVRUPALI DANIŞMANLAR 79
Fatih Yeşil

4. SİLAH İTHALATI VE KARA HARP SANAYİİ 99
Fatih Tetik-Serdal Soyluer

5. DENİZ KUVVETLERİ VE DENİZ HARP SANAYİİ 121
Ali Fuat Örenç

6. HAVA KUVVETLERİ 163
Mustafa Yeni

7. OSMANLI-RUS HARPLERİ (1768-1878) 181
İbrahim Köremezli

8. ON YILLIK HARP VE TOPYEKÛN SEFERBERLİK 205
Mehmet Beşikçi

9. DENİZ MUHAREBELERİ VE MÜŞTEREK HAREKÂT
(1792-1912) 227
Emir Yener

DİPNOTLAR 249

BİBLİYOGRAFYA 261

YAZARLARIN BİYOGRAFİLERİ 269

Önsöz

Her devlet teşkilatı, başlangıçta bir savaş ve ordu teşkilatına dayanır. Alman tarihçi Otto Hintze'nin bu tespiti, Osmanlı tarihi için de bihakkın doğrudur.

Pek çok rakibi gibi Osmanlı Devleti de 17. yüzyıldan itibaren, kadro ve malzeme ihtiyacı sürekli artan bir silahlı kuvvete sahip olmanın zorluklarıyla karşılaştı. 19. yüzyıla gelindiğinde, savaş zamanında, sayısı artık yüz binleri bulan asker ve sözleşmeli savaşçıyı bulup seferber etmek, bunların iaşe ve ibatelerini karşılamak, ateşli silahlar ve diğer savaş araçlarındaki teknolojik gelişmeleri takip ederek bunları tedarik etmek, askerî teşkilat kadar devlet teşkilatının da yenilenmesini zaruri kılıyordu.

Kıta Avrupası'nda Devrim ve Napoléon Savaşları ile birlikte zorunlu yurttaş askerliğine dayalı kitle ordularının oluşturulması, politik form ve ekonomik organizasyonda köklü dönüşümleri tetikledi. Sonradan *ulus-devlet* ve *endüstri toplumu* olarak adlandırılacak bu yeni sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapılar içinde, hem savaş hem de üretim giderek daha fazla mekanikleşti. Sıradan insanın barış ve savaş zamanlarındaki hayat tecrübelerinde büyük kırılmalar meydana geldi.

Bu ciltte ele alınan *Osmanlı askerî tarihinin en uzun yüzyılı*, üç kıtaya yayılmış geniş ülkesi üzerinde Osmanlı Devleti'nin sancılı yenileşme hikâyesinin ana eksenidir. Tarih eğitimini Türkiye'de almış hemen herkes, Osmanlı tarihine dair en iyi bildiği şeyin, savaşlar ve askerî teşkilat olduğunu düşünür. Oysa Osmanlı tarihi hakkında bugüne kadar yapılmış akademik incelemelerin içeriğine bakılırsa, askerî tarihin âdeta bir "kara delik" gibi durduğu görülür. Savaşların başlangıç ve bitiş tarihlerini, başlıca muharebe ve komutanların adlarını, savaştan sonra imzalanmış antlaşmaların birkaç maddesini bilmekle, buzdağının su üstündeki kısmını dahi tanımlamak mümkün değildir.

Belki de en kompleks beşeri faaliyeti olan savaşın yürütülmesi ve organizasyonu, bünyesinde stratejik kararlar kadar pek çok teknik ayrıntıyı da barındırır. Ordu ve donanmaların savaş zamanı faaliyetlerini anlamak, barış zamanı teşkilatlarını tanımaya da bağlıdır. Bu ise sadece "teşkilat, malzeme, kadro" üçlemesiyle sınırlı bir okumayla yapılamaz. Bilhassa kitle orduları devrinde, askerlik yapan yurttaşların içinden geldiği toplumun manevi ve kültürel dünyası, örf ve âdetleri, inanç ve değerleri de askerî tarih analizinin ayrılmaz parçasıdır. Osmanlı gibi ömrü ve geleneği uzun, coğrafyası geniş, nüfusu oldukça heterojen, rakip ve düşmanları çeşitli, karada ve denizde girdiği sıcak çatışmaları fazla olan bir devletin askerî tarihi de bu yüzden iyice araştırılmadan tanınabilecek bir alan değildir.

Yakın bir zamana kadar, Osmanlı askerî tarihi üzerinde çalışan sivil akademisyenler ile araştırmacıların sayısı, Türkiye'de ve dünyada bir elin parmağını geçmiyordu. Askerî tarihin askerlerin işi olduğuna dair kökleri Birinci Dünya Savaşı dönemine dek giden kabul, Türkiye'de varlığını korumaya devam ediyor gibiydi. Yerli araştırmaların az olması, daha çok İngilizce kaleme alınan dünya askerî tarih literatüründe Osmanlı/Türk askerî tarihinin yok sayılmasıyla desteklendi. Osmanlı ordusu ve donanmasının son dönemine ait resmî kayıtların daha çok askerî arşiv ve müzelerde bulunması ve bunların araştırmaya neredeyse kapalı tutulması da, resmen görevlendirilmiş emekli ve muvazzaf subay kökenli asker tarihçiler dışındaki araştırmacılar tarafından layıkıyla incelenememesine zemin hazırladı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında

nükleer çağa girilmesiyle birlikte, nizami harpler azalıp askerî tarihten "çıkarılacak dersler"den umut kesilmeye başlanınca, Türkiye'deki resmî askerî tarih araştırmaları da her geçen yıl iyice azaldı. Yapılan yayınlar, 1918-1945 arası yapılmış sefer ve harekât incelemelerinin yeni yazıya çevrilmesinden ibaret kaldı. Hemen herkesin ağzında Osmanlıların ve Türklerin savaşçılık kabiliyetlerine ve askerî gücüne dair basmakalıp sözler dolaşsa da, zorunlu askerliğin hâlâ sürdüğü bir ülke olmasına rağmen, diğer NATO üyelerine kıyasla Türkiye, doğru bilgilere dayalı askerî kültürün en az popülerleştiği ve sivilleştiği ülkelerden birine dönüştü.

Geçtiğimiz on yılda bu olumsuz manzara değişmeye başladı. Dünyada ve Türkiye'de hızla artan Osmanlı araştırmaları çerçevesinde sıra en nihayet askerî tarihe de gelmişti. Osmanlı Devleti tarihinin, Osmanlı askerî tarihi iyice bilinmeden anlaşılamayacağı az çok kabul görür oldu. ABD ve Avrupa'da kendini gösteren "yeni askerî tarih" incelemeleri ile birlikte, Osmanlı askerî tarihinin de hem politik ve askerî, hem de sosyal, ekonomik, kültürel ve entelektüel cepheleriyle gün ışığına çıkartılması eğilimi güçlendi. Aralarında bu ciltteki parça yazıları kaleme alanların da bulunduğu onlarca akademisyen, Osmanlı askerî tarihinin "klasik" ve "yenileşme" dönemlerine ait yüksek lisans ve doktora çalışmalarına başladılar. Üniversitelerde askerî tarih dersleri okutulmaya başlandı. Sivil yayınevlerinin dünya ve Avrupa askerî tarihine dair yayınladığı çeviriler, askerî tarihin ancak karşılaştırmalı bir tarihçilik perspektifiyle anlaşılabileceği hususunda belirli bir farkındalık yarattı. Başta silahlar ve üniformalar olmak üzere askerî tarihimizin geride bıraktığı objeler ile asker mektupları ve hatıralarına merak duyan gönüllü kişi ve toplulukların ortaya çıkışı da, bu alanda mevcut bilgi eksikliklerinin görülmesinde önemli katkılar sağladı.

Elinizdeki kitap, Birinci Dünya Savaşı'nın yüzüncü yılına 1 kala, Osmanlı askerî tarihinin son dönemine dair akademik ve popüler literatürdeki bir boşluğu doldurmak üzere tasarlanmıştır. Osmanlı askeriyesinin farklı kuvvetleri (kara, deniz, hava) ve farklı sınıflarını (piyade, süvari, topçu vs.), barış ve savaş zamanı faaliyetlerini, teşkilatı ve askerî sanayisini bir arada ve orijinal görüntülerle desteklenmiş olarak ele alan kolektif bir kitap bugüne kadar ne Türkçe ne de diğer dillerde mevcuttu. TSK'nın askerî tarihten sorumlu biriminin (Harp Tarihi/ATASE Başkanlığı) yayınladığı TSK Tarihi Dizisi içinde 1792-1918 arasını ele alan ve şu an baskısı bulunmayan iki cilt, yayınladıkları tarih itibariyle çok faydalı olmakla beraber, hem bilgi hem de yaklaşım açısından güncellenmeye muhtaçtır. Ayrıca yeterince görsel malzemeden de yoksundur. Osmanlı deniz ve hava kuvvetlerinin tarihine dair Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve son birkaç yılda resmî kurumların desteğiyle asker ya da akademisyen kökenli araştırmacılara hazırlatılmış eserler ise, kıymetli teknik bilgiler içerseler de, sadece tek bir kuvveti bazen fazlasıyla ayrıntılı bazen de görsel malzemesiz ele almaktadır. Harp Okulları ve Harp Akademileri'nin yanı sıra üniversitelerde okutulan son dönem Osmanlı harp tarihi/askerî tarihi dersleri için günümüze uygun ders kitapları da yoktur. Hal böyle olunca, Geç Osmanlı askerî tarihine ilgi duyan biri için gidilecek iki yol vardır: Kütüphanelerde dahi bulunması zor pek çok eski ve yeni yayını bulup sonra sabırla içlerinden gereken bilgileri süzmeye çalışmak ya da çağın eğilimine uyup internetteki aramalarda karşısına çıkan yazılı ve görsel malzemeye kendini teslim etmek.

Akademik kariyerinin farklı seviyelerinde bulunan, ancak hepsi Osmanlı askerî tarihinde özgün araştırmalara sahip 10 araştırmacının katkılarıyla meydana gelen bu kitap, 1792-1918 arası dönemde Osmanlı askeriyesinin teşkilat, teçhizat ve doktrin tarihini bir bütünlük içinde ve dünya askerî tarihiyle karşılaştırmalı olarak ele almak kasdıyla meydana getirildi. Yazılarda, hem güncel araştırmaların getirdiği yeni yorum ve yaklaşımlardan hem de Türkiye içi ve dışındaki farklı arşiv, kütüphane ve müzelerde muhafaza edilen belgeler, yazma ve basma kaynak eserler ile görsel malzeme içeren albümlerden

faydalanıldı. Bir taraftan genel değerlendirmelerle büyük resme dikkat çekilmeye çalışılırken, birçoğu ilk kez bu kitapta açıklanan teknik bilgiler de ayrıntıda gözden kaçırılmamaya uğraşıldı. Bu sahada çalışan ve çalışacak akademik tarih araştırmacıları kadar, sahanın diğer önemli paydaşları olan subaylar, askerî öğrenciler ve askerî tarihe ilgi duyan siviller de muhatap olarak dikkate alındı. Bu yüzden, mümkün olduğunca açık, sade ve anlaşılır bir dil kullanılmasına, teknik terimlerin yeri geldikçe açıklanmasına ve kaynaklara yapılan göndermelerin metnin takibini güçleştirmeyecek sıklıkta yapılmasına hususi gayret gösterildi.

Bir yıllık ortak bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkan bu eser, Osmanlı askerî tarihinin son dönemine ait bütün temaları ve problemleri ele almak ya da onlara son noktayı koymak iddiasında değildir. Aksine, gelecekte benzerlerinin ortaya çıkması ve böylelikle Osmanlı ve Türkiye yakın tarihinin daha iyi anlaşılması adına atılmış bir ilk adımdır. Bu projeye destek vererek *Dünya Savaş Tarihi* dizisinin bir parçası olarak kitaplaşmasını sağlayan TİMAŞ Yayınları'na, tarih editörü Adem Koçal'ın şahsında teşekkür borçlu olduğumuzu belirtmeliyim. Kitaba katkı sağlayan diğer 9 akademisyen ve doktoranta da, yazılarının organik bir bütünlük sunması adına kendilerinden talep edilmiş değişiklik ve düzeltme taleplerini bihakkın yerine getirdikleri için, şahsım ve yayınevi adına ayrıca teşekkür ediyorum. Bütün çabalarımıza rağmen gözden kaçmış olma ihtimali bulunan hatalar ile kitabın sınırlı hacmi ya da henüz yeterli inceleme bulunmamasından dolayı ele alınamamış hususlar için ise, kitabın değerli okuyucularının hoşgörüsünü istirham ediyorum.

Dr. Gültekin YILDIZ

Niğbolu Kalesi'nin teslimi, 16 Temmuz 1877
(Nikolay Dmitriyev-Orenburgskiy)

1. BÖLÜM

KALELER

Sınırlar bir ülkenin tenidir; ten zarar görürse, can acır. Bu acının ilk duyulduğu sinir ucları, kalelerdir. Bu nedenle kale, tek kelime ile güvenlik demektir. Bu güven şemsiyesi, ilk önce varoşta yaşayan sivil halk için geçerlidir. Kalelerin dibindeki varoşun sınır çizgisi, kaleden atılan top güllesinin düştüğü yerdir.

Neredeyse her Osmanlı kalesinin dibinde, başlangıçta Hıristiyan halkın yaşadığı bir *varoş* bulunur. Bu alanın sınır çizgisi, kaleden atılan top güllesinin düştüğü yerdir ki, varoşa *top altı* denmesi de bundandır. Geçmişteki kale varoşları günümüzdeki birçok şehrin çekirdeğini oluşturur.

Bir Osmanlı İmparatorluğu haritası üzerinde kalelerin yerlerini nokta ölçeğinde gösterecek olsak, neredeyse boş alan kalmaz. Bunların, ancak çok önemli ve sınır boyunda serhad özelliği taşıyanları, bu yazıda ele alınacaktır. Osmanlı yöneticileri de kaleleri, büyük kale ve küçük kale olarak iki gruba ayırmış ve yüzyıllar boyu süren işlem ve işlev konularını bu çerçevede ele almışlardır.

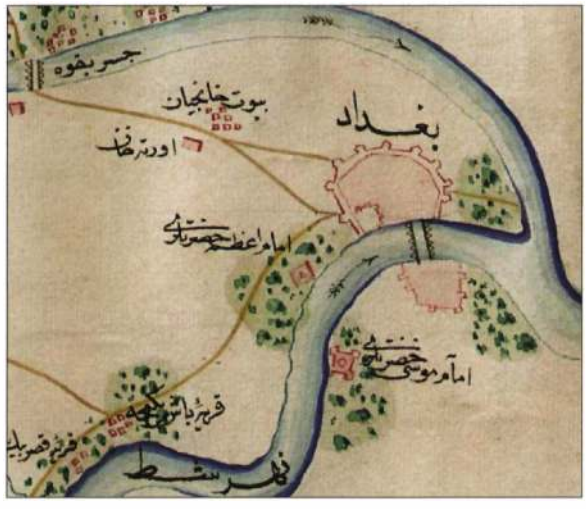
Genel olarak kaleler, Karadeniz ve Akdeniz ile bu havzalara dökülen nehirlerin dolayında yer alır.

Tuna boyu kaleleri

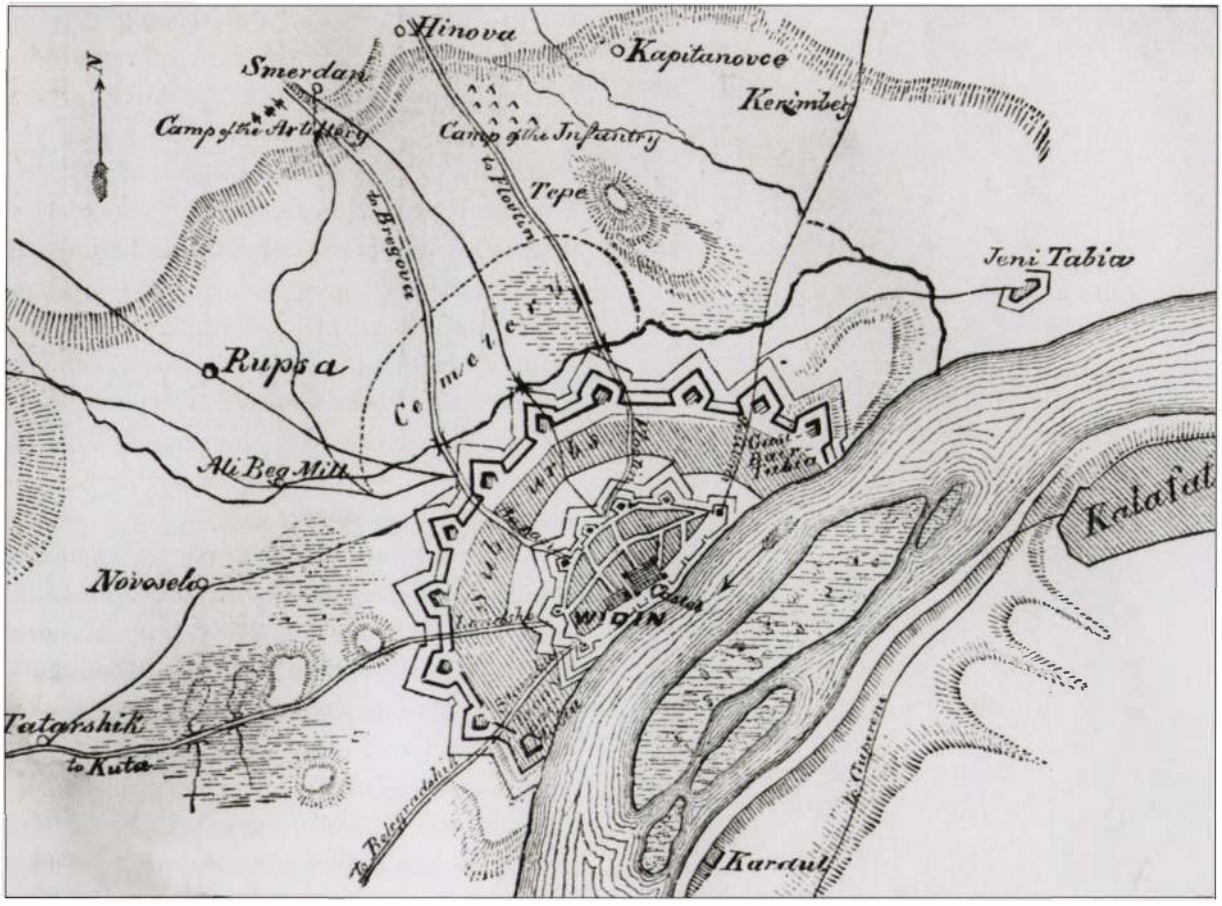
Osmanlı'nın kullandığı ve önem verdiği kalelerin neredeyse tamamı, kendisinden önce de var olmuş yapılardır. Daha önce ahşap olup sonradan taştan yapılanlar ya da terk edilmişken yeniden canlandırılanlar aralarındaki farklardır. Konuşlandığı bölgenin stratejik öneminden dolayı inşa edilmiş çoğu kale, modern teknolojik gelişmeler ile birlikte değişecek yeni savunma anlayışına kadar yüzyıllarca önemini sürdürmüştür.

İmparatorluk ölçüsüne ulaştıktan sonra Osmanlı, doğu ve batı olmak üzere, iki cephede İran ve Avusturya ile savaştı ve tarafların temas noktasındaki kaleler de bu mücadelelere paralel biçimlendi. İran'ın Müslüman olması ve iki devlet arasındaki coğrafyanın yüksek engebelerden oluşan *doğal sınır* özelliği taşıması, ancak bu sınırın güney kısmında, Bağdad Kalesi örneğinde olduğu türden, ara sıra el değiştirmelere neden oldu. Avusturya Cephesi'ndeki kaleler ise İran örneğinin tersi bir sayı çokluğuna sahipti. Osmanlı, Habsburglara karşı 200 yılı aşkın süre çok yönlü bir mücadele verirken, kaleler de bundan payını fazlasıyla aldı.

Bağdad Kalesi

Önemini kolay kolay kaybetmeyen coğrafya şartları, kalelerin özellikleri ve sayısında her zaman etkili olmuştur. Bağdad Kalesi, Şat Nehri'nin iki yakasında, sınırlı yeşil alan ve yerleşime sahipken; Kafkasya'nın kendisi bir yalçın kaledir. Öyle ki, bütün Osmanlı kıyılarında rüzgâr denizden karaya doğru eserken, bu durum Kafkasya'da tersinedir. Önemli ve büyük yerleşim biriminin olmadığı Kafdağı'nda, zamanla yapılan kaleler de parmakla gösterilecek kadar azdır. Avusturya Cephesi ise bitki örtüsü ve su kaynaklarının iç içe olduğu ve bu nedenle üzerinde çokça yerleşim biriminin yer aldığı topraklardan oluşur. Buradaki tek sıkıntı, görüş alanının darlığı ve akarsular tarafından parçalanmaktan kaynaklanan geçiş zorluğudur. Bu yüzden Bosna Eyaleti, bağ-bahçe-bostan türü alanlar arasında, toplam sayısı 200'ü bulan kale, palanka ve kulelerden geçilmez. Bosna, Hersek, Bihke, Kilis ve İzvornik sancaklarından oluşan bu bölgede, 300 yıla yakın, *kale kaptanlığı* uygulaması söz konusudur. Her kazada birkaç kaptan görev alır, her birinin sorumluluk alanında en az birer

Vidin Kalesi planı

kale ve kule bulunur.[1] Bu cephenin direnç noktasını, her ikisi de Tuna kıyısında yer alan Belgrad ve Vidin oluşturur.

Belgrad ve Vidin öylesine büyüklerdi ki diğer büyük kalelerden ayrı tutulmakta ve tek başlarına değerlendirilmekteydiler. Belgrad *aşağı kale* ve *yukarı kale* olarak iki birimden oluşuyordu ve büyüklüklerinden dolayı bunlar iki *Belgradcık Kalesi* olarak adlandırılıyordu. Vidin'de ise, kendisine bağlı 5 palanka dışında, 1860'ta kale duvarları içinde 2440 ev, 1170 dükkân ile 90 kadar mahalle mevcuttu.

Osmanlı'nın üçüncü cephesi, İran ve Avusturya cephelerinin dışında ve sonrasında Rusya'ya karşı açılacaktır. Ancak Rus Cephesi, ilk iki cepheden oldukça farklıdır. Bu farklardan birincisi, Rusya yönündeki toprakların Kırım Hanlığı ile yönetilmesi ve burada büyük kale yapılmamasıdır. Kırım, Karadeniz'in en güzel limanlarına sahip ise de, birbirine yakın yerleşim birimleri olmadığı ve bu yüzden ulaşım zorluğu çekildiği için, tarihçi Cevdet Paşa'nın tabiriyle *çöl gibi* bir yerdir.[2]

Rusya yönünde, 1711 Prut Antlaşması'ndan sonra sınır tanımlamasına gidilecek ve Azak Kalesi'nin onarım ve güçlendirilmesi *hepsinden önemli* sayılırken, Özi'den *İslâm sınırının seddi* olarak söz edilecektir. Hemen ardından Or ve Akkerman, bu sınırın önemli köşe taşları olarak gündeme gelecektir. Ayrıca Özi'de yeni bir yapılanmaya gidilecek ve burada Eski Özi, Yeni Özi ve Kılburun kaleleri ile Yeni Hasan Paşa Palankası ve Kaptan Hasan Paşa Palankası'ndan oluşan bir savunma grubu kurulacaktır.

Ancak Eflâk ve Boğdan için savunma zinciri *Tuna Boyu* ile sınırlıdır ve daha yukarıda kale bulunmaz. Buna karşın Batı Karadeniz kıyılarında ve özellikle

Turla (Dinyester) ve Prut bölgesi (1774)

Tuna deltasında, önemli kalelerden oluşan bir yoğunluk yaşanır. Dobruca toprağında Maçin, İsakça, Tulça ve Karaharman vardır ki, bu son iki kale, Tuna deltasına güneyden bakar. Maçin'in tam karşısında ve Eflâk toprağında İbrail ve onun yukarısında, Prut'un Tuna'ya karıştığı yerde Kalas bulunur. Tuna deltasının kuzeyinde, Prut ve Turla (Dnyester) nehirleri arasında kalan Bucak Eyaleti toprağında, Tulça'nın karşısında İsmail ve Karaharman'ın karşısında Kili yer alır. Ayrıca Turla Nehri boyunda, Karadeniz'den Leh ülkesine doğru kaleler sıralanır: Akkerman, Yanık Palanka, Bender ve Hotin. Kamaniçe ise Turla'nın kuzeyindedir ve *nehrin kaynağına göre* yapılan yön tanımlamasıyla solda kalır.

Rusya Cephesi'ndeki sınırın gelişmesinde önemli bir etken, Çarlık Rusyası'nın, Osmanlı'nın duraklama sürecinde yükselişe geçmiş olmasıdır. Bir yanda fetih dönemi kapanan bir Osmanlı, öbür yanda imparatorluk yolunda hızlı adımlar atan bir Rusya vardır. Örneğin Anapa, Kırım'ın kaybından ve biraz da iş işten geçtikten sonra yeniden yapılacaktır.[3] Osmanlı'nın kimi zaman iki cepheli olarak, Avusturya ve Rusya ile aynı anda savaşmak zorunda kalması da bir diğer belirleyicidir. Rusya, Osmanlı'nın karşısına ilk büyük çıkışı olan 1768'den tam 60 yıl sonra, 1828-29 Savaşı'nda Anapa, Faş, Ahısha ve Ahilkelek'i alarak, Anadolu sınırına dayanacaktır. İşte bu kısa süre, Rusya Cephesi'nde Belgrad veya Vidin benzeri büyük kale yapılanmasına imkân vermemiştir.

Rus Harpleri'nde savunma grubu oluşturan Tuna Deltası kaleleri

Rusya'nın 60 yılda aştığı Kafkasya (Cengiz Fedakâr, Anapa Kalesi, Doktora Tezi)

KALELERİN BÖLGESEL DAĞILIMI

İki büyük ve ünlü kale Belgrad ile Bağdad arası yaklaşık 3000 kilometredir. Geniş bir coğrafyaya dağılan ve sayısı oldukça fazla olan kaleleri, Osmanlı idarecilerinin kendisi de kimi zaman gruplama yoluna gitmiştir. Bu kaleleri; Bosna'daki *kaptanlık kaleleri* ile Belgrad ve Vidin gibi bir büyük kaleye *bağlı kaleler* olarak sayabiliriz. Örneğin Böğürdelen, Belgrad'a ve Kılburun, Özi'ye bağlıdır. Bu bağın yanı sıra, ortak savunma olarak 3'lü 5'li ve *zincir kaleler* şeklinde de 4'lü 7'li gruplamaya gidilmiştir. Bunlar içerisinde, Özi-Bender-Hotin üçlüsünü, uzun süren ortak savunma hattı olmalarından dolayı, ayrı bir yere koymak gerekir.

Yüzlerce arşiv belgesinin bilgisi ile ancak iddialı olmaktan uzak büyük tabloyu 11 grupta sunabiliriz:[4]

1) Kırım Hanlığı Kaleleri: Açe, Açev, Azak, Bahçesaray, Kale-i Cedid, Kızıltaş, Kefe, Kerş, Kılburun, Kızıltaş, Or/Ferah Kerman, Potkalı, Ribat, Seddülislam (Azak), Taman, Taygan/Gazi Kerman, Toprakkale (Azak), Temrük, Yeni Kale.

2) Bucak Eyaleti Kaleleri: Akkerman, Bender, Eski Özi, Hilonik, Hotin, Kaçanpo, Kamaniçe, Yanıkhisar, Tombasar, Yeni Özi.

3) Tuna Deltası Kaleleri: İbrail, İsakça, İsmail, Karaharman, Kili, Maçin, Toprakkale (İsmail), Tulça.

4) Tuna Boyu Kaleleri: Adakale/Ada-yı Kebir, Belgrad, Eski Kule Kalesi (Niğbolu), Flordin, Helonik/Kale Kalesi, Hırsova, Lom, Niğbolu, Selanik, Silistre, Slabozi (Rusçuk), Toprakkale (Belgrad), Totrakan, Vidin, Yeni Kule Kalesi (Niğbolu), Yergöğü Beri Yaka, Yergöğü Öte Yaka, Ziştovi.

5) Tuna Güneyi Kaleleri: Belgradcık, Edirne, Eski Kule, Fethülislam, Köstence, Morava Köprüsü, Niş, Özice, Semendire, Sofya, Şehirköyü, Şumnu, Tırnova, Varna, Yeni Kule.

6) Bosna Eyaleti Kaleleri: Akhisar, Aşağı İzvornik, Ayogaşte, Bar, Banaluka, Belgradcık/Glamoç, Bestence, Betenbin, Bihke, Bilgay, Bişgrad, Bizroska,

Boçtil, Bojin, Bozi, Böğürdelen, Brakovitça, Büyük Kladoş, Cisr-i Kebir, Çetin, Delvine, Derbend, Diçe, Dirzdenik, Divi, Doboy, Domna, Draç, Dranovgrad, Drovnik, Dubçe, Dubniça, Dukagin, Eski Ostroviça, Eski Struça, Feth-i Cedid, Gölhisar, Graçança, Gradçaç, Gradçayetçe, Gradişka, Güluç, Havale, Hırsova, Hisarcık/Milşova, İhlevne, İlboşka, İpek, İskenderiye, İstazin, İstene, İstonça, İşbozi, İştorlik, İtebin, İzaçik, İzocan, Jolat, Kâke, Kalbuka, Kalyon, Kamengrad, Kardik, Kavala, Kilyoki, Koborişko, Kolaşin, Kotor, Kozarça, Köbroz, Krupa, Leboşka, Leş (=Yün), Loska, Mağlay, Mostar, Motince, Narda, Nevin, Novi, Oboşka, Onogoşta, Oraştince, Oreşçe, Ostroşça, Pasençe, Peklin, Peridor, Petruçe, Pirot, Poçtel, Podgoriçe, Saraybosna, Serebreniçe-i Bâlâ, Serebreniçe-i Zir, Since, Sokol, Srebrenik, Strumiça, Sviritça, Svirnik, Tarşiçe, Teşne, Todornovi, Travnik, Trebin, Trişença, Türk Mihal Beyleri, Ülgün, Vefrenovos, Vidoska, Viranovgraç, Visgraça, Vişgrad, Vodan, Vrandik, Yanya, Yasanofça, Yayçe, Yenipazar, Yozvizo, Yukarı İzvornik, Zabyak, Zebhe, Zeste.

7) Ada Kaleleri: Anapoli, Anavarin, Baf, Balyebadre, Benefşe, Bozcaada, Eğriboz, Girne, Gördüs, Granbosa, Hanya, İnebahtı, İspiranka, Kandiye, Karababa, Kastel-i Bahri, Kastel-i İnebahtı, Kastel-i Mora, Koron, Kratova, Lefkoşa, Limni, Limoson, Magusa, Midilli, Moton, Narince, Plamoda, Resmo, Rodos, Sakız, Suda, Toprakkale (Mora), Tuzla, Yerapetre.

8) Boğazlar Kaleleri: İstanbul/Karadeniz Boğazı Kaleleri (Anadolu Feneri, Büyük Liman/Defne Limanı, Garipçe, Kilyos/Bağdadcık, Poyraz Limanı, Revancık, Rumeli Feneri) ve Çanakkale/Akdeniz Boğazı Kaleleri (Kale-i Sultaniye, Kilidülbahir, Seddülbahir, Sultanhisarı/Kumkale).

9) Anadolu Kaleleri: Amasra, Ardahan, Bağdadcık (Çıldır), Bardiz, Cari (Hakkâri), Çeşme, Çıldır, Erciş, Erzurum, Giresun, Kars, Kerkük, Samsun, Sivas, Sinop, Toprakkale (Eleşkirt), Toprakkale (Maraş), Trabzon, Van.

10) Kafkasya Kaleleri: Ahısha, Ahilkelek, Anakra, Anapa, Bağdadcık, Batum, Erdinan, Ergos, Faş, Gelincik, Gence, Gönye, Hacılar, Hırnos, İzgor, Kütayis, Lori, Rah, Revan, Soğucak, Sohum, Şehriban, Tiflis, Topkaraağaç.

11) Arabistan Yarımadası ve Trabslusgarp Kaleleri: Akkâ, Ariş, Bağdad, Basra, Beyrut, Cidde, Erbil, Gördilan, Halep, Halilürrahman (Şam), Hayfa, Hemedan, Hicaz, İmam Ali, İmam Zübeyr, Kerkük, Kudüs, Kurna, Medine, Musul, Safed, Sayda, Sur (Hayfa), Sur (Trablusgarp), Trablusşam, Trablusgarp, Yafa, Yemen'deki bazı kaleler.

Kurtkulağı gibi, bazı kaleler hakkında şimdilik yeterli bilgimiz olmasa da, Gürcistan sınırındaki Rah ile Topkaraağaç kalelerinin Bağdad, Van, Revan, Gence, Tiflis, Lori ve Göri kaleleri ile birlikte, önce İran ve sonraki dönemde Rusya'ya karşı serhad savunması oluşturduklarını söyleyebiliriz.[5]

KALELERİN BİRİMLERİ

Osmanlı'nın büyük kaleleri çok çeşitli birimlerden oluşur. Bunlar sur, tabya, hendek, iç kale, kapı, köprü, karakol, top sepeti, top döşemesi, mazgal, seğirdim, lağım, şaranpo, siper, kule, varoş, tophane, cebehane, humbarahane, anbar, kışlak, fırın, mutfak, değirmen, muhafız sarayı, ağa konağı, mehterhane, kadı mahkemesi, cami, kilise/havra, sığınak, sarnıç, çeşme, hamam, ahır, zindan ve tuvalet şeklinde sıralanabilir.

Konuya yakından bakınca kalelerin, günümüzün turistik gezilerinde görüldüğü kadar çıplak mekânlar olmadığını ve içinde yüzlerce, yerine göre binlerce insanın yaşadığı hareketli bir hayat alanı olduğunu anlıyoruz. Savaş, bir kale için elbette var olma nedenidir ve sakinlerine olduğu gibi ülkesine de güven vermesinin ardında, dönemin en etkili silahları ile donatılmış olması yatar. Bu silahlar insan eli ile kullanıldığı için de, her kalede topçu, top arabacı, cebeci, humbaracı, lağımcı, yaya ve yerine göre atlı birlikler görev alır.

Savaşçı karakterinin dışında, kale binalarının pek öne çıkarılmayan bir özelliği daha vardır. Yerinden yönetim döneminde toplanan vergiler yerinden harcandığı için, en parlak örneğini Hotin'de gördüğümüz gibi kaleler, aynı zamanda bir *para kasası*dır.

SURLAR

Sivil dünyanın duvarları daha ince olduğundan, günümüzde kale duvarlarını sur olarak adlandırırız. Ancak askerî dünyanın kale tekniğinde bu kalın

duvarlar son derece doğal görüldüğünden, dönemin belgeleri bu konuda *sur* değil, *duvar* tabirini tercih etmiş gözükmektedir.

Kale duvarı, sağlamlığı kadar, yüksekliği ile de sembol olmuş bir kavramdır. Bu, dışarıdan atılan top güllesine karşı gösterdiği dirençten kaynaklanır. Çünkü bu duvarlar, teknik deyim ile *hatıllı* olarak yapılır. Duvar içine yatay olarak konulan meşe tahtası veya birkaç sıra örülen tuğla yardımı ile ağırlık eşit biçimde dağıtılır.

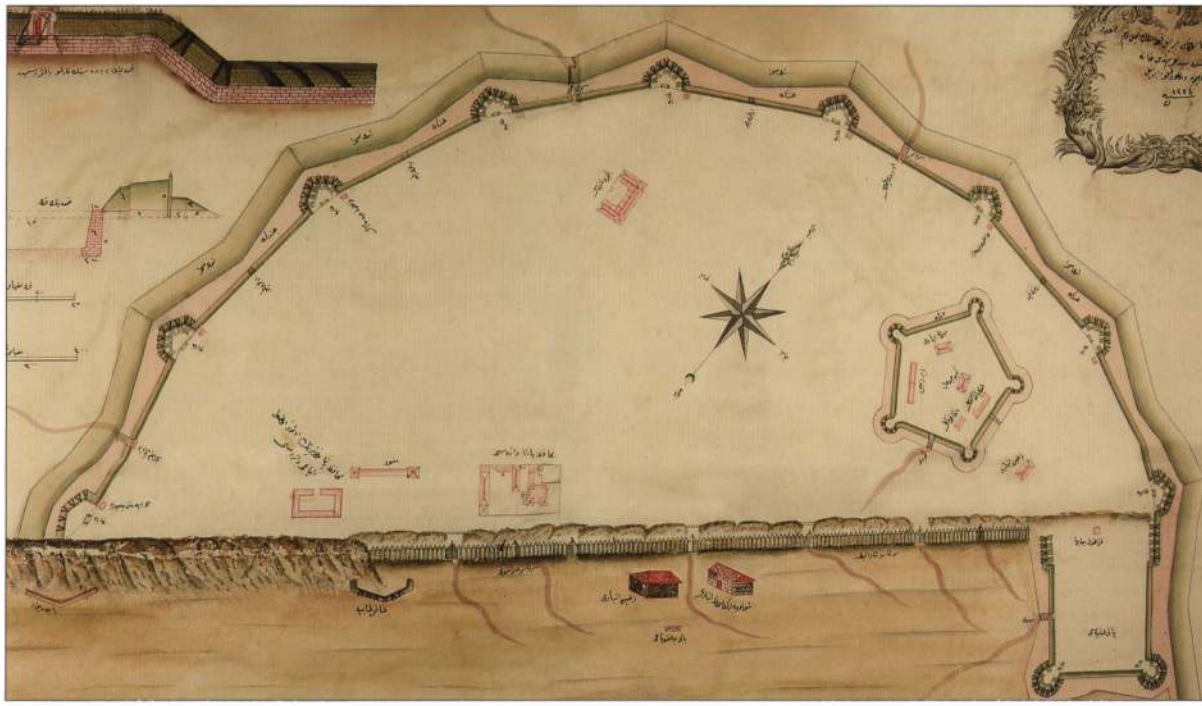
Kalenin suru, *som duvar* olarak da tanımlanır. Bu konudaki en büyük örneğimiz, Vidin'in kara tarafını boydan boya çevreleyen ve uzunluğu 2612, yüksekliği 9 m. olan som duvardır.[6] Bu yükseklik, Faş'ta da 9 m.'dir. Hotin Kalesi'nin 5 m.'den düşük duvarları, kuşatma sırasında firara neden olduğundan, 7 m.'nin üzerine çıkarılacaktır. Kale duvarlarının genişliğini ise, 1,5'tan 3 m.'ye kadar değişirken görüyoruz.

Bu duvarların çepeçevre uzunluğu konusunda örneğimiz çok değildir. Gradçayetçe'de 225, Anapa'da 948 ve Faş'ta 1125 m. olduğunu, kesin olarak söyleyebiliriz. Parlak örnekler, nehir kıyısındaki kalelere ilişkindir. Turla Nehri'ne yaslanan Özi'de 2412 ve Hotin'de 5230 m'dir.[7] Bu uzunluk, Rumeli'nin kilidi Vidin'de 5218 m.'ye çıkar. Nehir kıyısındaki kalelerde, su tarafına gelen duvara *perde duvar* denir ve suyun taşmasına ve donmasına karşı koyar.

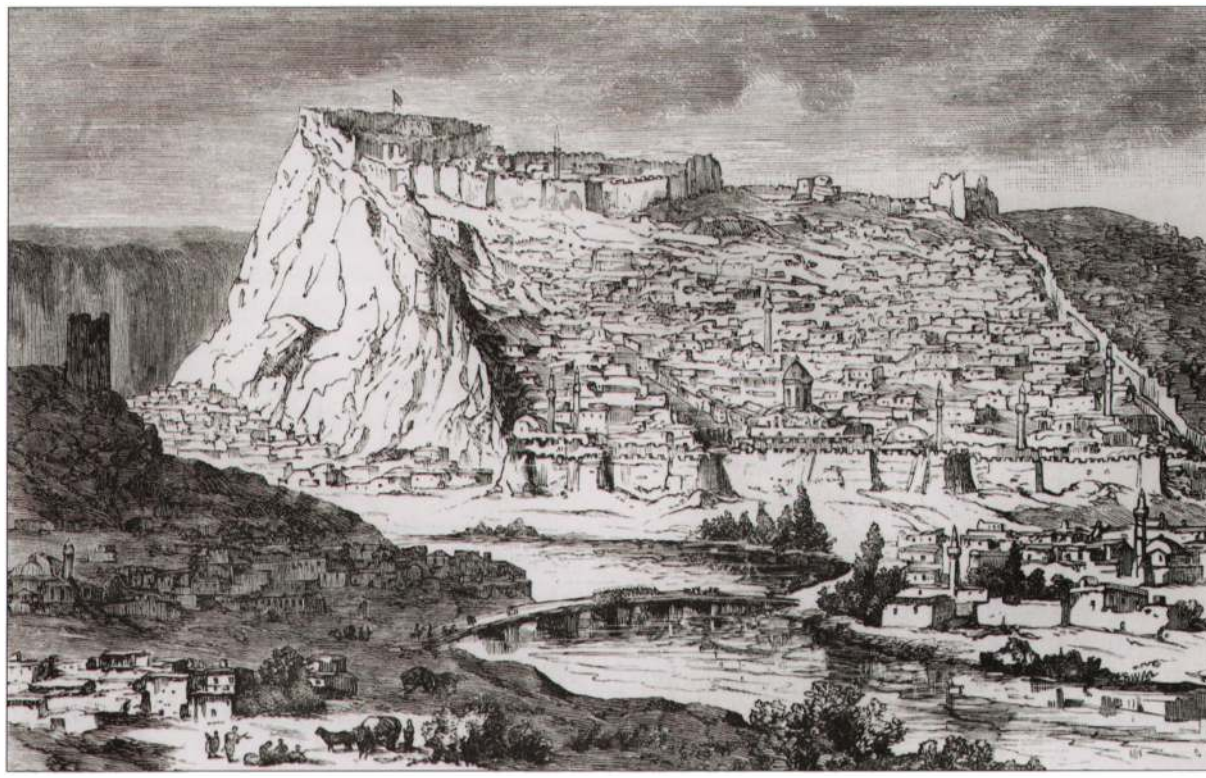
İÇ KALE

Bir kalenin güvenlik çemberi, iç içe geçmiş üç alandan oluşur. Bunlar en dışta kale bedeninden atılan top güllesinin düştüğü yer, surun çevrelediği alan ve iç kaledir. İç kale, son savunma alanıdır ve sonrası yoktur. Bu yüzden ayrı birer hendek ve duvar ile çevrilidir. İç kale, halk dilinde *ahmedek* diye tanımlanır. Bunun doğrusu *ahmedüke*'dir ve Arapça, *sana hamd ederim* anlamındadır. Öyle ki o, *son dua yeri* olarak görülmüştür. Bu kırılganlığından dolayı iç kalenin, en belirgin kullanımı Kars'ta görülen, *narin kale* adını aldığı da olmuştur.

Kalenin kendi tabyalarının, iç kalenin silah atışı ile tehdit edilmesine izin verecek alçaklıkta olmamasına, Hotin'de gündeme geldiği gibi, büyük özen gösterilir. Bir kale alanı ile iç kalenin orantısına dair en kesin bilgiyi, Buhur Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerde, sığırdili biçimindeki körfezde yeniden yapılan

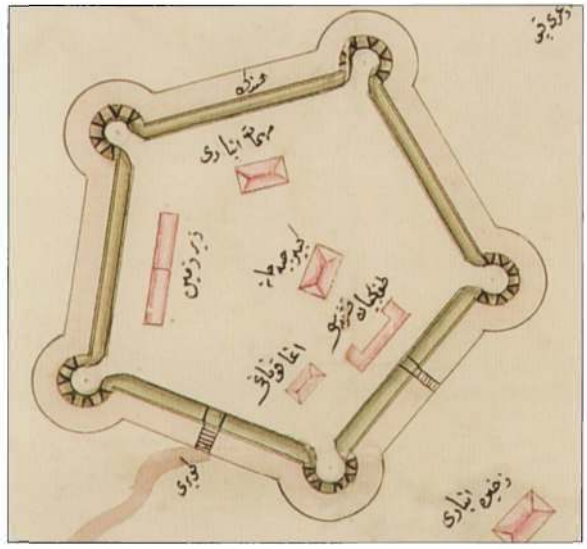
Kale duvarı (İbrail)

Kars Kalesi

Anapa için verebiliriz. Anapa'nın sur içi alanı 4 km² iken, iç kale 225 m²'dir.[8]

İç kalenin temel mekânları olarak; topçu kışlağı, cebehane anbarı, mühimmat anbarı, buğday anbarı ve sığınak sayılabilir. Belgrad ve Vidin'de olduğu gibi, ana bedenden bir hendek ile ayrılan iç kalenin bağlantısı kapı ve köprü yardımı ile sağlanır. Ayrıca duvarı üstünde tüfek atışı için siper bulunur.

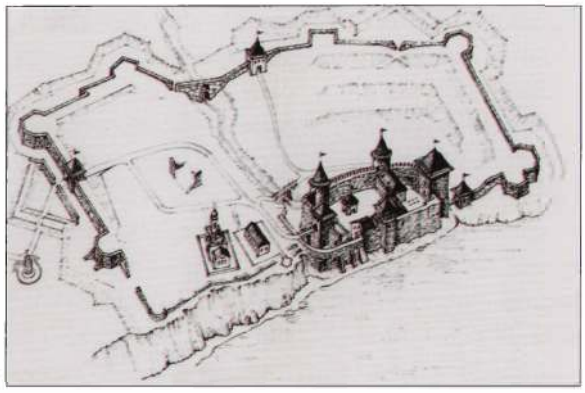
İç kale (İbrail)

Vidin'deki iç kalede iki un anbarı, iki buğday anbarı ve üstü kurşun kaplama bir cebehane bulunuyordu.[9] Burada, taştan yapılan bir yer altı barut cebehanesi de vardı. Hotin'deki iç kalede, barut cebehanesi ile birlikte mühimmat anbarı da mevcuttu.

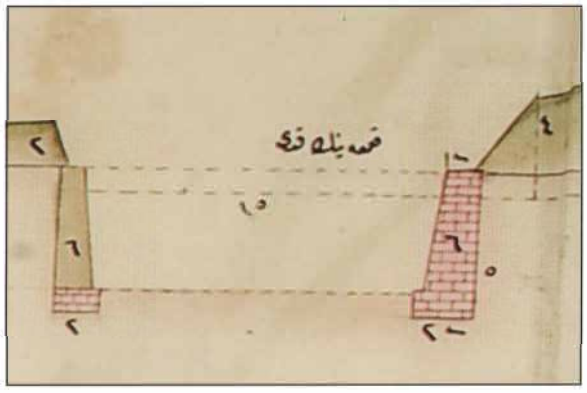
KALE KAPILARI

Kalın ve yüksek duvarlarla çevrili oluşan her kalenin, dışarı ile bağlantısını sağlayan birden çok kapısı vardır. Her kapı, zincirle kaldırılan veya sabit bir köprüye açılır. Kale kapıları çift kanatlı olup, bir topuk üzerinde dönerek içeriye açılır. Vidin'dekinin uzunluğu 16,5, genişliği 15, yüksekliği 7,5 m. idi.

Savaş sırasında büyük hasar gören ve kırılabilen kale kapılarının büyüklüğü üst kısımlarında başka bir kullanım alanına da yer açıyordu. Örneğin Vidin'de kapı üstünde *dizdarhane* bulunuyordu. Büyüklüğü

Hotin Kalesi

Kale hendeği (İbrail)

10x4,5 m.'lik bu mekânda; sütun, taban, tahta kiriş, temel duvar, çevresi tuğla dolma duvar, cam çerçeve, pencere, tavanda meşe kiriş, üstünde kiremit örtü, içinde 3 taştan ocak, kapı ve merdiven mevcuttu.

Kalelerin kapı sayısı, onun büyüklüğü kadar, varoşunun sosyal hareketliliği ile de orantılıdır. En düşük sayı, 1820'de yapılan Morava'da 2'dir. En yüksek sayı ise 16'şar kapılı Belgrad ve Vidin'de karşımıza çıkar.[10] Hotin ise 14 kapılıdır.[11]

Kapıların adlarında, açıldığı yöndeki önemli yerleşim birimine, bulunduğu coğrafyaya, faaliyet alanına ve inşa edenin adına gönderme yapılmıştır. Her büyük kalenin bir İstanbul özlemi, yani *İstanbul Kapısı* olduğunu görüyoruz. Buna Vidin, Belgrad, Özi, Silistre ve Böğürdelen dahildir. Ayrıca Vidin ve Özi'de, kapı adı yetmiyormuş gibi, birer de *İstanbul Caddesi* vardır. Benzer cadde örneğini Kılburun'da *Kırım Caddesi* olarak görüyoruz.[12]

Vidin'deki 16 kapı, kale bedeni ve varoş kapıları olarak iki gruptur. İlk grubu Balıkpazarı, Flordin, İstanbul, Liman, Lonca, Pazar, Su, Sürgün, Top ve ikincileri Gazibayırı, Hacı İbiş, İbrail, Kıpti, Kumbayırı, Liman, Mezarlık adlı kapılar oluşturur.[13]

Dış kapılardan başka, yüksek duvarlar ile bölünen kale içinde, birimler arası geçişi sağlayan iç kapılar da vardır. Hotin'deki 1,5x4,5 m.'lik *demir kapı* ile tabyasındaki 3,75x3 m.'lik *parmak kapı* bu türdendir.

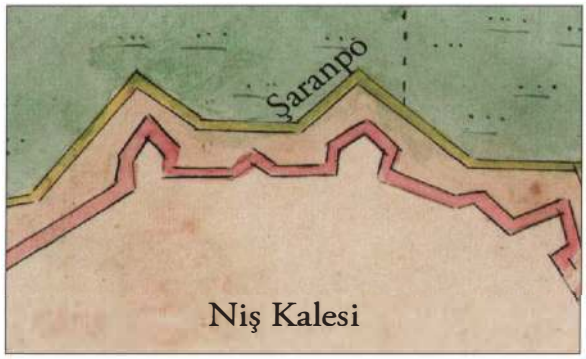
HENDEKLER

Kale savunması için duvardan sonra gelen en önemli birim hendektir. Kaleyi çepeçevre saran ve onu bir adaya çeviren bu eski yöntem, düşmana yalnızca yaklaşma zorluğu çıkarmaz, zemin seviyesinden aşağı inildikçe, kale duvarını da yükseltir. Bu kuru kanallar, büyük kaleler çevresini, *büyük hendek* boyutlarında kuşatır.

Bir hendek oluşturmak için kale duvarı önünde uzun bir kanal açmak yeterli değildir. Çünkü açılan kanalın kenarları bir süre sonra içeriye göçeceğinden, hendekler iki duvar arasında kalır. Her kalede bol miktarda bulunan demir kazma, demir kürek ve demir balyoz, sanırız en çok bu iş için kullanılmıştır. Ancak bazı durumlarda, taşlık alanları patlatmak için barut kullanıldığı da olmuştur. Belgrad'daki hendek duvarlarının eni 1,5, yüksekliği 6,75 m. idi. Bu duvarlar birbirine paralel değil, hendeğin üst kısmı altından genişti. Örneğin Hotin'de taban 3, ağız genişliği 4,5 ve derinlik 3 m. idi.

Bu konuda en çok karşılaşılan sıkıntı, hendeğin toprak ile dolması veya taşan nehir suyunun çökertip onu *düz etmesi*dir. Hendek temizliği için Vidin'de 100 görevlinin olduğuna ve bu işlemin 1858'e kadar yürütüldüğüne tanık oluyoruz. Hotin hendeğini Özi Eyaleti sipahilerinin temizlediğini ve Rusçuk için Hezargrad'dan yardım istendiğini de görebiliyoruz.

Belgrad'ın hendekleri, bir onarım sırasında tutulmuş kayıtlara göre, 127,5-22,5 m. uzunluğunda, 26,25-9 m. genişliğinde ve 6,75-3 m. derinliğindeydi.[14] Vidin hendekleri içerisinde en büyüğü, Kapıkulu Tabyası-Özi Tabyası önündeydi ve uzunluğu 233, genişliği 64,5 ve derinliği 1 m. idi. Hotin'de ise, Hasan Kethüda Tabyası-Temeşvar Kapısı önünde, 742,5 m. uzunluğunda ve 1,5 m. derinliğinde dar bir hendek bulunuyordu.[15]

Kale şaranposu

KALE ŞARANPOLARI

Şaranpo, bir kalenin varoş, hendek, mazgal veya seğirdim yeri önlerine dikilen *kazık perde*dir. Günümüzdeki dikenli tel işlevine sahip, 20 cm. aralıklı bu kazık perde, geçişe engel iken görüntüye ve silah atışına uygundur. Şaranpo yapımında kullanılan çubuklarının boyu, 1 m.'den 8,25 m.'ye kadar değişir.

Şaranpo türleri içerisinde; dış, hendek, dış seğirdim, varoş, siper, koltuk, mazgal, çivili dikme, tüfek, kuşaklı, çifte bağlamalı ve kuşaklı büyük, dikme büyük, kazık bağlamalı ve çifte kuşaklı dikme, dört köşe gibi, yapım ve işlev özelliğini ortaya koyan çeşitli tanımlar görmekteyiz.

Hotin'de gördüğümüz gibi, her hendeğin bir şaranposu ve onun gerisinde de silah atışının yapıldığı *seğirdim yeri* bulunur. Bu savunma hattı, Ahısha gibi, çevresinde sur olmayan yerlerdeki *açık varoş* için tek güvenlik aracıdır. Faş'ta ise askerî bölgenin çarşı-pazar türünden sivil alandan ayrılması için kullanılmıştır.

Bu sağlam kazık uygulaması, geniş coğrafya ölçeğinde, birkaç kilometre uzunluğa ve on binlere varan sayıya ulaşır. Hotin'de dış kalede 14.960 ve iç kalede 7000 şaranpo kazığının olduğunu görüyoruz. İbrail'de ise bu sayı, destesi 8'er adet olmak üzere 10.000 deste çubuk ile 80.000 gibi yüksek bir sayıya ulaşır. Bu sayı Vidin'de 1.036.960'a çıkar. Kalenin dışındaki seğirdim duvarı tabyaları çevresinde, birbirine bitişik dört köşe şaranpo için, kazık sayısı 12.809'dur.[16]

Belli bir alanı güvenceye alan şaranpolar, aynı zamanda *şaranpo tabya* olarak da karşımıza çıkar. *Dış şaranpo* da denilen bu tabyaların çevresi 4,5 ve yüksekliği 4 m.'dir. Hotin örneğinde, tabyalar arasındaki siper şaranpolarda *çatma top sandığı* bulunduğunu da belirtmek gerekir. Yine Hotin'de, *tüfek şaranposu*nun eni 1-3 m., boyu ise 4,5-690 m. arasındadır.[17]

Şaranpo örneklerinde en uzun ölçüyü, Bender'de Yalı Tabyası-Abdi Paşa Tabyası önünde 1600 m. ve en kısasını, Hotin'de Can Arslanoğlu Tabyası solunda 9 m. olarak görüyoruz.

KALE KÖPRÜLERİ

Kalelerin her kapısında, önündeki hendeği geçmek için bir köprü vardır. Bu köprüleri, İbrail'deki gibi, zincir ile çekilen asma köprü biçiminde de görebiliyoruz. Ancak büyük kalelerdeki köprüler, ayakları olan sabit köprü biçimindedir. Bir kale, her ne kadar *savaşın bekçisi* olsa da, her yıl ve yılın her günü savaşıyor değildir. Bu askerî mekânların ömürlerinin büyük bölümünü savaş dışı etkinlikler ile geçirdiğini düşünecek olursak, kalenin köprü trafiği daha iyi anlaşılır. Köprülerin boyutları, hendek genişliğine göre değişir. Bu konudaki uzunluğu 7,5'tan 57 m.'ye ve genişliği de 4,5'tan 9 m.'ye kadar çıkarken görüyoruz.

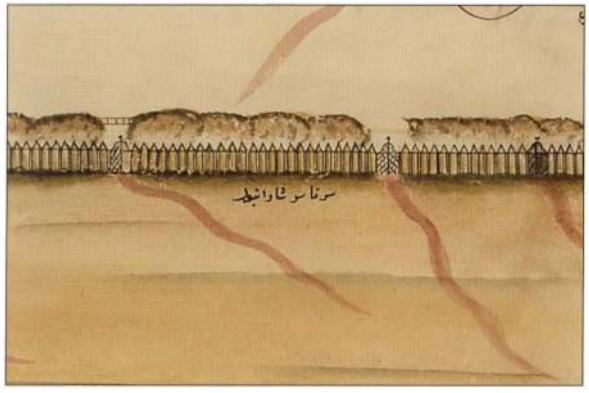
Kale köprülerinin en parlak örneği; büyük yatırtma tabanlı, kirişli, üzeri tahta kaplamalı, çember tabanlı ve iki yanı korkuluklu olarak Vidin'dedir. Kara tarafına açılan 4 kapının 4 köprüsü, 30-36,75 m. arasında değişir.[18] Özi'nin 3 kapısı önündeki korkuluklu köprülerden İstanbul Kapısı önündeki Büyük Hendek Köprüsü 11,25x5 m. boyutundadır. Yanıkhisar Palankası'nın köprüsü ise asma köprüdür.[19]

Seğirdim yeri (Rodos)

Kale Kapısı'nın Asma Köprüsü (İbrail)

Şaranpo kazıkları (İbrail)

Kale önünde tabya ve kule (Niş)

Belgrad'daki köprüler İstanbul, Bosna, Sava, Dizdar, Kemankeş ve Vidin; Hotin'deki köprüler ise yine İstanbul, Bender, Horos, Hacı Osman, İzvançe ve Dülger şeklinde adlar almışlardır.

KALE TABYALARI

Bir kalenin savaşçı özelliği, daha çok tabyalarından kaynaklanır. Top atışı için, topun konulacağı düz bir platform gerekir ki, kalede bu alan tabyadır. En yaygın konumu ile tabya, kalenin dış duvarları arasında orantılı olarak yükselen ve içine topların konuşlandığı geniş kuledir. İşlevi, yapılış biçimi ve malzemesi ile bağlantılı olarak adlandırılır: *Kule tabya*, *ay tabya*, *çim tabya*, *toprak tabya* ve *taş tabya* gibi.

Her kalede, sayısı 4'ten 20'ye doğru uzanan tabya bulunur. Adları ve sayıları, içinde bulunduğu bölgenin ve dönemin özelliklerine göre biçimlenir. Örneğin Vidin'deki tabya adları, yaklaşık 300 yıllık sürecin izlerini taşır: Ali Paşa, Balık Pazarı, Benli Mustafa Paşa, Evlad-ı Fatihân, İstanbul Kapısı, Kapıkulu, Karaman, Köprülüzade Abdullah Paşa, Liman, Osman Paşa ve Özi.[20] Bu 11 tabyanın dış çember uzunluğu, 157,5'tan 345 m.'ye kadar çıkarken, Vidin Kalesi'nin büyüklüğüne de ölçüt olur. Bu sayı 1818'de 28'e yükselirken, 12'sini varoştakiler oluşturur. Tabya sayısını Belgrad'da 17, Bender'de 11, Silistre ve Anapa'da 10, Banaluka ve Hotin'de 7, Niğbolu'da 5, Faş, İzvornik ve Samsun'da 4 olarak görüyoruz.[21]

Taş tabya (İbrail)

Kale bedeninde dengeli aralıklarla yer alan tabyalara merdiven ile çıkılır. Buradan da yine merdiven ile tabya önündeki hendeğe inilir. Her tabyada, öne ve yanlara açılan ve sayısı tabyasına göre 3'ten 14'e kadar değişen *mazgal* bulunur. Bu mazgalların her birine bir top yerleştirilir. Örneğin Kili'nin Sultan Selim Tabyası 14, Bender'in Paşa Tabyası 10, Akkerman'ın Balıkçı Tabyası 3 mazgallıydı. Silistre'deki 6 tabyanın her birinde 11 mazgal bulunuyordu.[22] Vidin'deki 123 mazgalın içleri, 4,5x1,5x1,3 m. boyutundaydı.

İstanbul'u bir inci gibi saklaması beklenen ve kuzeydeki Rus tehdidi yüzünden özel bir önem verilen İstanbul Boğazı tabyaları 1815'te şunlardı: Anadolu Kavağı, Karaburun, Kılburun, Kısırkaya, Kireçburnu, Köybaşı, Mezarburnu, Papazburnu, Rumeli Kavağı, Tarabya, Telli Dalyan, Yuşa Yortusu.[23] Çanakkale Boğazı'nın 1848'deki tabyaları da şöyleydi: Ak, Bigalı, Çamburnu, Çimenlik, Değirmenburnu, Eskihisar, Kepaz, Köseburnu, Nağraburnu, Namazgâh.[24]

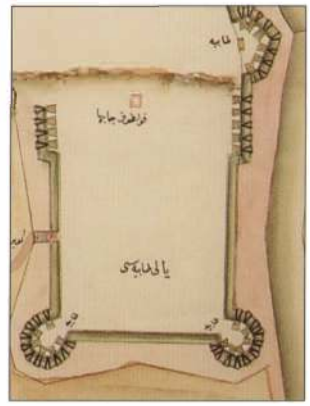
Kale önündeki 5-6 *sepet* arasından veya *çim siper* arkasından top atışına ortam hazırlayan yerler de tabya olarak tanımlanır. Bunların yapımında ağaç kullanılır ve üzeri kiremit ile örtülüdür. Yaygın olan uygulama da budur. Tuna Boyu kalelerinin tabyaları çoğunlukla *toprak tabya*dır.[25] Vidin örneğinde toprak tabya, hendeğe 20'şer adım uzaktadır ve metrisler ile birlikte dış savunma hattı oluştururken toplam sayısı da 31'e ulaşır. Hotin'deki tabya boyutunu, çevresi 69 m. ve yüksekliği 4,5 m. olarak görüyoruz. Belgrad'daki 6 tabya, Sultan Mustafa Tabyası, Ak Tabya ve Iskala Kapısı çevresindedir. Vidin'in İstanbul Kapısı ile Flordin Kapısı önündeki *ay tabya* sayısı 4'tür.[26]

İstanbul Boğazı'nın kale ve tabyaları

KALE SEPETLERİ

Kale sepetleri, aynı boydaki çubuklardan silindir biçiminde örülen veya dikdörtgen biçimi verilen, içi toprak dolu *savunma siperi*dir. Kale tabyasında veya önündeki topların açık hedef olmasını engellemek için kullanılır. İçinin toprak dolu olması, karşıdan gelen top güllesinin çarpma gücünü zayıflatır. Çok geniş kullanımı olan sepetlere *top sepeti*, *siper sepeti* ve *çit sepeti* şeklinde farklı adlar verilmiştir.

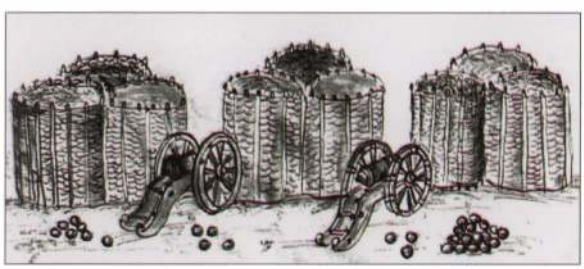

Baştabya (İbrail)

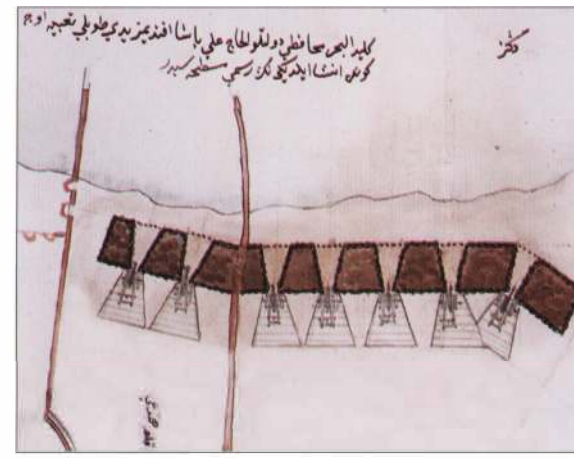
Top sepeti denilen meşe kazıklı, çubuk örmeli, üç yerden ikisi *bir arabalık* denilen büyük kiriş kuşaklı ve içi toprak dolu, dikey silindirdir. Siper sepeti ise bağlamalı, çifte kuşaklı ve içi toprak dolu, dikdörtgen savunma perdesidir. Çit sepeti de tabyaların arasındaki seğirdimlere siper için çubuktan yapılan perdedir.[27]

Boğdan, imparatorluğun ağaç cennetidir ve Tuna boyu kalelerinde kullanılan nitelikli ağaca *Boğdan kerestesi* denir.[28] Top sepeti, bir tabyada top ve top döşemesi ile birlikte adeta demirbaşıdır. Ona duyulan ihtiyaç, Bender gibi, toprak tabya sayısı çok olan kalelerde daha da önemlidir. Hatta siper sepeti bulunan Hotin'de top sepetinin de olduğunu görüyoruz. Örneğin Genceli Ali Tabyası'nda 13 ve Ağa Tabyası'nda 20 sepet vardır.[29]

Özi'de, top sepeti yerine, siper sepetinin kullanıldığını görüyoruz. Bunun çevresi 15 ve yüksekliği 2,5 m.'dir. Top sepeti konusunda, 210 sayı ile Vidin en öndeydi. Yüksekliği 2,25 m. olan bu sepetlerin çevresi, 26,25-48,75 m. arasında değişmekteydi.[30]

Top sepetleri

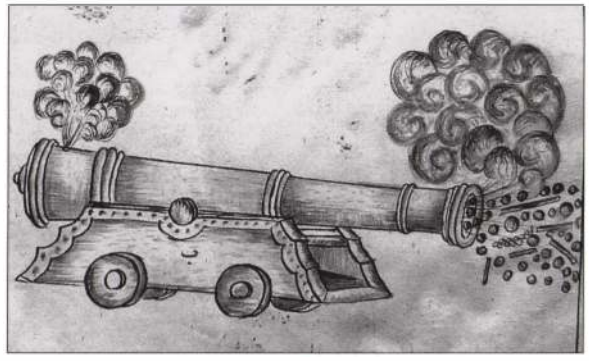
Kilidülbahir Muhafızı Ali Paşa'nın yaptırdığı 7 toplu tabya

KALE LAĞIMLARI

Günümüzde *lağım* denilince akla kanalizasyon, yani *çirkef lağım* gelir. Oysa yüzyıllar boyu lağım ile kastedilen, kuşatılan kaleye veya kuşatan orduya zarar vermek için açılan yer altı tünelidir. Bu uzun tünelden geçerek uygun yerde barut patlatan askere de *lağımcı* denir.

Lağım konusunda en zengin bilgi Hotin'e aittir. Burada lağım sayısı, 20'nin üstündedir. Bunların boyları 22 m. ile 174 m. arasında değişirken, daha çok 70 m. uzunluktadır. Ancak hepsinin genişliği ve yüksekliği 3 m.'dir. İçerisinde ve sonunda *lağım haznesi* denilen bir alan vardır. Bu haznelerin boyu 11,25, eni 7,5 ve yüksekliği 3 m.'dir ve sayısı *eğri lağım*da 3, *çatal lağım*da 2'dir. Bu haznelere, patlatma işlemi için gereken malzemenin konulduğunu ve lağımcıya çalışma alanı sağladığını sanıyoruz.[31]

Lağımları konumuna göre, *sığınak lağımı* ve *hendek lağımı* adları ile de görüyoruz. Yaygın olan ise kalenin dört yanında yapılmış olanlardı ve bunlara hususi bir ad verilmemekteydi. Yine Hotin'de, özelliklerinden dolayı *büyük lağım*, *eğri lağım*, *çatal lağım* ve *uğrun lağım* adlarını taşıyanlar vardı. Bunlar kalenin dışı, baş tabya önü, tabya bitişiği, iki tabya arasındaki seğirdim önü, kapının solu, kapının altı, cebehane duvarı altı ve köprü bitişiği gibi çeşitli yerlerde bulunabiliyordu. Kuşatma sonrası elden çıkan bir kalede, Bender

Tekerlekli top ve kundağı

örneği gibi, lağımın düşman tarafından kullanılamaz duruma getirildiği oluyordu.

KALE TOPLARI

Bir kaledeki top sayısı; onun büyüklüğü, önemi ve savaş gücü ile doğru orantılıdır. Bakır ve kalay karışımından tunç olarak üretilen toplar, balyemez, kolonborna, şahî, obüs ve havan türüdür. 19. yüzyılın başlarında, önemli kalelerden Belgrad'da 237, Bender'de 274, Bihke'de 35, Hırsova'da 87, Hotin'de 277, İbrail'de 163, Kefe'de 34, Özi'de 202, Rodos'ta 85, Silistre'de 66, Varna'da 130 ve Yergöğü'de 42 topun bulunduğunu görüyoruz. Ayrıntı olarak 1824'te Vidin'de 126 balyemez, 107 şahî, 31 çarha, 10 kolonborna, 10 obüs ve 16 çete olmak üzere toplam 332 topun bulunduğunu söyleyebiliriz.[32]

Bir topun atış yapabilmesi için kundak üzerinde olması gerekir. Bu kundaklar 1840'lara kadar, demir değil, karaağaç tahtasından üretilmekteydi. Aşırı soğuk, sıcak ve neme karşı kundaklar, katrana daldırılarak yapılan *dala* işlemi ile daha da güçlendiriliyordu. Bu işlem, yeni kundaklar için bir ve eskiler için iki kez yapılmaktaydı.[33] Toplara, tekerlek ile hareket kazandırıldığını ise belirtmeye gerek yoktur.

Büyük çaplı bir topun atış yapabilmesi için, kundağın yanı sıra, *top döşemesi* üstünde olması da gerekir. Tıpkı kundaklar gibi bu döşemeler de dayanıklı bir ağaç türü olup *top tahtası* da denilen karaağaçtan üretilmiştir. Top döşemeleri tabyasına göre değişir ve ölçüleri değişkendir. Blok zemin biçiminde olanları, bize aynı zamanda tabyanın iç alanını verir ki, bunların boyutlarını 42x6 m.'den, 105x7,5 m.'ye kadar değişirken görüyoruz.

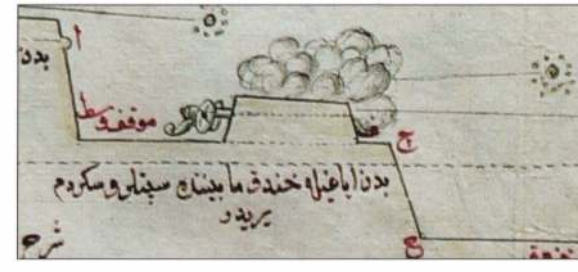
Hotin'de 52,5x5,5 m. boyutunda karşımıza çıkan bu birim, *büyük tabanlı top döşemesi* olarak anılmıştır. Bunun imali için 2000 meşe levha, 2000 kiriş hatıl ve 500 karaağaç tahtası kullanılmıştır. Burada bir ayrıntı olarak, tabya ve seğirdimlere *menzil topları* yerleştirildiğini belirtmek gerekir.[34]

Her topun altına ayrı ayrı konulan döşeme ise daha küçük boyutludur. Örneğin yine 19. yüzyıl başlarında Belgrad'da 5,5x4,5 m.'lik 252 top döşemesi vardı. Özi'deki top döşemesi ise 3,75x3,75 m. boyutlarındaydı. Havanların altındaki döşeme ise genellikle 3x2,5 m. boyutundaydı.

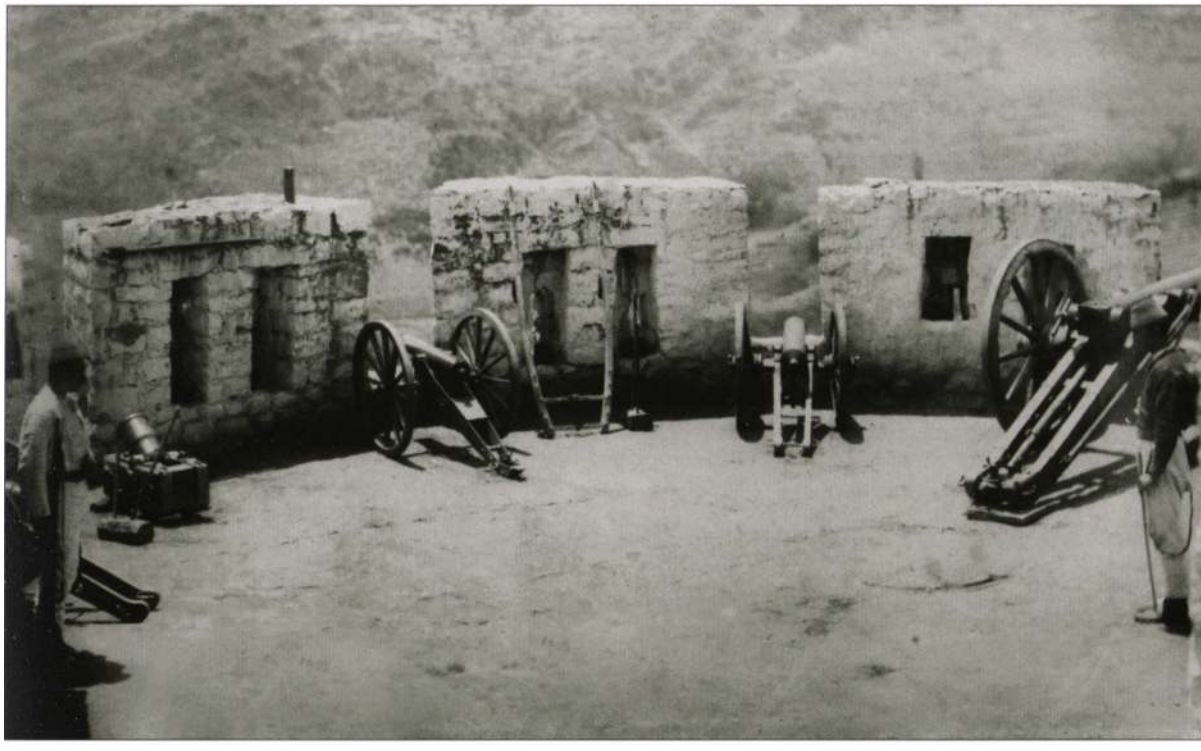
1787 yılında Vidin'deki 13 tabyada, seğirdimlerin uygun yerinde, kara tarafındaki kale kapıları önündeki 4 ayrı tabyanın mazgalları altında büyük ağaçtan, yatırtma tabanlı, üzeri büyük ağaçtan kirişli, meşe tahtası döşemeli 5,25x3,75 m.'lik 142 top döşemesi vardı. Yine Vidin'de, 1,5x1,5 m. boyutunda 15 havan döşemesi bulunuyordu.[35]

Tabyalardan atılan top gülleleri, tabyanın hemen bitişiğinde ve *koltuk cebehanesi* denilen yerde tutuluyordu. Faş'taki koltuk cebehanesini, top döşemesinin altında, tonoz kemerli, içerisi kirişli, döşemeli ve demir kapılı olarak, 4,5x3,75 m. boyutlarında görüyoruz.

Kale tabyasının en altında *bodrum odası* ve en üstünde *karakolhane* yer alır. Bodrum odası için en yüksek sayıyı, Belgrad'daki Sağ Tabya ve Sol Tabya için, 16 olarak görüyoruz. Tabyanın karakolhanesi gözetleme noktasıdır. Yontma taştan yapılan bu karakolların sayısı Belgrad'da 24'tü. Vidin'de Benli Mustafa Paşa Tabyası'nda bu tür bir karakolun uzunluğu 8, yüksekliği 5,25 ve genişliği 2,25 m. idi.[36] Vidin'in Kumbayırı Kapısı'nda 4 karakolhane bulunuyordu. 4,5x3,75 m. boyutlarında, sütunlu,

Seğirdim yerinden top atışı

Kale top burcu

tabanlı, yukarısı küçük kirişli, üzeri külahlı ve tahta örtülü bu yapılar bize, bir karakol binasının temel özelliklerini yansıtır.

KALE KIŞLAKLARI

20. yüzyıl öncesinde savaşlar genellikle kış mevsimi dışında yapılır ve kar yağmaya başlayınca asker geriye çekilirdi. Oysa bir kaledeki demirbaş kadro yıl boyu burada barınmak zorundadır. Bu yüzden her kalede, asker sayısı oranında *kışlak* (kışla) bulunur. Bunlar yaya, topçu, top arabacıları, cebeci ve humbaracı kışlağı olarak beş ana gruba ayrılır. Tophane kışlağı da denilen topçu kışlağının içinde büyük bir mühimmat anbarı bulunur. Diğer sınıflar da malzemelerini kışlaklarına yakın anbarlarda tutarlar. Kale binasının içinde yer alan mutfaktan tuvalete çeşitli zorunlu ihtiyaç birimlerini barındıran kışla kampüslerinden farklı tarihlerde Belgrad'da 31, Hotin'de 18, Kili'de 13, Vidin'de 9 ve Özi'de 2 kışlak mevcuttur.

Bu kışla sayıları, kaledeki asker sayısını göstermek bakımından yeterli değildir. Çünkü sivil yerleşim alanı yeterli kalelerde, bu konudaki ihtiyaç, kiralık han ve mahallelerdeki evler ile giderilmiştir. Örneğin Vidin'in yeniçeri ve cebecileri için Balcı Kenan'ın 45 odalı hanı yıllık 300 kuruşa kiralanmıştır. Aynı uygulama, yıllık 45 kuruş ile Kefe için de geçerlidir.[37]

Belgrad'daki 31 kışlağın 26'sı yeniçeri, 5'i cebecilerindi. Bunların boyutları 95x21 m. iken, Vidin'de 60x14,5 m., Hotin'de 53x19 m. ve Özi'de 68x60 m.'di. 1814'te Belgrad'daki kışlakları *konak* adı ile de görebiliyoruz. Örneğin Aşağı Kale'deki cebecibaşı, topçubaşı, humbaracıbaşı konaklarının boyutu 30x15 m.'di.[38] Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp yerine Asâkir-i Mansure'nin kurulmasından sonra kale içi kışlakların sahipleri de değişti. Vidin'de Kumbayırı, Gazibayırı ve Kiremithane adlı alanlarda, her biri birer tabur alacak 4 mansure kışlağının inşasına başlandı.[39]

KALE MÜHİMMAT ANBARI

Kalelerdeki top, humbara, cebehane ve mühimmatın yoklanması için, *Büyük Kale Kalemi* baş halifesi denetime çıkar, her kalenin üst düzey görevlileri ile birlikte sayım yapardı. Ortak onaylı olarak tutulan defterler daha sonra İstanbul'da değerlendirilir ve eksiği görülen malzeme ikmal edilirdi. Özellikle serhad

Kışla avlusu (Vidin)

kalelerinde top, mühimmat, cebehane, hububat ve peksimet konularında çok titiz davranılmakta ve tutulan defterlere göre eksikler tamamlanmaktaydı.

Kendi döneminin ağır silahları ile donatılan kale binalarında, bu önemli savunma araçlarına ait sarf malzemesinin konulduğu güvenilir depoların bulunması şarttı. Tophane, mühimmat, cebehane, arabacılar, humbarahane, gülle, top arabaları ve barut anbarları bunlardandı. Belgrad'daki mühimmat anbarı 86,25x12,75 m., Hotin'deki gülle anbarı 17,5x16,5 m., Srebrenik'teki barut anbarı, 22,5x3 m. ve Vidin'deki top anbarı 45x12,5 m., humbara anbarı 45x12,75 m., toparabaları anbarı 45,75x13 m., cebehane anbarı 29x11,25 m. boyutlarındaydı. Vidin İç Kale'deki 26x5,25 m.'lik barut anbarına, barutu nemden korumak için *sır duvar* çekilmişti. Özi'deki cebehane ise toprak altında yapılmıştı.

Bu anbarlardaki malzeme türü oldukça çeşitliydi. Top güllelerinin sayısı ise onbinleri aşmaktaydı. 1824'te Vidin Kalesi'nde 95.536 gülle, 24.629 humbara, 30.400 el humbarası, 5732 varil kara barut, 17.561 kg. kurşun, 7411 kg. ham demir, 21.881 demir kazma, 6161 tüfek, 2480 kılıç, 1386 külüng-i ferhadî, 566 demir kama, 13 kalkan, 2417 ağaç kürek ve 22.085 kg. güherçile mevcuttu.[40]

KALELERİN İAŞESİ

Osmanlı kalelerinde yaşayanların temel gıda maddelerinin, buğday ekmeği, koyun eti, sadeyağ, mercimek, nohut, pirinç, bulgur, soğan, zeytinyağı ve tuz olduğu söylenebilir. Ramazan ayında tayinat miktarının iki kat olarak verilmesi kanun gereğidir.[41] Savaş zamanında ise tabak-kaşık ile uğraşılmayıp, yalnızca ekmek ve koyun eti verilir. Yolculuklar da dahil, kişi başına kumanya, günde 641 gr.'lık bir çift ekmek ile 320 gr. koyun etidir. Temizlik için sabun, aydınlanma için mum yağı, ısınmak için odun ve atlar için de saman ve daha yaygın olarak arpa verilir.

Bu konuda büyük yer tutan ekmek, üzerinde en çok durulan ve en çok önem verilen gıda maddesidir. Bu yüzden her kalede, en azından birer buğday ve arpa anbarı, değirmen, fırın ve mutfak bulunur. Daha

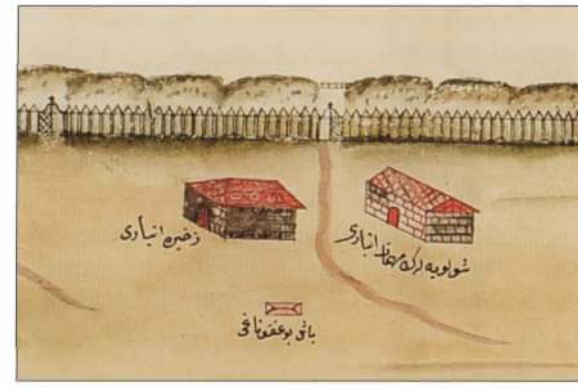
geniş boyutta bunlara un ve tuz anbarı da eklenir. Örneğin 19. yüzyıl başlarında Vidin'de 1'i büyük olmak üzere 5 buğday, 2 peksimet, 1 has un, 1 arpa ve 1 tuz anbarının bulunduğunu görüyoruz. Vidin'deki İç Kale'de ise ikisi un ve ikisi buğday, 4 anbar vardı.[42]

Buğdayın aylar boyu bozulmadan saklanması ve anbardan alınırken *bilye gibi dağılmaması* titizlik istemekteydi. Bu yüzden, *mirî anbar* da denilen bu depolar, altlarında ayakları olan tahta döşemeli, tavan tahtaları üzeri kireç ve horasan sıvalı, *göz* denilen bölmeli ve kapaklıydı. Bu türden göz sayısı, Maçin'de 6 idi.[43] Her biri *anbar emini* tarafından yönetilen bu anbarların boyutları, Vidin'de buğday için 36,75x23,25 m., peksimet için 19x11 m. idi. Hotin'de 2 buğday, 1 un ve 1 de arpa anbar bulunuyordu. Belgrad'ın buğday anbarı, 77,25x27 m. boyutundaydı. Özi'deki 5 buğday, arpa ve tuz anbarından bir kısmı kale dışındaydı.

Temel öneminden dolayı buğday yüksek miktarlarda depolanır, kuşatma sırasında açlık tehlikesi yüzünden silah kadar değerli olur. Bu yüzden Vidin'de 397.049 kg. un, 1.181.700 kg. arpa ve 62.072 kg. peksimetin aynı anda hazır tutulduğunu ve savaşta orduya destek için 1812'de 148.844 kg. un verildiğini görebiliyoruz.[44] Yine Vidin'de 1816'da bir günde 6136 çift ekmek pişirilmekteydi.[45] Öteki kalelerden Rusçuk'ta 1.600.000 kg. buğday ile 281.875.000 kg. arpa; Niş'te 713.250 kg. arpa ile 301.925 kg. buğday; Sohum'da 500.000 kg. buğday ile arpa ve 1821'de Maçin'de 375.000 kg. buğday ile 125.000 kg. arpanın depolandığını görüyoruz.[46]

Büyük rakamlara ulaşan bu temel ihtiyaç, Eflâk'tan ve Anadolu'dan karşılanmaktaydı. 1811'de Faş'a, 1.250.000 kg. zahire Bozok, Sivas ve Amasya'dan gönderilmişti.[47] Önce Samsun İskelesi'ne, sonra Batum'a ve oradan Faş'a giden bu zahireden, buğdayın 25 kg.'ı 50, arpanın ise 30 paraydı. 1830'dan sonra Tuna boyu kaleleri için eski düşman Avusturya'dan da zahire satın alınacaktı.[48] Büyük boyutlara ulaşan yıllık buğday ve arpa stokunun satın alma işlemini, büyük kalelerde daimî personel içinde yer alan *mübayaacı* gerçekleştiriyordu.[49]

Her kalede en az bir adet bulunan değirmen sayısı, Hotin'de 5, Vidin'de 3'tü. Vidin'deki değirmenin boyutları, 18,75x15,5 m.'di. Burada 12 m. boyunda bir hamur teknesi de mevcuttu. Faş'ta 18x3,75 m.

İbrail Kalesi'nde Zahire ve Mühimmat Anbarları ile Başbuğ Konağı

boyutundaki su değirmeninden başka, 9x7,5 m.'lik bir de beygir değirmeni bulunuyordu.[50] Belgrad'da 5x2,5 m. boyutunda 6, Vidin'de 33,75x23,25 m. toplamında 3 ve Hotin'de 2 fırın vardı. Bir çift ekmeğin karşılığı ise 250 gr. peksimetti.[51]

KALELERİN İNSAN GÜCÜ

Kaleler, askerî alanlardır ve buradaki insan faktörünü uzman personel oluşturur. Bu teknik kadronun başında *kale muhafızı* gelir. 18. yüzyılın başına kadar bugünkü anlamda sınır ve savunma kavramı olmadığı için, kale muhafızlığı sonradan kurumlaşacaktır. Pâyitahttan taşraya bakıldığında, mülki idareci olarak beylerbeyi, sancak beyi, kadı, voyvoda, kale ve palanka dizdarı ve diğer neferat zâbiti görülür. Vilayetlerde ise kadı, mütesellim, voyvoda, kethüda yeri, yeniçeri serdarı, kale ve palanka dizdarı, emin, diğer neferat zâbiti ve vilayet ayânı iş erleri bulunmaktadır. Kaleler, palankalar gibi dizdar ile yönetilir. Savunma konseptinin önem kazanması üzerine, kalelerde *vezir-paşa* muhafızlar görev yapacaktır. Dizdarlık ise, muhafıza rağmen, daha alt yetkili ve ağalık düzeyinde varlığını sürdürecektir. Sonlara doğru, palankalara bile muhafız atandığı vâkidir.

Temel olarak kale içinde sivil halka yer yoktur. Varoşta yaşayanlar, kalenin aslî unsuru değildir. Kalenin ileri gelenleri, kendi işleyiş çarkının yetki sahiplerinden oluşur. Bunların başında yer tutan kadı veya naib, muhafızın temsil ettiği askerî hukukun hem alternatifi ve hem de sağlaması olarak, şer'î hukuku temsil eder. Kalelerin savunma ihtiyacı artınca, muhafızlar kadıların önüne geçecektir.

1793'te Vidin eşrafını muhafız, kadı, yeniçeri zâbiti, çorbacılar, çavuşlar, ağalar, alemdar, serhad ileri gelenleri ve ocak ihtiyarları olarak görüyoruz.

Kale denilince ilk akla gelen kavramlar asker ve savaş ise de; kalıcı ve temel olan, barış ve mülki idaredir. Bu nedenle kale muhafızlığı görevi, yanına bir bölgenin yönetimi katılarak verilir ve bu akçalı kısım, üstlenilen yükün ağırlığını azaltır. Örneğin Faş muhafızına, Gönye ve Canik Muhassıllığı ile Karahisar-ı Şarkî Voyvodalığı verilmiştir.[52] Vidin muhafızının 1793 tarihi itibariyle yıllık geliri 75.000 kuruş olup, yalnızca kapı halkı 1500 neferin üzerindedir.[53] Bir kale muhafızının sorumluluk alanı, savaş sırasında seraskerin sorumluluk şemsiyesi altında daha da genişleyebilmektedir.[54]

Kalenin çekirdek kadrosunu, başta topçu olmak üzere, cebeci ve humbaracılar oluşturur. Her top için 10 topçu görevlidir. Yardımcı olarak yaya, atlı ve top arabacıları görev yapar. Kale savunması sabit noktalardan yapıldığı için, atlı ve top arabacılarına sahra muharebesi için gerek duyulur. Savunma savaşında kaledeki asker sayısı birkaç bine ulaşır. Tehdit altındaki kaleye, yakın kaleler mevcudunun 10'da 1'i oranında asker gönderilir.

19. yüzyılın başlarında günlük ücret ortalaması yaya için 16 akçe, teknik personel için ise 20 akçe olan kale personeli, *mevâcib* denilen bu parayı, altı ayda bir ve genellikle Rûz-ı Kasım ve Rûz-ı Hızır'da *mukabeleci efendi* elinden alıyordu. Yağmurluk veya *baran-ı çuka* da denilen kışlık giyecek ile et başta olmak üzere yiyecek ihtiyacı devlet hazinesinden karşılanıyordu. Karadeniz Boğazı İstanbul'dan

Anapa Kalesi

Akkerman Kalesi

sayıldığı için, kale ve tabya neferatının maaş ödemesi orada 3 ayda bir yapılmaktaydı.[55]

Seçkin asker sağlanması konusunda, delilbaşının bayrak açmasını ve her bayrağa 5 neferden, 60 bayrak ölçeğinde 300 nefer ile İbrail'e destek vermesini, 1809 yılı için örnekleyebiliyoruz. Diğer asker için de, her bayrağı 120'şer nefer piyade olmak üzere, 3 serdengeçti bayrağını görüyoruz.[56] Bu konudaki en ayrıntılı bilgi, 1819 ölçeğinde, Vidin ile ilgilidir. Burada o tarihte yevmiyeli olarak müstahfız, topçu, arabacı, cebeci ve humbaracı askeri görev yapmaktaydı. Vidin'deki 12 tabyanın her birinde 20'şer nefer müstahfız, 18 tabyanın her birinde 20'şer nefer yerli yeniçeri ve zâbitân ile birlikte 214 topçu, 16 arabacı, 20 karakullukçu, 50 humbaracı, 58 cebeci eski neferat, 78 cebeci yeni neferat, 8 piştov ve tüfek cebecisi olmak üzere, toplam zâbitân ve neferatı 1044 kişi olarak görüyoruz.[57] 1824'te İbrail'de 950 yeniçeri, 83 cebeci ve 135 topçu dahil olmak üzere tam 2500 asker vardı. Yine aynı tarihlerde Varna'nın tabyalarında 172 nefer görev yaparken, kendisine bağlı palankaların personel sayısı 474'tü. Köstence tabyalarında ise ağa, alemdar ve nefer olarak 138 kişi bulunuyordu. Bosna Sancağı'ndaki Mağlay'ın tabya ve şaranpolarının muhafazası için görevli 6 cemaat neferatının toplamı 440'tı. Toprak kayıpları ile birlikte daralan serhad çizgisinde sonradan gündeme gelen Samsun'da ise 1803'te ancak 80 nefer vardı.[58] Rodos'ta 12, Seddülbahir'de 20 ve Varna'da 12 topçu mevcuttu.[59]

KALE PALANKALARI

Kale binalarının büyük ölçekte ve geniş kapsamlı savunma görevinin yanında, ona destek olmak amacı ile palanka denilen küçük çaplı savunma merkezleri

de söz konusudur. Bu palankalar kale duvarları dışındaki tabyalar gibi, bağlı olduğu kalenin savunma gücünü artırmak üzere yapılandırılmıştır.

Örneğin Özi Grubu'nu oluşturan savunma birimleri arasında Eski Kale, Yeni Kale ve Kılburun'a ek olarak, Hasan Paşa Palankası ile Kaptan Hasan Paşa Palankası da yer almaktaydı. Bu gruba bazen, Brezen, Hocabey ve Yanıkhisar palankaları da eklenmekteydi.[60] Akkerman'a bağlı Yanıkhisar Palankası, zamanla gösterdiği gelişimden dolayı kale kategorisine girecekti. Zaten henüz palanka olduğu 1732'de bile, 37 müstahfız, 18 topçu, 35 azebân ve 242 sipahi olmak üzere, toplam 332 nefer ile savunulmaktaydı.[61]

Palankaları, yalnızca toprak ve çim malzemeden oluşan küçük çaplı istihkamlar olarak değil; 4 tabya, 2 kule ve 1 cebehaneye kadar çıkabilen boyutlarda görebiliyoruz. Örneğin Vidin'e bağlı 5 palankadaki asker sayısı, atlı ve yaya olarak 492 idi. Bunlardan Lom, 11 şahî top, 17 varil barut, 14 varil fişek ve 920 top güllesine sahipti.[62]

Palanka konusunda en zengin bölge Bosna eyaletiydi. Adeta bir palanka cenneti olan bu bölgede, özellikle Sava ve Una nehirleri kıyısındaki palankaların sayıca çokluğu, kalelerin büyük çaplı olmayışı ile doğru orantılıdır. Bu sıklık çerçevesinde palankaların ağaçtan yapıldığı da oluyordu. En parlak palanka uygulaması şüphesiz Yanıkhisar'dı. Akkerman'a bağlı Yanıkhisar 3 tabya, kule, asma köprü ve cami ile birlikte çok kez kale işlemi görüyor ve 37 müstahfız, 18 topçu, 35 azebân, 38 sipahi ile birlikte 342 asker tarafından savunuluyordu.[63] Bu konudaki bir başka örnek, Özi önündeki Hasan Paşa Palankası'dır. Burada tabyalardan başka koltuk cebehanesini 15x1,5 m., karakolunu 3,75x3x2 m., top döşemesini 3,75x3,75 m. ve ahşap köprüyü de 8x3,75 m. boyutlarında görüyoruz. Yine Özi önündeki küçük bir ada üzerindeki Brezen Palankası'nın şaranpo uzunluğu 60, yüksekliği 3 m. idi.[64]

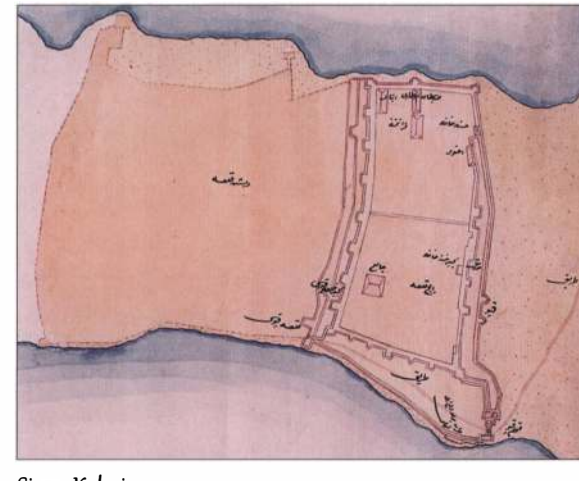
KALELERİN DİĞER BİRİMLERİ

Yukarıdaki birimlerin dışında Osmanlı kalelerinde muhafız konağı, mehterhane, sığınak, sarnıç, hamam ve tuvaletler de bulunmaktadır.

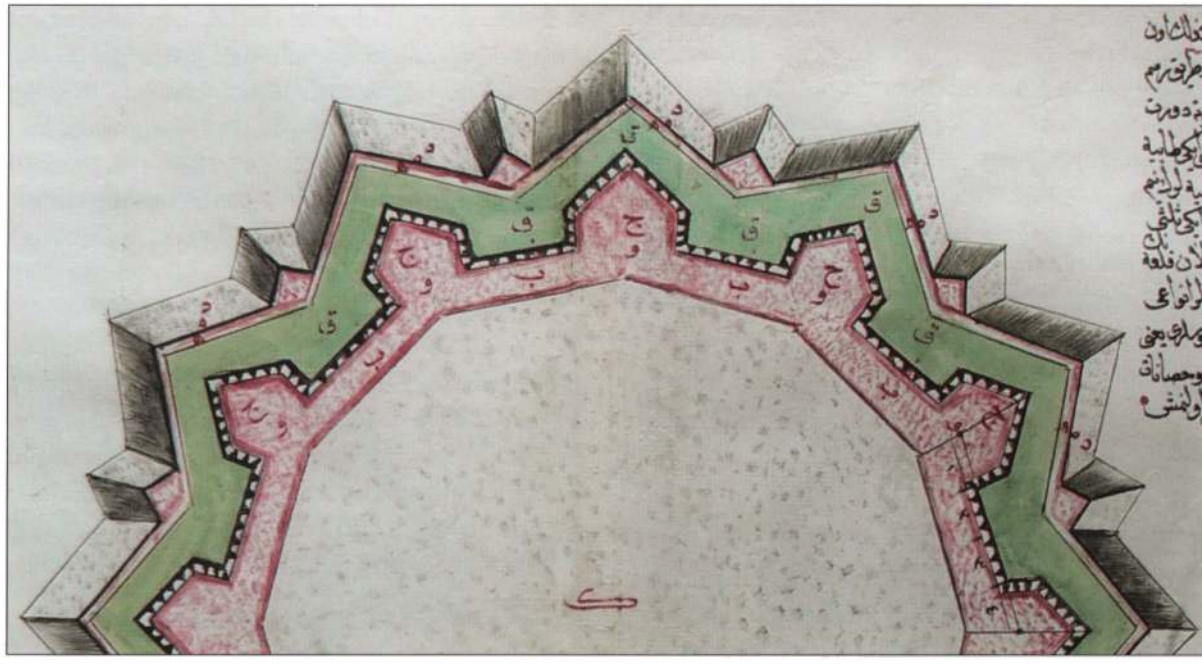
Kalenin en seçkin yeri, en üst amire ait olan ve *paşa kapısı* da denilen *muhafız konağı*dır. Önceleri kaleye, dizdar ağa kumanda ettiği için, bu mekâna *ağa konağı* da denirdi ki, bu konuda son tanım, *muhafız sarayı*dır. Bu sarayı, Varna'da 15, Hotin'de 17 odalı olarak görüyoruz. Faş'taki iki katlı sarayın üst katı 25,5x7,5x7,5 m. ve alt katı da 24,75x11,25x3,75 m. boyutundaydı. Yine Faş'ta, içlerinde birer kahve odası da bulunmak ve boyutları yaklaşık 6x3,75x3 m. olmak üzere; çorbacı, kâtip, azap ağası ve yerli topçu ağası konakları bulunmaktaydı.[65]

Kalelerdeki sığınak, kuşatma sırasında kadın ve çocukların güvenceye alındığı yerdir. Ancak 1828/29 Savaşı'nda Köstence'de olduğu gibi, savunmadan ümit kesildiğinde, bütün eşyasını almak ve kale takımını bırakmak şartıyla kaleden çıkılır. Banaluka'daki sığınak uzunluğu 165, yüksekliği 3,75 ve genişliği 1,5 m.; Hotin sığınağının ise uzunluğu 79, yüksekliği 3 ve genişliği 0.75 m. idi.[66]

İçme suyu ihtiyacının önemini belirtmeye gerek olmadığı gibi, her kalenin bir su deposuna olan ihtiyacı da şüpheden uzaktır. Özellikle kuşatma sırasında bu konu, kaledekilerin savunma direncinin kırılması yönünde büyük önem taşır. Bu bakımdan kalelerin su ihtiyacına ve su deposu olan sarnıç konusuna özen gösterilmiştir. Örneğin Hotin'deki sarnıç, 1296 m²'dir. Srebrenika sarnıcının uzunluğunu 36, genişliğini 2,25 ve yüksekliğini de 3,75 m. olarak görüyoruz.[67] Uzun süren kuşatmalarda, kaledeki suyun yetersiz kalabildiğini ve sarnıcı besleyen akışın kuşatanlarca kesilmesi yüzünden, Özi ve Musul gibi, sıkıntıya düşülebildiğini görebiliyoruz.

Sinop Kalesi

YILDIZ TABYA ŞEKLİNDE BİR KALENİN BİRİMLERİ

ك	Kalenin İçi
ب	Beden Üzerinde Seğirdim Yeri
ف	Bedenin Sepet Yerleri
ج	Tabyalar
ق	Kalenin Hendeği

ه	Hendek Üzerinde Seğirdim Yeri
ه	Şaranpo
د	Şaranpo İnişi
ط	Savunma Hattı
و	Tabyaların Boğazı
ق	Kalenin Hendeği

Su ile ilgili bir başka ihtiyaç konusu hamamlardır. Kaledekilerin banyo ihtiyacı için Vidin'de Rıhtım Hamamı'nı, Rusçuk'ta Eski Kale altındaki hamamı sayabiliriz. Sohum, Belgrad ve Özi'de de hamam ile karşılaşıyoruz.[68] Ancak en ayrıntılı bilgiyi Faş'ta görüyoruz. Burada, Riyon Irmağı'ndan suyu alıp ısıttıktan sonra, hamam ve mutfağa veren, 5,25x4x4 m. boyutlarında bir ocak bulunmaktaydı. Hamamın kendisi 6,75x5,25x3,75 m. ve soğukluğu 3x2,5x3,75 m. idi.[69]

KALELERİN SERHAD NÖBETİ

Kalelerin ülke sınırında, yani en uçta olanları ***serhad kale*** olarak adlandırılır. Fetih üzerine kurulu klasik dönem Osmanlı devlet anlayışında sınır ucu açık bir kavram olduğundan, başlangıçta belirgin olmaktan uzaktır. Örneğin 17. yüzyıl sonunda, Azak veya Tamışvar için herhangi bir sınır tanımı yapılmaz. 18. yüzyıl ortasında bile, Avusturya sınırındaki Belgrad için, ***dârü'n-nasâr ve'l-cihâd*** deyimi kullanılır. Aynı şekilde Vidin için de ***dârü'l-cihâd ve'l-mücâhidîn*** tanımını görüyoruz. Sınır kaleleri için Osmanlı'nın kendi belgelerinde, ***sedd-i sedîd-i hakaniyye, serhâdât-ı hakaniyye, serhâdât-ı mansure, serhâdât-ı şâhâne, sedd-i sedîd, res-i hudûd, sügur-ı İslâmiyye, intihâ-yı serhâdd-i İslâmiyye, intihâ-yı serhâdd-i hakanî*** gibi, anlam bakımından birbirinden farklı olmayan tanımlar geçmektedir.

18. yüzyılda Avusturya ve İran ile yapılan mücadeleler sürse de, Bağdad'dan Kars'a İran Cephesi'nde pek bir şey değişmeyecektir. Aynı durum, Avusturya Cephesi için de geçerlidir. Buradaki fark, Belgrad'ın 1718'den 1739'a kadar, Avusturya eline geçmesidir. Belgrad'ın kaybı, aynı ölçekteki Vidin'i serhad yaparken, Osmanlı'yı da ilk kez ve büyük çaplı olarak kalelere gereken önemi vermek zorunda bırakacaktır. Bu düşünce ile 1722'den başlayarak,

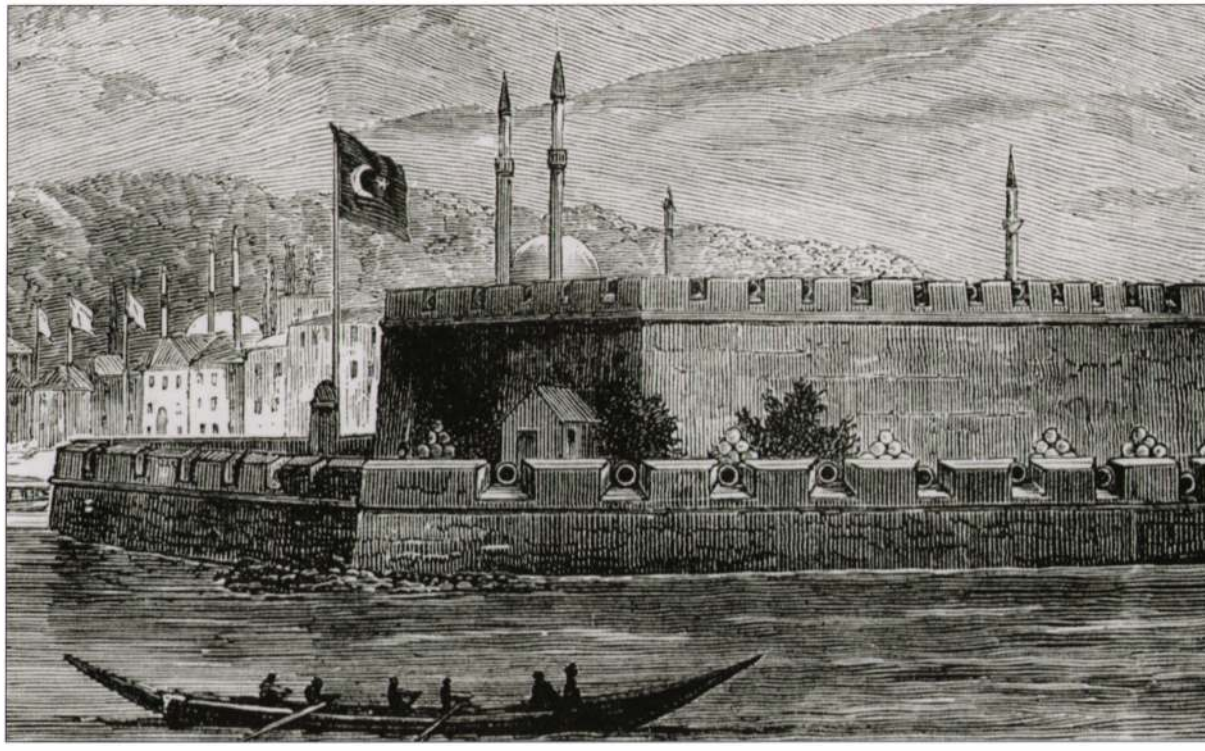
Vidin'den Hotin'e, Azak'tan Faş'a kadar stratejik kaleler güncellenecektir. Bu gelişme, savunma kavramının vurgulanmasında artışa sebep olsa da, fetih ve ganimet cazibesinin yerini alamayacaktır. Bu konuda, 1787-1792 Avusturya ve Rusya savaşları sırasında III. Selim'in hatt-ı hümayunları yeteri kadar açıklayıcıdır.

Asıl serhad kaygısını, kuzeyden Rusya'nın açtığı yeni cephe oluşturacaktır. Yıldızı gittikçe yükselen bu yeni imparatorluk, Osmanlı'ya karşı başlangıçta iki cepheli savaşlarda diş gösterecek ve daha sonra asıl darbeyi tek başına vuracaktır. Bu darbenin resmî senedi Küçük Kaynarca Antlaşması'dır. Antlaşmaya adını veren Bulgaristan'daki bu kasaba, Rusya'nın ileriye yönelik amacını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bundan sonra artık, tarihçi Cevdet Paşa'nın tabiriyle *kılıcın keskin atın yeğrek* olması, fazla bir anlam ifade etmeyecektir.[70]

Küçük Kaynarca, 1878 Berlin Antlaşması'ndan önceki, Osmanlı'nın en büyük kaybının belgesidir. Bu antlaşma ile yalnızca Kırım ve hinterlandı elden çıkmayacak, pâyitaht İstanbul dahil olmak üzere bütün Karadeniz kıyıları Rus tehdidi etkisine girecektir. Kafkasya'nın üst ucundaki Anapa'dan alttaki Faş'a, Anadolu kıyılarındaki Trabzon, Samsun, Sinop ve Amasra'dan Bucak ve Boğdan bölgesindeki Hotin, Bender, Özi, Akkerman ve Kili'ye kadar pek çok kale için alarm zilleri çalacaktır. Avusturya Cephesi'ndeki Belgrad ve Vidin ile birlikte bu kaleler, 1812'ye kadar kendisinden sıklıkla söz edilen müstahkem mevkiler olacaktır. Osmanlı'nın *Büyük Kale Kalemi* kapsamı içerisinde demirbaş olan bu

Tabya Savaşı (Plevne)

Kale-i Sultaniyye (Çanakkale)

kaleler, Rusya ile yapılan her savaşta elden çıkıp sonra geri verilecektir.

Rusya'nın artık kendisi için de bir tehlike olduğunu gören Avusturya, 1791 Ziştovi Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı ile savaş haline son verse de Rusların artık yardımcı güce ihtiyacının kalmadığı kesindir. Zaten Küçük Kaynarca'dan sonra Rusya, Osmanlı'ya karşı kazandığı her savaş sonunda, daha ileriye uzanmasına yarayacak maddeleri antlaşmalara koyduracaktır. 1792 Yaş Antlaşması Turla Nehri'ni Rusya ile sınır yapınca Özi, Kılburun ve Hocabey; 1812 Bükreş Antlaşması ile de Prut Nehri sınır olunca Hotin, Bender, Akkerman ve Kili elden çıkacaktır. Zaten bundan sonra Rusya'nın kale veya toprak almasına gerek kalmayacaktır. Çünkü sıra Balkan milletlerini Osmanlı'dan ayırmaya gelmiştir ki, bu program 1878'de başarı ile sonuçlanacaktır.

Osmanlı'nın Rumeli topraklarında bu gelişmeler olurken, Kafkasya bölgesi de kendi payına düşeni almıştır. Anapa'nın yeniden yapılması, Rus ilerlemesini durduramayacak; sayıca çok olsalar da, çağdaş savaş tekniğinden uzak ve Cevdet Paşa'nın deyişi ile *ancak donanımlı bir ordunun içinde yarar sağlayabilecek* Kafkas kabilelerinin çabası, kaçınılmaz akıbeti değiştiremeyecektir.[71]

Nizam-ı Cedid hamlesi, Osmanlı'nın kendi kaynakları ile savunma yapmasının artık imkânsız olduğunu ortaya koyduktan sonra, bütün kaleler için yeni bir yapılanmaya gidilir.[72] Ancak 1803'te Hotin, Bender, Kili, Akkerman, İsmail, Erzurum, Kars, Van, Ahısha ile Çıldır'daki kalelerin elden geçirilmesi ve yeniden yapılması, artık kanıksanan yenilgi zincirini kırmaya yetmeyecektir.[73]

Rusya karşısında alınan yenilgiler sırasında istilaya uğrayan kalelerde yaşayan Müslüman halkın içine düştüğü perişanlık ve sağa sola kaçıp sığınmaları, askerî gerilemenin acı dolu sosyal yüzünü oluşturur. Bu konuda; Belgrad, Kili, Akkerman, Hotin, Bender, Özi ve Böğürdelen kaleleri başta gelir. İstilâ yüzünden yaşanan trajik sahneler, Niğbolu'dan Ahısha'ya kadar, birçok kale için çok benzerdir.[74]

1812 Bükreş Antlaşması'ndan sonra başlatılan yeni program ile bütün kaleler bir kez daha elden geçirilir. Bu çerçevede; Karadeniz Boğazı'ndaki

Kırım Harbi'nden bir sahne

Büyük Liman/Defne Limanı, Garipçe, Papaz Burnu, Poyraz Limanı, Kilyos, Rumeli Feneri'nin 1812'de, Belgrad ve Faş'ın 1814'te, Tuna Boyu'ndaki 18 kalenin 1816'da ve Bosna Eyaleti'ndeki kalelerin de 1819'da tamir ve istihkamına başlanır. Ayrıca Van, Kars ve Erzurum'daki toplar gözden geçirilir.

Hırsova, İbrail, İsakça, İsmail, Kili, Maçin, Niğbolu, Rusçuk, Silistre, Tulça ve Varna ile birlikte bütün *Tuna Boyu* kaleleri, *az asker ile iyi savunma* için yeniden yapılandırılırken; Varna, 750.000 kuruş harcanarak mühendislik ölçütlere dayandırılır.[75] 1820'de ise bu kalelerin savunmasını güçlendirmek için Mühendishane'den uzmanlar gönderilir. Kale tekniğinde Fransız mimar Vauban'ın geliştirdiği *yıldız tabya* biçimi, bu yeni yapılanma sırasında elverdiğince uygulanır. Buna örnek olarak, Vidin'in kale bedeninde 8 ve varoşundaki 11 tabyayı gösterebiliriz.[76]

Kendisinden o tarihlerde dahi *dârü'n-nasâr ve'l-cihâd* olarak söz edilen Belgrad'ın 1814'te son kez büyük onarım gördüğünü; Vidin için aynı işlemin 1832'de gerçekleştiğini biliyoruz. 1838'de 27 önemli kale gözden geçirilip eksikleri giderilmeye çalışılacak ve oralardaki garnizon görevini artık mansure askeri üstlenecektir. 1840'a geldiğimizde, eski önemini sürdürenler ile sonradan önem kazanan kalelerin sayısı 30'u bile bulmamaktadır.[77] 1847'de Silistre, Rusçuk ve Şumnu tabyalarının onarım için yeniden haritaları çıkarılır. Ertesi yıl Karadeniz ve Akdeniz boğazlarındaki kale ve tabyaların istihkam tekniğine uygun olmadığı anlaşılınca, 35.047.000 kuruşu aşan bir harcama planlanır.[78] 1848'de Arnavutluk Toskalık'ta başladığını gördüğümüz kale yıkımları, 1852'de Prizren örneğinde olduğu gibi, kaleden kışlaya dönüşüm programı çerçevesinde yaygınlaşmaya başlayacaktır.[79] Kırım Harbi'nin patlak verdiği 1853'te, 32.500.000 kuruş masrafla Akdeniz (Çanakkale) Boğazı'ndaki kale ve tabyalar onarılır.[80] Çanakkale istihkamlarında Nizam-ı Cedid döneminde başlayıp her savaş öncesi ve sonrasında yenilenen bu güçlendirme çalışmaları 1915'teki Çanakkale Muharebeleri'ne dek sürecektir.

Bir veda kabilinden, Vidin, Belgrad, Niş, Adakale, Fethülislam, Niğbolu, Rusçuk, Silistre, Şumnu ve Varna kaleleri, önceki örnekler gibi olmasa da, 1866'da son bir kez tamir geçirmiştir. 1867'de Belgrad'dan çekiliş ile 1869'da Eflâk ve Boğdan'ın içten kaybı, 1878 yılı Berlin'deki resmî kopuşların uygulamadaki öncüsü olur. Berlin Antlaşması'nın 11. ve 52. maddeleri gereğince, Tuna Boyu'ndaki kale ve istihkamlar için yıkılma kararı alınır. Ancak kısmen uygulanan bu karardan, iç güvenlik gerekçe gösterilerek, daha sonra vazgeçilecektir.

Devletin son döneminde kale savunması örnekleri, geniş cephe yerine savaşın düğümlendiği noktalar ile sınırlıdır. Bu konunun en parlak örneğini, 1853-56 Kırım Harbi'nde Kars'taki Kanlı Tabya ve 1877-78 Savaşı'nda Erzurum ve Plevne oluşturur. Balkan Savaşları'ndaki Edirne ve İşkodra savunmaları ile takip eden Birinci Dünya Savaşı'ndaki Çanakkale zaferi ve Medine müdafaası, bu zincirin tarihe geçen son halkaları olacaktır. ■

2. BÖLÜM

KARA KUVVETLERİ

Osmanlı Devleti altı asırlık siyasi ömrü boyunca hep bir *kara/kıta gücü* oldu. Pâyitaht İstanbul'un bir liman şehri olmasına ve donanmasının 16. yüzyılda, başta Akdeniz olmak üzere, mücavir iç denizlerde varlığını hissettirmesine rağmen, Osmanlı siyasetinin başlıca askerî enstrümanı *kara kuvvetleri* idi.

Klasik dönemde denizlerdeki en büyük rakipleri olan İspanya, Venedik ve Portekiz'e benzer olarak Osmanlılar da, hem ülkelerinin jeopolitik konumu hem de hakim unsur olan Türklerin kültürel mirası sebebiyle, tam bir *deniz gücü*ne dönüşemediler, *okyanus ölçekli* bir *büyük strateji* geliştirmediler. Bunun bir neticesi olarak, Osmanlılar 18. yüzyılın sonlarından itibaren sadece karadaki komşularıyla değil, başta İngiltere olmak üzere bölgeye yabancı deniz güçleri ile de asimetrik bir rekabet içine girmek zorunda kaldı.

Üç kıtada Akdeniz'i çevreleyen Osmanlı coğrafyası, 18. yüzyılda okyanusa mahsus yeni tip yelkenli savaş gemileriyle, 19. yüzyılda ise buharlı ve zırhlılarla artık denizden de tehdit edilebilir hale

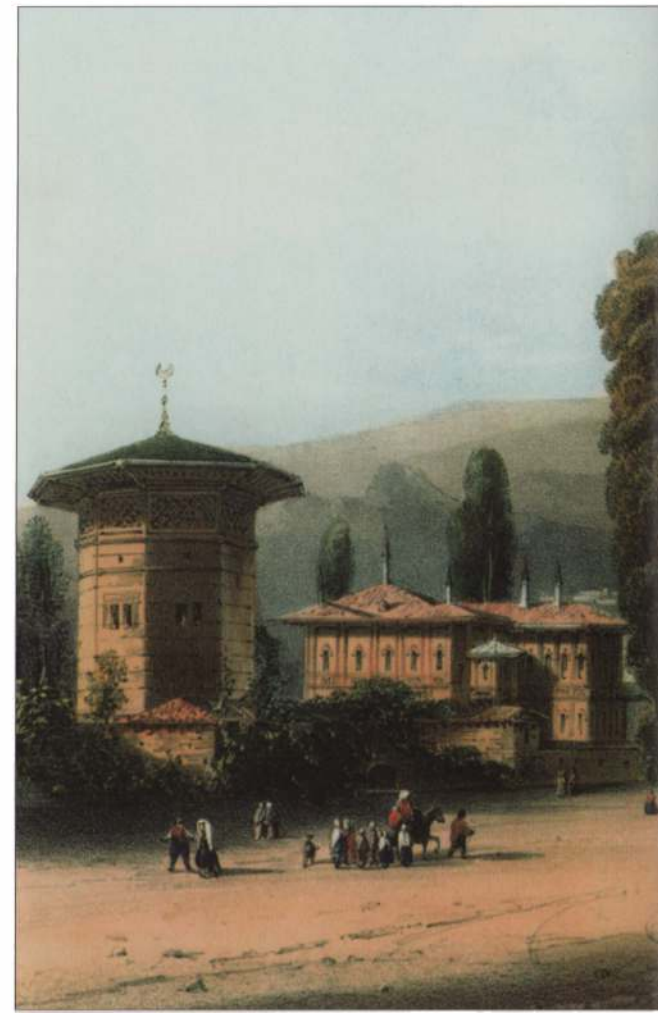
1897 Osmanlı-Yunan Harbi sırasında zaferle biten Dömeke Muharebesi'nde taarruz halindeki Osmanlı piyadesi (Fausto Zonaro)

gelmişti. Mısır'ın Fransız donanması tarafından işgalinden (1798) Birinci Dünya Savaşı'ndaki Çanakkale Muharebeleri'ne (1915) kadar, Osmanlı idaresi bir dizi abluka, çıkartma ve kıyı bombardımanı harekâtına maruz kaldı. Bölgedeki deniz hakimiyetinin lokal ve global güçlerle paylaşılır hale gelmesi, ordunun ülkenin farklı yerlerine birlik sevkini sağlayan deniz nakliyesini de sekteye uğrattı. Aslında Preveze'den Trablusgarp'a, İskenderiye'den Beyrut'a, Aden'den Varna'ya kadar Osmanlı askerî sevkiyatının vazgeçilmez noktaları bir bir erişilir olmaktan çıkarken, imparatorluğun geniş topraklarını karadan korumak da imkânsız hale geliyordu.

Okyanus ölçeğinde hareket edebilen sivil ve askerî filolara sahip olmamanın bir diğer neticesi de 19. yüzyılda giderek kitleselleşen ve endüstriyelleşen savaş organizasyonunda ihtiyaç duyulacak ham maddeye doğrudan alıcı olarak erişilememesi oldu. Bir *imparatorluk* olarak anılsa da Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda *kolonizatör* güçler arasına katılmadı. Ordusunun ihtiyacı olan insan gücünü, her sınıf lojistik malzemeyi ve enerji kaynaklarını giderek küçülen ülke havuzundan karşılamaya çalıştı. Ayrıca 1768'den 1918'e dek yaklaşık 150 sene boyunca neredeyse bütün muharebeler ülke topraklarında kabul edildi. Böylelikle, savaş lojistiği ve finansmanının ülke ekonomisini *tüketici etkisi*ne, sıcak çatışmaların beşeri coğrafya üzerindeki yıkımı da eklenmiş oluyordu. Bunlara, savaş araçlarının hazır mamul olarak ithal edilmesinin maliyeti ile birlikte *savaş tazminatları* da eklenince, Osmanlılar 19. yüzyılın ortasındaki mali durumlarını tarif için lugatlerine Fransızca *crise* kelimesine karşılık *buhranı* sokmak zorunda kaldılar.

RUSYA TEHDİDİ VE YENİ BÜYÜK STRATEJİ

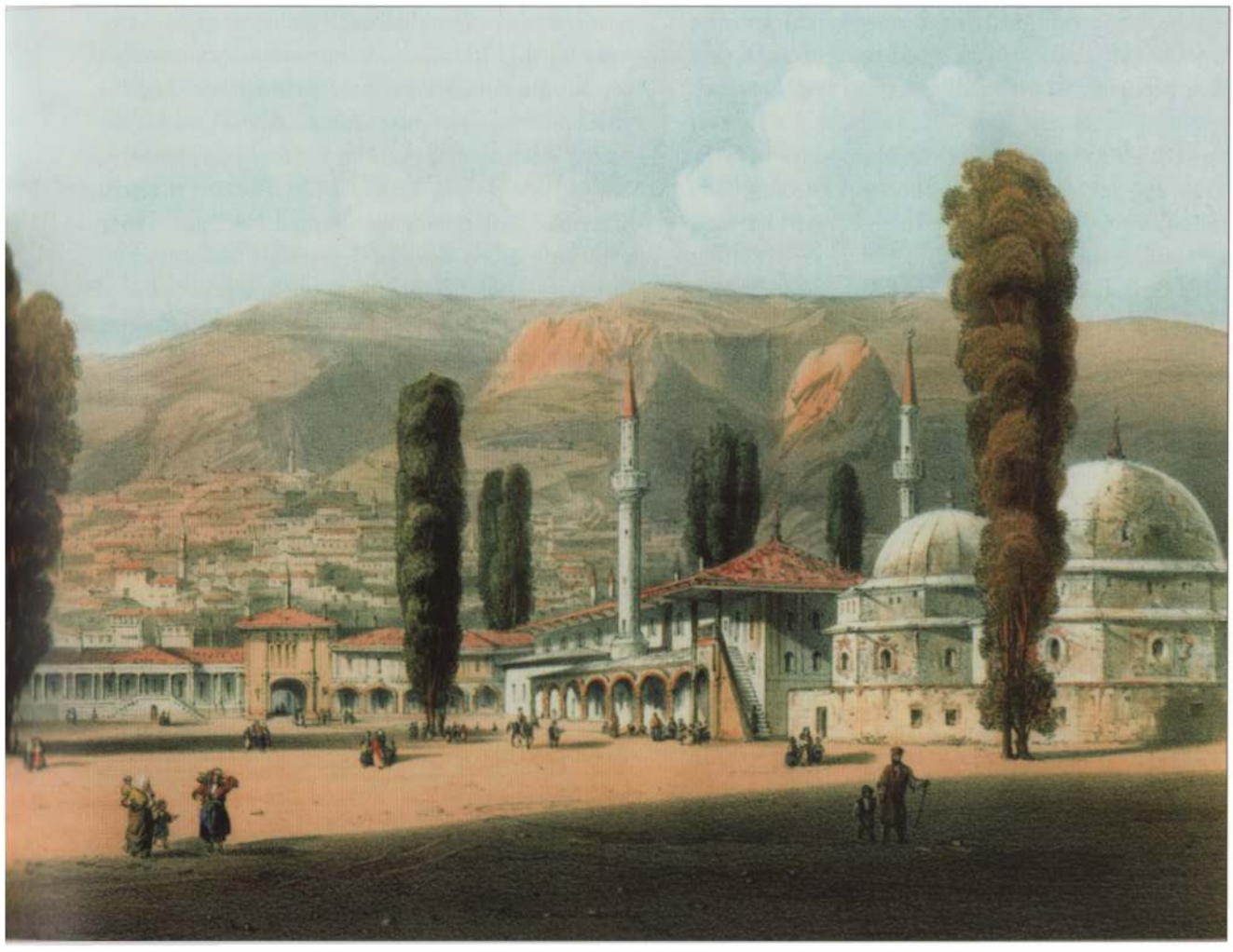
18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren *Osmanlı büyük stratejisi*nin vizyonu; Doğu Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika'da *bölgesel bir güç* olarak kalmak ve toprak bütünlüğünü (*tamamiyet-i memleket*) korumaktı. Bu stratejik vizyona eşlik edecek *millî güvenlik konsepti* ise Avrupa siyasetinde öne çıkan büyük güçlerden bir ya da birden çoğuyla *stratejik ortaklık* kurma, Avrupa'da oluşan yeni siyasi sistemin meşru ve eşit bir aktörü olabilme ve taarruzdan

Bahçesaray, Kırım (Carlo Bossoli)

kesinlikle uzak durarak *savunma pozisyonu*nda vakit kazanma prensiplerine dayanıyordu.

1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Kırım'ın kaybı ile belirginleşmeye başlayan yeni strateji arayışları, 1787-1792 Osmanlı-Avusturya ve Rusya Savaşı'ndaki mağlubiyet sonrasında resmî ifadesini bulmuştu. Anılan ilk harpten sonra Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalan Osmanlı ricalinden Ahmed Resmî Efendi, kayıplara karşı İstanbul'daki muhalif seslere şu cevabı veriyordu: "*Kızıl elma zannettiğiniz Boğdan'ın al yanaklı elmasına benzemez.*"[1] Bunu takip eden ve yine hezimetle neticelenen ikinci Rus savaşı sırasında yeniçerilerin savaşmak istememesi üzerine kışlık ordugâh olan

Şumnu'da toplanan meşveret meclisinde ise şu hükme varılmıştı: "*Eldeki orduyla kıyamete dek harp edilse, düşmana karşı zafer elde etmek mümkün değildir.*"[2]

Osmanlı Devleti'nin 17. ve 18. yüzyıllardaki stratejik rakipleri batıda Habsburg İmparatorluğu (Avusturya), doğuda ise İran idi. Mevcut savaş organizasyonu esas olarak bu iki tehdide yönelik şekillendirilmişti. 18. yüzyılın son çeyreğine girerken Rusya Çarlığı'nın kuzeyde yeni bir cephe açmasıyla mevcut stratejik dengeler altüst oldu. Kırım'ın 1783'te Ruslar tarafından ilhak edilmesi ise İstanbul için tam bir şok etkisi yarattı. Çünkü yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin Rumeli, Karadeniz ve Kafkasya topraklarının güvenliği, bir üçgenin tepe noktası misali bir konuma sahip Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'ya tâbi bir müttefik güç olmasıyla sağlanıyordu. Kırım'ın Tatar süvari birlikleri, Doğu ve Orta Avrupa'daki seferlerde Osmanlı ordusunun ana destek kuvvetini oluşturmaktaydı. Kırım'a sahip olmadan Osmanlıların Karadeniz'de askerî ve ticari seyrüsefer tekelini elinde tutması da neredeyse imkânsızdı. Başta İstanbul olmak üzere Osmanlı ülkesi için bir iaşe deposu da olan Kırım'ın işgali, ağırlıklı olarak Müslüman nüfusla meskûn bir bölgenin kaybedilmesi açısından da acı verici bir ilk örneği oluşturmaktaydı.

Yeni dönemde Osmanlı ordusunun daimî ve seferî kuvvetleri artık çok daha geniş bir coğrafyaya

yayılmak zorunda kalacaktı. Bunun için ise geçmişe oranla çok daha büyük bir insan ve malzeme seferberliği kabiliyeti gerekiyordu. Oysa Osmanlı merkezî idaresinin ülkesi üzerindeki siyasi, askerî ve iktisadi hakimiyeti 18. yüzyıl boyunca giderek azalmış; pek çok bölgede kontrol mahallî ileri gelenler ve idarecilerin eline geçmişti. Bazen başına buyruk bir vali, mutasarrıf ya da voyvoda, bazen bir ayân, bazen bir kabilenin ya da savaşçı topluluğun lideri, bazen de bu üç figürün birden fazlasını şahsında birleştiren bir kişi gibi gözükseler de, Osmanlı siyasetinin bu yeni aktörlerinin ortak bir amacı vardı: İstanbul dışında ama İstanbul ile pazarlık halinde bir güç olmak. Bu kişiler ya da gruplar kendi askerî birliklerini oluşturmakta, kendi adlarına vergi salıp ticaret yapmakta, devlete ait gelir getirici toprak ya da diğer kaynakların tasarruf hakkını *iltizam sistemi* çerçevesinde alıp ömür boyu *devretmeden işletme* yoluna gitmekteydiler. Eli kolu artık çevresine pek uzanamaz hale gelen sultanlar ve Bâbıâli bürokratları, barış zamanlarında vergi tahsilatı, sefer zamanlarında ise asker toplama ve ordu lojistiği hususlarında bu *mültezim/müteahhid* topluluğuna mahkum hale gelmişlerdi. İşte bu yüzdendir ki, Osmanlı merkezî idaresi yeni büyük stratejisini hayata sokarken sadece dışarıda değil, ülke içinde de bir *denge politikası* izlemeyi tercih edecekti. Çünkü yeni güvenlik politikası çerçevesinde yapılacak *askerî konsept* değişikliği, sadece askerî teşkilatın değil; ülkenin politik, ekonomik ve sosyal organizasyonlarının da merkezî idarenin stratejisine göre yeniden yapılandırılmasını zaruri kılıyordu. Ancak, İstanbul'un bunu hayata geçirecek yeteri kadar gücü yoktu.

III. Selim'in 1792-1807 arası yürürlüğe soktuğu *Nizam-ı Cedid* projesinin Sultan'ın önce tahttan indirilip sonra katledilmesiyle neticelenmesi de bunu açıkça gözler önüne sermişti. Kezâ III. Selim'i kurtarmak üzere İstanbul'a gelip sadareti ele geçiren Alemdar Mustafa Paşa da *Sekban-ı Cedid* projesini yürürlüğe sokup canını kurtaramadığı Sultan'ın mirasına sahip çıkınca benzeri bir akıbeti

III. Selim, üzerlerinde Avrupai üniformaları ile yanaşık düzende dizilmiş Nizam-ı Cedid birliklerini denetlerken (Anne S.K. Brown Military Collection)

paylaşmış ve çıkan isyanda hayatını kaybetmişti. Her ikisi de sadece yeni askerî birlikler kurmaya çalışmakla yetinmemiş, Yeniçeri Ocağı'na alternatif oluşturacak Nizam-ı Cedid ve Sekban-ı Cedid birliklerinin finansmanını sağlamak için bir dizi mali tedbiri de devreye sokmuşlardı. III. Selim yeni ordunun finansmanı için *İrâd-ı Cedid* adı altında yeni bir hazine kurmuş ve merkezî idarenin kontrolünden çıkmış bazı gelir kaynaklarına el koymayı denemişti. Yeniçerilerin ulûfelerini almaları için çıkartılmış olmasına rağmen üçüncü şahısların eline düşmüş *esame tezkereleri*nin toplatılması, sefere gelmeyen timarlı sipahilerin timarlarının Humbaracı ve Lağımcı ocaklarına devredilmesi, bazı yeni vergiler ihdas edilmesi, ayânların eline geçmiş mukataalara el konulmaya çalışılması, bazı vakıfların devletleştirilmesi ve piyasadaki kimi sektörlere devlet tekeli getirilmeye çalışılması gibi tedbirler bu politikasının parçalarındandı.[3]

Yeni bir merkezî ordu nüvesi oluşturmaya yönelik iki teşebbüs de bu yüzden sadece Yeniçeri Ocağı ve sivil uzantılarının değil; aralarında bazı devlet ricali, ulema mensupları, Rumeli ayân ve eşrafı, İstanbul esnafı ve halkı gibi toplumun farklı kesimlerinden oluşan bir koalisyonun muhalefetiyle son buldu.[4] Seleflerinin akıbetini dikkate almış gözüken Sultan II. Mahmud ise tahta çıktığı 1808'den Yeniçeri Ocağı'nı cebren ortadan kaldırdığı Haziran 1826'ya kadar aşamalı bir tasfiye politikası izledi ve askerî teşkilat değişikliğine eşlik eden siyasi, idari ve mali düzenlemeleri vakti geldikçe devreye sokmayı tercih etti. Bu sayede, yeniçerilerin 14 Haziran akşamında patlak verip 15 Haziran'da toplu tüfekli, kanlı çatışmalarla bastırılan son isyanında, devlet ricali ve ocağın üst zâbitlerinin yanı sıra ulema, medrese talebeleri ve İstanbul ahalisinin desteği sağlandı.[5] Onun ölümünden kısa bir süre sonra, 3 Kasım 1839'da ilan edilen *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*, aslında yeni askerî teşkilata paralel gitmesi gereken idari, mali ve sosyal politikaların resmen ifadesini bulmasından ibaretti.

Ancak, Osmanlı merkezî idaresi ilerleyen on yıllarda da yeni askerî teşkilat için gereken seferberlik potansiyeline bir türlü sahip olamadı. Bu da 1792'de stratejik bir tercih olarak benimsenen savunma pozisyonunun beşeri faktörlerden çok fiziki coğrafya unsurlarına dayandırılmasına yol açtı. Kuzeydeki yeni rakibe karşı 1768'den 1916'ya girişilen 6 savaşta temel eksenleri oluşturan Batı (Rumeli/Tuna) ve Doğu (Kafkasya) cephelerindeki nehirler ve dağlar, iki devlet arasındaki siyasi sınırı oluşturduğu kadar, askerî harekâtın planlanması ve icrasında da belirleyici oldu. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında iki devlet arasındaki sınırı *Bug (Aksu) Nehri* belirlerken; 1792 Yaş Antlaşması ile hudut çizgisi daha güneydeki *Dnyester (Turla) Nehri*'ne kaydı. Osmanlıların mağlup ayrıldığı 1806-12 Savaşı sonrası imzalanan Bükreş Antlaşması ise sınırı *Prut Nehri*'ne dayadı. Bu tarihten sonra Osmanlılar için Ruslara karşı esas savunma hattını *Tuna Nehri* ile onun kolları etrafında oluşmuş bataklıklar ve Balkan Dağları oluşturdu. Osmanlıların Ruslara karşı aldığı son mağlubiyet olan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması ile yarı özerk bir Bulgaristan Devleti'nin oluşturulması ise bu iki tabii engeli de devreden çıkartacaktı. Doğu Cephesi'nde ise tabii savunma engellerini, Güney ve Kuzey Kafkasya ile Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'nun dağları oluşturmaktaydı.

Osmanlı Devleti 1792-1878 arası dönemde bu geniş coğrafyayı, nehir kıyıları ve tabii korunaklı noktalarda inşa edilmiş irili ufaklı kalelerdeki daimî garnizonları ve sefer esnasında harekât alanlarına intikal ettirilen asıl ve yedek birlikleriyle savunmaya çalıştı. Ancak, ilk bakışta savunanlar için bir avantajmış gibi gözüken çetin coğrafi şartlar, yüzyıl boyunca karada ve denizde yeterli nakliye kabiliyetine bir türlü kavuşmayan Osmanlı ordusu için intikal ve ikmal açılarından ciddi sıkıntılar çıkardı. Yeterli takviyeyle desteklenmeyen kaleler bazen uzun direnişler, bazen ise bir kurşun atmadan teslim edilerek düşerken; kadrosu ve intikal hızı taarruz için yetersiz seyyar orduların organize bir geri çekilmeyi (*ricat*) başaramayacak kadar derme çatma oluşu da çok büyük zorluklarla bir araya getirilmiş insan ve her türden ikmal malzemesinin pek çok kez düşmana terkine sebep oldu. Üstelik, bütün bu savaşları kendi topraklarında kabul etmesine rağmen Osmanlı ordusu, modern savaşın olmazsa olmazı konumundaki *askerî topoğrafya* ve *taktik istihbarat* hususlarında rakibinin hep gerisinde kaldı. Öncü süvari keşifleri, cephe casusları, savaş esirleri, yerli

Avrupa ordularında kullanılan dönemin askeri üniformasına benzer yeni kıyafetiyle Sultan II. Mahmud

halk ya da tüccarlar vasıtasıyla sağlanan bilgilerle, düşmanın niyetini kesin olarak belirlemek ya da gelen istihbaratı doğru değerlendirmek çoğu kez mümkün olmuyordu. Buna bir de özellikle Batı Cephesi'ndeki nüfusun Müslümanlar kadar gayrimüslimlerden de oluşması ve Rusya'nın bu mahallî topluluklar içinde yürüttüğü gizli faaliyetler de eklenince, fiziki ve beşeri coğrafya, Osmanlıların ancak pasif bir şekilde devreye sokabildiği sınırlı bir savaş aracı olarak kaldı. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'ne dek, Osmanlı ordusunun barış zamanından hazırlanmış seferberlik, toplanma ve sefer planlarının bulunmayışı da her yeni savaşta bu konulardaki problemlerin tekrar tekrar yaşanmasına sebep oldu. Böylelikle, 1792'de konjonktürel bir politik tercih olarak belirlenmiş *stratejik savunma konsepti*, imparatorluğun siyasi varlığını sonlandıran Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar uzanan bir asrı geçen sürede, üzerinde yeterince kafa yorulmayan bir taktik-operatif ezber doktrin halini aldı. Bu ezberi bozmaya çalışanlar olduysa da, devletin ve silahlı kuvvetlerin bütününde kronikleşen aksaklıklar yüzünden, personelde bir fikir ve eylem tembelliğinin yaygınlaşarak zamanla *kurum kültürü* haline gelmesinin önüne geçemediler.

Devletlerarası savaş alanında etkinlik ve performansı bir türlü istenilen seviyeye gelmese de, nüvesini II. Mahmud'un 1826'da kurduğu *Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye*'nin oluşturduğu yeni düzenli ordu (*Asâkir-i Nizamiyye*) bir *iç güvenlik ve iç kolonizasyon enstrümanı* olarak saraya ve Bâbıâli bürokrasisine istediğini çoğu kez verdi. Devletin asker ve vergi taleplerine karşı direnç gösteren şehirli ve kırsal, müslim ve gayrimüslim, yerleşik ve göçebe topluluklara karşı 1826'dan 1918'e dek çok sayıda operasyon düzenlendi. Sanki iki devletin nizami orduları arasında birer savaşmış görüntüsü veren Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın birlikleriyle 1832-1833 ve 1839'da girilen iki muharebe de bunlar arasındaydı. 1846'dan itibaren *Asâkir-i Zabtiyye*; 1878'den itibaren ise, Avrupalı devletlerin de zorlaması ile, *sabit ve seyyar jandarma* birlikleri kurulmuş olsa da, ülkenin faklı bölgelerinde 1843'te konuşlandırılan 5 bölge ordusu (1848'de 6; 1869'da 7) isyan karşıtı harekât, asker toplama ve vergi tahsilatı gibi işlerde kullanılmaya devam etti.

Aslında orduların yurt dışı kadar yurt içinde de kullanılması, en azından 19. yüzyılın son çeyreğine kadar, Avrupa ve dünyadaki pek çok devlette başvurulan siyasi bir tedbirdi. Kaldı ki ulus-devlet anlayışının henüz hakim olmadığı Birinci Dünya Savaşı öncesinde, devletlerin dış siyasi rakipleri kadar iç siyasi rakip ya da muhaliflerini tasfiye için de şiddete başvurmaları henüz olağandışı karşılanmıyordu.[6] Bununla beraber, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batı ve Orta Avrupalı güçler

artık ülke içi hakimiyetlerini büyük ölçüde tesis etmiş ve askerî kuvvetlerini daha çok denizaşırı kolonilerine sevk etmiş iken; Osmanlı Devleti ve onun en büyük rakibi olan Rusya Çarlığı, idareleri altındaki çok çeşitli etnik ve dinî grupları ideolojik olduğu kadar askerî metotlarla da kendilerine tâbi kılmaya çalışmaktaydılar.[7] Fakat 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, en azından asker sayısı olarak dünyanın en büyük kara kuvvetlerine sahip Rusya Çarlığı'na oranla Osmanlı Devleti'nin, ordusuyla hem savaş hem de iç güvenlik misyonlarını üstlenmesi hiç de kolay olmadı. O kadar ki imparatorluğun son yıllarına tesadüf eden Balkan Savaşları'nda dahi, ordunun önemli bir kısmının Erkân-ı Harbiyye Reisi Ahmed İzzet Paşa'nın komutasında isyan bastırmak üzere Yemen'e gönderilmesi, savaşın kaybında önemli bir rol oynayacaktı. Sürekli isyan bastırma harekâtıyla meşgul olan Osmanlı birlik komutanlarının gayrinizami harp şartlarında küçük birlik sevk ve idaresine alışmaları ise devletlerarası nizami savaşlarda lazım olan tümen ve kolordu gibi büyük taktik birliklerin idaresinde kendilerini geliştirememelerine yol açtı.

YENİ ASKERÎ KONSEPT: DÜZENLİ ORDUYA GEÇİŞ

Osmanlı askerî tarihine bakıldığında, kara kuvvetleri teşkilatının Kıta Avrupası'ndaki askerî gelişmelerle paralellik sergilediği görülür. Ancak, 15.-17. yüzyıllar arasında "model alınan" konumda bir *taarruz gücü* olan Osmanlı ordusu, 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da dönemin güçlü ordusu hangisiyse onu "model alan" bir savunma gücüne dönüşmüştür. Aslında Osmanlılar en baştan beri askerî konularda hiçbir zaman dışa kapalı olmamış, doğuda ve batıda çatışma içine girdikleri rakipleriyle teşkilat, teçhizat ve doktrin alanlarında hep alışveriş içinde olmuşlardır.

John Lynn'in de ifade ettiği gibi, askeriyeler aslında birbirlerini taklide diğer bütün kurumlardan daha yatkındır. Siyasi ya da kültürel sınırlar, bu alışverişin gerçekleşmesini engelleyici değildir. Bir ordu muharebe meydanında yeni ya da farklı bir silahla veya uygulamayla karşılaştığında, ona kendini uydurmak zorunda kalır. Bu adaptasyon çabası çoğu kez bir taklit şeklini alır. Birbirleriyle muharebe eden ordular zamanla birbirlerine benzer. Eğer başarı farklı rakiplere karşı birden çok kez elde edildiyse, söz konusu o ordu sadece komşuları ya da yakınındaki rakipleri için değil, bütün bir kıta ya da dünya için çağının "*paradigma ordusu*"na, yani askerî alandaki global rol-modele dönüşür.

Çatışma sırasında karşı karşıya geliş gibi, devletler ve ordularının başka devletler ve ordularıyla ittifak ilişkisi içine girmesi de askerî sektördeki alışverişe imkân sağlar. Muharebe meydanındaki silah arkadaşlığı tecrübesi, karşılıklı subay değiş tokuşları ya da diğer müttefiklerine oranla çok daha önde gözüken birinin diğerlerince doğrudan model alınmasıyla dost kuvvetler arasında da benzerlikler ortaya çıkar.

Model alınan bir ordunun taktiklerinden kuruluşuna, askerî talimlerinden üniformasına kadar hemen her unsuru kopyalanmaya çalışılır. Ancak bu kopyalama süreci sırasında, iki devlet ve ordunun politik, sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarındaki farklılıklar sınırlayıcı engeller çıkarabilir.[8] Neyin kopyalanacağına karar verecek olanların önce modeli derinliğine inceleyip sonra stratejik, operatif, taktik ve teknik seviyelerde bünyelerine uyup uymayanı tespit etme zaruretleri vardır. Aksi takdirde yapılan iş sadece dış görünüşün ve şekillerin alıntılamasından ibaret kalır ya da ülkenin askerî teşkilatında dönüşüm yapılmaya çalışılırken; lokal politik, sosyal ve ekonomik yapıların buna imkân vermemesi yüzünden orta vadede istenen neticeler alınamaz.

Osmanlı yöneticilerinin 1787-1792 Harbi'nde müttefik Avusturya ve Rusya ordularına karşı alınan mağlubiyetten sonra verdiği karar, büyük stratejinin savunma esaslı yeni bir konsept çerçevesinde şekillendirilmesi ve mevcut askerî teşkilatın da buna uygun olarak yeniden yapılandırılması yönünde olmuştu. Bu kararı, Osmanlı askerî tarihindeki önceki "ıslahat teşebbüsleri"nden ayıran şey, askerin savaşmayı reddettiği bir ortamda İstanbul ve cephedeki yöneticilerin içine girdiği ümitsizliğin de etkisiyle, ordunun sadece bir sınıfının ya da bir tip teçhizatının değil, bütün bir askerî konseptinin değiştirilmesine yönelik olmasıydı. Başta Habsburg ve Çarlık orduları olmak üzere, dönemin Avrupa askeriyelerinin artık yeni teknik ve taktiklerle üstünlüğü ele aldığı kanaati, aradaki din ve kültür farkına rağmen, Osmanlı yöneticilerini düşmanı

kendilerine model almaya itiyordu. Dönemin sadrazamı Koca Yusuf Paşa'nın Sultan III. Selim'e hitaben kaleme aldığı satırlar, siyasi iradenin o tarihlerde nasıl bir askerî kuvvet hayali kurduğunu açıkça gözler önüne sermektedir: "*Bize bir takım asker lazımdır ki, emrimize bağlı, hükmümüzü yerine getirir ola, padişah ulûfesi yiyip, gece ve gündüz tüfeği elinde bıçağı belinde olup, dur dediğimiz vakit dura, git dediğimiz zaman gide, gereğine göre bir yerde beş sene bekleye ve savaştan başka bir işi olmaya. Eğer bizim devletimizde talimli, birbiriyle bağlantılı, düzenli kâfire karşılık verebilecek kadar asker tedarik edilirse, ihtiyaç olduğunda düşmana cevap verip, yedi kralı feth eyleriz.*"[9]

Sadrazam Yusuf Paşa'nın kendince veciz bir şekilde tasvire çalıştığı şey, o tarihlerde Avrupa'da hakim ordu modeline dönüşmüş olan piyade esaslı, sürekli talim görerek disiplin ve manevra kabiliyeti kazanmış, *sefer* (savaş) ve *hazar* (barış) vakitleri sürekli silah altında bulunan, profesyonel ve apolitik, daimî ve düzenli bir kara kuvvetiydi.

Aslında Avrupa'da Roma sonrası dönemde kurulmuş ilk daimî ordu, Osmanlıların 14. yüzyılın sonlarında tesis ettiği Yeniçeri Ocağı olmuştu. Profesyonel ve tam zamanlı seçkin bir kuvvet olan yeniçeriler ile timarlı sipahi süvarilerden oluşan Osmanlı ordusu, 17. yüzyıl ortalarına kadar pek çok Avrupalı uzman tarafından "yenilmez bir güç" olarak görüldü. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise ordunun asker kompozisyonu artık büyük oranda değişmişti. Avrupa ordularının Ortaçağ'dan günümüze hangi aşamalardan geçtiğine dair J. Lynn ve C. Tilly'nin öne sürdükleri taksonomilere pek de uygun şekilde, 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın sonlarına kadar olan yaklaşık bir buçuk asırlık süre Osmanlı kara kuvvetlerinde yarı zamanlı ücretli savaşçıların giderek daha fazla iş bulmasına tanıklık etmişti.[10]

Bunların bir kısmı doğrudan merkezî hükûmet tarafından istihdam edilirken, bir kısmı da taşrada kendilerine tahsis edilmiş gelirlerle kendi *kapu halklarını* oluşturan şehzade, beylerbeyi, vezir, vali, mutasarrıf, voyvoda, mütesellim ve ayân gibi çeşitli konumdaki idareciler tarafından sözleşme karşılığı işe alınan piyade ve atlı işsiz köylüler, kasabalılar ve göçer kabile/aşiret mensuplarından meydana geliyordu. *Sekban, levend, deli, tüfekçi* isimleriyle bilinen bu savaşçıların tek derdi geçimlerini sağlamak olduğundan, kendilerini istihdam eden ister devlet ister mahallî güç sahipleri olsun, işverenlerine karşı herhangi bir ideolojik ya da manevi bağ hissetmiyorlardı.[11] Sefer zamanı cephede ordunun kalabalık olmasına yarasalar da muharebe performansları oldukça düşüktü. Paraları ödenmediği zaman işi hemen bırakıyor; düşman biraz üstünlük sağlayınca firar ediyor; kendi liderleri dışında kimsenin sözünü dinlemiyorlardı. Standart bir askerî eğitim görmedikleri ve aynı silahları kullanmadıkları için, bunlardan taktik ve stratejik düzeyde etkin büyük birlikler oluşturmak da neredeyse imkânsızdı. Daha ziyade gayrinizami harp şartlarında kullanılmaya elverişli müfrezeler halindeydiler. Bu yüzden de Rusya dahil Avrupa devletlerinin düzenli ve daimî ordu kadrolarını yüz binlere çıkarmaya başladığı 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, açık alandaki nizami muharebelerde başarılı olma şansları giderek azaldı. Öte yandan, eğer devlet ya da bölgelerindeki mahallî idareciler bunları işe alıp savaş ya da iç güvenlik harekâtında geçici de olsa kullanmazlar ise, sağa sola dağılan bu toplulukların geçimlerini sağlamak adına eşkıya çeteleri haline dönüşerek şehir ve köyleri yağmalamasının önüne de geçilemiyordu.

Askerî açıdan artık çok işe yaramamalarına rağmen, İstanbul'daki merkezî idarenin, bu toplulukları ve onları kendisine bulup getiren aracıları devre dışı bırakamamasının en önemli sebeplerinden biri de buydu. Merkezî idare, eskisi kadar hakim olmadığı hinterlandındaki büyüklü küçüklü merkezkaç aktörlerin sistem dışına kaymasını engellemek için, ayânlar ve kabile şeflerini asker toplayan birer *müteahhid*; çift çubuklarını terk edip ortada dolaşan kırsal nüfusu ise *mevsimlik askerî işçi* olarak istihdam yolunu seçmekteydi. Bilhassa Rumeli'de, 18. yüzyılda tarımın ticarileşmesi ve toprağın *çiftlikler* şeklinde hususi mülkiyette toplanması neticesinde mülkiyetsizleşen köylüler ve kabile mensuplarının giriştiği yağma ve talanlar, ekonominin olduğu kadar siyasetin de normal seyrinde devamını imkânsız hale getirmişti. Bu toprakların istimlak edilmesini kolaylaştırmak ve kazançlarını korumak üzere pek çok taşralı ayân da başta *Dağlı Arnavutlar* olmak üzere savaşçılardan oluşan ordular kurmak ya da

koruyucu olarak maiyetlerinde kalabalık birlikler beslemek yoluna gitmişlerdi.[12]

Mahallî güç sahiplerinin tasfiye edilip taşradaki idarecilere de piyade *tüfekçi* ve süvari *delil* topluluklarından oluşan *kapu halkı* yerine Asâkir-i Mansure taburları oluşturma zorunluluğu getirildiği 1826 sonrası dönemde, merkezî hükûmet bu grupları doğrudan kendisi istihdam etmeye başladı. Üyeleri zirai ekonominin kapsama alanı dışına çıkmış serseri erkek nüfus ya da aşiret/kabile mensupları arasından çıkan süvari ve piyade bu ücretli savaşçı toplulukları, ne bir vezir kapusuna ne de kadrolu olarak devlet ordusuna bağlı oldukları anlamında *başıbozuk* olarak adlandırıldı. Ancak, hem savaşlar da hem de iç güvenlik operasyonlarında çatışma sırası ve sonrasında ölçüsüz şiddet kullanmaları merkezî hükûmetin başını çok ağrıtacak ve başıbozuk yerine resmiyette *asâkir-i muvazzafal neferât-ı muvazzafa* tabirlerinin kullanılması için 1851 yılı Mart ayında merkezden taşraya ilâmda bulunulacaktı.[13] 93 Harbi'ne gelindiğinde ise çoğu Çerkes ve Abaza kökenli Kafkaslılar ile Kürt aşiret savaşçılarından oluşan bu tür birliklerin adı artık *asâkir-i muavene* (destek birlikleri) idi. Ancak başta gayrimüslimler olmak üzere Osmanlı tebaasının ve devrin büyük devletlerinin dilinde onlar, masum insanlara dehşet salan *Başıbozuklar* olarak anılmaya 19. ve hatta 20. yüzyılda devam etti.

Böylesi bir sosyal ve ekonomik altyapıya dayandığı için, Bâbıâli'nin ücretli savaşçı istihdamına karşı zaman zaman gösterdiği olumsuz tepkiler kağıt üstünde kalmanın ötesine geçmedi. Başarısızlıkla biten 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında da 1777'den itibaren *levend* tabiri kaldırılıp yerine *asâkir* ismi ikame edilmeye çalışılmıştı.[14] Takip eden 1787-92 Savaşı'ndan sonra ise, ücretli savaşçıları adlandırmak için, levend yerine 1690'larda yasaklanmış olan *sekban*ın yeniden yürürlüğe sokulmasına karar verilmişti. Nitekim, Alemdar Mustafa Paşa'nın, III. Selim'in yarım kalan Nizam-ı Cedid birlikleri yerine kendisinin ve diğer ayânların kapu halklarından oluşturmaya çalıştığı yeni devlet birliklerine *Sekban-ı Cedid*; II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın yerine tesis ettiği merkez ordusuna ise *Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye* isimleri verildi. Osmanlı kara kuvvetlerinde nizami birliklerin yanında hem

Çeşitli yaşlarda erkeklerden oluşan bir başıbozuk topluluğu kendi kıyafet ve silahlarıyla

savaşlar hem de iç güvenlik harekâtında gayrinizami ücretli savaşçıların kullanılması uygulaması ise Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar farklı isimler altında devam etti.

Zaten güncel nüfus tahrirlerinin yapılamadığı, buna bağlı etkin bir vergi toplama ve askere alma sisteminin bulunmadığı 19. yüzyılın ortalarına kadar kısa vadede başka bir hal çaresi de mevcut değildi. Eskinin timarları 16. yüzyılın sonundan itibaren artık sipahilere değil de *mukataa* ya da *vakıf* adı altında İstanbul'daki yüksek idarecilere ve onların mahallî temsilcilerine dağıtılmış olduğundan, devletin kendisine doğrudan bağlı tam zamanlı asker mevcudunu artırmak için elinde yeterli mali imkânı da yoktu.[15] Bu yarı zamanlı savaşçılara sadece sefer vakti aylık ödenmesi devlet maliyesi açısından daha avantajlıydı. Kadrolu askerlerden farklı olarak yılın tamamında maaş almayan, emeklilik ya da işgörmezlik tazminatı gibi özlük hakları bulunmayan, elbiselerinden silahlarına bütün teçhizatlarını kendileri karşılayan *sözleşmeli savaşçı toplulukları*, kısa vadede cephedeki asker mevcudunu artırmaya çalışan devlet adamlarına cazip geliyordu.

Osmanlı tarafında olan biten akışına bırakılmış ve herkes bu yeni savaş organizasyonuna alışmış halde işini yürütürken, Avrupa savaş arenasında ortaya çıkan değişiklikler bu gidişe bir dur denmesi ihtiyacını ortaya çıkarttı. Osmanlı ordusunda bir konsept değişikliği yapılmasının şart olduğu kararının alındığı 1787-1792 Savaşı yılları, Batı Avrupa'da ortaya çıkan siyasi ve askerî bir devrimin dalgalarının Doğu Avrupa'ya da ulaşmasına tanıklık etmekteydi. Fransa'da 1789'da gerçekleşen ihtilâl, birkaç sene içinde Avrupa'nın ilk cumhuriyetini ortaya

Mısır'ın Fransız ordusu tarafından işgali üzerine Napoléon Savaşları'na dahil olan Osmanlı ordusu Piramitler Muharebesi'nde, 1798 (Antoine-Jean Gros)

çıkarırken, diğer taraftan da 1815'e kadar devam edecek *Devrim ve Napoléon Savaşları*'nın dizisinin de fitilini ateşliyordu. Osmanlıların, Napoléon'un Mısır'ı işgali üzerine 1799-1802 arasında fiilen dahil olacağı bu süreç, 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlamış bulunan "büyük düzenli ordu" konseptinin hemen her devletçe benimsenen bir askerî doktrin olmasına zemin hazırladı. Çünkü Avrupa'da monarşi ile idare edilen hemen her büyük devlet ile savaş haline giren Fransa'daki Devrim hükûmeti, 1791'den itibaren ülkesinde önce gönüllü birkaç sene, sonra da zorunlu yurttaş askerliği uygulamalarını başlatmış ve asker mevcudunu daha önce dünya askerî tarihinde görülmemiş bir şekilde 1 milyon rakamının üzerine taşımıştı.[16] Bu durum elbette kıtadaki diğer devletleri de etkiledi ve 16. yüzyılın sonundan itibaren tam zamanlı, disiplinli ve profesyonel piyade, topçu, süvari askerlerine dayalı olarak kurulmaya başlanan düzenli ve daimî ordudan *kitle ordusu*na doğru bir geçiş yaşandı.

Osmanlı merkezî idaresi aslında 18. yüzyılın başından beri Avrupa'daki düzenli ordu konseptinden haberdardı, çünkü kıtadaki en büyük rakibi olan Habsburg İmparatorluğu da kendi askerî kuvvetini buna göre şekillendirmeye başlamıştı. Daha III. Ahmed döneminde (1703-1730) kaleme alınmış yazarı belli olmayan bir raporda, Osmanlı ordusu ile rakibi olan Avrupa orduları arasındaki temel farkın, ücretli savaşçılar ve yeniçerilerden oluşan kara kuvvetlerinin "nizamsız" yani düzensiz oluşu olduğuna dikkat çekilmişti. Osmanlı-Habsburg orduları arasında ikincisi lehine oluşan asimetrik durumu tekrar dengeye getirmek için önerilen en önemli çözüm, Batı tipi yeni "*askerî talim*"in bir an önce Osmanlı ordusunda da devreye sokulmasıydı. Çünkü eldeki "nizamsız asker" ile karşı taraftaki "nizamlı asker"e eşit karşılık vermek ya da üstünlük sağlamak mümkün değildi. Avusturya askerlerinin muharebe sırasında asla safları bozmamaları ve galip olsalar dahi yağmaya girişmemeleri, raporu kaleme

alan Osmanlı yazarının dikkat çektiği başlıca hususdu. Buna benzer bir karşılaştırmayı, 1780'li yıllarda bu kez Avusturya tarafından bir yetkili de yapacaktı. Viyana'daki Neustadt Harp Akademisi'nin komutanı olan General Franz Kinsky, "*Türklerle Savaş Üzerine*" başlıklı incelemesinde Osmanlı ordusunun zaaf ve kabiliyetlerini analiz ederken, düzensiz Osmanlı birliklerinin "küçük savaş", yani *gerilla savaşı*nda başarılı olabileceğini ancak nizami harpte fazla şanslarının olmayacağını savunmaktaydı. Çünkü Osmanlı ordusunda hem taarruz hem de *ricat* (geri çekilme) harekâtında "düzen" yoktu; personel "disiplinli asker"den çok birer başına buyruk "savaşçı" görüntüsü verdiğinden ve onları zaptedecek *zâbit* (subay) olmadığından taktik ve operatif birliklerin manevra kabiliyeti düşüktü; piyade ve süvari sınıfları etkin bir topçunun ateş desteğinden mahrumdu.[17]

Osmanlı idarecileri, bu problemi en geç 1730'da fark etmiş olsalar da, 1737-39 arasında Habsburg İmparatorluğu'na karşı yürütülen seferlerde kazanılan başarılar ve savaş sonrasında Bosna ile Sırbistan'ın tekrar elde edilmesi sebebiyle, hatalı bir güven hissine kapılıp askerî yeniden yapılanmayla ilgili fikirleri rafa kaldırdılar. 1739-1768 arasında Kont Bonneval'in (Humbaracı Ahmed Paşa) Osmanlı topçu ve humbaracı birliklerinde yürüttüğü eğitim çalışmaları ise merkez ordusunun bütününe yayılmadı. Kezâ 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nda hizmete alınan Baron de Tott'un ve Aubert'in yine topçu sınıfı ağırlıklı çalışmaları da, kısmi fayda sağlamakla beraber, büyük bir dönüşüme yol açmadı.[18]

Fransız İhtilâli'nin çıktığı ve Osmanlı merkezî idaresinin askerî konsept değişikliğine karar verdiği 1790'lı yılların başında ise artık "düzenli ordu" ile kastedilen askerî teşkilatın kapsamı 17. yüzyıla oranla bir hayli genişlemişti. Yeni dönemde Avrupa ve dünya savaş sahnesinde etkin olmak isteyen bir kara kuvvetinde en azından birkaç yüz bin eğitimli ve disiplin altına alınmış hafif ateşli silahlı piyade askerine ihtiyaç vardı. Ne kadar gelişmiş olursa olsun dönemin ağızdan dolan ve yiv-setsiz tüfeklerinin doldurulup yeniden ateşlenme hızı, etkili menzili, isabet oranı ve hedefteki tahribat gücü çok yüksek olmadığından, ancak çok sayıda asker eşzamanlı hareket eden saflar oluşturabilirse ateş üstünlüğü ele geçirilebiliyordu. Yani her bir askerin kendine ve savaş aletine hükmetmesi kadar, silah arkadaşlarıyla bir bütün olarak birlikte hareket etmeyi öğrenmiş ve bunu savaş öncesinde bolca tecrübe etmiş olması şarttı.

Çünkü muharebe meydanında karşı tarafın tüfek ya da top atışlarına maruz kalındığında "safların bozulmaması" esastı. İkincisi, böylesi kalabalık mevcutlu bir askerî kuvvetin hem cepheye yürüyüşünde hem de muharebe esnasındaki ileri atılış ve geri çekilişlerinde dikey "kol düzeni"ni de bozmaması gerekiyordu. Üçüncü olarak, benzer ateş gücüne sahip bir rakiple arasında asimetri yaratarak galibiyet elde etmek için, ordunun sadece tabur ve alay düzeylerinde değil; tugay, tümen ve kolordu gibi büyük birlikler halinde de çeşitli manevralar yaparak ateşin sıklet merkezini düşmanın pozisyonuna göre değiştirebilmesi gerekiyordu. Bütün bunların yanı sıra, tüfek kadar sahra toplarının da gelişmesi ve tekerlekli kundaklarla hareketlenmesine bağlı olarak, kara kuvvetleri içerisindeki piyade, süvari, topçu, top arabacısı sınıflarının aynı birlik şemsiyesi altında bulunabilmesi ve harekâtı müşterek icra edebilmesi de beklenmekteydi.

Böylesi bir askerî kuvvetin tek bileşeni sadece rütbesiz askerler değildi. Dönemin Avrupa ordularında sevk ve idareyi yürütme işi, ister aristokrat ister burjuva kökenli olsun, harp okulu mezunu subay ve generallere bırakılmıştı. Sadece okur-yazar olmakla kalmayan bu yeni komutan tipi, aynı zamanda bir mühendis kadar fizik ve matematik de bilmek durumundaydı. Ordunun kullandığı ateşli silahların işleyişinden bir kalenin nasıl düşürüleceğine, bir nehir üzerine nasıl köprü kurulacağından muharebe meydanına kaç askerin sığacağına kadar pek çok askerî husus, önceden planı çizilen ve hesaplaması yapılan teknik bir probleme dönüşmüştü.

Osmanlıların "*mütefennin zâbit*", yani teknikten anlayan subay diye tanımladığı bu tür bir komutan profili sahip olmadan, sayıları yüz binleri bulan büyük orduları etkin bir şekilde kullanmak neredeyse imkânsızdı. Benzer bir şekilde, giderek kitleselleşen kara kuvvetlerinin lojistik ve destek hizmetleri de çok iyi bir planlama ve koordinasyon eşliğinde yapılmak durumundaydı. Muharip kuvvetin ihtiyaç duyduğu çeşitli ikmal maddelerinin yerli

ya da yabancı kaynaklardan önceden tedariki, depolanması, seferberlik ilan edilir edilmez toplanma ve yığınak bölgelerine taşınması, muharebe esnasında tükenenlerin ikmali, sadece ordunun değil; devlet maliyesi ve ülke ekonomisinin de iyi idare edilmesi ve güçlü olmasıyla mümkündü. Askere ve teçhizata sahip olmak kadar, bunları taşıyacak kadar hayvana, yola, arabaya ve en nihayet demiryolu ya da gemiye sahip olmak da önemliydi. Orduların mevcudu ve hareket kabiliyeti arttıkça salgın hastalıklara yakalanma riski ve ateşli silahların tahribat gücü arttıkça da muharebe yaralanmaları olasılığı ile askerî sağlık hizmetleri de bu dönemde öne çıkan bir diğer alan haline geldi.

Hem III. Selim'in Nizam-ı Cedid hem de II. Mahmud'un Asâkir-i Mansure projelerinde, Osmanlı yönetici elitinin ordunun yeniden yapılandırılmasını meşrulaştırmak için kullandıkları anahtar kavram, düşmana ona benzer bir şekilde karşılık vermek (*bi'l-misl mukabele*) olmuştu. Osmanlı sultanları ve devlet ricalinin bununla kastettikleri, karşı karşıya geldikleri Hıristiyan Avrupa orduları hangi silah, teknik ve taktiği kullanıyorlarsa kendi silahlı güçlerinin de bunlara başvurmasının bir mecburiyet olduğuydu. Başta yeniçeriler olmak üzere buna kimsenin ne dinî gerekçeler göstererek ne de alışkanlıklarını terk etmemek adına karşı çıkmamasını talep ediyorlardı. Ancak, "düşmana benzeyerek onu yenmek" şeklinde formüle edilebilecek bu yeni yöneliş, hem 1792'de hem de 1826'da yeterli bilgi ve planlamadan mahrum olarak eyleme döküldü. Avrupa'nın kitle ordularına karşı ne büyüklükte bir ordu kurulmasının hedeflendiği, bunun insan ve malzeme ihtiyacının hangi politik, sosyal ve ekonomik bedellerle ne şekilde ve nerelerden karşılanabileceği üzerinde stratejik bir analiz yapılmış değildi. 1787-92 Harbi'nin sonunda barış görüşmeleri yapmak üzere Viyana'ya giden Ebubekir Râtib Efendi'nin uzun bir süre kaldığı Habsburg pâyitahtı ve ülkesinde edindiği bilgi ve gözlemlere dayalı olarak hazırladığı ayrıntılı raporu dışında, düşmanın askerî kuvvetinin altyapısı hakkında birkaç askeri mühendislik, matematik, harp fenni ve kale kuşatması çevirisi dışında pek bir araştırma yürütülmemişti.[19] Bununla beraber, dönemin paradigma ordusu olan Fransız piyade ve süvari birliklerinin giydiği siyah çizme ve ayakkabılar ile kırmızı ve mavi pantolon ve ceketler ya da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın askerlerine giydirdiği Tunus yapımı fesler, hem III. Selim hem de II. Mahmud ve ekiplerinin kopyalamakta zorlanmadıkları "reform sembolleri" olacaktı.[20]

Avrupa'da öne çıkan Fransız ve Alman doktrinleri hakkında Osmanlı idarecilerinin temel bilgi kaynakları, Nizam-ı Cedid'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar, ağırlıklı olarak yabancı uzman ve danışmanlar oldu. Kimi savaş esiri, kimi siyasi mülteci, kimi macera ya da iş peşinde olarak İstanbul'a gelen Avrupalı subay ve astsubayların yanı sıra, farklı devletlerden gönderilen resmî askerî heyetler de ordunun yeniden yapılandırılmasında önemli rol oynadılar. Bunların bir kısmı görünüşte, bir kısmı gönülden din de değiştirdi ve Müslüman isimleri aldı. Ancak, yüzyılın ortalarına kadar, mühtedi olsun olmasın yabancılardan daha çok birer *talim çavuşu* olarak faydalanıldı. Çünkü Osmanlı idarecilerinin Avrupa orduları deyince akıllarına gelen iki şey vardı: Yeni teknoloji ateşli silahlar ve bunları saf ve kol düzenlerinde kullanacak askerlerin *talim ve terbiye* edilmesi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını beraberinde getirecek Eşkinci adlı yeni birliklerin kurulma gerekçesi, "*Frenklerin harp tekniklerinde (fünûn-ı harbiyye) ortaya çıkardıkları bir tür ateş kullanma sanatı*"na ayak uydurmak olarak açıklanırken; talimin de artık sadece "*tüfek doldurup atmak*" olarak değil, "harp sanatlarını öğrenmek" olarak anlaşılması gerektiğine işaret edilmişti.

Aslında İstanbul'dan daha önce Osmanlı coğrafyasındaki bazı mahallî idareci ve güç sahipleri bu yola girmiş, kendi birliklerini Avrupalı subaylara emanet ederek dönemin Avrupa askerî doktrinine uyacak türde düzenli ordu nüveleri oluşturmaya başlamışlardı. Yanya bölgesi hakimi Tepedelenli Ali Paşa İngiltere'den top almasının yanı sıra Fransız humbaracılar ve diğer yabancı uzmanları da kullanmaya başlamıştı. Irak'ın yarı bağımsız idarecisi Süleyman Paşa, Doğu Hindistan Kumpanyası temsilcisi John Raimond'un sağladığı imkânlarla askerlerine talim yaptırmaya başlamıştı. Anadolu'nun önde gelen ayânlarından Çapanoğlu ve Karaosmanoğlu da, 1787-1792 Savaşı sırasında esir aldığı Rus esir ve mühendisleri Yozgat'a getirerek burada birliklerine talim yaptırmaktan geri durmamıştı. Vidin'e hakim meşhur Pazvantoğlu ise

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa (Auguste Couder)

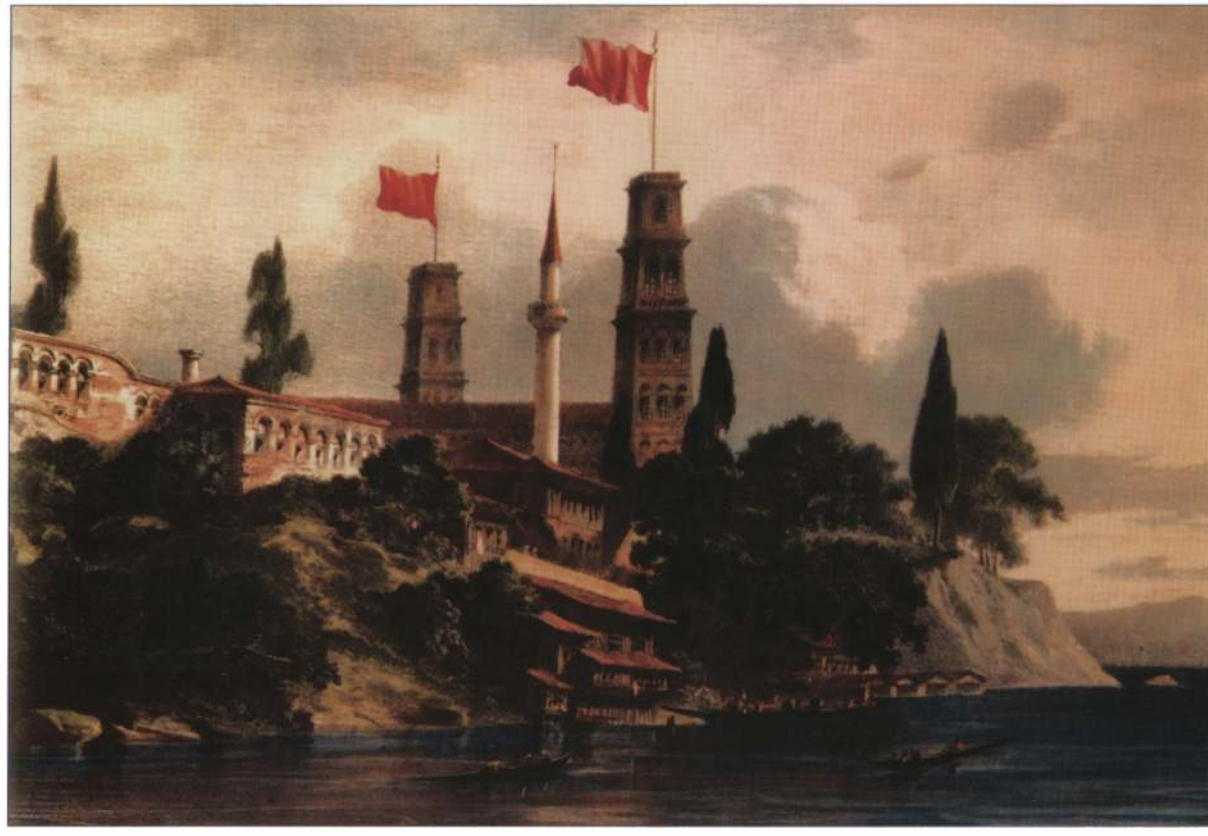
tahkimatlarını Polonyalı mühendislere yaptırmıştı. Hiç şüphesiz bunların içinde en ileri gideni, 1805'te, sonradan II. Mahmud'un Asâkir-i Mansuresi'ne serasker olacak Hüsrev Paşa'nın yerine, Mısır Valisi olan Mehmed Ali Paşa olmuş ve III. Selim'in mirasını II. Mahmud'dan daha önce o üstlenmişti. Nitekim II. Mahmud da Yeniçeri Ocağı içerisindeki son reform teşebbüsü olan Eşkinci projesinde yeniçerilere Avrupai askerî talimi *Mısır talimi* olarak tanıttırmış ve böylelikle yeniçerilerin "bunun *gavur talimi* olduğu" ithamlarından sıyrılmayı ummuştu.[21]

İstanbul'un ve 1821-26 Yunan İsyanı'nın bastırılmasında Mısır Valisi'nin kara ve deniz kuvvetlerinin gösterdiği performans, II. Mahmud'u Yeniçeri Ocağı yerine yeni bir düzenli ordu çekirdeği kurmaya zorlayan etkenler arasındaydı. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa devletleri ile doğrudan diplomatik ve ticari ilişkiler kurması ve Avrupa konseptine uygun askerî birliklerini "ülkesinin medeni haline gelişinin" sembolü olarak kullanması da, İstanbul'daki merkezî hükûmeti bu alanda adım atmaya zorlamıştı.[22] 1820'lere gelindiğinde, Osmanlı siyasi elitinde, Avrupa devletlerinin kendilerini "medenî ve dolayısıyla eşit bir muhatap" görüp görmedikleri hakkında bir endişe belirmişti. Çünkü 1821-26 Rum İsyanı ile birlikte Osmanlı'ya karşı Avrupa kamuoyundaki olumsuz bakış artmış, Osmanlı rejiminin siyasi ve askerî teşkilatlarıyla yerinin Avrupa olmadığı tezleri daha fazla işlenir hale gelmişti.

DÜZENLİ ORDU DÖNEMİNDE KARA KUVVETLERİ: KURULUŞ VE KONUŞ

İstanbul şehir merkezinin dışında, gözlerden uzak *Levend Çiftliği*'nde (bugünkü Levent-Maslak bölgesi) Mart 1792'de eğitimlerine başlanan birlikler, yenileşme dönemi Osmanlı kara kuvvetlerinin çekirdeğini oluşturur. Aslında bu yöndeki ilk denemeyi savaş sırasında sahrada Sadrazam Koca Yusuf Paşa yaptırmış ve esir aldığı Rus subaylarını talimci olarak kullanarak kendi askerlerinden bir kısmını düşmanın metotlarıyla eğitmeye başlamıştı. Nizam-ı Cedid birliklerinin ilk talimcileri de, Sadrazam'ın savaş sonrasında İstanbul'a getirdiği bu esir Rus subayları oldu. Ayrıca Avusturya ordusundan Osmanlı'ya esir düşmüş subaylar ile bazı Fransız danışmanlar da bunlarla birlikte talimciler kadrosuna katıldı. Sultan ve devlet ricalinin, muhtemel bir yeniçeri tepkisi dolayısıyla iç politika açısından riskler taşıyan bu proje üzerinde 14 Mayıs 1792'de nihai karara varmasını takiben, *Nizam-ı Cedid* (yeni düzen) adı verilen yeni kuvvet resmiyette Hassa Bostancıları (*Bostaniyân-ı Hassa*) kuruluşu içinde yer almak üzere faaliyete başladı.[23]

İstanbul'da Levent, Üsküdar'da ise yeni *Selimiye Kışlası*'nda (bugünkü I. Ordu Komutanlığı yerinde) konuşlanan Nizam-ı Cedid, ilerleyen yıllarda Anadolu'da inşa edilen kışlalarla taşra teşkilatına da sahip oldu. Ancak yeni projeye Anadolu ayânları destek verirken, Silivri'den başlamak üzere İstanbul'un batısındaki Rumeli topraklarında ciddi bir direnişle karşılaşıldı. Hâlâ güçlerini koruyan Rumeli ayânları ve yeniçerileri, beraberinde yeni vergiler de getiren yeni düzenin bu bölgede yürürlüğe sokulmasına fiilen mâni oldular. Merkezî hükûmete

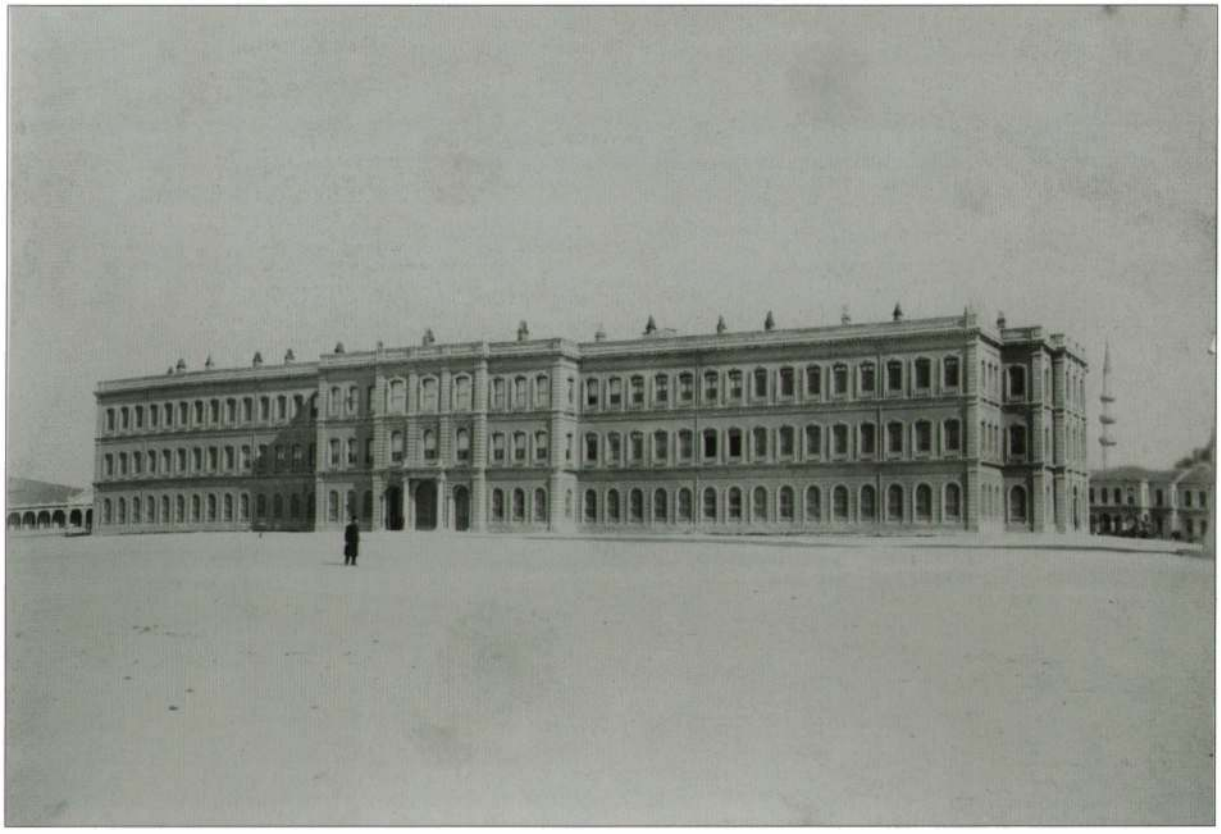

Selimiye Kışlası

bağlı kuvvetlerle mahallî unsurlar arasında yaşanan toplu tüfekli çatışmalara rağmen, Nizam-ı Cedid Tekirdağ'ın batısına geçemedi.[24] Bu yüzden de, zaten yurttaş askerliğine dayalı bir kitle ordusu olmaktan çok, küçük ölçekli profesyonel bir kuvvet olması düşünülen yeni birliklerin insan, nakit ve malzeme ihtiyaçlarının karşılanacağı alan oldukça daralmış oluyordu.

Hem III. Selim ve Nizam-ı Cedid'in hem de Alemdar Mustafa Paşa ve Sekban-ı Cedid'in kanlı darbelerle gelen sonunu bizzat yaşamış II. Mahmud, 18 sene sonra kalkıştığı askerî konsept değişikliği projesinde işe daha hazırlıklı başladı. Tahta çıktığı 1808 yılından başlamak üzere Rumeli ayânlarına karşı planlı ve derinden bir tasfiye politikası güden II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nın ve ilmiyenin tepe kadrolarında kadrolaşarak karşısına çıkması muhtemel muhalafet cephesini zayıflatmayı başarmıştı. En son Tepedelenli Ali Paşa'nın katli ile birlikte, 1826 yılı ortası itibariyle II. Mahmud'un karşısına çıkabilecek tek mahallî güç olarak Mısır'ın kudretli valisi Mehmed Ali Paşa kalmıştı. 1821-26 Rum İsyanı sırasında Osmanlı merkez ordusunun en büyük destekçisi olan Mısır kuvvetleri, isyanın bastırılmasından sonra II. Mahmud'un sözünü tutmayıp Mehmed Ali Paşa'ya Girit ve Suriye'nin tasarruf hakkını vermemesinden sonra, tam ters bir konuma gelmişlerdi. Önce 1832-33 Savaşı'nda, arkasından da II. Mahmud'un neticesini göremeden öldüğü 1839 Savaşı'nda Osmanlı ordusu ve donanması Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetleri tarafından perişan edileceklerdi.

Nizam-ı Cedid, Eşkinci ve Asâkir-i Mansure birlikleri, dönemin Avrupa ordularına da benzer şekilde iki dallı bir idari çatıya sahip olarak kurulmuşlardı. Bunlardan biri ordunun askerî sevk ve idaresini üstlenirken, diğeri mali işlere bakacaktı. Aslında bu sistem önceden Yeniçeri Ocağı ve ordunun diğer kadim ocaklarında (Humbaracı; Lağımcı; Arabacı) da mevcuttu. Tıpkı Fatih Sultan Mehmed'in yeniçeri *ocak nazırı*nın ocak ağaları arasından değil

Sultan Abdülaziz'in Fransız mimar Burgeois'ya yaptırmış olduğu yeni Seraskerlik binası

de kâtiplerden seçilmesi kuralını getirmesi gibi, III. Selim ve II. Mahmud da yeni askerî teşkilatlarında *nazır* ve *ağalserasker* arasında dengeye dayalı ikili bir idareyi tercih etmişlerdi.[25] Nizam-ı Cedid birliklerinin başında bulunacak ağa asker kökenli biri olacakken, *talimli asker nazırı* ya da diğer adıyla *Nizam-ı Cedid nazırı* ise kâtip sınıfından seçilecekti.[26] Bu ilk iki tecrübeye benzer şekilde, Asâkir-i Mansure birlikleri de askerî açıdan bir *seraskere* bağlanmışlardı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeniçeriliği hatırlatacak unvan ve lakapların kullanılmamasına dikkat gösterildiğinden, *ağa* tabirinin yerini yine eskiden beri var olan *serasker* almıştı. Yeni ordunun idari ve mali işlerine ise 1829'a kadar *Asâkir-i Mansure nâzırı* baktı. Bu görevli, o tarihlerde Prusya, Avusturya ve Rusya ordularında mevcut olan *ordu komiseri*ne benzer şekilde, esas olarak ordunun nakdî ve aynî ihtiyaçlarını temin etmekten sorumluydu. Ayrıca, yine Yeniçeri Ocağı ve Nizam-ı Cedid teşkilatlarındaki *ocak kâtibi*ne benzer bir *Asâkir-i Mansure kâtibi* de mevcuttu.

1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından, yeni ordunun idari ve mali idaresinde bir değişikliğe gidildi. İdari işler Asâkir-i Mansure kâtibine bırakılırken; Asâkir-i Mansure nâzırlığı kaldırılarak mali işler gelir ve gider olarak iki şubeye ayrıldı. Ordunun kıyafet, teçhizat ve maaş ödemeleri gibi harcamalarının idaresi, yeni oluşturulan *Masârıfat Nezareti*'ne verilirken; bunların finasmanına tahsis edilen vergi ve iltizam kaynaklarının işletilmesi *Mukataat Nezareti* adı altında müstakil bir hazineye terk olundu. II. Mahmud döneminin sonlarına doğru bu iki yeni kurumdan Masârıfat Nezareti Mart 1839'da lağvedilerek yerine, imparatorluğun sonuna kadar varlığını koruyacak olan, Seraskerlik/Harbiye Nezareti'ne bağlı *Levazım İşleri Müdürlüğü* (sonradan *Levazım-ı Umumiyye Dairesi*) ikame edildi. Mukataat Nezareti ise önce *Asâkir-i Mansure Defterdarlığı*'na ve sonra *Asâkir-i Mansure Hazinesi*'ne dönüştürüldü.

Devlet maliyesinde merkezîleşmeye gidilen 1838'de ise ayrı hazine sistemi terk edilerek ordunun mali işleri de diğer devlet kurumları gibi yeni açılan Maliye Nezareti'ne bağlandı.[27]

Bayezid Camii ile Süleymaniye Camii arasında kalan arazide Fatih Sultan Mehmed döneminden kalan *Eski Saray* binasının tahsis edildiği Seraskerlik (*Bâb-ı Seraskerî*), yeni Osmanlı düzenli ordusunun komuta merkeziydi. Ancak, Prusya'nın 1866-1870 arasında Avrupa savaş arenasındaki başarılarına kadar, Osmanlı Seraskerliği bugünkü anlamda bir genelkurmayı bünyesinde barındırmadı. Üstelik 1837'de *Dâr-ı Şûra-yı Askerî* adlı bir yüksek kurulun oluşturulması ile beraber; asker ihtiyacının planlanması, personelin eğitilmesi, tayin ve terfii, sağlık hizmetleri ve muhakemesinin yanı sıra önemli teşkilat ve doktrin değişikliklerinin karara bağlanması da Seraskerlik uhdesinden çıktı. Harbiye mezunu ilk serasker olan Hüseyin Avni Paşa'nın 1869'da göreve getirilmesine kadar bu makam, asker kökenli olmayan mülki idareciler tarafından işgal edildi. Hüseyin Avni Paşa'nın, 30 Mayıs 1876'da gerçekleşen ve Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle neticelenen darbenin başlıca planlayıcılarından biri olması ise, sonrasında tahta çıkan Sultan Abdülhamid'in bu kuruma ve mektepli komutanlara karşı belirli bir şüphe duymasına sebep oldu. 93 Harbi sonrasında bir ara Seraskerlik bünyesinde Prusya tipi bir *Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Dairesi* kurulup, Seraskerlik adı da Fransız savaş bakanlığına (*Ministère de la Guerre*) benzer şekilde *Harbiye Nezareti* olarak değiştirilse de (1882 sonunda tekrar Seraskerlik), her ikisi de II. Abdülhamid dönemi boyunca ordu idaresinde fazla bir etkinliğe sahip olamadı.[28]

1880'den itibaren devreye sokulan askerî düzenlemeler çerçevesinde Dâr-ı Şûra-yı Askerî kaldırılırken, II. Abdülhamid 1890'da, Seraskerlik ve ona bağlı Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye'ye alternatif iki yüksek kurum oluşturdu. Bunlardan ilki, Sultan'ın Yıldız Sarayı'nda hususi yer verdiği *Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyyesi*, ikincisi ise *Teftiş-i Askerî Komisyonu* idi. Ayrıca taşrada bulunan kıta ve karargâh komutanları ile yurt dışında bulunan ataşemiliterlere de, doğrudan Sultan'a ve Yıldız'daki Erkân-ı Harbiyye'ye rapor verme imkânı sağlanarak, ordunun bir bütün olarak siyasi bir aktör haline gelmesinin önüne çalışıldı. Sultan olarak ordunun başkomutanı olan II. Abdülhamid, normal şartlarda serasker ya da harbiye nazırına bırakması beklenecek askerî işleri, bizzat kendi resmî ikametgâhında oluşturduğu *Yaverân Daireleri*'nde (bugünkü IRCICA ofisleri) gördürmeyi tercih etti.

II. Abdülhamid döneminde gelen Alman danışman von der Goltz, Seraskerliğe bağlı Erkân-ı Harbiyye Dairesi'ni, sefer ve seferberlik planları hazırlar bir merkezî karargâh haline getirmek için büyük çaba sarf etti. Çıkarılan kimi engellere rağmen bunda başarılı da oldu. 93 Harbi'nde Osmanlı ordusunun sefer planları, Şubat 1877 tarihinde Yıldız Sarayı'nda bizzat Sultan'ın da katıldığı gizli toplantıda son şeklini almışken; 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın seferberlik ve sefer planları, 1889'da çıkartılmış ilk *Seferberlik Nizamnamesi*'ne uygun olarak, Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye'de önceden hazırlanmış vaziyetteydi. Sonraki Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'na da, dönemin Erkân-ı Harbiyye reisleri Ahmed İzzet Paşa ve Alman General Bronsart von Schellendorf ile yardımcısı Miralay Hafız Hakkı Bey tarafından hazırlanmış planlardan Harbiye nazırları Nâzım Paşa ve Enver Paşa'nın seçtikleri ile girilecekti.[29]

II. Abdülhamid'in halli sonrasında, onun kurduğu bütün bir idari sistemi devre dışı bırakmak adına, Yıldız Sarayı'ndaki Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyyesi ve Teftiş-i Askerî Komisyonu lağvedildi. Seraskerlik adı da zaten Meşrutiyet'in ilanından bir gün önce, 22 Temmuz 1908'de, bir kez daha *Harbiye Nezareti* yapılmıştı. Yeni dönemde yine Harbiye Nezareti'ne bağlı kalsa da Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Dairesi artık daha güçlüydü. Ancak, Balkan Harbi'ne girildiğinde 5-6 şube halinde çalışan ve esas vazifesi dışında bir sürü işle uğraşan bir *Karargâh-ı Umumî* (*Büyük Karargâh*) mevcuttu. Bilhassa, *Şimendifer Şubesi* olarak anılan 3. Şube'ye seferberlik, demiryolu işleri, konuş ve kuvve, kaleler, harekât planları, levazım, ulaştırma, muhabere; sağlık, özlük işleri, muhakeme; jandarma gibi birbirlerinden ayrı yürütülmesi gereken pek çok iş yüklenmişti.[30] Balkan Savaşları sonrasında Liman von Sanders başkanlığında getirilen Alman danışmanların ilk işi, Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiyye Dairesi'ni kendi sistemlerine göre yapılandırmak oldu. Harbiye Nezareti bünyesinde, kara kuvvetlerinin üç temel

Balkan Savaşı'nda uğranılan hezimet sonrasında Osmanlı Harbiye Nazırı Nâzım Paşa (tam ortada) Bulgar temsilcileriyle ateşkes görüşmesinde

sınıfının ihtiyaçlarını birlikte ve koordinasyon içinde gidermekle görevli olacak *Harbiye Dairesi* ve *Ordu Dairesi*'nin yanı sıra *Levazım-ı Umumiyye*, *Muhasebat*, *Muamelat-ı Zâtiyye* daireleri oluşturuldu. İlk ikisinin başına Alman subaylar getirildi. Bugünkü MSB'nin üstlendiği vazifelerin hemen hemen aynını üstlenen bu dairelerin işlemeye başlamasıyla, Nezaret'e bağlı Erkân-ı Harbiyye-i Umumiye Dairesi askere alma, kuvve, seferberlik nizamnameleri ve kanunlarının hazırlanması, küçük ölçekli talim ve terbiye gibi işlerden kurtuldu.[31]

Bununla birlikte, Balkan Savaşı sırasında Nâzım Paşa'nın, Birinci Dünya Savaşı'nda ise Enver Paşa'nın hem harbiye nazırı, hem başkomutan hem de erkân-ı harbiyye reisi gibi davranmaları, her ikisi de asker kökenli olsa dahi, ordunun yönetim ve organizasyonunda siyasi ve askerî karar alıcılar arası iş bölümü ve dengeye dikkat prensibini zedeledi. Buna bir de, *Başkomutanlık Karargâhı* ve Harbiye Nezareti'ndeki Türk ve Alman subaylar arasındaki rekabet ve anlaşmazlıklar da eklenince, stratejik ve taktik komutada ciddi problemler ortaya çıktı. Bütün bunlara rağmen, Birinci Dünya Savaşı sırasında Başkomutanlık Karargâhı ve Harbiye Nezareti'nin faaliyetlerinde hem nicelik hem de nitelik olarak büyük bir sıçrama yaşanacaktı. Balkan Savaşı sırasında Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Dairesi'nde 5-6 civarında şube mevcutken, Birinci Dünya Savaşı Başkomutanlık Karargâhı'nda bu sayı 30'u geçti. Ayrıca ilk kez Balkan Harbi'nde yürürlüğe girmiş Almanya'daki muadilinden tercüme *Menzil Hizmetleri Talimatnamesi*, Birinci Dünya Savaşı'nda tesis edilen *Menzil Umum Müfettişliği* ile büyük bir teşkilatla desteklenir hale geldi. Sadece merkezde değil, ordu ve kolordu komutanlıkları bünyesinde de menzil müfettişlikleri oluşturuldu ve bunların alt birimleri bir şebeke gibi sahadaki en küçük birliklere kadar yaygınlaştırıldı. Başkomutanlık Karargâhı ve Harbiye Nezareti'nde 1914-18 arası peyderpey açılan şube ve müfettişlikler arasında, başta havacılıkla ilgili olan *Umûr-ı Havaiye Müfettişliği* olmak üzere *Oto Umûru Müfettişliği*, *Makineli Tüfek Müfettişliği*,

Mahmud Şevket Paşa (aracın arkasında ayakta) II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı kara kuvvetleri için ithal edilen bir askerî otomobilin deneme sürüşünde

Esliha Müfettişliği, *Hücum Kıtaları Komutanlığı* gibi yeni teçhizat ve birlik yapılarının sevk ve idaresine mahsus uzmanlık büroları yerlerini aldı.

Nizam-ı Cedid ordusunun kıta kuruluşunda ana birim, Yeniçeri Ocağı'nda da olduğu gibi, *orta* olarak tanımlanmıştı. Bununla beraber, Avrupa askerî terminolojisinde *regiment* olarak anılan kendi kendine yeterli askerî birliğe karşılık gelen Nizam-ı Cedid ortasının, Yeniçeri ortasından önemli bir farkı vardı. Kuruluşunda piyadenin yanı sıra önce topçu ve 1802'den itibaren de süvari askerlerini de barındırmak suretiyle, Osmanlı askeriyesinde sonraları *sunûf-ı selâse* olarak adlandırılacak üç esas sınıfın aynı anda birlikte kullanılması üzerine şekillendirilmişti. Ayrıca 2 *beşyüzbaşı* (kolağası) komutasında 2 *kol*a ayrılabilir yapısı, muharebe esnasındaki taktik hamlelere elverişliydi.[32] Bu kuruluş şeması, Nizam-ı Cedid'in mirasını devralacak şekilde 17 Haziran 1826 yılında açılan Asâkir-i Mansure'nin ilk döneminde de devam ettirildi. Bununla beraber, kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nı çağrıştırmaması için, *orta* tabiri kaldırılarak onun yerine *tertib* tercih edildi. Söz konusu bu birim de *sağ* ve *sol* olmak üzere 2 *kol*a ayrılmış; tertibin bütünü bir *binbaşı* komutasına verilirken, kolların başına birer *kolağası* getirilmişti. Her bir *kol*da 6'şar olmak üzere bir tertipte 12 *saf* bulunuyordu. Günümüz ordu kuruluşunda *bölüğe* karşılık gelen ve başlarına birer *yüzbaşı* konmuş saflar, ordunun en küçük birimi olarak düşünülmüştü. Asâkir-i Mansure tertibi de, tıpkı Nizam-ı Cedid ortası gibi, bünyesinde piyade ile birlikte topçu, top arabacısı ve cebeci unsurlarını barındırıyordu. Bu ikincilerin başında *topçubaşı* ve *arabacıbaşı* unvanlı kendi komutanları vardı.

Eski Mısır Valisi ve sonradan da Kapudan-ı Derya Hüsrev Paşa'nın Ağustos 1827'de Asâkir-i Mansure seraskerliğine getirilmesinden sonra, ordu kuruluşunda, günümüzdeki TSK'da dahi büyük ölçüde devam edecek, son bir düzenlemeye gidildi. Mevcudu 1680 kişiyi bulan *tertib*in bir binbaşı tarafından verimli olarak idaresinin mümkün

olamayacağı düşüncesiyle, adı *alay* olarak değiştirilen bu birimin kadrosu 2580 kişiye çıkarıldı ve her alay ortalama 800'er kişilik 3 *tabur*a bölündü. Taburun alt birimi için ise saf yerine *bölük* tercih edildi. Artık alay komutanlığını bir *miralay* (albay), tabur komutanlığını ise bir binbaşı üstlenecekti. Topçu unsurlarını da barındıran piyade alayları, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusunun taktik-operatif birliklerini oluşturdular. Bununla beraber, Hüsrev Paşa'nın seraskerliğinde yapılan düzenlemede, barış dönemi kuruluşundaki esas taktik birlik tabur olarak belirlenmişti, çünkü henüz tam kadrolu alayları kurmak için yeterli personel ve teçhizat elde yoktu. Düşman Rus ordusunda ise 1793-1815 arasında Devrim ve Napoléon Savaşları'ndan sonra Avrupa'da yaygınlaştığı gibi büyük taktik birlikler (*tümen* ve kolordu) sefer kuruluşuna çoktan dahil edilmişti. Bu yüzden Osmanlı tarafında da alay üstü bir birime daha ihtiyaç duyuldu. Bu savaşa mahsus olmak üzere, iki alay bir araya getirilerek, adına *tob* denilen tugaya benzer birlikler meydana getirildi. Bir alay şemsiyesi altındaki tabur sayısı da, gereken ek personelin bulunabildiği durumlarda, 3'ten 5'e çıkarılmaya çalışıldı. Savaş sonrasında ise 5'ten 4'e düşürüldü ve 1910'a kadar bu şekilde kaldı.

Osmanlı kara kuvvetlerinin kuruluşunda, dönemin Avrupa ordularına benzer şekilde alay üstü birliklere yer verilmesi için birkaç sene daha geçmesi gerekecekti. Tam da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın askerî birliklerine karşı Konya Ovası'nda girilen muharebeden birkaç ay önce, 1832 yılı başlarında, *tob* olarak adlandırılmış her birim daimî *liva* (tugay) haline getirildi. Livanın başında, "paşa" unvanına sahip *mirliva* (tuğgeneral) rütbeli bir komutan bulunacaktı. Yine aynı yıl yapılan bir sonraki düzenlemede ise, her 2 livanın savaş zamanlarında bir *fırka* (tümen) altında birlikte komuta edilmesi kabul gördü. Böylelikle Osmanlı kara kuvvetlerinin seferî teşkilatında, rakiplerine oranla gecikmeyle de olsa, ilk kez tümen kuruluşuna geçilmiş oluyordu. Yine 1832'de önce Asâkir-i Hassa, 1836 yılında ise Asâkir-i Mansure için *müşirlik* (mareşal, ordu komutanı) makamı ihdas edildi. Bu sonuncuyla birlikte, komuta kademesinde *zâbitân*(mülâzım-yüzbaşı arası), *ümerâ* (binbaşı-miralay arası), *erkân* (mirliva-müşir arası paşalar) şeklindeki üçe ayrılan rütbe silsilesi, ordu teşkilatına dahil edilmiş oluyordu.[33]

Osmanlı kara kuvvetlerinin barış zamanında ülkeye dağılmış *garnizon ordular* altında toplanması ise, Tanzimat Fermanı sonrasında yürürlüğe sokulan merkeziyetçi reform politikalarının askerî bacağı olarak devreye sokuldu. Dönemin seraskeri Rıza Paşa'nın yaptığı hazırlık çalışmaları ve görüşmeler neticesinde 8 Eylül 1843 günü açıklanan düzenleme ile, Osmanlı toprakları coğrafi konumları ve genişlikleri göz önünde tutularak 5 büyük ordu bölgesine ayrıldı. Bunlardan ilk ikisi, İstanbul merkezli *Hassa Ordusu* ile Üsküdar merkezli *Dersaadet Ordusu* idi. Hassa Ordusu'na Bursa, Aydın, Balıkesir, Biga, İzmit, İzmir, Menteşe, Karahisar-ı Sahib, Hamid, Teke ve Alanya yöreleri bağlandı. Dersaadet Ordusu'na ise Ankara, Kastamonu, Edirne, Konya, Amasya, Bolu, İçel, Viranşehir, Büyük Çekmece, Küçük Çekmece, Kartal ve Gebze ayrılmıştı. Diğer üç ordu ise Harput (sonradan Erzurum ve 1880'de Erzincan) merkezli *Anadolu Ordusu*; Manastır merkezli *Rumeli Ordusu* ve Şam merkezli *Arabistan Ordusu* adlarını taşıyordu.[34] Ordu sayısı, 1848'de Bağdad merkezli olarak teşkil edilen *Irak Ordusu* ile 6'ya çıkarılırken; Dersaadet Ordusu olarak bilinen İkinci Ordu'nun merkezi de Tuna Cephesi'ndeki kışlık ordugâh (*meşta*) olan Şumnu'ya taşındı.

Orduların cografi isimlerle anılmasına 1863 yılında son verilerek, bugün TSK'da da devam eden bir geleneğin başlangıcı olarak, numaralandırma sistemine geçildi. Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliği sırasında ve tam da 1870-71 Fransa-Prusya Savaşı arefesinde çıkartılan *Kuvve-i Umumiyye-i Askeriyeye Dair Nizamname* ile 1869'da San'a merkezli olarak tesis edilen *Yemen Ordusu*'nun adı 7. Ordu olarak belirlendi. II. Mahmud'un biraz da kendi güvenliğini sağlamak amacıyla askerî teşkilat içinde ayrı bir ordu gibi örgütlediği Hassa Ordusu, bu düzenlemeyle birlikte *1. Ordu* adı altında diğerleriyle aynı statüye sahip bir konuma getirildi. Cografi konumları itibariyle acil bir durumda intikalin zor olduğu, ancak ayrı bir ordu teşkilatı kurmanın mümkün olmadığı Girit ve Trablusgarp gibi stratejik yerlerde ise ordulardan bağımsız 3 tümenin konuşlandırılması yoluna gidildi. Benzeri bir şekilde, aralarında İstanbul'daki Topçu Kışlası, Çanakkale, Bozcaada,

Midilli, Tuna boyu ile Karadeniz ve Akdeniz kıyısındaki bazı kalelerin de bulunduğu müstahkem mevkiler için de toplamda mevcutları bir tümene yakın (9000-10.000 asker) topçu neferi ayrılmıştı. Bu sonuncular, Yeniçeri Ocağı döneminde olduğu gibi 1826'dan sonra da ayrı bir birim olarak kurumsal varlığını sürdüren Tophane-i Âmire Müşirliği'ne bağlandı.[35]

İlerleyen dönemde yaşanan toprak kayıpları ya da hissedilen tehditler, ordu merkezlerinin değişmesine ya da bazı orduların bütünüyle yer değiştirmesine yol açtı. Karargâhı Şumnu'ya kaydırılarak *Tuna Ordusu* haline getirilmiş 2. Ordu'nun merkezi 1894'te Edirne'ye kaydırılırken; Manastır merkezli 3. Ordu da Selanik'e taşındı. 1910 düzenlemeleri sırasında ise, Rumeli'de Bulgaristan'ın, Bosna-Hersek'in ve Doğu Rumeli'nin kaybına bağlı olarak, Edirne'deki 2. Ordu ile Şam'daki 5. Ordu lağvedildi. Selanik'teki 3. Ordu eski 4. Ordu'nun yerine geçerek Erzincan'a taşındı. Yemen'deki 7. Ordu kolordu seviyesine indirilirken, Bağdad merkezli 6. Ordu'nun da artık 4. Ordu ismiyle Suriye ve Irak ordusu olarak işlev görmesi kararlaştırıldı.[36]

İmparatorluğun ulaşım ve iletişim altyapısındaki eksiklikler sebebiyle seferberlik halinde birliklerin cephelere intikali vakit aldığından, stratejik öneme sahip yerlerde daimî statüde bu tür bölge ordular bulundurmak zaruri gözükmekteydi. Öte yandan, Osmanlı kara kuvvetlerinin 1843'ten 1913'e dek devam eden bölge orduları kuruluşunda, dış tehditler kadar ülke içi siyasi ve idari kontrolü amaçlayan bir misyonun da etkisi vardı. Çünkü düzenli ordu ve gayrinizami destek kıtaları 1826'dan itibaren, asker ve vergi toplamaktan taşrada asâyişi sağlamaya kadar pek çok iç güvenlik vazifesi de üstlenmişti. Büyük bir kısmı 20. yüzyılın başında bile hâlâ kırsal alandan oluşan imparatorluk coğrafyasında, ordu komutanı müşirler 1846'dan başlamak üzere aynı zamanda mülki idareci olarak da görevlendirilmişlerdi. Eyaletlerin başına müşir rütbeli, sancakların başına ise ferik rütbeli paşalar getirilmişti.

Kara kuvvetlerinin bu iki misyonu da bir arada üstlenmesi durumu, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Kıta Avrupası ve Rusya'da da rastlanan bir durumdu. Siyasi ve askerî rekabetin iyice arttığı 1789 sonrası konjonktürde düzenli ve daimî orduların mevcudu ve ihtiyaçları giderek büyüyünce, önceleri "kendi haline bırakılmış" fiziki ve beşeri coğrafya, modern devletlerin yöneticilerine, "işlenmeyi ve kullanılmayı bekleyen bâkir kaynaklar" olarak görünür hale gelmişti. Çünkü düzenli ve daimî bir orduyu destekleyecek "sürekli üretim ve çalışma esaslı" bir ekonomiye sahip olmak için, siyasi otoritenin ülkesindeki gündelik düzeni sağlaması ve "şiddet tekeli"ni kurması şarttı. Şehirlerde 19. yüzyılın başlarından itibaren asker yerine polis ile sağlanmaya başlanan düzen ve güvenlik, kırsal alanda hemen hemen bütün Avrupa devletlerinde yüzyılın sonlarına kadar kara kuvvetleri ve genelde ona bağlı jandarma (Fr. *gens d'armeé*, kırsal milis) ille temin edilmeye çalışıldı.[37]

Tıpkı Fransa, Avusturya, Prusya, Rusya ve İspanya gibi Osmanlı Devleti de böylesi bir "modern devlet inşası" süreci içine girdiğinden, kara kuvvetleri ile ona bağlı çalışan tam ya da yarı zamanlı yardımcı birlikler ülkenin hemen her bölgesinde devletin "âsi vatandaşları" ile doğrudan karşı karşıya geldi. Bazı Avrupa devletlerinden farklı olarak Osmanlı Devleti'nde "iç güvenlik misyonu"nun, aşamalı olarak da olsa polis ya da jandarma gibi düzenli ve fakat maliyeti yüksek daimî güvenlik güçlerine devri bir türlü başarılamadı.[38] Bu da devletin ve silahlı kuvvetlerinin, farklı etnik ve dinî topluluklar halinde kendi bölgelerinde bir cemaat hayatı yaşayan ahali nezdinde itibar ve meşruiyet kaybetmesini beraberinde getirdi. Kara kuvvetleri ve onun komutasını üstlenen *mektepli zâbit* kadrosunun 20. yüzyılın başına gelindiğinde kendilerini, "ülkenin ve devletin gerçek sahibi ve muhafızı" gibi hissetmelerine yol açan da, birbiri peşi sıra çok çeşitli bölgelerde içine girdikleri bu isyan bastırma harekâtının yarattığı psikoloji oldu.[39]

Osmanlı kara kuvvetlerinin 1843'ten sonraki teşkilat şeması bölgesel ordulardan oluşsa da, savaş zamanındaki organizasyonda en üst komuta ve kontrol birimi olarak geçici ve seyyar cephe orduları kullanılmıştır. Düzenli ordunun kurulmasından hemen sonra patlak veren 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda esas harekât alanları Rumeli ve Doğu Anadolu/Kafkasya olduğu için, seferî kuvvetler *Şark Ordusu* ve *Rumeli Ordusu* olarak iki *seraskeri*n idaresine verildi. Rumeli Ordusu seraskerliği, kadim

Osmanlı geleneğine uygun olarak, *serdar-ı ekrem* unvanıyla son kez bu savaşta sadrazama bırakıldı. 1853-56 Osmanlı-Rus (Kırım) Savaşı'nda ise Batı Cephesi'nde sonradan serdar-ı ekremliği de üstlenen Ömer Lütfi Paşa'nın komutasında *Rumeli Ordusu* iş görürken; doğudaki birlikler *Batum Ordusu* ve *Kars Ordusu* olarak bu kez ikiye ayrılmıştı. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki son Osmanlı-Rus Savaşı olan 93 Harbi'nde ise, Rumeli Cephesi'nde Serdar-ı Ekrem olarak Abdülkerim Nadir Paşa ordu merkezi olan Şumnu'da bulunurken; seferî kuvvetler *Balkan Ordusu*, *Tuna Garb Ordusu* ve *Tuna Şark Ordusu* olarak üçe bölünmüş; bu iki Tuna Ordusu da *Tuna Umum Kumandanlığı* adı verilen bir grup komutanlığı altında birleştirilmişti. Doğu Cephesi'nde ise yine *Şark Ordusu* şemsiye birim olarak varlığını sürdürmüştü. Balkan devletlerine karşı girişilen 1876 Osmanlı-Sırbıstan-Karadağ Savaşı, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve 1912-13 Balkan Savaşları'nda ise seferî kuvvetler harekât alanlarına göre bölünerek farklı bir şekilde örgütlendi. İlkinde kuvvetler Vidin, Niş ve Yenipazar orduları şeklinde Sırbistan ve Karadağ ordularına karşı konuşlandırılırken; ikincisinde hızlı bir taarruz harekâtı icra eden Osmanlı kuvvetleri *Alasonya Ordusu* ve *Yanya Ordusu* altında toplanacaktı. Aynı anda 5 Balkan devletine karşı yürütülen Balkan Savaşları'nda ise seferî kuvvetler Trakya'dan Makedonya'ya kadar uzanan geniş harekât alanında doğudan batıya *Şark Ordusu*, *Garp Ordusu* ve *Vardar Ordusu* şeklinde Trakya, Balkan ve Makedonya harekât alanlarında üçe bölündü.

Sefer zamanı en üst sevk ve idare birimi *ordu* olarak anılsa da, 1827-1880 arası dönemde kara kuvvetlerinin barış zamanı kuruluşunda en büyük taktik-operatif birlik *alay* olmaya devam etti. Hatta komuta, kontrol ve haberleşmede süregelen zaaflar, bazen alayın yerine taburun geçmesini zorunlu kıldı.[40] 1843 yılında tesis edilen bölge orduları piyade, süvari ve topçu alayları ile onlara öncü ve ileri karakol hizmeti veren *talia taburları*ndan oluşuyordu. Süvari ve topçu alayları, piyadeden farklı olarak, taburlardan değil, bölükler ve top bataryalarından oluşmaktaydılar. 1869 teşkilat düzenlemesinde, her

Taksim Kışlası önünde Osmanlı topçu askerleri (II. Abdülhamid dönemi)

orduda 6 piyade alayı, 4 süvari alayı, 1 alay topçusu ve 5 top bataryasının bulunması öngörüldü. Bunlar sefer sırasında 2 *fırka* (tümen) altında hareket edeceklerdi. Ayrıca bu düzenlemede her ordu kuruluşuna birer *istihkam bölüğü* de ilâve edildi. Böylelikle sınıfların müşterek harekâtı doktrini sahada daha etkin hale getirilmeye çalışıldı.

Ordulara bağlı en büyük seferî birlik olan tümeni meydana getiren alt birliklerin ve kadroların sadece seferde değil, barış zamanında da birlikte talim ve tatbikat yapması ve tümenin daimî statüde bir karargâh ile erkân-ı harp (kurmay) heyetine sahip olması için 48 sene daha geçmesi gerekecekti. 1878-79 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki mağlubiyetten alınan dersler doğrultusunda kara kuvvetlerinin kuruluşu yeniden yapılandırılırken, kaldırılan talia taburları yerine birer nişancı taburu ilâvesiyle toplamda her biri 17'şer tabur barındıran fırkaların kara kuvvetlerinin en büyük taktik birliği olması kararlaştırıldı. Taburların bölük sayısı da 8'den 4'e indirildi. Yedek asker havuzu konumundaki *Redif* ve *Müstahfız* teşkilatlarının kuruluş şemalarına da, sadece sefer zamanı bir araya gelmek üzere, en az 2 tugaydan oluşması öngörülen tümenler eklenmişti. Bu düzenleme çerçevesinde piyadenin yanı sıra süvari ve topçu sınıflarında da tümen kuruluşuna geçilmesi kararlaştırıldı. Kara kuvvetlerine bağlı 7 ordudan 5'inde oluşturulması kararlaştırılan toplam 5 süvari tümenindeki her biri 2'şer alaylı 3'er tugay, savaş zamanlarında Nizamiye ve Redif kolordularına dağıtılacaktı. 1888'de Almanya'dan alınan mantelli sahra topları ülkeye gelmeye başlayınca, her orduda bir topçu tümeni oluşturulması da uygun görüldü ve 1.-5. ordularda bu karar hemen uygulamaya sokuldu. Söz konusu bu tümenler, 2'şer alaylı 3'er topçu tugayından oluşacaktı.[41]

Barış zamanlarında her ordu 2 tümenden oluşacakken; sefer zamanlarında ordu ile tümen arasına en büyük taktik birlik olarak *kolordu*nun dahil edilmesi de, bu düzenlemeyle birlikte nihayet Osmanlı ordusunda da kabul görmüş oldu. Kolorduların *barış zamanı* askerî teşkilatında kendi kadro ve karargâhları ile daimî statü kazanması ise, II. Meşrutiyet döneminin ilk köklü düzenlemesi olan *Teşkilat-ı Esasiyye Nizamnamesi* (9 Temmuz 1910) doğrultusunda 1911 yılı başında gerçekleşti. Her biri toplam kadro mevcudu 41.000 civarında olan ve yaklaşık 6700 civarında hayvan da barındırması öngörülen kolordular, Osmanlı düzenli ordusunda 1826'dan beri oluşturulacak en büyük operatif birlikler olacaklardı. 1910 Nizamnamesi kara kuvvetlerini, "üçlü kuruluş" diye adlandırılan ve Avrupa'da ilk kez Osmanlı ordusunda denenen yeni bir şema ile teşkilatlandırdığından, her bir kolorduda 3 (bazen 2) tümeninin bir araya gelmesi esas alınmıştı. Benzer bir şekilde, bir tümen 3 alaydan, bir alay ise 3 taburdan oluşacaktı. Daha önce şemsiyesi altına iki alayı alan *piyade livası* (tugay) ise yeni kuruluşta yer almıyordu. Stratejik kabul edilen ve sadece ulaşmanın değil, nüfusundan asker almanın da zor olduğu yerlerde ise bağımsız 1 kolordu (14. Kolordu; Yemen) ve 3 tümenin (Asir/Yemen; Trablusgarp; Hicaz) konuşlandırılması uygun görülmüştü. İki sene sonra patlak veren Balkan Savaşları sebebiyle uygulamaya tam sokulamayan 1910 düzenlemesinin lağvettiği bir diğer birlik de, 1880'de kara kuvvetleri kuruluşuna dahil edilmiş *topçu fırkaları* (tümenleri) oldu.

Piyade, süvari, topçu tümenlerinin ayrı ayrı yapılandırdığı ve barış dönemi teşkilatında kolorduya yer vermeyen 1880 düzenlemesinde üç sınıfın müşterek harekâtında sevk ve idare ordu komutanına bırakılmıştı. Ancak 1910 düzenlemesi sonrasında orduların barış zamanında da büyük birlikleri bünyesinde barındıracak olması sebebiyle ordu karargâh yapısında değişikliğe gidiliyordu. 1843'ten itibaren bölge ordularının sevk ve idaresi, *ordu meclisi* ve *ordu muhasebeciliği* adı altında iki birime bırakılmıştı. Avrupa ordularındaki gelişmelere paralel olarak Osmanlı Seraskerliği/Harbiye Nezareti'nde *erkân-ı harb* (kurmay) heyetlerinin ve karargâhın (genelkurmayın) rolü arttıkça, taşradaki ordularda da bunlara muhatap olacak benzeri heyetlerin varlığı elzem hale gelmişti. Bu yüzden, adı geçen mevcut iki birim kaldırılarak bunların yerine her orduda daimî bir *Erkân-ı Harbiyye (kurmay) heyeti* ile tıpkı Seraskerlik'de olduğu gibi bir *levazım dairesi*nin bulunmasına karar verildi.[42]

1910 düzenlemesinde ayrıca, Osmanlı kara kuvvetlerinin kuruluşunda 1869'dan beri mevcut olan 7 ordu komutanlığı yerine, Alman ordusunda 1871 sonrasında kurulan 4 adet *Armee-Inspektion* (ordu müfettişliği) benzeri, 4 adet *Ordu Müfettişliği*

(İstanbul, Selanik, Erzincan, Bağdad) ihdas edildi. Bunlar barış zamanında Harbiye Nezareti adına teftişler yapmakla yetinip emir ve komuta işlevi üstlenmeyeceklerinden, o tarihte bölgesel ordulara bağlı birlikler de artık kolordular şemsiyesi altında toplanacak şekilde yeniden organize edildiler. Lağvedilen topçu tümenlerinin alaylarının ise her piyade tümenine 1 topçu alayı girecek şekilde dağıtılması kararlaştırıldı. Müşterek bir taktik birlik konumuna getirilen piyade tümeninde ayrıca birer süvari alayı da yerini alacaktı. Doğrudan Kolordu Komutanlığı altında da bu müşterek sınıflı 3 piyade tümeninden başka, 1 topçu süvari alayı ve 1 de nişancı alayı bulunacaktı.[43] İç bölgeler ve sahillerdeki istihkâm ve kalelerde daimî garnizonlarla savunulacak stratejik yerler olan *müstahkem mevki komutanlıkları* ise Karadeniz (İstanbul) Boğazı, Akdeniz (Çanakkale) Boğazı, Bolayır, Edirne, Erzurum, İşkodra, Yanya, Selanik, Karaburun ve İzmir olarak belirlendi.

Kâğıt üstünde doğru bir düzenleme gibi gözüken bu yeni kuvvet kuruluşu, 1912-13 Balkan Savaşları sırasında işlemedi. Çünkü farklı sınıfların müşterek harekâtını idare etmesi beklenen *ferik-i evvel* (korgeneral) ve *ferik-i sâni* (tümgeneral) ya da daha alt rütbeli komutanların büyük birlik komuta edecek ve muharebe şartlarında karargâhlarda kurmaylık yapacak tecrübe ve bilgileri henüz gelişmemişti. Kara kuvvetlerinin iç güvenlik harekâtında bolca kullanılmış olması, pek çok subayın komuta kariyerlerini büyük birlikler yerine *müfreze* şeklinde örgütlenmiş görev kuvvetlerinde geçirmelerine sebep olmuştu. Barış zamanı hazırlıkları kapsamında büyük birliklerin katıldığı manevralar, tatbikatlar ve harp oyunlarının icrasına ancak 1908 sonrası başlanması da komutanların büyük birlik sevk ve idaresindeki yetersizliklerinin sebeplerindendi.[44] Keçecizade İzzet Fuad Paşa, Sultan Abdülaziz döneminde stratejik büyük birlik idaresine yönelik sadece tek günlük bir manevra yapılabildiğinden şikayet ederken; 1891-1908 arası seraskerlik makamında bulunmuş Rıza Paşa da anılarında, bir manevra sırasında Cisrimustafapaşa'daki bir tümenin ileriye doğru gitmesi durumunda Bulgaristan'a çıkacağını belirterek ona Edirne yönünde manevra yaptırmak üzere Saray'dan onay istemesi üzerine, bütün askerî manevraların hemen durdurulduğundan bahsetmektedir.[45] II. Meşrutiyet'in ilanını takiben 1908 kışında Trakya'da yapılan manevralarda bu konudaki zaaflar açıkça ortaya çıkmış ve 1909'da Alman danışman von der Goltz Paşa'nın katkılarıyla bir kolordu manevrası düzenlenmişti. Nihayet aynı yıl sonlarında 1., 2. ve 3. orduların iştirakiyle, başta Almanya olmak üzere dönemin Avrupa ordularında icra edilen türden sonbahar ve kış manevraları düzenlenerek, birliklere arazide talim ve tatbikat yaptırılması yoluna gidildi. 1910 yılında 1. ve 2. ordular arasında gerçekleştirilen ve 5-6 tümen ile yaklaşık 70.000 personelin katıldığı sonbahar

II. Abdülhamid döneminde 1891-1908 arası tam 17 sene seraskerlik makamında kalmış Rıza Paşa

1910 yılında 1. ve 2. orduların katıldığı büyük manevrada Osmanlı ordu idarecileri ve yabancı ataşe militerler Edirne'de bir arada. En önde, ortada 2. Ordu Komutanı Nâzım Paşa, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ve Erkân-ı Harbiyye Reisi Ahmed İzzet Paşa

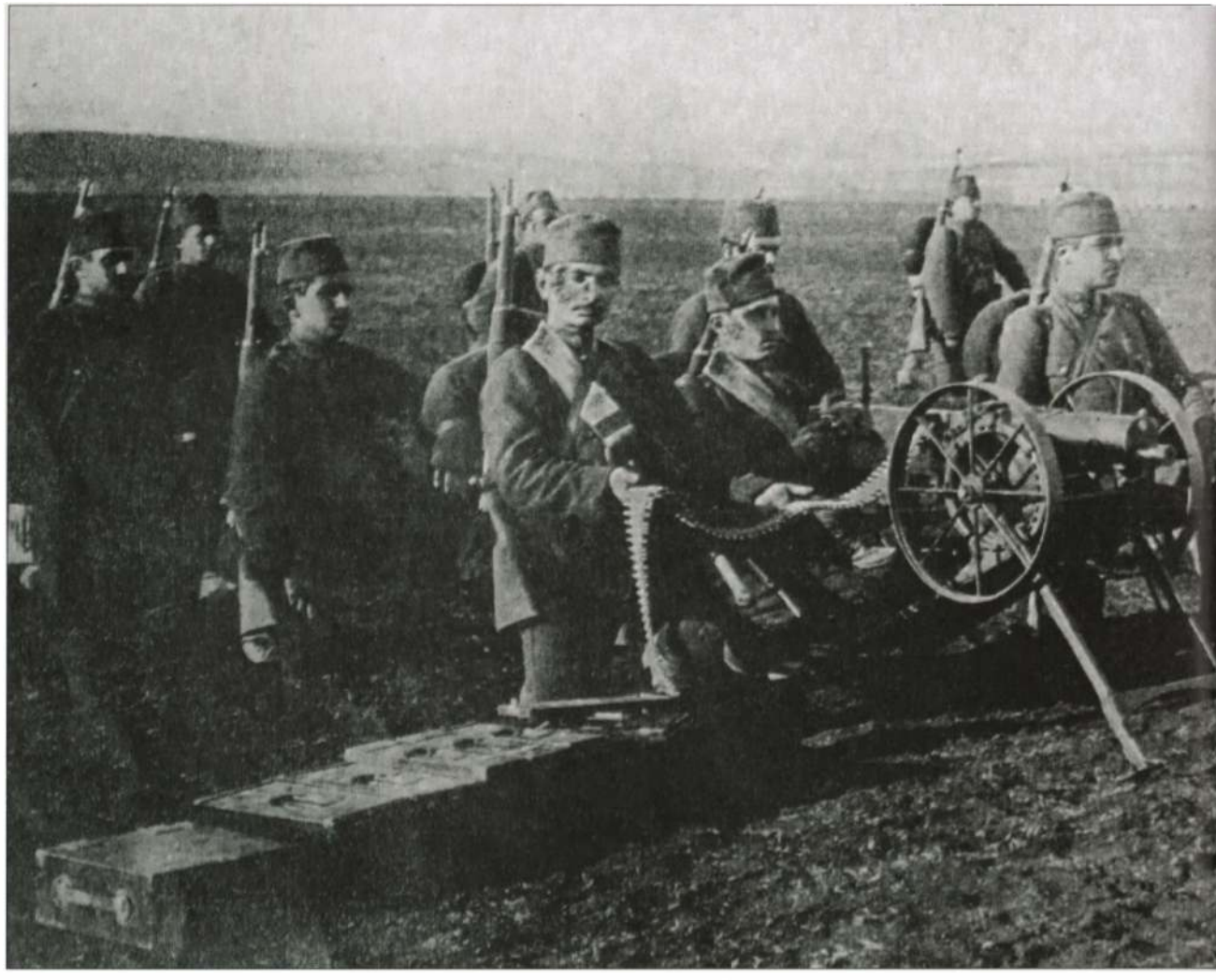
manevrası ise Balkan Savaşları öncesindeki son ciddi test oldu.[46]

Kolordular ve bağımsız tümenlerden oluşan kara kuvvetleri kuruluşu, 10 Aralık 1913'te çıkarılan yeni *Teşkilat-ı Umumiyye-i Askeriyye Nizamnamesi* ile geliştirilerek devam ettirildi. Balkan Savaşları'ndan alınan dersler ışığında yapılan bu düzenlemeye göre, Osmanlı kara kuvvetleri, Harbiye Nezareti'ne bağlı 4 Ordu Müfettişliği (1: İstanbul; 2: Şam; 3: Erzincan; 4: Bağdad) ile bunların koordine ettiği 12 kolordu, 1 bağımsız tümen (Hicaz), San'a (Yemen) merkezli bağımsız 7. Kolordu ve bağımsız Asir Tümeni'nden oluşuyordu. Daimî statü kazanan 13 kolordudan 8'inde 3 tümen; 5'inde ise 2 tümenin bulunması öngörülmüştü. Sultan II. Abdülhamid döneminde 4. Ordu'ya bağlı olan *Hamidiye Süvari Alayları* ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra *Aşiret Hafif Süvari Alayları* adları altında alay ve tugaylar halinde kara kuvvetlerine destek veren Doğu Anadolu'nun gayrinizami aşiret atlıları ise 1910 düzenlemesiyle 4 tümen (Erzurum, Karaköse, Erciş, Mardin) olarak *Erzurum Aşiret Süvari Müfettişliği*'ne ve 1913 Nizamnamesi ile de 3. Müfettişliğe bağlı 9. ve 11. kolordulara bağlandılar. Kale ve diğer müstahkem mevkilerin üst komutası da 1913'ten itibaren o bölgedeki Kolordu Komutanlığı'na bırakıldı.

Ancak, resmiyette ordunun kadrolu süvarileri gibi gözükseler de, bunlar hâlâ kendi liderleri tarafından idare edilen, sadece kendi memleketlerinde faal olmak isteyen ve alışılageldikleri tarzda muharebe eden gayrinizami milislerdi. Balkan Savaşı sırasında İstanbul'daki Büyük Karargâh'a telgraf çeken 3. Kolordu Kurmay Başkanı Kaimmakam (Yarbay) Enver Bey'in ifadesiyle, *aşiret süvarileri* olarak adlandırılsalar da *süvari talimi* görmemiş bu savaşçılar ancak birer *atlı piyade* idi. At binmeyi ve tüfek atmayı bilen ve fakat düzenli süvarinin manevralarından habersiz bu topluluk, sadece gayrinizami süvari hücumlarında faydalı olabilirdi. Orduya mensup subaylar ile aşiret mensupları arasında bir iletişim problemi de vardı. Çünkü efrad yeterince Türkçe bilmiyor, komutanları ise Arapça ve Kürtçe konuşamıyorlardı.[47] Bu zaaflara rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nda personel ihtiyacı fevkalâde yükselen Osmanlı ordusu aşiret birliklerini *müretteb müfrezeler* şeklinde kara kuvvetleri kadrosunda örgütlemeye devam etti ve bunlardan Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu, İran ve Irak gibi cephelerde mümkün mertebe yararlanmaya çalıştı.

1913 Nizamnamesi ile birlikte, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele sırasında da devam edecek bir uygulama olarak, kolorduların emrine bölge *askerlik daireleri* de verildi. Yemen'deki hariç 12

Balkan Savaşı sırasında 55. Alay mitralyöz bölüğü "eski sistem" olarak adlandırılan tüfeklerin başında

kolordu bünyesinde, kara kuvvetlerinin personel ihtiyacını karşılayacak 12 adet Askerlik Dairesi oluşturuldu. Bu yeni askere alma teşkilatı, kolordular emrindeki tümenlere bağlı daireler ve onlara bağlı askerlik şubeleriyle bütün memleketi kapsayacak hale getirildi.

1913 düzenlemesi ile son şeklini alan kolordu kuruluşunda, daha önce sadece kolordunun tümenleri içinde alay büyüklüğünde yer alan süvari unsuruna tugay düzeyinde yer verildi. Söz konusu süvari tugayları, 2 veya 3 alaydan oluşacak, bunlara duruma göre süvari topçusu da ilave edilecekti. Yine 1910 düzenlemesinde sadece tümen kuruluşunda yer alan topçu unsurunun da, gerekli görülen hallerde, bir *ağır topçu taburu* büyüklüğünde kolordu kadrosuna katılması söz konusuydu. Bunların dışında, 1880 düzenlemesinde ordu kadrosunda yer verilmiş *muharebe destek kıtaları* (istihkam taburu, askerî telgraf bölüğü, nakliye taburu) da, 1913 düzenlemesiyle daimî kolordu kuruluşunda yer bulmuştu. Muharip olmakla beraber teçhizat esaslı kurulduğu için bu sonunculara benzetilebilecek bir başka yeni kolordu unsuru birlik tipi de *ağır makineli tüfek bölüğü* idi. Aslında 1910 düzenlemesinde öngörülmüş ama yeterli miktarda makineli tüfeğin Balkan Savaşları'na kadar geçen kısa sürede ithal edilememesi yüzünden oluşturulamamış bu bölükler, Fransızcada makineli tüfek için kullanılan *mitrailleuse*

kelimesine atıfla verilen *mitralyöz bölüğü* adı altında, piyade ve süvari alayı kadrolarında yerlerini aldılar.[48]

Yapılan bu değişiklikler, Osmanlı ordu idaresinin, Balkan Savaşları'nda alınan ağır hezimetten bir kısım dersler çıkarıp oldukça hızlı bir şekilde bunlara uygun teşkilat değişikliklerine gittiğini göstermektedir. Balkan Savaşları'nda süvari ve topçu sınıflarından umulanın çok altında verim alınması, 1913 düzenlemesinde en büyük operatif birlik konumu güçlendirilen kolorduda süvari ve topçu birliklerine daha güçlü bir şekilde yer verilmesine yol açmış olmalıdır. Savaştan çıkarılan dersler çerçevesinde yapılan bir diğer önemli teşkilat değişikliği ise, Osmanlı kara kuvvetlerinin yedek takviye birlikleri şeklinde 1834 yılında tesis edilmiş Redif teşkilatının lağvedilmesidir. 1834'ten 1913'e yaklaşık 80 sene varlığını sürdüren Redif birlikleri, bu zaman diliminde yaşanan hemen hiçbir seferberlikte verimli çalışmamış ve cephedeki nizamiye kıtalarına nitelikli personel takviyesi sağlayamamıştı. Barış zamanında daimî komuta heyeti bulunmayan ve gereken talim, tatbikat ve manevraları icra etmeyen; ülkedeki ulaşım altyapısının yetersizliği yüzünden seferberlik ilanında toplanma ve yığınak merkezlerine zamanında intikal edemeyen; silah ve teçhizatı genelde yetersiz Redif tabur ve alayları muharebe meydanında beklenen faydayı sağlayamıyordu. İlk 25 sene sonunda süvari ve topçu birlikleri lağvedilen Redif teşkilatında,

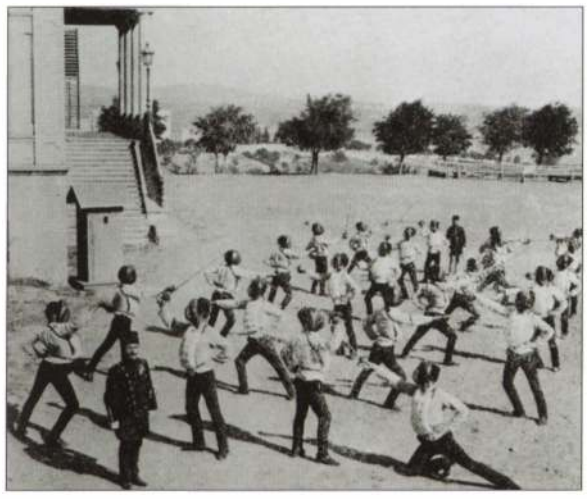
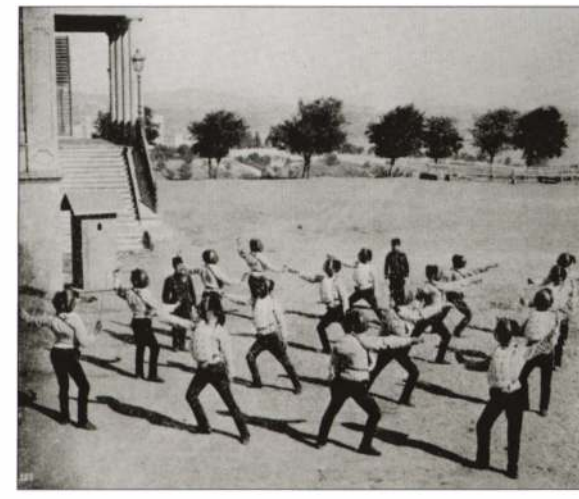

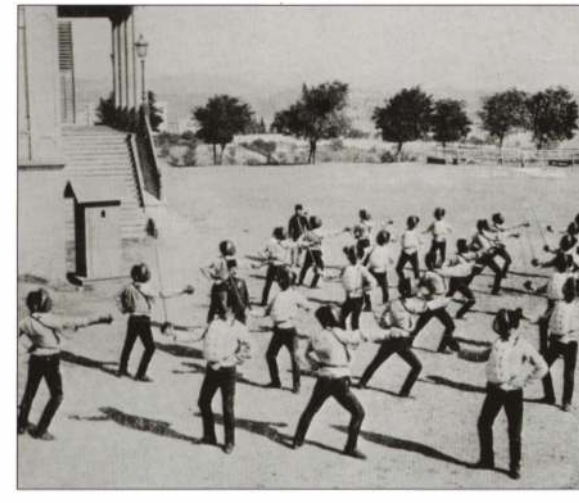
Balkan Savaşı'nda bir Redif taburunun ileri karakol efradı

93 Harbi sonrasında tümen kuruluşuna geçilmesi büyük bir hata olmuştu. Zaten asıl orduda bile büyük taktik-operatif birlik kuruluşuna yetecek kadro ve malzeme yokken, çok daha zayıf yedek kıtalarını tümenler halinde örgütlemek ya da Nizamiye birlikleriyle karıştırıp *müretteb* denilen tümen ve kolordular oluşturmakla sadece kağıt üstündeki kuvvet mevcudu şişirilmişti. Nitekim, daha küçük çaplı 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nde değilse de, bir topyekûn harbe dönüşen Birinci Balkan Harbi'nde bu birlikler dağılıp gitmişlerdi.[49]

Benzer bir durum "yedeğin yedeği" konumundaki müstahfızlar için de geçerliydi. 1910 düzenlemesi sonrasında Redif bölge idarelerinin sorumluluğunda taburlar halinde teşkilatlandırılan Müstahfız birlikleri, daha ziyade cephe gerisi hizmetlerle sorumlu tutulmuştu. Kendi bölgelerindeki sınırları, kıyıları, müstahkem mevkileri, demiryollarını, askerî bina ve tesisleri, menzil hatlarını, devlet binalarını ve sanayi tesislerini korumak bunların görevlerinin başında geliyordu. İhtiyaç duyulması halinde bölgelerinde icra edilecek iç güvenlik ya da harp harekâtına katılmaları yönünde alınmış karar ise, bu birliklerin personel yapısı düşünüldüğünde, ancak iyimser bir temenniden ibaretti. Çünkü temel askerî eğitimden mahrum genç ya da orta yaşlı gönüllüler, nispeten dayanıklı çürükler ve askerlik hizmetlerini yıllar önce tamamlamış 38-45 yaş arası erler ile muharebe vazifelerinin yürütülmesi neredeyse imkânsızdı.[50] Balkan Savaşları'nda yaşanan kötü tecrübeler sonrasında Müstahfızlık teşkilatı da, tıpkı Redif gibi, Osmanlı kara kuvvetlerinin barış ve savaş zamanı kadrolarından çıkarıldı.

Osmanlı kara kuvvetleri teşkilatında yapılan son değişiklik, 1913 düzenlemesi üzerinden daha bir sene geçmeden içine girilen Birinci Dünya Savaşı arefesinde oldu. Seferberliğin ilanıyla birlikte, ordu müfettişliğinin yerini bir kez daha ordu aldı. Sırasıyla İstanbul, Şam, Erzincan (sonra Erzurum) ve Bağdad merkezli 1.-4. ordulara, savaş boyunca yenileri eklendi. Büyük Savaş sırasında, iki grup komutanlığı (*Yıldırım*; *Şark Orduları*) ile birlikte toplam 11 ordu komutanlığı faaliyet gösterdi. Kolordular ve tümenler (piyade, süvari) ise, kara kuvvetlerinin esas operatif ve taktik birlikleri olmaya devam etti. Bunlardan Yemen, Bağdad ve Musul'daki kolordular ile Adana ve Hicaz'daki tümenler doğrudan Başkomutanlık Karargâhı'na bağlıyken, diğerleri orduların şemsiyesi altına girdiler. Benzer şekilde, *müstahkem mevki* olarak adlandırılan kıyı ve kara istihkamları da

Pangaltı'daki Mekteb-i Harbiyye'de öğrencilerin Avrupai tarzda meç ve kılıç talimleri

(Çanakkale Boğazı, Karadeniz, İzmir havalisi, Edirne, Çatalca) yeniden ordu komutanlıklarına bağlandı. Birinci Dünya Savaşı sırasında müstahkem mevkilere yenileri eklendi ve Zonguldak, Batum, Giresun ve havalisi, Samsun ve havalisi ile Lazistan ve havalisi de Karadeniz'den gelecek tehdide karşı müstahkem mevki statüsüne sokuldu.

DÜZENLİ ORDU DÖNEMİNİN ASKER PROFİLİ: MEKTEPLİ-ALAYLI ZÂBİT, MÜKELLEF NEFER, BAŞIBOZUK

Osmanlı ordusunun teşkilat ve teçhizatı itibariyle yeniden yapılandırıldığı 1792-1918 döneminde, devlet ve ordu idarecilerinin başındaki en büyük problem, ihtiyaç duyulan personelin bulunması ve eğitilmesinin güçlüğü oldu. 1792'deki Nizam-ı Cedid teşebbüsünden başlamak üzere, Osmanlı kara, deniz ve en son hava kuvvetlerinin 1918'e kadar hep bir "personel problemi" oldu. Subay (*zâbit*) ve astsubay (*küçük zâbit*) eğitimi yapan kurumlar, ordunun ihtiyaç duyduğu yetişmiş personeli sayıca hiçbir zaman sağlayamadılar. Kara kuvvetlerinin teşkilatında yapılan 1843, 1869, 1880, 1910 ve 1913 düzenlemelerinde kurulmaları öngörülen pek çok küçük ve büyük birlik, hem barış hem de savaş dönemlerinde hep eksik komuta ve efrad kadrolarıyla iş gördü.

Şam Askerî İdadisi

Oysa başta alay üstü birlikler olmak üzere, büyük düzenli orduların çarpıştığı 19. ve 20. yüzyıl savaşlarının olmazsa olmazı, taktik ve operatif becerilere sahip bir komuta kadrosuna sahip olmaktı. Osmanlı devlet ve ordu yöneticileri, formel harp okulu eğitimi almış subay ve astsubay eksikliğini kapatmak üzere, Osmanlı askeriyesinin geleneğini devam ettirerek, kıta görevleriyle kendini pratik anlamda yetiştirmiş *alaylı* personele başvurdu. Emeklilik için yaş sınırları koymayarak elindeki mevcut alaylı komutanların olması gerektiğinden daha uzun süre ordu kadrolarında kalmasına izin verdi. 1853-56 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan başlamak üzere, yabancı subay ve astsubayları kıta komutanlığı görevlerine nasbetti. En son Birinci Dünya Savaşı'nda da olduğu gibi, elindeki subaylara rütbeleri ve komuta becerilerinin üstünde büyüklükte birliklerin sevk ve idaresini verdi.

Öte yandan, elde mevcut az sayıdaki dinamik ve kaliteli subay ve general de çoğu kez, ordu içi çekişmelere ya da İstanbul'daki günlük siyasi hesaplaşmalara kurban edildi. Birbirlerini sultanın gözünden düşürmek ve makamından indirmek isteyen devlet ricali arasındaki çekişmeler, sadrazam ve vezirlerin seraskerlik ve ordu komutanlığı yapabildiği 1870'lerin sonlarına kadar, Osmanlı ordusunun aldığı mağlubiyetlerde azımsanmayacak bir rol oynadı. Kağıt üzerinde askerî personel için 1826'dan itibaren belirli objektif terfi kuralları getirilse de, Osmanlı mülkiyesi gibi askeriyesinde de yükselmenin yolu liyakatten önce zahirdeki sadakat gösterilerine bağlı halde kaldı. Aslında döemin bütün Avrupa ordularında da görülen personelle ilgili bu ve benzeri problemler, Osmanlı devleti ve ordusunda mevcut diğer altyapı eksiklikleriyle birleşince, rakiplerine oranla daha büyük zaaflar ortaya çıkardı.

Düzenli ordunun 1826-1836 arası ilk on senesinde, II. Mahmud ve seraskeri Hüsrev Paşa'nın esas dikkati silahlı kuvvet mevcudunu arttırmak üzerine yoğunlaştığından, ordunun komuta kadrosu için subay yetiştirecek uzun vadeli bir personel yetiştirme politikası oluşturulmamıştı. Zaten hem Sultan hem de seraskeri, tam da Yeniçeri Ocağı'ndan kurtuldukları bir sırada, ordu üzerindeki hakimiyetlerini tehdit edecek

profesyonel bir komuta heyetinin ortaya çıkmasını pek arzu etmiyorlardı. Yetişmiş personel yokluğunun da etkisiyle; kendilerine sadık olduklarından emin oldukları saray görevlileri, köle kökenli müntesipler ve Ocak eskisi zâbitleri yeni kurulan birliklerin başına getirmeyi tercih ettiler. Ancak, askerî teşkilattaki diğer değişiklikler gibi bu konuda da uyarıcı şok dalgası, muharebe meydanında alınan bir mağlubiyetle geldi. Yeni Osmanlı ordusunun Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetlerine karşı girdiği 1832-33 Savaşı'nda komuta zaafları dolayısıyla dağılması neticesinde Osmanlı hükûmeti de Mısır Valisi'nin Avrupa'da eğitim görmek üzere yurt dışına askerî talebeler göndermek ve ülkesinde bir subay talimgâhı açmak gibi faaliyetlerini taklit etmek zorunda kaldı. Önce Dolmabahçe ve Üsküdar'da 1833 senesinde askerler için "ilk mektep" benzeri talimgâhlar açıldı. Ardından, o sıralar diplomatik ve askerî konularda görüşmeler yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmiş Namık Paşa, İstanbul'a dönüşünde Sultan Mahmud'u bir subay talimgâhı kurulması konusunda ikna etti. Başta Asâkir-i Mansure Seraskeri Hüsrev Paşa olmak üzere muhaliflerin tepkileri bertaraf etmek için, Hassa Ordusu kuruluşunda bir tabur gibi gösterilen subay talimgâhı 1834'te çalışmaya başladı. Bu ilk adımın ardından, Avrupa'nın önde gelen ordularında 17. yüzyılda birbiri peşi sıra kurulmuş olan harp okullarına benzer bir Osmanlı *École Militaire*'i kurmak için harekete geçildi. Önce Rami Kışlası'nda mütevazı bir şekilde faaliyete başlayan ve daha çok medrese tarzı bir ilk öğretim kurumu görüntüsü veren *Mekteb-i Harbiyye*, kısa bir süre sonra Maçka Kışlası'na taşındı. Gereken fiziki imkânlar ve alet edevatın sağlanması neticesinde tam olarak faaliyete geçmesi ise 1837 yılı sonlarını buldu.[51]

1844 yılında Dolmabahçe'deki Çinili Köşk'e taşınan okul, Temmuz 1847'de Pangaltı'daki yeni binasına taşındı. Kırım Harbi esnasında Pangaltı'daki bu binanın müttefik Fransız askerlerine hastane ve misafirhane olarak tahsis edilmesi, okulun o zamanlar Taşkışla'da bulunan Seraskerlik karargâhına taşınmasına sebep oldu. Savaş sırasında Pangaltı binasının üzerine, Taşkışla'dan 1858 yılında Sarayburnu'ndaki Gülhane Askerî Hastahanesi'ne nakledilen okul, yanan ilk binanın yerinde yapılan yeni mekânına 1862'de taşındı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar da aralıksız olarak burada faaliyetine devam etti. Pangaltı'ya ilk geçişten (1847) itibaren, Fransa ve Prusya'dan getirtilen subay öğretmenlerle askerî-teknik bir yüksek okul kimliğini kazanan *Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyyye*'de, Fransızcanın yanı sıra *fenn-i harb* (askerî taktik ve stratejiler), binicilik, manej, topçuluk ve süvari taktikleri, arazi taksimi, harita çizme, geçici ve daimî tahkimat inşası, askerî mimarlık, meç ve kılıç talimleri gibi teorik ağırlıklı uzmanlık dersleri de okutulur hale gelmişti.[52] Ancak, Harbiye mezunlarının mülki idarede görevlendirilmeye devam edildiği 1850'li ve 1860'li senelerde, mezunların devletin bu sektöründeki işleri de görebilmesi için, müfredata askerî olmayan dersler de ilâve edildi.[53] Ordu için Müslüman hekim ve cerrah yetiştirecek *Mekteb-i Tıbbiye*'nin 1827 gibi

Kamil Paşa hükûmetinin devrilip Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'nın katledilmesiyle neticelenen 23 Ocak 1913 tarihli Bâbıâli Baskını sırasında toplanan İttihad ve Terakki destekçileri Bâbıâli (bugünkü İstanbul Valiliği) önünde

erken bir tarihte faaliyete geçmesine rağmen müstakil bir veterinerlik okulunun açılmaması dolasıyla, 1841 yılında Alman veteriner Godlewsky'nin danışmanlığında başlatılan veterinerlik eğitimi de 1849'dan itibaren Harbiye bünyesine alındı.

Osmanlı sonrasında TSK'nın subay kadrolarında da *Harbiyeli* ismi altında geleneği yaşayacak ve Cumhuriyet döneminde *Kara Harp Okulu* haline gelecek bu kurum, ilk mezunlarını ancak 1848 yılında verebildi. Teknik bir yüksek okul olması amaçlanmış olsa da, Harbiye'ye girmeden formel bir ilk ve orta öğretim görmemiş öğrencilerin bir subay olacak şekilde yetiştirilmesi oldukça vakit almıştı. 1848'de kara kuvvetlerine piyade ve süvari sınıfı subay olarak aktarılabilen mezun sayısı ise sadece 10'da kalmıştı.[54]

Sadece Harbiye ile subay yetiştirmenin zorlukları görülünce, askerî orta öğretim kurumlarının açılmasında nispeten daha hızlı davranıldı. Öncelikle 1846-1848 arasında İstanbul, Bursa, Edirne, Manastır ve Şam'da faaliyete başlayan liseye denk *idadiler*e; 1873'te Erzurum ve 1876'da Bağdad'da açılanlar eklendi. Piyade ve süvari sınıflarına hizmet veren bu idadilere ek olarak, 1847'de Mühendishane'ye hazırlık için tesis edilen idadi ise, zamanla bir topçu ve mimarlık mektebi halini aldı. O ana kadar mevcut idadilerin birleştirilmesiyle 1864'te eğitim vermeye başlayan *Galatasaray Umumî Askerî İdadisi* ve bir tür askerî meslek lisesi konumundaki *Tophane Askerî Sanayi İdadisi* de orta derece askerî eğitim kurumları içinde yerlerini aldılar. Askerî liseler ağının tamamlanmasından sonra, bu kez idadilere hazırlık sağlayacak *rüşdiyeler*in tesisine geçildi. Öncelikle 1875 yılında İstanbul'da açılan 9 rüşdiye ile başlatılan hamle, 1877'den 1892'ye dek taşradaki her idadinin yanında önce bir de rüşdiyenin eğitime başlatılmasıyla, Mekteb-i Harbiyye'nin faal hale gelmesinden tam 45 yıl sonra, bütün ülkeyi içine alan dereceli bir askerî eğitim şebekesini ortaya çıkardı. Rüşdiyelerin eğitim süresi 1891'e kadar idadiler gibi 4 sene idi; 1892'den itibaren İstanbul'dakilerde ve 1898'den sonra da taşra idadilerinde bu süre 3 yıla indirildi. Yine II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru, ordu merkezleri olan Edirne, Manastır, Erzincan, Şam ve Bağdad'da da İstanbul'dakilere ilave olarak harp okulları açıldı. Bunlardan Manastır ve

Edirne dışındakiler Meşrutiyet'in ilanı öncesinde, diğer ikisi ise 1909'da kapatıldılar. Taşradaki bu okullar yaklaşık 125 civarında teğmeni mezun etti.

Pangaltı'da faaliyete geçtiği 1847 senesinden 1883'te gelen ilk Alman askerî danışman heyetinin gelişine kadar Fransız etkisinde kalan Harbiye'de, 1848'den itibaren *erkân-ı harb zâbiti* (kurmay subay) da yetiştirilmeye başlanmıştı. Fransa'daki Karargâh Tatbikat Okulu (*École D'application D'état Major*) sistemi benimsenerek, 3 senelik Harbiye eğitimi sonrasında yüksek dereceyle mezun olacak teğmenler 2 sene müddetle *Erkân-ı Harbiyye Sınıfları* adı verilen kurmaylık eğitimine alınıyordu. İlk mezunlar, 1849 Temmuz ayında verildi ve kıdemli yüzbaşılığa terfi eden 5 kurmay subay, Cumhuriyet döneminde *Harp Akademisi* olarak anılacak erkân-ı harp mektebinde kalarak buranın ilk hocalarından oldular.[55]

Rakipleri gibi Osmanlı ordusunda da, kuvvet mevcutlarının artması ve seferberliğin boyutlarının genişlemesi, hem savaş öncesinde hem de savaş sırasında İstanbul'daki umumi karargâh ve ona

II. Meşrutiyet ile birlikte Yıldız Sarayı'na taşınan ve Erkân-ı Harbiyye Mektebi adını alan harp akademisinin mezunu kurmay subaylar Mahmud Şevket Paşa (ön sıra, sağdan beşinci) ile birlikte

bağlı büyük birliklerin karargâhlarında kurmay kadrolarına ihtiyacı arttırmıştı. Ancak, dünya ordularında 1860'a kadar kurmaylıktan beklenen, bu tarihten sonra Prusya Genelkurmayı'nın üstlendiği şekilde umumi seferberliği planlamak ve yürütmek değil, ordudaki disiplin ve talimlerin genel standartlarını belirlemek ve personeli en etkin şekilde kullanmak için tasarlanmış taktik ve stratejileri bulup geliştirmekten öteye geçmemişti.[56] Osmanlı ordusunda da benzeri bir durum geçerliydi. İlk kez Kırım Harbi'nde piyade ve süvari birliklerinde görev yapmaya başlayan Osmanlı kurmayları, ancak 1866'dan itibaren ordu karargâhlarına atanmaya başladılar. Kurmayların piyade, süvari, topçu gibi ayrı bir sınıf görülmesine 1874'te son verildi ve kurmaylar arasında piyade, süvari, topçu ya da istihkam ayrımı yapılmaya başlandı. Osmanlı ordusunda Prusya'daki "her subaya açık sistem" yerine, kurmayların "daha kapalı ve imtiyazlı elit bir zümre" olarak görüldüğü Fransız modeli geçerliydi. Orduda mektepli subay ve kurmay subay sayılarının hep ihtiyaçtan az kalması da bu bakış açısını güçlendirmekteydi. Yüzyılın son çeyreğine girilirken, Osmanlı ordusunda mevcut 20.000 civarındaki zâbitten 1600'ü Harbiye mezunuydu. Aynı okulun kurmay sınıflarını bitirerek 7 ordunun karargâhlarına atanabilecek subay sayısı ise sadece 132 idi. Topçu sınıfında ise durum biraz daha iyiydi. Çünkü hem topçu birliklerin subay ihtiyacı daha azdı; hem de Mekteb-i Harbiyye'den daha eski bir geçmişe sahip Mühendishane-i Berrî-i Hümayun gibi bir öğretim kurumu vardı. Bununla beraber, mektepliler yüksek komuta kademelerinde ilk defa 93 Harbi'nde çoğunluğu oluşturabildiler. Bu savaşta görevdeki 70 paşadan 45'i mektepliydi. Karargâhlardaki kurmay pozisyonlarının neredeyse tamamı da artık onların elindeydi. Bunlar arasında yabancı harp okullarında öğretim görmüş olanlar da mevcuttu. Fakat Osmanlı ordusunun kronik problemleri olan komuta kademesindeki şahsi kıskançlıklar, adil olmayan terfi sistemi ve intisaba bağlı yükselmeler hâlâ ortadan kalkmış değildi.[57]

Bir diğer problem de, mektepli subayların Harbiye'de aldıkları eğitimin, model alınan Fransız geleneğinin etkisiyle, fazlasıyla teorik ve mühendislik temelli olmasıydı. Dönemin meşhur komutanlarından Keçecizade İzzet Fuad Paşa'nın 93 Harbi'ndeki gözlemlerine dayanarak yaptığı eleştiriye bakılırsa, "*kozmografyayı, kimyayı, fizik bilimini, uzay ve yerçekimini, kadastroyu, integral ve differensiyal hesabını bilen subaylar vardı. Fakat sıra bir büyük karakol kurmaya veya bir kol yürütmeye geldiğinde çok güçlük yaşıyorlardı.*"[58]

II. Meşrutiyet dönemi başında, orduda mevcut zâbit miktarı yaklaşık 27.000'i (hekim, cerrah, eczacı, imam, kâtip hariç) bulmuştu. Ancak bunlardan sadece 9000'i mektepli, geri kalan 18.000 ise alaylıydı. Piyade Kolağası Hakkı Bey'in hesaplamasına göre, harp okullarının açılmasından 1909 sonuna kadar 14.000 civarında subay mezun edilebilmişti. Goltz Paşa'nın 1883'te *Askerî Mektepler Umum Müfettişi* olmasından sonra Harbiye tahsili görenler ise 5000'i bulmuştu.[59] Balkan Savaşları'na girildiğinde ise, Osmanlı ordusunun 336.742 olarak hesaplanan rütbesiz askerine komuta edecek sadece 12.024 subay mevcuttu.[60] Çünkü Enver Paşa'nın, *31 Mart Vak'ası*'ndan (13 Nisan 1909) hemen sonra Haziran-Ağustos 1909 arasında çıkarttığı ve İttihadçı genç zabitlere karşı ayaklanan rütbeli rütbesiz alaylı ya da mekteplilerle bir tür hesaplaşma görüntüsü veren kanunlar (*Tahdid-i Sinîn*; *Tasfiye-i Rüteb-i Askeriyye*; *Askerî Tekaüd ve İstifa*), subay ve astsubay sayısında önemli bir azalma olmasına yol açmıştı. Ordudan azledilen, emekli edilen ya da emekliliğe zorlanan, rütbeleri düşürülen pek çok komutan arasında elbette sahip olduğu rütbe ya da makamı hak etmeden almış olanlar vardı. Ancak, bunların hepsi de iddia olunduğu gibi "Abdülhamid hafiyesi", "kötü ahlâklı", "yaşı geçmiş" "haksız ya da erken rütbe almış", "ne mektep ne alay görmüş" değildi. Bu düzenleme ile ordunun askerî performansı kadar, İttihadçı yeni siyasi ve askerî elite ordunun sadakatini arttırmak da hedeflenmekteydi. Hiç şüphesiz, II. Abdülhamid döneminde ordunun üst komuta heyetinde liyakat kadar, bazen ondan daha çok, sadakat önemsenmiş ve nispeten yaşlı ve insiyatif almaktan uzak bir komuta heyeti oluşturulmuştu. 1909 düzenlemeleriyle askerî personel için emeklilik

Edirne'de düzenlenen manevra sırasında Hotchkiss marka mitralyöz ile yapılan atış denemesi

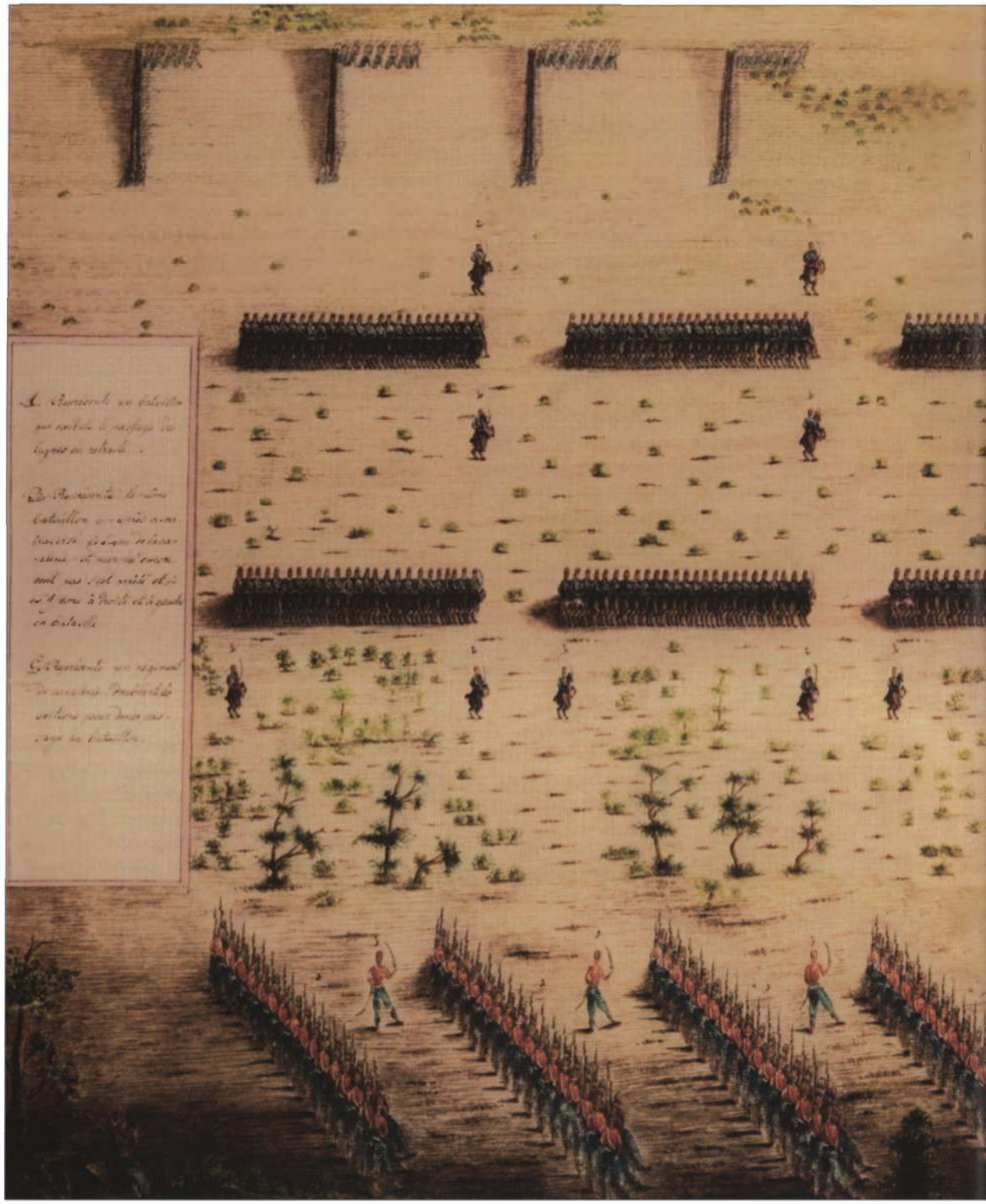
yaş hadleri, rütbe bekleme süreleri, eğitim durumu ve kıta tecrübesine göre terfi sistemi getirilmesinde bu yüzden pek çok fayda da vardı. Fakat ne piyade ve süvari ne de topçu harp okullarının ortaya çıkan bu boşluğu kısa zamanda dolduracak bir talebe kapasitesi yoktu. Üstelik astsubay yetiştirecek okul da daha açılmış değildi. Bütün bunların üstüne 1912'de Balkan Savaşı'nın çıkması, Osmanlı ordusunu yine bir teşkilat değişikliği sırasında hazırlıksız yakalattı. Bu savaşta alınan hezimet sonrası 1913'te yeni bir subay tasfiyesine yönelinmesi ise, sadece bir sene sonra patlak veren Birinci Dünya Savaşı'nda, Harbiye ve Mühendishane'nin 2. sınıf ve kıdemli 1. sınıf talebelerinin dahi *mülâzım-ı sâni* ve *zâbit vekili* olarak orduya gönderilmesine yol açan, komutan eksikliğinin görünmeyen sebeplerinden biri olacaktı.

Almanya'nın artık Avrupa ve dünyanın paradigma ordusu haline geldiği 1870'li ve 1880'li yıllarda rotayı bu ülkeye çeviren Osmanlı idaresi, askerî teşkilatın her alanında olduğu gibi personel eğitiminde de yavaş yavaş Fransız modelini terk etmeyi tercih etti. İstanbul'a gelen Alman danışman heyetinin en etkili figürü olan von der Goltz Paşa'nın *Askerî Mektepler Umum Müfettişliği*'ne ve Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak 1886'da tesis edilen *Erkân-ı Harbiyye-i Umumiye Dairesi* (Genelkurmay) İkinci Başkanlığı'na getirilmesiyle birlikte, kurmay subaylara yüklenen görevler daha önemli hale gelmeye başlayınca, Harbiye ve onun Erkân-ı Harb sınıflarındaki eğitim ve öğretimin yeniden yapılandırılması zaruret halini almıştı. Alman danışmanın çabalarıyla, 1886'dan itibaren askerî eğitim kurumlarının müfredatı kısmen değiştirildi. Mühendislikle ilgili teknik dersler ve genel kültür derslerinin bir kısmı kaldırılarak, bunların yerine doğrudan askerlikle ilgili dersler ve Alman eğitim felsefesine uygun tarih ve felsefe dersleri konuldu. Kurmaylık eğitiminin süresi 2 yıldan 3 yıla çıkartılırken, kurmaylar 1895'e kadar devam eden bir uygulama kapsamında "askerî" ve "teknik (*fennî*)" olarak ikiye ayrıldı. Bu tarihten sonra ise "teknik" kısmı tamamen kaldırıldı, çünkü artık Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu sivil mühendisleri yetiştirecek *Hendese-i Mülkiyye Mektebi* adı altında bir kurum daha açılmıştı. Bu yeni yüksek okul ilerleyen yıllarda, Mühendishane'den mezun olan topçu zâbitleri için kurmaylık öğretiminin yapıldığı erkân-ı harb sınıflarına da ev sahipliği edecekti.

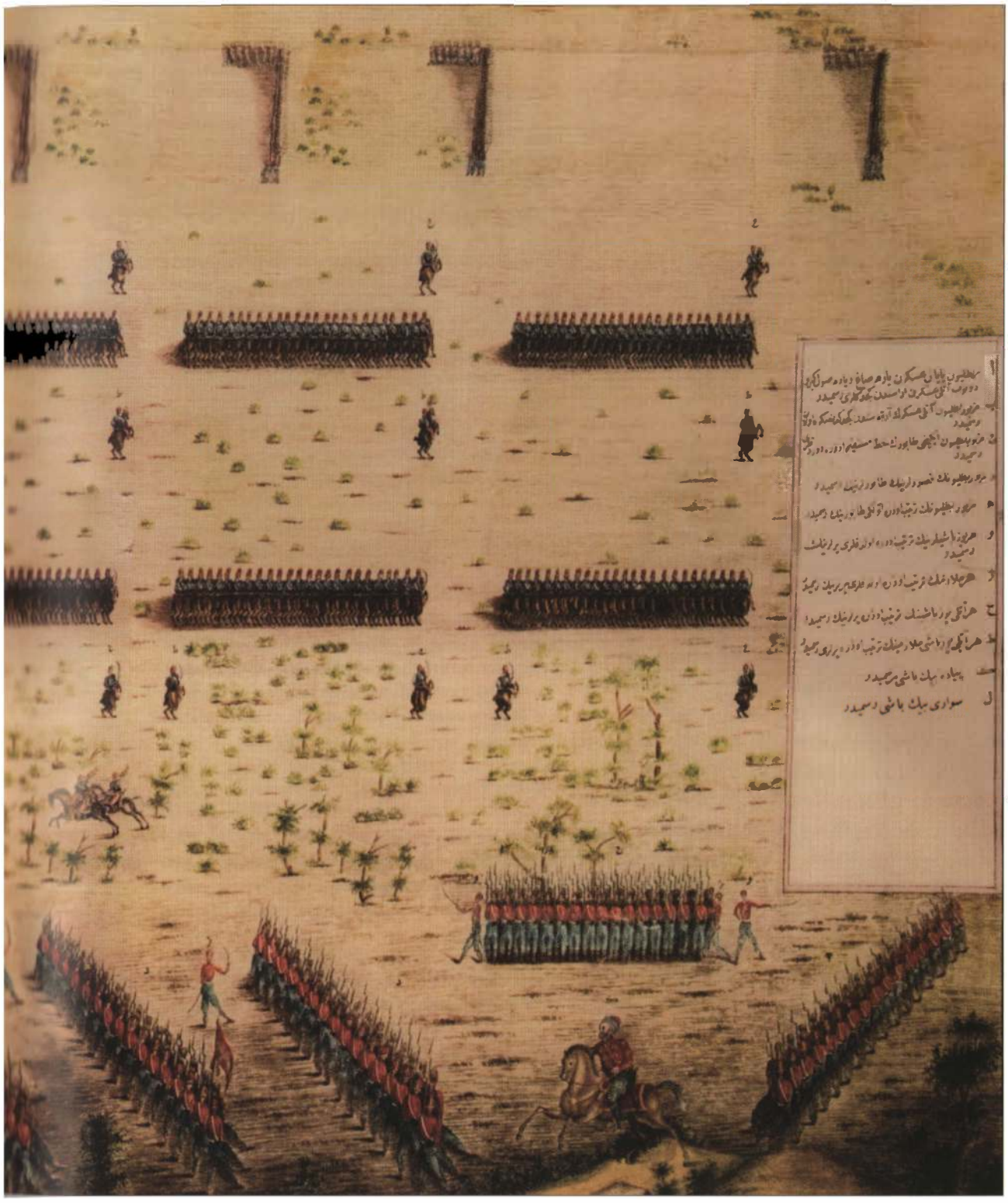
Kurmayların kıta görevlerine gittiğinde zorluk çekmemesi için, teorik öğretim pratikle desteklenmeye çalışılarak, 1895'ten itibaren kurmay yüzbaşı olarak mezun olanların piyade, süvari, topçu birliklerine 8'er ay staja gönderilmesine başlandı. Pratik eğitime dönük bir başka yenilik ise, yine Alman ordusundan adapte edilen *kurmay gezileri* oldu. Günümüzde de devam eden bu uygulama ile, kurmay adaylarının derslerde gördükleri problemleri eski ya da olası harekât alanlarında gözlemlemesi sağlandı. Meşrutiyet'in ilanı sonrası kurmayların kıta stajına daha da ağırlık verildi ve Harbiye mezunu teğmenlerden kurmaylığa seçilenlerin, artık Yıldız Sarayı'na taşınmış olan *Erkân-ı Harbiyye Mektebi*'ne devam etmeden önce, 2 sene kıta hizmeti görmesi kuralı getirildi. Bu okulu kurmay subay olarak bitirememekle beraber vasıflarının karargâh subayı olmaya yeteceğine kanaat edilenler, *mümtaz zâbit* unvanıyla orduda görevlendirilmeye başlandı.[61]

Osmanlı kara kuvvetlerinin şiddetle ihtiyaç duyduğu astsubaylar ile sınıf subayı ve yedek subay yetiştirecek eğitim kurumları ise ancak imparatorluğun son 10 yılında açılabildi. 1909 tasfiyesinde alaylı subay ve astsubayların büyük bir kısmı ordudan uzaklaştırılınca, eğitimli personel ihtiyacı daha da artmıştı. Kırsal kökenli yüzbinlerce eratı bünyesinde barındıran modern kitle ordularında, subaylar ile bu kesim arasında bir nevi tampon vazifesi gören astsubayların oynadığı rol büyüktü. Nitekim, dönemin en güçlüsü kabul edilen Alman ordusunda da bu konuya büyük önem verilmekteydi. Bu yüzden personel tasfiyesinin hemen ardından, Alman danışman Ditfurt Paşa'nın gözetiminde İstanbul'da bir *Gedikli Küçük Zâbit Mektebi* açıldı. Bunun ardından ise 6. ve 7. ordular dışındaki 5 ordu merkezinde, her devresi 3 yıl süreyle eğitim verecek, benzerleri faaliyete geçirildi. Bu çabalara rağmen, sadece 3 yıl sonra patlak veren Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda, subay kadar astsubay kadrolarındaki büyük açıkları kapatmak mümkün olamadı.[62]

II. Meşrutiyet döneminde askerî eğitim ve öğretimde atılan bir diğer adım ise, Harbiye ve

Asakir-i Mansure birliklerinin saf ve kollar halinde yanaşık düzen hareketlerini öğrendikleri tabur (battalion) talimlerinden bir görüntü (Muhammed Necati, TSM, Hazine, 2045)

Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunda da kullanılmaya başlayan projektör Birinci Dünya Savaşı'nda daha da etkin kullanılmaya başlanacaktı. Balkan Savaşı Çatalca ordusunda askerler bir projektörü ileri götürürken

Mühendishane mezunu mülâzımların (teğmen) devam edeceği teknik sınıf okullarının açılması oldu. İlk faaliyete geçen Şubat 1909'da açılan *Piyade Endaht (Atış) Mektebi* oldu. Onu, Ocak 1910'da faaliyete geçen *Sahra ve Ağır Sahra Topçu Mektebi* ile Ekim 1911'de açılan *Ağır Topçu Endaht Mektebi* ile *Süvari Binicilik ve Tatbikat Mektebi* izledi. Bir sonraki sene ise *Levazım Mektebi* eğitim vermeye başladı. Uçak, tren, otomobil ve kamyonlar, torpil ve projektör gibi yeni silah ve harp aletlerini kullanabilecek personel ihtiyacını karşılamak üzere açılan *Projektör Mektebi*, *Torpil Talimgâhı*, *Nakliye Mektebi*, *Tayyare Mektebi*, *Tatbikatlı Baytar Mektebi ve Tatbikatlı Sıhhıye Mektebi* de bu kurumlara eklendiler. Ancak, bu okullar uzun ömürlü olamadı ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile beraber, seferî kuvvetlerdeki personel ihtiyacı dolayısıyla tıpkı Harbiye ve Mühendishane gibi, onlar da kapatıldı.

Alaylıların tasfiyesinden sonra mektepli subay kadrolarını arttırmak için başvurulan bir diğer çare de, yüksek okul mezunu sivillerin *ihtiyat zâbiti* (yedek subay) olarak orduda görevlendirilmesi oldu. Aslında bu husus ilk kez II. Abdülhamid döneminde gündeme gelmiş, ancak uygulamaya geçirilmemişti. Çıkartılan kanunla yüksek okul mezunlarının 6 aylık bir ilk eğitim ve 3 yıllık bir kıta tecrübesinden sonra subaylık yapmaları öngörülüyordu. Ancak, Harbiye Mektebi içinde Ağustos 1910'da açılan ve daha sonra Beylerbeyi Sarayı müştemilatındaki binalardan birine (bugünkü Deniz Astsubay Hazırlama Okulu) taşınan *İhtiyat Zâbitleri Talimgâhı*'nda 1 yıl eğitim gören siviller, kıtada staj görmeden Temmuz 1911'den itibaren *zâbit vekili* sıfatıyla orduda daha çok astsubay görevlerini üstlendiler. Balkan Savaşları sırasında kapatılan talimgâh Birinci Dünya Savaşı'nda, o tarihlerde boşaltılmış olan Pangaltı'daki Harbiye Mektebi içinde tekrar faaliyete geçirildi. Savaş sırasında personel ihtiyacı had safhaya vardığından, medreseliler ve hatta lise mezunları da burada yedek subaylık eğitimi kapsamına alındılar. Önceleri

kendilerine, beklediklerinin tersine, astsubaylıktan öte bir komuta görevi verilmemiş olsa da, savaşın ilerleyen yıllarında küçük birliklerin idaresinde bu gruptan da istifade edildi.[63]

Benzer bir şekilde, Balkan Savaşları sonrası İstanbul, Erzincan ve Halep gibi yerlerde, sınıf okullarının varlığına rağmen açılan *zâbıtân talimgâhları* da, ilk kademe subaylar ile üst subayların muharebeye hazır hale getirilmesi için devreye sokuldu. Goltz Paşa'nın 1909'da tekrar İstanbul'a geldiğinde bazı birliklerin içinde oluşturulmasını önerdiği *numûne alayları* da, Türk ve Alman subayların nezareti altında piyade, süvari, topçu ve istihkam talimgâhları olarak rütbesiz personel eğitiminde işlev gördü.[64] Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın topyekûn harb şartları, bütün bu alternatif subay yetiştirme çabalarını yetersiz bıraktı. Harp okullarının devre dışı kaldığı, muharebe şartlarında erat kadar subay kayıplarının da çok olduğu, kısa süreli talimgâh eğitimleri savaşında cepheye sevk edilmiş zâbit, ihtiyat zâbiti, zâbit vekili kadrolarının askerî ihtiyaçlara cevap veremediği bir ortamda, ordu ciddi bir personel zaafı hissetti.

Düzenli orduya geçiş olarak tanımlanabilecek 19. yüzyıldaki askerî konsept değişikliğinin hiç şüphesiz en önemli bacağı, bu yeni askerî teşkilata uygun personele sahip olmaktı. Ordunun komuta kadrosunda bu değişim bir "alaylıdan mektepliye geçiş" olarak yaşanırken, rütbesiz erat alanında "disiplinsiz savaşçı"yı "eğitimli ve düzenli (*muallem ve muntazam*) asker"e dönüştürmek temel problemi oluşturuyordu. Acemi askerlere başta top ve tüfek olmak üzere ateşli silah kullanma ve muharebe stresi altında yanaşık düzeni koruyarak çatışma becerilerinin kazandırıldığı modern askerî talimin bir diğer hedefi de, sürekli komut alma ve iş-zaman performans ölçütlerinin baskısı altında asker bedenlerinde disiplinin hakim kılınması idi.

İlk bakışta askerî-teknik bir konuymuş gibi gözükse de, Osmanlı ordusunun seferî kuvvetinin hem niceliğini hem de niteliğini arttırmak, askerî olduğu kadar politik, sosyal ve ekonomik boyutları da olan bir hususu. Bunun farkında olan III. Selim ve II. Mahmud, Nizam-ı Cedid ve Asâkir-i Mansure birliklerinin toplam mevcudunu ilk yıllarda sadece onbinlerle sınırlı tutmuşlardı. Çünkü ne bir cumhuriyet ne de bir ulus-devlet olan Osmanlı saltanatında, Büyük Devrim sonrası Fransa'da yapıldığı gibi, sayısı yüzbinleri ve hatta milyonu bulan bir kitle ordusunu oluşturmaya ne kaynaklar ne de ülkenin sosyo-politik yapısı müsait değildi. Devlet ile ahali arasında henüz bir "vatandaşlık hukuku" mevcut olmadığı için zorunlu yurttaş askerliğini gündeme getirmek zordu. Dahası, 1808-1826 arasında, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa dışındaki ayânlar ve başınabuyruk mahallî idareciler tasfiye edilmiş olsa da, ülke nüfusunun büyük bir kısmı kırsal kesimde köy ve aşiret/kabile birimlerinde topluluk hayatını sürdürmektelerdi. İster Müslüman ister gayrimüslim olsun, bu insanları birer şahıs olarak tek tek *askerlik mükellefi* haline getirmek için devletin idari altyapısı yetersizdi.

Bütün bu sosyal baskılar altında ordu içindeki ahengi sağlamak ve Müslüman-gayrimüslim farkına dayalı siyasi sistemi korumak adına, hem 1792 hem de 1826'da yeni düzenli birlikler bir "İslâm ordusu" olarak tasarlandı. Ancak, Osmanlı Devleti, başta Rusya olmak üzere kendisininkine nispetle daha büyük, daha hızlı artan ve daha homojen nüfuslardan asker devşiren devletlerle rekabet içindeydi. Orduların, Napoléon Savaşları'nın bitmesi (1815) sonrası içine girdiği küçülme trendi 1870 Fransa-Almanya Savaşı'nda tekrar tersine dönünce, 1870-1914 arasında nüfusları hep artış gösteren Almanya, Avusturya, İtalya ve Rusya gibi kıta devletleri ile, hem toprak ve nüfus kaybedip hem de sadece Müslüman ahaliden asker alabilen Osmanlı Devleti arasındaki asimetri daha da arttı. İhtiyacı olan askerleri ülkesinin nüfusu artmadığı için kolonilerinden devşiren Fransa ya da zorunlu askerliğe geçmeyip aynı yola başvuran İngiltere'nin aksine, Osmanlı Devleti'nin denizaşırı insan ve hammadde kaynakları da mevcut değildi.[65] Artık başına buyruk bir savaşçı olmaktan çıkarılıp bir "*devlet askeri*" haline getirilen kişilerin silah, kıyafet ve diğer teçhizatı da merkezî hükûmet tarafından karşılandığından, asker sayısının artması ülkenin üretim gücü ve mali imkânlarının çokluğuna da bağlıydı.

Mevcut bu şartlar altında Osmanlı merkezî idaresi düzenli orduya geçişi, tedricî ve yavaş ilerleyen aşamalı ve karmaşık bir süreç olarak gerçekleştirdi. Adı 1843'ten artık *Asâkir-i Nizamiyye* olarak anılsa da[66], muharebe meydanlarındaki Osmanlı kara kuvvetleri 1826'dan 1918'e kadar hiçbir zaman bütünüyle nizamî askerlerden oluşmadı. Tıpkı 1792 öncesi Osmanlı ordusunda olduğu gibi, 1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşları, 1823 Osmanlı-İran Savaşı ve 1832-33 ve 1839 İstanbul-Kâhire çatışmalarında da, *kaza askeri* adı altında mahallî idarecilerin zorla tutup getirdiği derme çatma birlikler cephede yer almaya devam etti. Silahsız, yaşı geçmiş, yolda ya da muharebe meydanında fırsatı bulunca firar eden, ortak bir komutası bulunmayan ve standart bir talim görmemiş bu topluluklar, muharebe meydanlarında kuru kalabalık oluşturmaktan öte pek bir fayda sağlamıyorlardı. Ordu komutanları bu yüzden, başta cephelere uzak bölgeler olmak üzere, kazalardan asker yerine *nakdî bedel* alınmasını ve elde edilen bu parayla aşiret ve kabile mensubu savaşçı toplulukların sefer boyunca *aylıklı* (*mâhiyeli*) *asker* olarak işe alınmasını talep etmektelerdi. Aslında 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren var olan ve cepheden uzaktaki timarlı sipahilerden, destek hizmetleriyle mükellef yörükler ve voynuklardan, asker vermekle mükellef kaza ve sancaklardan *bedel-i timar*, *bedel-i tüfenkçiyân*, *bedel-i neccârân*, *cebelü bedeli*, *avârız* vergisi, *sekban bedeli* şeklinde alınan ödemelerle finanse edildiğini bildiğimiz bu uygulama, 19. yüzyılın ilk yarısında da varlığını sürdürmekteydi. Sefer ilanlarında, Fransa'daki *levée en masse*'a benzer şekilde, *nefîr-i amm* adı altında "zorunlu gönüllü" olarak askere çağrılan 12-70 yaş arası Müslüman ahali için de, 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi ve 1832-33 Osmanlı-Mısır çatışmasında benzeri bir bedel uygulaması devreye sokuldu. Çünkü bu geçici zorunlu askerlik davetine icabet az olduğundan, cepheye intikal ettirilebilen nefîr-i ammlar savaşmaya gönüllü olmayan hazırlıksız topluluklar olmaktan öteye geçemiyordu. Muharebe meydanında top patladığında hemen dağılan nefîr-i ammlar, düzenli ordunun sınıf askerlerinin de mukavemetini kırıyorlardı.[67]

Düzenli ordunun seferî kuvvetler mevcudunu kısa vadede istenen seviyeye çıkaramayacaklarını düşünen Osmanlı merkezî idarecilerinin başvurduğu bir diğer yol ise, savaş zamanı hazırlıklı ve nitelikli personel ihtiyacını gidermek için o dönemde Prusya

Balkan Savaşı'nda Ordu ve Lazistan gönüllülerinden bir grup

tarafından geliştirilen "yedek ordu" benzeri bir teşkilat kurmak oldu. Osmanlı merkez kuvvetlerinin Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın birliklerine karşı 1833'te aldığı yenilgi ertesinde 1834 yılı Temmuz ayında tesisine karar verilip 1835 yılı Nisan ayında Anadolu ve Rumeli'de açılmaya başlanan *Redif* taburları ve alayları, sadece kaza askeri ve nefîr-i amm uygulamalarını değil, 1833 Savaşı'nda dağılıp kaçarak İstanbul'u hayal kırıklığına uğratan çoğu Arnavut paralı savaşçı topluluklarına da bir alternatif olarak düşünülmüştü. En büyük rakibi Fransa'ya oranla nüfusu daha az olan Prusya'da, yurttaşların askerlik mükellefiyetleri 39 yaşına kadar devam edecek uzun bir süreyi kapsayacak çeşitli aşamalara bölünmüştü. Bunun ilk 3 senesini *muvazzaflık* oluşturuyor, sonrasında ise terhis edilen mükellefler 32-50 yaşları arasında giderek azalan barış ve savaş görevlerine sahip *ihtiyatlık* (yedeklik) kategorilerine ayrılıyorlardı. Böylelikle sefer zamanlarında, muvazzaf ordu mevcudunun üç misli bir kuvvete sahip olmak mümkün oluyordu. Henüz zorunlu yurttaş askerliğine geçmemiş olsa da, o sıralar ordusunda Alman askerî danışmanları bulunan Osmanlı Devleti de işte buna benzer bir ek personel havuzu oluşturmak peşindeydi. Çünkü yerleşik Müslüman nüfusla sınırlı askere alma havuzu küçüktü ve emek yoğun zirai üretimin hakim olduğu bir ülkede genç erkek nüfusunu askerleştirmenin sivil ekonomiye olumsuz etki edeceği ortadaydı. Bu yüzden de, nüfus sayımı yapılabilen ve sosyal direncin fazla olmadığı bölgelerde, yılda iki kez talim görüp geri kalan barış döneminde çift ve çubuklarıyla uğraşacak çok düşük ücretli yedek birliklerin oluşturulması tercih edildi.[68]

Bununla beraber, Osmanlı ordusunun daha uzun süre küçük bir profesyonel bir çekirdek kuvvetle rakipleriyle boy ölçüşmesi mümkün değildi. Bu yüzden, Redif teşkilatının faaliyete geçmesinden 10 sene sonra, ilk kez 1793'te Fransa'da denenmiş olan, belirli bir yaşa gelmiş olan erkek nüfusun orduda ihtiyaç duyulan kısmını *kura* yöntemiyle askere almaya dayalı zorunlu yurttaş askerliğine geçildi. İlk Osmanlı *Kura Kanunu* olan 1846 tarihli düzenleme ile, Asâkir-i Mansure'nin gönüllü/profesyonel kadroları için 12 yıl olarak belirlenmiş hizmet süresi ikiye bölündü ve ilk 5 yılın muvazzaflık, takip eden 7 yılın ise rediflikle geçireceği ilan edildi. Ülkenin çeşitli yerlerinde bulunan 5 ordunun her birine belirli bir alan tahsis edilerek, bu *daire*deki askere alma işi onların sorumluluğu altına sokuldu. Nüfus sayımları yapılabilmiş bölgelerde 20 yaşına gelmiş erkek Müslüman nüfus arasından her yıl çekilecek kura ile yeni acemiler belirlenecek ve orduda terhis vakti gelmiş 1/5'lik bir kesim bu kişiler ile *istibdal* edilecekti. Adı kurada çıkmadan 26 yaşına gelen adaylar, Nizamiye ordusuna katılmadan Redif'e nakledileceklerdi. Ancak ilk yıllarda, henüz pek çok yerde nüfus sayımı yapılamamış olduğu için, acemiler yerine rediflerden seçilenlerin muvazzaf kadroya alınması yoluna gidildi ve ancak 1852 tarihinden itibaren kanunda öngörülen istibdal uygulaması devreye sokulabildi. Fransa'daki kura sistemi ile Prusya'daki yedeklik sistemlerini birbirlerine bağlamaya çalışan Osmanlı askere alma mevzuatıyla, bir taraftan askerlik süresi nispeten kısaltılarak daha cazip hale getirilmeye çalışılırken, diğer taraftan da usta askerlerin bütünüyle terhis edilmeden kıtalarda usta-acemi dengesinin korunması hedeflenmişti. Zaten askerlik yaşına gelmiş ve resmî kayıtlara girmiş bütün nüfusu barındırılabilecek kadar kıta da mevcut değildi. Bu yüzden bir dizi sosyal kesimin askerlikten muaf tutulmasına da mevzuatta açık kapı bırakılmıştı. Pâyitaht İstanbul ahalisi, ilmiye sınıfının imamlar ve medrese talebeleri de dahil tamamına yakını, merkezî idarede görevleri bulunan bürokrat ve memurlar, tarikat şeyleri, seyyidler, bir dul kadının ya da 70 yaş üzeri ebeveynin tek oğulları, ailesine bakacak kimsesi olmayanlar (*muinsizler*), bu durumları devam ettiği sürece askerlikten muaf kalabilmekteydi. Adına kura çıkan kişilerden herhangi bir zirai ya da ticari faaliyeti olduğunu kanıtlayabilenler ise, *bedel-i şahsî* adı altında kendi yerlerine 25-35 yaş arası birini bulup gönderme hakkına sahiplerdi.[69]

Avrupa ordularında 1815-1860 arası görülen küçülme trendi, Prusya'nın komşuları Avusturya, Danimarka ve Fransa'yı bir bir dize getirmesi neticesinde, yeniden tersine dönünce, Osmanlı ordusunda da önce 1870'te İkinci Kura Kanunu ve 1886'da da Alman danışman von der Goltz

Paşa'nın çalışmalarıyla hazırlanan *Ahz-ı Asker Kanunu* çıkartıldı.[70] İlk olarak 1869 yılında askerlik süreleri yeniden düzenlendi ve tam da Alman sistemine uydurulmaya çalışılarak "kısa muvazzaflık uzun yedeklik prensibi" güçlendirildi. Nizamiyede hizmet süresi 6 yıl olacakken, bunun ilk 4 senesi muvazzaflık son 2 senesi ise ihtiyatlık ile geçecekti. İkinci kademede 6 sene rediflik yer alıyordu. Bu süre de, *mukaddem* (başlangıç) ve *tâli* (ikinci derece) olarak ikiye ayrılmaktaydı. Son olarak da 8 senelik bir müstahfızlık, yani geri hizmet süresi var olacaktı. 1886 tarihli Askere Alma Kanunu'nda, muvazzaflık süresinde bir kez daha indirime gidildi. Piyade sınıfı için 3, süvari ve topçu sınıfları için ise 4 senelik bir aktif görev belirlendi. Bu süreyi, ilki için 3, ikinci grup için ise 2 senelik bir ihtiyatlık izleyecekti. Yeni kanun muafiyetleri de iyice azaltıyor, *bedel-i şahsî* yerine belirli bir süre acemi eğitimini kabul etmek şartıyla nakdi bedel getiriyordu. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında 1909'da çıkarılan Askerlik Kanunu ise İstanbul ahalisi ve gayrimüslimler de dahil hemen herkese eşit askerlik mükellefiyeti getirdi. Toplam askerlik hizmeti 25 seneye çıkarılırken, bunun sadece ilk 3 senesinin muvazzaf olarak geçirilmesi ve sonrasında 6 sene yedeklik, 9 sene rediflik ve 7 sene müstahfızlık mükellefiyeti kabul edildi. Redifliğin 1913'te kaldırılmasından sonra çıkartılan 1914 Kanunu'nda ise toplam hizmetin piyade için 2, diğer sınıflar için ise 3 sene olması kararlaştırılmışken, geri kalan süre yedeklik ve müstahfızlık adları altında bölündü.[71]

Osmanlı askere alma sistemi, 1846-1909 arasındaki dönemde gönüllü profesyonellikten yurttaş askerliğine doğru bir dönüşüm geçirdiyse de, pratikte hiçbir zaman bütün nufusu kapsayan umumi bir zorunlu askerlik uygulaması halini almadı. Bunun için, önce II. Meşrutiyet döneminin 1909 tarihli askerlik kanununu ve arkasından da Birinci Dünya Savaşı arefesinde çıkartılıp Türkiye Cumhuriyeti döneminde de büyük değişiklikler geçirmeden yürürlükte kalacak *Askerlik Mükellefiyeti Kanunu*'nun hayata geçirilmesini beklemek gerekecekti. İlk kura kanununun çıkışından 1886 tarihli Ahz-ı Asker (Askere Alma) Kanunu'na kadar geçen süre içerisinde, ülkenin dağlar ve çöllerle kaplı kabilelerin yaşadığı pek çok bölgesinde zorunlu askerlik ve yeni vergiler karşıtı isyanlar çıktı. İşkodra, Yanya ve Avlonya'dan oluşan güney kesimi başta olmak üzere Arnavutluk'ta; Bosna ve Hersek'de; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Botan bölgesi başta olmak üzere Kürt aşiretlerin yaşadığı yerlerde, Orta ve Güney Anadolu'da Türkmen aşiretlerin yaylak-kışlak güzergâhında; Irak'ın kuzeyinde Arap, Kürt ve Yezidî aşiretlerinin ve güneyinde Şiî Arap aşiretlerin yaşadığı yerlerde; Hıristiyanlar ile Dürzü Müslüman kabilelerin 1840'lardan itibaren çatışma içinde olduğu Cebel-i Lübnan'da; yine Arap aşiretlerin yaşadığı Suriye'de Şam ve Halep'te; Trablusgarp'ta; *Lazistan* olarak anılan Günye'den Of'a Doğu Karadeniz sahil kesiminde ve yüzyıllardır devlet otoritesinin tesis edilemediği Dersim'de, yüzyılın ikinci yarısında şiddeti azalarak da olsa ayaklanmalar ve eşkıyalık faaliyetleri devam etti. Arabistan Yarımadası'nın çöllerle kaplı ve neredeyse bütünüyle Bedevî grupların yaşadığı iç kesimlerinde ise imparatorluğun sonuna kadar zorunlu askerlik hiç devreye sokulmadı. Bunlara karşı çoğu kez düzenli ordu ve ona destekçi olarak kiralanan *başıbozuk* savaşçı topluluklarıyla operasyonlar düzenlendi. Zorla nüfus sayımları yapıldı, mahallî halkın elindeki silahlar toplanmaya uğraşıldı. Tıpkı Nizam-ı Cedid döneminde olduğu gibi, 1860'larda da Osmanlı devlet ricali kendi ülkesinin uç bölgelerini "*yeniden fethetmekten*" bahseder vaziyetteydi.

Adı geçen bu topluluklardan bir kısmı zaman içinde nizami ordu neferleri haline getirilse de, büyük bir bölümü ancak gayrinizami destek kıtaları olarak sadece sefer zamanları Osmanlı kara kuvvetleri mevcuduna dahil edilebildi. Bunların da çoğu, 1864'te ikna yoluyla askerlik mükellefini nihayet kabul eden Bosna ahalisi gibi, ancak kendi memleketlerinde milis kuvveti (*Boşnak* alayları, *kordon alayları*) olarak görev yapmak şartıyla buna rıza gösterdiler.[72] Önceki yüzyıllarda Osmanlı kara kuvvetlerinin en seçkin birlikleri arasında yer alırken, Mehmed Ali Paşa'nın bir iç siyasi rakip haline gelişiyle rakip bir ordu konumuna gelen Mısır askerleri (*Asâkir-i Mısriyye*) ise, 1840'ta Osmanlı-İngiltere-Avusturya birleşik harekâtıyla Mısır Valisi'nin Cebel-i Lübnan'da

mağlup edilmesi sonrasında yeniden Osmanlı askerî teşkilatı içine girdiler. Bu tarihten sonra gerçekleşen ilk büyük nizami harp olan Kırım Harbi'nde Mısırlı, Trabslusgarplı ve Tunuslu; sonraki Osmanlı-Sırbistan ve Karadağ Savaşı ve 93 Harbi'nde ise Mısırlı askerler oldukça iyi bir performans gösterdiler. Her iki Kuzey Afrika ülkesinin 1880 ve 1882'de Fransa ve İngiltere tarafından işgali ise Osmanlı Devleti'ni iki askerî personel kaynağından daha mahrum etti.

Osmanlı nüfusunun yarıya yakınını oluşturan farklı gayrimüslim topluluklar da 1909 yılına kadar, donanma için küçük ölçekli askere almalar hariç, büyük ölçüde askerlik hizmetinden muaf tutuldular. Gayrimüslimlerin ödemekle mükellef tutulduğu cizye vergisinin yerini alan *iane-i askeriyye* ya da *bedel-i askerî* adları altında alınan ödemeler, geçici bir uygulama gibi başlamış olsa da zamanla bir kural halini alarak onları resmen askerlikten muaf kıldı. Yüzyılın ortalarında bu konuyla ilgili devlet meclislerinde yapılan tartışmalarda, bir Hıristiyan'a komuta yetkisi verilmesi halinde Müslüman efradın buna tepki göstereceği; başından itibaren İslâm'ın savunulması ve cihad üzerine kurulan seferberlik ideolojisinin çok dinli bir asker topluluğu için geçerliliğini yitireceği; farklı Hıristiyan mezheplerine mensup askerlerin arasında uyuşmazlıklar çıkabileceği gibi gerekçeler ileri sürülmüştü. Buna rağmen, ordunun senelik ihtiyacının en azından 1/10'unun gayrimüslimlerden sağlanması ve geri kalanından nakdi vergi alınması yönünde Meclis-i Vâlâ'dan karar çıktı.[73] Ancak, askerî teşkilatta yapılacak böyle bir değişikliğin siyasi teşkilatta da iki unsur arasında eşitlik sağlamayı zorunlu kılacağı ve devletin ciddi bir gelir kaybına uğrayacağı endişeleri bu projenin gerçekleştirilmesini engelledi. Zaten gayrimüslimler de bu uygulamaya çok sıcak bakmıyorlardı. II. Meşrutiyet'in ilk senelerindeki eşitlikçi siyasi havaya, Balkan ve Birinci Dünya savaşlarının topyekûn harp şartları da eklenince, gayrimüslimler ilk kez Harbiye'ye ve Mühendishane'ye kabul edildi ve erat kadrosunun yanı sıra yüzbaşılığa kadar olan subay pozisyonlarında da kendilerini buldu. Böylelikle, 1827'de Silistre'de kurulan ve içinde Türk ve Tatar atlıların yanı sıra Hıristiyan Potkalı Kazakların da kendi şefleri ve rahipleriyle yer aldıkları ilk düzenli süvari alayından sonra ilk kez tabip ve eczacı dışındaki sınıflarda da gayrimüslim Osmanlı vatandaşları yerlerini almış oluyordu.[74]

Osmanlı askerî gücünün omurgasını oluşturan kara kuvvetlerinin personel sayısı ve kalitesini arttırmaya yönelik bütün çabalara rağmen, ne 1826-1856, ne 1856-1880 ne de 1880-1918 dönemlerinde, Rusya da dahil olmak üzere global ölçekteki güçlerinkine denk bir kuvvet mevcudu oluşturulamadı. Asâkir-i Mansure ve Asâkir-i Nizamiyye'nin ilk dönemi olan 1826-1856 arasında, Osmanlı kara kuvvetlerinin düzenli ve eğitimli seferî kuvvetleri 30.000-60.000 arasında kaldı. Bunun üzerine yarı düzenli ve eğitimli Redif taburları ile düzensiz nefir-i amm askerleri ile başıbozuk ücretli savaşçılar da eklendiğinde bu sayı 150.000-180.000 rakamlarına kadar çıkıyordu. Ancak, ordunun mevcudu gayrinizami unsurlarla şişirildikçe, muharebe etkinliği de, kale savunmaları ve yıpratıcı küçük akınlar haricinde, ciddi oranda düşmekteydi. Takip eden 1856-1880 döneminde düzenli ordu mevcudu 200.000'e yaklaşırken, adı geçen destek kıtaları ile 400.000 rakamına ulaşmak mümkün oldu. Son dönemde ise, Balkan Savaşları'nda azalan toprak ve nüfusun etkisiyle ancak 300.000'e yaklaşılırken, tam bir topyekûn seferberliğin denendiği Birinci Dünya Savaşı'nda, günümüz TSK mevcuduna yakın, 800.000 civarında bir kuvvet mevcuduna ulaşmak mümkün olacaktı. Esas ordunun hem rütbesiz hem de rütbeli kadrolarının hazırlık ve muharebe becerisinde zamanla iyileştirmeler sağlanmış olsa da, farklı kökenden gelen farklı sınıflardaki asker ve savaşçıları standart birlikler halinde uyumlu ve koordineli bir askerî güç haline getirmekte ise hep zorlanıldı. Ayrıca 1880'lerin başından itibaren, devlet maliyesi üzerindeki Düyûn-ı Umumiyye baskısının da tesiriyle, rütbeli rütbesiz asker maaşları düzenli ödenemez hale geldi. Bunlara bir de, lojistik sistemindeki kronik problemler eklenince, muharebe kayıplarından daha fazla asker salgın hastalıklar, çaresizce toplu esir düşme ya da teslim olmalar ve firarlarla zâyi edildi. Bu da başta Müslüman nüfus olmak üzere imparatorluğun insan kaynaklarının ve sivil toplumun üretim ve bekâ kapasitesinin tükenmesine yol açtı. ■

3. BÖLÜM

KARA KUVVETLERİNDE AVRUPALI DANIŞMANLAR

Osmanlı kara kuvvetlerinde 18. yüzyılın başından itibaren başlayan Avrupalı askerî danışman istihdamı, bir taraftan ordunun yeniden yapılandırılmasına katkı sağlarken, diğer taraftan Avrupa devletleriyle yeni bir diplomatik ilişki kanalının açılmasına da vesile olmuştur. Osmanlı idarecileri, yabancı askerî uzman ve danışmanları Avrupa'da o tarihte *paradigma ordusu* hangisiyse hep onun mensuplarından seçmişlerdir.

Osmanlı kara kuvvetlerinde 18. yüzyılın başından itibaren başlayan Avrupalı askerî danışman istihdamı, bir taraftan ordunun yeniden yapılandırılmasına katkı sağlarken, diğer taraftan Avrupa devletleriyle yeni bir diplomatik ilişki kanalının açılmasına da vesile olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda fert ya da heyetler halinde askerî danışmanlar bulundurmak, Avrupalı devletlere, Osmanlı ordu ve devlet teşkilatı içerisinde az ya da çok söz sahibi olan bir yetkili kazandırır. Bu kişi ya da kişiler yoluyla istihbarat toplanabildiği gibi, iki

ülke arasındaki ekonomik ilişkiler de geliştirilebilir. Yeniden yapılandırılan bir orduda şiddetle ihtiyaç duyulan silahlar ve teçhizat, genellikle askerî yardım yapan stratejik ortaktan satın alınır.

Osmanlı idarecileri, takip ettikleri dış politika ile askerî yardım alınacak devletin Osmanlı politikasının örtüşmesine elbette dikkat etmiş, yabancı askerî uzman ve danışmanları Avrupa'da o tarihte *paradigma ordusu* hangisiyse hep onun mensuplarından seçmişlerdir. Askerî heyetlerin, 18. yüzyılda ağırlıklı olarak Fransa'dan, 19. yüzyılda ise Prusya'dan gelmesi, yine Osmanlı donanmasında da 19. yüzyılda daha çok İngiliz personelin danışmanlık yapması, Bâbıâli'nin, Avrupa'daki siyasi ve askerî gelişmeleri birlikte takip ederek tercihlerini bu doğrultuda şekillendirdiğini gösterir.

Ordudaki yeniden yapılanma sürecinde, o dönemde savaş sahnesinde kendisini kanıtlamış orduya başvurulması ya da onun örnek alınması, modern dünya askerî tarihinin genel bir ilkesidir. Hemen her devlet ve ordusu, ölüm kalım mücadelesi verilen askerî sektörde düşmanının teknolojik, taktik ya da organizasyonel farklılıklarına karşı hep duyarlı ve açık olmak zorundadır. Mağlup olan kendi karşısında galip olanı önce taklit eder ve sonra da aşmaya çalışır. Aksi takdirde hem ordunun hem de devletin bekâsı tehlikeye düşer.

Yakınçağ'da önce Avrupa, sonra dünya orduları arasında hızlı bir melezleşme sürecini harekete geçiren bu taklit ya da adaptasyon, başarısı test edilmiş silah ve taktiklerden başlayarak mümkün mertebe bütün ordu kuruluşunun kopyalanmasına kadar geniş bir yelpazeyi içine alır. Ancak, ülkeler arasındaki sosyo-ekonomik ve sosyo-politik farklar ile tarihî tecrübeler ve geleneklerin farklılığı, askerî sahadaki alışveriş ve benzeşmeye sınırlar koyar. Bunlar, yabancı bir ülkede görev yapan askerî heyet ve uzmanların başarılarını da etkiler.

Görev yapılan ülke siyasetinde birbirlerine karşı mücadele veren farklı hizipler veya muhalif gruplar da yabancı danışmanların performansında etkili bir diğer faktördür. Bâbıâli'deki muhalif güçlerin örtülü ya da açık bir şekilde girdiği siyasi çatışmalarda, Osmanlı ordusundaki yabancı uzmanlar ya da askerî heyetlerin birer enstrüman olarak kullanıldığı vâkidir.

Osmanlıların, erken dönemlerden itibaren ordularında yabancıları istihdam etmekte çekingenlik göstermedikleri bilinmektedir. 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar askerî teknoloji ve *know-how* transferine hizmet edecek yabancı subaylar ya da mühendislerin istihdamından bahsetmek mümkündür. Bir Avrupa devleti ile yapılan anlaşma üzerine gönderilen resmî bir askerî heyetten ise söz edilemez.[1] Bu dönemin yabancı askerî personeli, 18. ve 19. yüzyıllarda da benzerlerine sıkça rastlayacağımız türden, kendilerine iş ya da serüven arayan veya ülkelerini siyasi sebeplerden dolayı terk etmek zorunda kalmış subay ve mühendislerdir. Zaten vatandaşlık bağının daha zayıf olduğu ve siyasi sınırların henüz geçilmez kılınmadığı ulus-devlet öncesi dünyada, askerlerin ve hatta aristokratların doğdukları ülkelerin dışında, iyi bir ücret karşılığında çalışması sıradan bir durumdur.

OSMANLI ORDUSUNDA BİR FRANSIZ KONTU: HUMBARACI AHMED PAŞA

Osmanlıların, diğer Avrupa ülkelerine benzer bir şekilde, 18. yüzyıl başından itibaren askerî uzman ve mühendis (*mütefennin sergerde*, *üstad ofiçyal*) istihdamında iştahının sebebi, artan rekabet neticesinde ateşli silahların gelişmesi ve orduların mevcutlarının artmasıdır. Yeni savaşlarda artık mühendislik, teknik bilgi ve planlama kabiliyeti belirleyici konumdadır.[2]

Avrupa'daki ilk askerî mühendislik okullarından birisine sahip olan Fransa, rakiplerine örnek olan güçlü ve düzenli ordusu ile bu konuda başı çekmekteydi. Ülkesinde yaşadığı sıkıntılar sebebiyle Habsburg ordusuna katılarak Harp Şurası (*Hofkriegsrat*) üyeliğine kadar yükselen Fransız Kont Alexander Bonneval, Avrupa'da yetişen yeni tip subayların en önemlilerinden biriydi. Habsburg macerasının tatsız bir şekilde son bulmasından yaklaşık dört sene sonra, 1730 Patrona Halil İsyanı'nın hemen ardından, İstanbul'a geldi. Osmanlı hizmetine girmek için Müslüman olan Bonneval'in buradaki kariyerini, dış siyasi konjonktürün yanı sıra, İstanbul siyasetindeki hizip mücadeleleri ve devlet ricalinin yabancı uzmanlara bakış açısı şekillendirecekti.

Kaleme aldığı lâyihalardan anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı dış politikasının belirlenmesinde dikkate alınan bir aktör haline gelen Bonneval, yeni ismiyle

Alexander Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa)

Humbaracı Ahmed Paşa, bir taraftan Fransa elçisi tarafından kullanılmaya çalışılırken, diğer taraftan da Habsburg elçisinin itibarsızlaştırma çabalarına hedef oluyordu.

Bu dönemde Habsburg İmparatorluğu ile rekabet eden ve Rusya'nın genişlemesinden rahatsız olan Fransa, bu iki önemli gücün önünü kesmek için bir *Doğu Bariyeri* (*Barriére de l'Est*) inşa etmeye çalışmaktaydı.[3] Bu bariyerin üç temel taşı vardı: Polonya, İsveç ve Osmanlı İmparatorluğu. Humbaracı Ahmed Paşa'nın Osmanlı ordusunda yürüttüğü çalışmaların politik ve stratejik çerçevesi bu güç mücadelesince şöyle belirlenmişti: Osmanlı ordusunu Habsburg ve Rusya ordularıyla rekabet edebilecek duruma getirirken, siyasi olarak da Fransa'ya yakınlaştırmak.

Hekimoğlu Ali Paşa devrinde bir ara gözden düşse de, Ahmed Paşa 1734'ten sonra yeniden dikkatleri üzerinde topladı. Ancak Bâbıâli'deki hâmisini kaybetmesiyle 1738'de Kastamonu'ya sürgüne gönderildi. Bir seneden daha kısa süren sürgünün ardından tekrar İstanbul'a dönen Ahmed Paşa, 1748'deki ölümüne kadar kendi kurduğu ulûfeli humbaracıların talimleriyle meşgul oldu. Vaktinin çoğunu Üsküdar'da inşa ettirdiği kışlada askerlerine Avrupa tarzı talimi icra ettirmekle geçiriyordu.

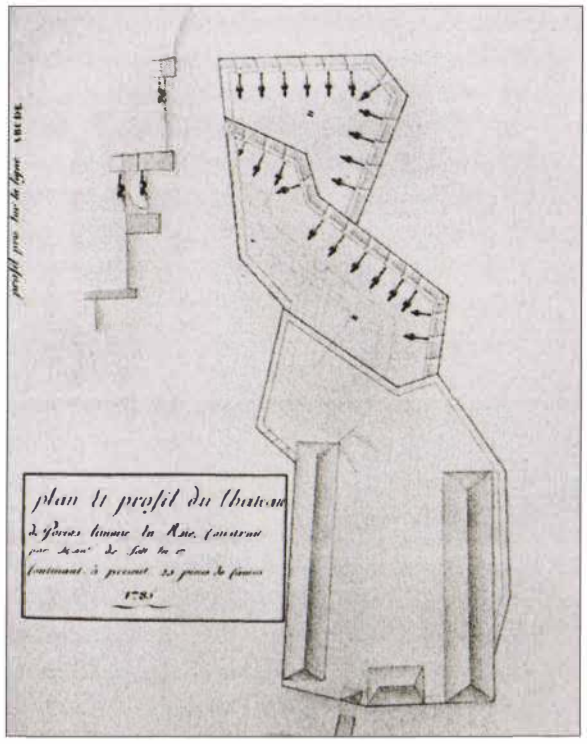
1736-1739 Osmanlı-Habsburg ve Rusya Savaşı'na da katılan Humbaracı Ahmed Paşa, Osmanlı Devleti'nde Batı tipi ilk askerî-teknik eğitim kurumu olarak bilinen Hendesehane'nin kurulmasına önderlik etti ve kendisinden sonra bıraktığı mirası devralabilecek bir grubun yetişmesini sağladı. Onun Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek başarılı olması, hem iş arayan Avrupalı diğer meslektaşlarına hem de Osmanlı üzerinde nüfuz kazanmaya çalışan Avrupa devletlere örnek oluşturdu.[4]

BARON DE TOTT VE FRANSIZ ASKERÎ HEYETLERİ

1760'lardan itibaren Polonya'nın Habsburglar, Rusya ve Prusya arasında erimeye başlamasıyla Fransa, rakiplerine karşı denge unsuru olarak kullanabileceği tek güç olan Osmanlı İmparatorluğu'na daha da fazla ilgi duymaya başladı. Osmanlı ordusunu güçlendirmek ve siyasi karar alıcıları Rusya'ya karşı provoke etmek için seçtiği kişi ise daha önce babasıyla birlikte İstanbul'da bulunarak Türkçe öğrenmiş François de Tott'du.[5]

1767'de Kırım Hanlığı'na Fransa maslahatgüzârı olarak atanan Baron de Tott, bir taraftan ticaretin yoğunlaştığı bölgelerdeki Fransız tüccarlara göz kulak olurken, diğer taraftan Kırım Hanı ile Osmanlı idaresini Rusya'ya karşı kışkırtmakla meşguldü. Çeşme'de donanmasının yakılmasının ardından Boğazlar'ı ve İstanbul'u tehdit altında hisseden Sultan III. Mustafa tarafından Çanakkale tahkimatlarını güçlendirmek üzere istihdam edilen Baron de Tott, 1770-1772 arasında Osmanlı topçularının talimi ve top dökümünün geliştirilmesiyle görevlendirildi.[6]

Osmanlılar, Avrupa'da revaç bulan küçük ve kolay ateşlenebilir topların meydan muharebelerindeki etkisini, Kartal'da (Temmuz 1770) karşılaştıkları Rus ordusundan en acı şekilde öğrenmişti. Humbaracı Ahmed Paşa'nın yetiştirdiği personelle birlikte çalışan Baron de Tott, bu ihtiyaca binaen *Sürat Topçuları* ortasını kurdu. Bu birlik, tıpkı rakipler gibi, daha hafif toplar ve bunlara uygun top arabalarıyla hızlı hareket etme kabiliyetine sahip olduğundan bu ismi almıştı. Baron de Tott kurduğu bu birliğe,

Baron de Tott'un yaptırdığı istihkâm planı (1785)

zemine paralel olarak yerleştirilen toplardan ateşlenen güllelerin yerde sektikten sonra düşman piyadesini vurması prensibine dayalı *ricochet* atışlarını öğretti. Tott'un, Osmanlı topçusunun piyade sınıfına entegrasyonunda da önemli katkısı oldu. Fransız danışman, 1765 tarihli Fransız Topçu Nizamnamesi'nden esinlenilerek kaleme alınan ortanın ilk nizamnamesini yine vatandaşı Teğmen Aubert'le birlikte hazırladı.[7] Ahmed Paşa'nın kurduğu matematik okulunun canlandırılması ve kronometreli atış talimlerinin Osmanlı ordusunda uygulanmaya başlanması da Baron de Tott sayesinde gerçekleşti.[8]

Ancak önce Baron de Tott'un, sonra da Aubert'in İstanbul'dan ayrılmasının ardından süratçi ortası kendi haline bırakıldı. Süratçilerle yakından ilgilenen Sadrazam Seyyid Mehmet Paşa'nın 1781'deki ölümüyle ise proje tamamıyla rafa kaldırıldı. Baron de Tott'un Çanakkale tahkimatlarında yaptığı güçlendirme de Osmanlılar açısından büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlandı. Çünkü Osmanlı hizmetindeki Baron de Tott, Rus ordusunda görev yapan kardeşi André de Tott aracılığıyla tahkimatların yerlerini ve ateş güçlerini gösteren haritaları St. Petersburg'a göndermişti.[9] Osmanlı Topçu Ocağı'nda ve Hendesehane'de Baron de Tott'un astı olarak görev yapan bir diğer yabancı uzman da İskoç asıllı (Campbell) Mustafa Ağa idi. Tıpkı Humbaracı Ahmed Paşa gibi Müslümanlığı kabul etmiş olan Campbell, sonradan humbaracıbaşılığa kadar yükselerek Napoléon'a karşı Osmanlı saflarında savaşacaktı.[10]

Halil Hamid Paşa'nın Aralık 1782'de sadrazam olarak atanmasıyla birlikte askerî reform yeniden İstanbul siyasetinin gündemine girdi. Fransa yine yardıma hazırdı ve üstelik bu sefer tam teşekküllü bir askerî heyetle. Daha önce İstanbul'da çalışan Aubert ile birlikte mühendisler Chabaud ve Monnier, başlarında Lafitte-Clavé ve Saint-Remy'nin bulunduğu istihkam ve süvari subayları ile topçu, dökücü ve marangozların bulunduğu Fransız askerî heyeti 1784 sonlarında İstanbul'a geldi.[11] İlk işleri İstanbul'da bir istihkam mektebi kurmak için çaba sarf etmek oldu. Ardından top dökümü iyileştirildi ve topçulara Avrupai talim yaptırılmaya başlandı. Rusya sınırında bulunan kale ve tahkimatlar güçlendirildi. Ancak Fransız askerî heyetinde görevli subay ve mühendislerden bir kısmı Osmanlı idaresi tarafından başarısız bulunarak kısa süre sonra Fransa'ya geri gönderildi. Kalanlar ise 1788'de Osmanlı-Rusya, Avusturya Savaşı'nın başlamasıyla Fransa'ya çağrıldı. Zira Fransa Kralı XVI. Louis ile Habsburglar arasında bir akrabalık ve dolayısıyla örtülü bir ittifak ilişkisi vardı. Fransız askerî heyetinden geriye, Türkçeye tercüme edilerek Fransa'nın İstanbul Elçiliği'nde bulunan matbaada basılan talim, istihkam ve geometri kitapları kaldı.[12]

NİZAM-I CEDİD ORDUSU VE AVRUPALI DANIŞMANLARI

Kırım'ı geri almadan kılıcın kınına girmesini istemeyen III. Selim, Rusya ile rekabet edebilecek güce sahip Avrupai bir ordunun kuruluş çalışmalarına 1788-1792 Osmanlı-Rusya, Avusturya Savaşı devam ederken başlamıştı. Rakip Rus ve Habsburg ordularında uygulanmakta olan modern talimin Osmanlı ordusunda hayata geçirilmesi, Sultan ve ona destek veren Nizam-ı Cedid grubu tarafından projenin ilk aşaması olarak görülüyordu. Ancak İstanbul'da bu konuda bilgi sahibi olan çok az sayıda kişi vardı.

Fransız askerî heyetince yaptırılan modern talime katılan Osmanlı neferlerinin düştükleri hali tasvir eden bir karikatür

Aslında savaş esiri Rus mühtediler 1792 senesi başında az sayıda Osmanlı neferine talim yaptırmaya başlamıştı.[13] Ancak Nizam-ı Cedid birliklerinin kurulması ve nefer sayısının artması ile beraber daha çok yabancı talimciye (*efrenç* muallim) ihtiyaç hasıl oldu. Sultan III. Selim ve bürokratlarının yakından izlediği Fransa bu kez de yardım edebilecek ülkelerin başında geliyordu. Üstelik uluslararası konjonktür de bu iş birliğine elverişliydi. Fransız İhtilâli'nin ardından işsiz kalan pek çok mülteci (*émigre*) subay ve askerî mühendis, Osmanlı hizmetine girmeye hazırdı. İngiliz ve Habsburg ordularında istihdam edilemeyen krallık taraftarı Fransız subay ve uzmanlar, bu ülkelerin İstanbul elçileri tarafından Osmanlı idaresine takdim ediliyordu.[14] Çok geçmeden, kendisine Avrupa siyasetinde meşruiyet arayan Fransa'nın İhtilâl idaresi de devreye girdi ve askerî heyetler aracılığıyla, Osmanlı ordusundaki yenileşme projesine destek vermeye talip oldu.

Osmanlı ordusundaki yeniden yapılanmada rol oynayarak İstanbul'daki nüfuzlarını artırmak isteyen Koalisyon Devletleri ve onların düşmanı Fransa Cumhuriyeti tarafından İstanbul'a gönderilen ya da tâbi oldukları devletin İstanbul Elçiliği aracılığıyla Bâbıâli'ye başvuran Avrupalı askerî personelin sayısı kısa zamanda talep edileni de aştı.[15] Nispeten iyi bir maaşla ve İhtilâl harplerinin dışında kalacağı düşünülen bir ülkede çalışma imkânı, İstanbul'u Avrupalı askerî personel için bir cazibe merkezi haline getirmişti.

Daha önce doğrudan sadrazamların tercihlerine bağlı olarak İstanbul'a davet edilen yabancı uzmanlar ve askerî heyetler, III. Selim devrinde, Bâbıâli'nin daimî dış temsilcilikleriyle ve İstanbul'daki elçilerle sürekli temas halinde bulunan reisülküttablar ve Nizam-ı Cedid nazırları tarafından bulunur olmuştu. Bunların işe alındıktan sonra ordunun hangi sınıflarında, hangi birlik, istihkam ve tesiste ve hangi şartlarla çalışacaklarına karar veren de bu kâtipler ve nazırlardı.[16] Yabancı uzmanların seçiminde, daha önce kazandıkları başarıların yanı sıra, muteber/aristokrat bir aileden gelip gelmedikleri ve kimin tarafından Bâbıâli'ye önerildiklerine dikkat ediliyordu.[17] Bu kişilerin askerî ya da sivil bir akademiden mezun

Fransız-Mısır Savaşı'ndan bir kesit, 1798

olup olmamaları ise Osmanlı yetkilileri için pek önemli değildi.[18]

Yabancı personelin görev süreleri, Avrupa devletleri ile Osmanlılar arasındaki siyasi ilişkilerde yaşanan değişikliklere, ilgili kişinin başka bir ülkeden daha iyi bir iş teklifi almasına ve kendisini İstanbul'a getiren Bâbıâli hizbinin iktidarını kaybetmesine bağlı olarak kısa ya da uzun oluyordu. Müslümanlığı kabul etmemiş olan bir Avrupalı personelin asaleten bir kurumun başına getirilmesine imkân yoktu. Askerî danışmanlar hususunda tek bir ülkeye bağımlı kalmak istemeyen Osmanlı hükûmetinin birbirine rakip ve farklı askerî geleneklere sahip devletlerden personel getirme yoluna gitmesi, ordudaki yeniden yapılanma faaliyetini olumsuz etkiledi. III. Selim'in ifadesiyle, yabancı uzmanlardan *birisinin yaptığını diğeri bozuyordu*.[19]

Osmanlı yönetimi Batı sınırlarındaki kontrolü büyük ölçüde kaybettiği Bükreş Antlaşması'na (1812) kadar ağırlıklı olarak Tuna hakimiyeti ve Kırım için mücadele etmekte olduğundan, yabancı danışman ve uzmanlar da öncelikle bu bölgelerdeki kale ve tahkimatların güçlendirilmesinde kullanıldı. 1788-1792 senelerinde Osmanlı ordugâhında *umûr-ı harbiye müzâkeresi* konusunda danışman olarak bulunan Prusyalı von Götze ve yine Prusya asıllı olup İngiliz ordusunda da görev yapmış Köhler'in yanı sıra, Fransız subaylar Mounier, Mazurier ve Lazowski de Tuna istihkamlarının güçlendirilmesinde çalıştılar.[20]

Nizam-ı Cedid ortalarında talimci olarak görev yapan askerî uzmanlar arasında da çok sayıda Fransız mevcuttu. Modern yanaşık düzen talimi konusunda başlarda Habsburg ve Rus esirlerden faydalanan Bâbıâli, yeni birliklerin mevcudu arttıkça Fransız

mülteci General Menant, teğmenler Luzin, Ranchoup ve Pierce Laroque-Monteil'i de Levend Çiftliği'nde görevlendirdi.[21] 1790'ların ortasına gelindiğinde ise İhtilâl Fransası artık resmen devreye girdi. Top ve gülle dökümünde çalışacak, modern tüfek imalathaneleri kuracak ve süvarileri eğitecek uzmanlar İstanbul'a gönderildi.[22] Raimond Verninac'nın elçiliği esnasında ve sonrasında İstanbul'a gelen Fransız askerî heyetinde bulunan uzmanlardan faydalı olabileceği düşünülenler de işe alındı.[23] Osmanlı-Fransa askerî ilişkilerindeki bu hareketlilik, iki ülkenin 1799 yılında Mısır'da karşı karşıya gelmesiyle kesintiye uğradı. Bâbıâli'nin 1806'da koalisyon güçlerinden uzaklaşarak yeniden Paris'le yakınlaştığı General Sebastiani'nin elçiliğinde ise bir kez daha canlandı.

İngiltere ve Rusya ile 1799'da imzalanan ittifak anlaşmalarıyla birlikte, III. Selim devrinde daha önce Osmanlı hizmetinde çalışmış olan Georg Friedrich Köhler komutasında, ikisi mühendis, ikisi cerrah ve sekizi topçu ve haritacı olmak üzere toplam 12 İngiliz uzman Mısır'daki Osmanlı ordugâhına gönderildi. Bu sayı kısa sürede 60'ın üzerine çıkacaktı. Fransız askerî heyetlerinden çok daha düzenli ve özerk bir yapıya sahip olan İngiliz teknisyen ve subaylar grubu maaşlarını Bâbıâli'den değil, heyetin içinde yer alan İngiliz vekilharçtan (*paymaster*) alıyordu. İki devlet arasındaki ittifak sebebiyle, İngiliz askerî heyetinin İstanbul ve Mısır'da bulunan üyeleri, harekâtların düzenlenmesi, cepheye zahire ve mühimmatın nasıl nakledileceği ve hangi bölgelere ne tür tahkimatlar yapılacağı gibi hususlarda Osmanlı idarecileriyle birlikte karar veriyordu.[24] Boğazlar'ı Fransa'nın Akdeniz donanmasının tehdidi altında gören Bâbıâli, İstanbul ve Çanakkale'de bulunan kalelerin tahkiminde de yabancı danışmanlarından faydalanmaktaydı. Ancak, tıpkı Baron de Tott örneğinde olduğu gibi, tahkimatların planları ve güçlendirme faaliyeti İngiliz personelce Londra'ya rapor edildi ve Amiral Duckworth komutasındaki İngiliz donanmasının 1806 Boğazlar Harekâtı sırasında kullanıldı.[25] Bu tarihten sonra İngiliz donanmasına karşı İstanbul'un savunulması için yapılan yeni tabyalar, Fransa Elçisi Sebastiani ve beraberinde gelen Fransız mühendislerin ürünü olacaktı.[26]

1828'den itibaren Muzika-yı Hümâyun'un başında bulunan Giuseppe Donizetti (1788-1856) sadece Osmanlı askerî tarihinde değil, Türk müzik tarihinde de önemli bir figürdür.

Bu dönemde Osmanlı ülkesinde Avrupai askerî birlikler kurmaya çalışan tek siyasi iktidar sahibi Sultan III. Selim değildi. Taşrada oldukça etkili olan ayânlar da yabancı askerî uzmanlar çalıştırarak kuvvetlerini artırmaya çalışmaktaydılar. Tepedelenli Ali Paşa'nın Fransız humbaracıları ve yabancı uzmanları,[27] Bağdad Valisi Süleyman Paşa'nın Doğu Hindistan Kumpanyası'nın temsilcisi John Raimond'un sağladığı imkânlarla birliklerine talim yaptırması,[28] Çapanoğullarının, 1798'de başlayan Mısır Savaşı'nda Cezzar Mustafa Paşa'nın yaptığına benzer bir şekilde, esir aldıkları Rus subayları Yozgat'a getirerek askerlerine manevralar yaptırması buna birkaç örnektir.[29] Napoléon komutasında Mısır'da savaşan Fransız subaylarına ordusunda işveren Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ise yabancı askerî uzman ve danışman istihdamında en başarılı Osmanlı mahalli idarecisidir.[30] Mısır Valisi bu konuda o kadar başarılı olacaktı ki, kurduğu ordu, açıkça meydan okuduğu ve sonradan savaştığı Sultan II. Mahmud ve merkezî idaresine model olacaktı.

ASÂKİR-İ MANSURE-İ MUHAMMEDİYYE ORDUSU VE AVRUPALI DANIŞMANLAR

Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra iç ve dış siyasi rakiplerine karşı yeni bir düzenli ordu kurmak isteyen

Hüsrev Paşa Mektebi'nden yetişen Ömer Lütfi Paşa'nın (1806-1871) Kırım Harbi sırasında Roger Fenton tarafından çekilmiş fotoğrafı

II. Mahmud ve ekibi de Asâkir-i Mansure ordusunda yabancı talimci kullanmaya mecbur kalmıştı. Başlarda, Nizam-ı Cedid bakiyesi zâbitler ve Mehmed Ali Paşa'nın ordusunda görev yapmış talimcilerle durum idare edilmeye çalışılsa da, kısa bir süre sonra İstanbul yine yabancı askerî uzman akınına uğradı. Ancak bu kez yabancı uzmanlar, İhtilâl Savaşları'ndan yenilgiyle ayrılan Fransa'dan değil, 1821'de devrimle sarsılan İtalya'dan gelmekteydiler. Başarısız Piemonte Devrimi'ne destek verdikten sonra işsiz kalarak çeşitli Avrupa ordularında çalışan İtalyan uzmanlar, 1827 başlarında Osmanlı hizmetine girmeye başladılar. Yunan İsyanı'na katıldıktan sonra İstanbul'daki Fransa Elçiliği aracılığıyla Osmanlı ordusunda iş bulan süvari subayı Giovanni Timoteo Calasso bunların ilkiydi.[31] Yeni süvari birliklerinin talimcibaşılığına getirilen Calasso, Müslüman astlarının itaatini sağlayabilmek için *Rüstem* adını aldıysa da beklediği saygı ve sevgiyi hiç göremedi. II. Mahmud'u ikna ederek yüzyıllardır süregelen Osmanlı biniş tekniğini ve eyerini değiştirmesi, şüphe yok ki, pek çok kişiyi halinden ve keyfinden etmişti.

Ordu içerisinde sahip oldukları iktidarı paylaşmak istemeyen, başta Hüsrev Paşa hizbi gibi, idareciler tarafından hep kenarda tutulmak istenen Calosso'nun yanı sıra mansure ordusunda piyade muallimliği yapan Cenevizli Grasso ve Vincenzo Riva; rütbesiz bir asker olarak 1829'da İstanbul'a gelerek Osmanlı erkân-ı harp heyetinin oluşturulmasında ve Konya istihkamlarının takviyesinde görev alan Luigi Calligaris; 1828'de Muzika-yı Hümayun'un başına geçen ve 1831'de Muzika Mektebi idareciliğine getirilen Donizetti Paşa[32] ve nihayet diğerleri gibi Mehmet Ali Paşa'ya karşı Osmanlı saflarında savaşan Kont Bagliacca o dönemde Osmanlı hizmetine giren diğer önemli İtalyan subaylardı.[33]

Asâkir-i Mansure ordusunda istihdam edilen yabancıların çoğu astsubaylardan oluşuyordu. Yeni Osmanlı ordusunda piyade baştalimciliğini Napoléon'un çavuşlarından Gaillard yürütürken, aynı dönemde Mehmed Ali Paşa bu ve benzeri işleri daha yüksek ücretle işe aldığı Fransız üst subay ve generallere gördürüyordu. Osmanlı hükûmetinin bu tercihinin sebebi en başta, Serasker Hüsrev Paşa'nın ordu içerisinde sahip olduğu iktidarı koruma arzusuydu. Kendilerine zaten komuta yetkisi verilmeyen yabancı uzmanların, astları üzerinde gerçek bir otorite kurması da pek mümkün olmuyordu.[34] Ancak sonraki yıllarda Hüsrev Paşa, kendisine intisap eden yabancı askerlere de hâmilik yapmaya ve onları etkili mevkilere getirmeye başladı. Örneğin 1840'taki Suriye seferine katıldıktan sonra Bosna, Girit ve Güneydoğu Anadolu'daki iç güvenlik harekâtlarına katılan ve Kırım Harbi'nde serdar-ı ekremlik yapan Hırvat asıllı Ömer Lütfi Paşa (Michael Latas) bunların ilk akla gelenidir.[35]

Amerika'dan İstanbul'a gelen bir iki maceraperest askerin yanı sıra, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı paşalarına danışmanlık yapan Prusyalı yarbaylar von Canitz ve Dallawitz ile Asâkir-i Mansure ordusunda talimcilik yapması önerilen Fransız General Kont Hûlot ise bu dönemde Osmanlı ordusunda görev almaya talip diğer yabancı üst subaylardır.[36]

Mısır meselesinin alevlendiği 1830'ların başına kadar Osmanlı ordusundaki yabancı personel, resmî askerî heyetlerden ziyade münferit profesyonel subay ve teknisyenlerden oluşuyordu. 1833 yılında Mısır kuvvetlerine karşı alınan mağlubiyet II. Mahmud'u bir stratejik ortak arayışına itti. 1833 yılı Temmuz ayında imzalanan Osmanlı-Rusya savunma ittifakını takiben 1834'te Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa'nın St. Petersburg'dan birkaç süvari talimcisiyle dönmesi, müşirin siyasi rakibi Serasker Hüsrev Paşa'yı da İstanbul'daki piyade alaylarını bir Rus piyade talimcisine, Teğmen Cavoloff'a emanet etmeye itti.[37]

İstanbul ile St. Petersburg arasındaki yakınlaşma sadece Osmanlı ordusunda Rus görmek istemeyen neferleri değil, İngiltere'yi de rahatsız etmişti. Londra, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya tarafına kayışını önlemek için 1834'te silah yardımı yapmayı önerdi. İki sene sonra ise 1831 Leh İsyanı'nı takiben İngiltere'ye yerleşen mültecilerden üçünü, sürgündeki Leh lider Czartoryski'nin tavsiyesiyle İstanbul'a gönderdi. Rusya'yı her yönden kuşatmaya çalışan Lord Palmerston, Kont Chrzanowski Wojciech, Zablowski ve Kowalski'den oluşan askerî heyetle Osmanlı ordusunda söz sahibi olmayı hedefliyordu.[38] Avusturya, Prusya ve Rusya'nın protestoları arasında imparatorluğa gelen Leh asıllı İngiliz askerî heyeti, Serasker Hüsrev Paşa tarafından derhal İstanbul'dan uzaklaştırılmaya çalışılarak Mehmed Ali Paşa ordusuyla çatışan Hafız Paşa'nın karargâhına gönderildi. Anadolu'daki tahkimatların tamir edilmesi ve güçlendirilmesi için yapılan çalışmalara da katılan İngiliz askerî heyeti, aslında Osmanlı ordusunun durumu ve Mehmed Ali Paşa'nın karşısındaki mukavemet gücü konusunda Lord Palmerston'u bilgilendirmekle görevliydi.[39]

Prusyalı subay Karl Vincke Olbendorf

1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Rusya tarafında savaşan Wojciech Chrzanowski (1793–1861), savaşın üstünden on sene geçmeden İngiliz politikacı Lord Palmerston'un Osmanlı siyasetinin bir enstrümanı haline gelecekti.

Bu ilk heyeti 1836'da İstanbul'a gelen İngiliz mühendis Yüzbaşı Du Plat ve Yarbay Considine izledi. Mühendis Du Plat; Varna, Şumnu, Silistre ve Rusçuk'taki Osmanlı tahkimatlarını gezdikten sonra Heybeliada'da bulunan ve Garcia adındaki İspanyol danışmanın gözetiminde faaliyetine devam eden Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'da çalışmalar yaptı.[40] 1839'da İstanbul'a ulaşan 4 deniz subayı ile Osmanlı donanmasındaki etkinliğini artırmaya çalışan İngiltere, Kahire ve İstanbul arasındaki

Sonradan Alman Genelkurmay Başkanı olacak Helmut von Moltke

ilişkilerin bir kez daha gerginleştiği 1840'ta tabip subaylardan ve 1841'de de mühendis ve topçu subaylardan müteşekkil iki askerî heyet daha gönderdi.[41] Mehmed Ali Paşa'ya karşı Suriye'deki tahkimatların güçlendirilmesi konusunda Osmanlı makamlarına danışmanlık hizmeti veren İngiliz Teğmen Rose, 1841'de ordunun güçlendirilmesi konusunda bir rapor hazırladı. İngiltere'nin İstanbul Elçisi Ponsonby ve Dışişleri Bakanı Lord Palmerston tarafından desteklenen rapor uygulamaya sokulmayacaktı.[42]

İngiltere ile aynı tarihlerde, 1835 yılı Temmuz ayında Fransa hükûmetinden de eğitici subaylar istenmişti. Gizli tutulmaya çalışılsa da İstanbul'daki Rus elçisi tarafından öğrenilen ve hem onun hem de Avusturya elçisinin protesto ettiği bu teşebbüs, Fransa'nın da pek yanaşmaması üzerine rafa kaldırıldı.[43] Bunun ardından ibre Berlin'e çevrildi ve Serasker Hüsrev Paşa tarafından İstanbul'daki Prusya elçisinden askerî danışman heyeti talebinde bulunuldu. Rusya'nın tepkisinden çekinen elçi bu talebe çok sıcak bakmazken, İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston da kendi planına alternatif bu teşebbüse ciddi tepki gösterdi. Buna rağmen, Prusya ordusundan altı ay izin almış gözüken Prusyalı Yüzbaşı Moltke ve beraberindeki Teğmen von Bergh İstanbul'a geldiler. Önce Hüsrev Paşa ve daha sonra II. Mahmud tarafından beğenilen Alman subaylar, tam dört sene Osmanlı hizmetinde kaldılar.

Aslında II. Mahmud, Prusya kralından 15 kişiden oluşan bir danışman ve uzman heyeti talep etmiş, ancak Avusturya hükûmetinin araya girerek kendilerinden de personel alınması isteği üzerine, bu sayı 4'e düşürülmüştü. Moltke'yi takip eden Prusyalı kurmay ve istihkam subayları Karl Vincke Olbendorf, Friedrich Fischer, Wilhelm von Laue ve Heinrich von Mülbach'dan oluşan Prusya heyeti 1837 yılı Ağustos ayında İstanbul'a ulaştı.[44] Moltke ve arkadaşları Boğazlar'ın ve Anadolu'daki önemli tahkimatların takviyesinde çalıştılar. İstanbul, Anadolu ve Suriye'nin ilk topoğrafik haritalarını hazırladılar.[45] Mehmed Ali Paşa kuvvetleriyle çarpışan Osmanlı ordusunda askerî müşavir olarak görev yaparken Hafız Paşa, Hacı Ali Paşa ve İzzed Mehmed Paşa komutasındaki birbirinden bağımsız üç ordunun ortak hareket etmesini sağladılar.[46] 1837'de mevcut tahkimatların tetkiki ve takviyesi göreviyle Varna, Şumnu, Rusçuk ve Silistre'deki kale ve tabyalara gönderilen Moltke liderliğindeki Prusyalı uzmanlar, 1838'de Kürt İsyanı'nın bastırılmasında ve Nizip Savaşı'nda da Osmanlı ordusunda danışmanlık yaptılar. Ancak kendilerine bir komuta görevi verilmedi.[47] Bu dönemde Prusya ordusundaki yedek sistemine (*Landwehr*) dair yapılan çeviriler ve araştırmalarda da Prusyalı danışmanların etkisi oldu. Bir yedek ordu olarak kurulan redif sisteminde Prusya modelinden ilham alındı.[48]

1838 başında ikinci bir Prusya askerî heyeti Osmanlı İmparatorluğu'na geldi. Berlin idaresi İstanbul'da artan Prusya nüfuzundan memnundu. Osmanlı topçularını eğitmek ve Tophane'yi geliştirmek üzere 1 topçu yüzbaşı ve 4 topçu teğmenden oluşan bu ikinci heyeti göndermeyi öneren, bizzat Kayzer III. Wilhelm'in kardeşi Prens August olmuştu. Rusya'ya yaptığı seyahatin dönüşünde 1837 sonbaharında

Osmanlı pâyitahtına uğrayan Prens August, Taksim Topçu Kışlası talimhanesinde gördüğü Osmanlı topçularını beğenmemiş ve Osmanlı yetkililerine Prusya topçu talimine geçmelerini salık vermişti.

Topçu sınıfının talimlerine nezaret etmenin yanı sıra Osmanlı ordusunda kullanılan top, obüs ve havanların çaplarının standardizasyonu ve kalelerdeki garnizon topçu hizmetlerinin düzenlenmesi de yeni Prusya askerî heyetinin görevleri arasında olacaktı. Yüzbaşı Kuczkowski (Muhlis Paşa) liderliğinde, Teğmen Wendt (Nadir Paşa), Lohling (Mahir Bey), Wiesental ve onlara sonradan katılan Schwenzfeier'den (Rami Paşa) oluşan Prusya topçu heyeti Osmanlı ordusunda, Moltke ve arkadaşlarından çok daha müessir oldu. Zamanla etkili mevkilere getirilen Prusyalı subaylar, Osmanlı topçu sınıfının yeniden yapılandırılmasında karar mekanizmalarına dahil edilecek, hatta heyetteki bazı isimler Kırım Harbi'nde Osmanlı ordularını yönetmekle görevlendirileceklerdi. Ancak Osmanlı hizmetinde de olsalar Prusya topçuları Berlin'e bağlıydı ve İstanbul'daki elçi aracılığıyla olan biteni oraya sürekli rapor etmekle görevliydi. Bu durum II. Abdülhamid devri Alman misyonlarında da devam edecekti.[49]

Bu ilk Prusya heyetlerinden sonra II. Abdülhamid devrine kadar İstanbul'a yeni bir resmî Alman askerî misyonu gelmedi. Bununla beraber Osmanlı hizmetine girerek yaptıkları işler ve bulundukları görevlerle resmî heyetlerden çok daha etkili olan Prusyalı subaylar oldu. 1851'de İstanbul'a geldikten sonra 1856-1888 arasında Topçu Mektebi'nde görev alan Teğmen Grünwald, 1851-1887 yıllarında Osmanlı tahkimatlarını güçlendiren Bluhm Paşa, 1854-1890 arasında Osmanlı ordusunun girdiği bütün savaşlara katılan ve Reşid Paşa ismiyle maruf Drigalski Paşa ve Strecker Paşa bunlardan birkaçıdır.[50]

Tanzimat dönemi Osmanlı ordusunda, mülki idarede ve gündelik hayatta da gözlemlendiği üzere, Fransız etkisi artmıştır. Çünkü Fransız ordusunun İtalya, Avusturya, Meksika ve hatta Uzakdoğu'da kazandığı zaferler, bu dönemde onu yeniden Avrupa'nın *paradigma ordusu* haline getirmiştir. Askerî mekteplerde ve ordunun ihtiyaç duyduğu teknik işlerde ağırlıklı olarak Fransızların istihdam edilmesi, Osmanlı harbiye talebelerinin Paris'teki öğretim kurumlarına gönderilmesi de bu yüzdendir.[51]

Bâbıâli ile İngiltere ve Fransa arasındaki yakınlaşmayı dengeleyebilmek için 19. yüzyılın ortalarından itibaren General Fadeev gibi Rus askerî uzmanlara yönelen Mısır Hidivliği ordusunda ise Amerikan İç Savaşı'ndan sonra işsiz kalan ABD'li askerî uzmanlar da görev almışlardır.[52]

OSMANLI ORDUSUNDA POLONYALI DEVRİMCİ SUBAYLAR

1848 Devrimleri'nin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki yansıması olarak da görülebilecek başarısız Leh İsyanı, 19. yüzyıl ortalarında İstanbul'daki yabancı askerî uzman profilini tamamıyla değiştirdi. Leh askerî personelinin 1849 yılı Ağustos ayında Osmanlı İmparatorluğu'na iltica etmeye başlamasıyla patlak veren diplomatik kriz, Kırım Harbi'nin bir provası da oldu. Rusya'nın Avrupa içlerine nüfuz etmesinden rahatsız olan İngiltere ve Fransa'nın desteğini alan Bâbıâli, Leh subayları ve bilhassa teknik bilgiye sahip olan askerleri, rütbelerini dikkate alarak ordusunda görevlendirmeye başladı. Ancak mülteci askerlerin sayısı o kadar fazlaydı ki, atamaları yapmak üzere Harbiye'de kurulmuş komisyon kimi zaman yetersiz kalıyordu.[53] Din değiştirme zorunluluğunun bulunmaması ve Rus makamlara iade edilme korkuları, mülteci Macar, Leh, İtalyan ve Fransız devrimci subaylar için Osmanlı ordusunu göz ardı edilemeyecek bir tercih haline getirmekteydi.

1850 yılı Mart ayında yapılan düzenleme ve atamalar sonucunda sadece Macar mültecilerden oluşan iki tabur, mühtedi Ömer Lütfî Paşa (Michael Latas) komutasında Bosna'daki isyanı bastırmakla görevlendirildi.[54] Ancak Rusya'nın şiddetli protestosu üzerine, *fünûn-ı harbiyyede ma'lumâtları* olanların önemli bir kısmı Halep'e gönderilerek Arabistan, Hicaz, Harput, Diyarbakır ve Anadolu'daki birliklerin kadrolarına *misafir subay* olarak dahil edildi.[55] Osmanlı ordusunun geleneklerini, teşkilatını ve askerlerin konuştukları dili bilmeyen ve maliyeye büyük bir yük getiren Macar ve Leh mülteci subaylar, zamanla orduda çeşitli rahatsızlıkların oluşmasına sebep olacaktı. Zira yüksek rütbeli mülteci subaylar orduda terfi etmeyi bekleyen Osmanlı zâbitlerinin önünü kesiyordu.[56]

Osmanlı Topçu Alayları Eğitmeni Mirliva Gromiko Paşa

Kırım Harbi sırasında Osmanlı saflarında ülkelerini işgal eden Rusya'ya karşı savaşma imkânı bulan Macar ve Leh askerler, Bosna'daki isyanı takiben Osmanlı ordusunun diğer iç güvenlik harekâtında da yer aldılar. Kırım Harbi'nden sonra İngiliz Baker, Blunt ve Borthwick (Mahir Paşa) paşalar[57] tarafından yeniden yapılandırılan imparatorluk taşrasındaki pek çok jandarma bölüğüne Macar ve Leh asıllı subaylar komuta etmekteydi.[58] Leh mültecilerle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na iltica eden Wiener Neustadt Avusturya Askerî Akademisi mezunu Albay Kolmann (Mehmed Feyzi Paşa) ile Fransız kökenli Richard Debaufre Guyon[59] (Hurşid Paşa) ve Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden dönerken beraberinde İstanbul'a getirdiği, Osmanlı itfaiye teşkilatını askerî disiplin ve redif sistemiyle yeniden yapılandıran Macar Szechenyi Paşa[60] da devrin önemli yabancı subayları arasındaydı.

Rusya'nın mülteciler sorununda aradığını bulamaması sebebiyle yarattığı Kutsal Yerler Meselesi'nin önayak olduğu 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı (Kırım Harbi) Osmanlı ordusunda istihdam edilen yabancı uzmanlar konusunda yeni bir dönemin miladı oldu. Savaş dolayısıyla işsiz Avrupalı subaylara iş kapısı açan Osmanlı ordusunda çok sayıda müttefik İngiliz ve Fransız subay da görev yaptı.[61] Tuna ve Kafkasya'daki Osmanlı ordularına yabancı asıllı iki komutan Ömer Paşa (Latas) ve Nadir Paşa (Wendt) komuta etti.[62]

Anadolu'daki tahkimatları ve bilhassa bir türlü savunulamayan Kars kalesini takviye etmekle görevli Albay Fenwick Williams komutasındaki İngiliz askerî heyeti, Osmanlı ordusunda bu sırada görev yapan yabancı asker gruplarının en bilinenidir.[63] Savaşın başlamasıyla birlikte askere çağrılan redifler doğrudan İngiliz subayların emir komutasına alınmaya çalışıldı. İngiliz hükûmeti tarafından savaşın maliyetini düşürmek amacıyla oluşturulan karma askerî birlikler de İngiliz general ve diğer yüksek rütbeli subayların maiyetinde görev alıyordu.[64] Bu karma birlikler yabancı subaylar için önceki dönemlerde de rastlanılan sıkıntıları beraberinde getirdi. Müslüman subaylar ve neferler farklı askerî geleneklerin ürünü olan, farklı bir dil konuşan yabancıların komutasına girmek istemiyor; yabancı subaylar ise kapasitesini, imkân ve kabiliyetini bilmedikleri bir orduya komuta etmeye çalışıyordu. İngiliz komutanların, Müslüman neferleri tehlikeye atan cüretkâr emirler vermeleri, Osmanlı tarafının yabancı askerî uzmanlara olan güven ve saygısını azaltıyordu.[65]

Kırım Harbi'nin sona ermesini takiben savaş sırasında istihdam edilen yabancı personelin önemli bir kısmı hemen ülkelerine gönderildi. 93 Harbi'nde, Fransız asıllı Mehmed Ali Paşa (Karl Detroit) ve Plevne'de çarpışan Baker Paşa gibi istisnaların dışında yabancı subay istihdam edilmedi.

OSMANLI ORDUSUNUN ALMAN KOMUTANLARI

Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yılları, orduda Alman etkisinin artışına ve buna karşı çıkan Fransız ve İngiliz elçilerinin çabalarına şahit oldu. Bu dönemde Osmanlı donanmasında genellikle İngiliz subaylar, jandarmanın yeniden yapılandırılmasında ise Fransızlar istihdam ediliyor olsa da Osmanlı ordusunun omurgasını oluşturan kara kuvvetlerinde Alman subaylar tartışılmaz bir ağırlığa sahip olacaklardı. Bu subayların çoğu Osmanlı tabiiyetine girmiş olsalar da ülkeleriyle ilişkileri devam etmekte; İstanbul'daki Alman Elçiliği, hatta Kayzer ve veliaht prens bunların terfileriyle yakından ilgilenmekteydi.[66]

Diğer Avrupa devletlerine nazaran Sultan'a daha "tokgözlü" görünen Almanya'nın Osmanlı sevdası, temel olarak diğer Avrupa devletleriyle aynı siyasi maksatlardan kaynaklanıyordu: Batı Asya'daki ticari merkezlere nüfuz etmek üzere Osmanlı ordusunun güçlendirilmesi ve bu sayede imparatorluğun tamamını kontrol edebilecek merkezî idarenin kurulması. Alman silah sanayisinin ve burjuvazisinin çıkarları da İstanbul'da kendileri namına temsilcilik rolünü üstlenecek vatandaşları subayların Osmanlı hizmetinde bulunmasıyla örtüşüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın güney kanadını savunacak bir kalkan haline getirilmesi, Kayzer'in *Doğuya Yöneliş* (*Drang nach Osten*) politikasının önemli bir sacayağıydı.[67] Her ne kadar Otto von Bismarck tarafından başlarda desteklenmese de, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na bilhassa Berlin Kongresi'nde gösterdiği yakınlık, Londra'da Palmerston'un "Osmanlı'nın toprak bütünlüğü" politikasının artık kenara bırakıldığının farkında olan II. Abdülhamid için yeni ve güçlü bir ittifaka zemin hazırlıyordu.[68]

Girdiği iki büyük muharebede önce 1866-1867'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu, arkasından ise Fransa'yı (1870-71) mağlup eden Prusya ordusu ve genelkurmayının sadece Avrupa'da değil; dünyada model alınan bir orduya dönüşmesi de Osmanlıların bu tercihlerinde elbette etkili olmuştu.[69] Geleneksel olarak kara gücünün ağırlıkta olduğu, Rus tehdidinin Balkanlar ve Kafkasya gibi kara ordusuyla savunulabilecek bölgelere yöneldiği Osmanlı İmparatorluğu'nda, ordunun yeniden yapılandırılmasında Almanya'dan yardım alınması makul bir tercihti.

Ferik Kamphövener Paşa

1882'de İstanbul'a ulaşan Albay Otto Kaehler komutasındaki Alman askerî heyeti, I. Dünya Savaşı sonuna kadar sürecek Alman askerî heyetlerinin birincisi oldu. Bu ilk heyette Albay Kaehler'in yanı sıra üç subay daha; Piyade Yüzbaşı Kamphövener, Süvari Yüzbaşı von Hobe ve Topçu Yüzbaşı Ristow bulunuyordu. Kendisi de bir dönem Osmanlı ordusunda danışmanlık yapmış Alman Genelkurmay Başkanı General Moltke heyeti, *macera dolu* bir

Süvari Feriki Alman von Hobe Paşa

ülkede, daha önce bizzat gözlemlediği *maceraperest* yabancı uzmanlarla karıştırılmamaları için, Alman Elçiliği'ne bağlı olarak ve gündelik siyasete karışmadan çalışmak konusunda uyarmıştı.[70] II. Abdülhamid ise, tıpkı daha önce Abdülmecid ve Abdülaziz'in Ömer Lütfi Paşa'yı Âli ve Fuad paşaların kontrolündeki mektepli subaylara karşı kullanmasına benzer bir şekilde, 1876 Darbesi sonrası şüphe ile baktığı Harbiyelileri Alman subaylarla kontrol etmeyi planlıyordu. Ancak birliklerin konuşlandırıldıkları bölgelerin değiştirilmesine ya da mektepli zâbitleri ön plana çıkaracak değişikliklere izin vermeme eğilimindeki II. Abdülhamid ve yaver-i erkemi Gazi Osman Paşa ile Alman askerî heyeti arasındaki ilişkiler kısa zamanda gerginleşecekti.

Heyet başkanı Kaehler'in, ordunun yeniden yapılandırılmasına dair hazırladığı raporun ağır tempoda çalışan bir komisyona havale edilmesi Almanların tabiriyle "pasif mukavemetin" ilk adımıydı.[71] Subay ve kurmay subay eğitimi, emir-komuta zincirinde yaşanan sıkıntılar ve redif sisteminin yeniden yapılandırılması gibi problemler üzerinde duran Kaehler raporu, 1886'da Polonya göçmeni Ferik Mustafa Paşa (Kont Czaychowski) ile benzer bir lâyiha yazan von der Goltz Paşa'nın da belirttiği üzere, Osmanlılar için oldukça ayrıntılı ve bu sebeplerle uygulanması zor öneriler içeriyordu.[72] Alman subayların, Boğazlar'ın yeniden tahkimi ve takviyesi için kurulan komisyonlarda görevlendirilmesi, II. Abdülhamid ve çevresinin geliştirdiği pasif direnişin ikinci hamlesi oldu.[73]

Askerî eğitim ve öğretimin düzenlenmesi için 1883'te Alman askerî heyetine katılan Tümgeneral Freiherr Colmar von der Goltz'un İstanbul'a gelişi, sadece heyet açısından değil; Osmanlı ordusu açısından da büyük bir öneme sahiptir. Goltz'un, tıpkı Helmuth von Moltke gibi, İstanbul ve yakın çevresinin topoğrafik haritasını çizmesi ve pâyitahtın savunması için Fransız askerî uzman Alexis Brialmont tarafından yapılan harekât planlarını daha basit, daha pratik ve daha ucuz olacak şekilde yeniden hazırlaması, onun ilerleyen yıllarda askerî eğitim konusunda yapacağı çalışmaların yanında talî kalmıştır.[74]

Goltz Paşa'ya kadar Harbiye, çağın stratejik, taktik ve operasyonel ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak modası geçmiş Fransız kitaplarının okutulduğu bir mühendislik okulu görünümündeydi. Burada öğrenim gören zâbit ve erkân-ı harb (kurmay) namzetleri, pratikten mahrum kalıyorlardı. Osmanlı hizmetinde bulunduğu 12 sene zarfında von der Goltz, Türkçeye tercüme edilen 17 kitap ve risalenin yanı sıra, subayların pratik eğitim aldıkları numune birlikleri ve muharebe meydanlarına yapılan *kurmay gezileri*yle önemli yeniliklere imza attı. Askerî Mektepler Umum Müfettişi ve Erkân-ı Harbiyye (Genelkurmay) İkinci Reisliği'ne getirilmiş Goltz

Goltz Paşa ve Osmanlı zâbitleri, Manastır 1909 (Soldan sağa: ön sırada Naci (Eldeniz), Hadi Paşa, Mustafa Kemal, Goltz Paşa, Ali Rıza Paşa, Pertev (Demirhan).)

von der Goltz Paşa

Paşa, o zamana kadar teknik (*fennî*) ve askerî olmak üzere ikili eğitim veren Mekteb-i Harbiyye'nin kurmay sınıflarını, Berlin'deki Askerî Akademi'yi örnek alarak yeniden yapılandırdı. Mekteb-i Harbiyye'de uygulanan ders programında askerî coğrafya, haritacılık, tarih ve silah bilgisine ağırlık verdirdi. Almancayı askerî mekteplerin müfredatına dahil etti ve askerî öğrencilerin Almanya'ya gönderilmesine ön ayak oldu.

Goltz Paşa, Alman talimnamelerinin Türkçeye tercüme edilerek yeni nizamnamelerin hazırlanmasının da ardındaki isimdi. Seferberlik, yığınak ve harekât (sefer) planlarının yenilenmesine temel oluşturan 1886 tarihli *Ahz-ı Asker Kanunu* ve 1889 tarihinde yürürlüğe giren ilk *Seferberlik Nizamnamesi*'nin hazırlanmasında Goltz Paşa'nın katkısı büyüktü.

Osmanlı hizmetine giren en etkili Alman subay olarak görünen Goltz Paşa, Alman silah sanayisini destekleyerek, Osmanlı ordusunun donatılmasında Prusya şirketlerinin ağırlık kazanmasını da sağladı. Sadece silah ticaretinde değil, askerî sektörün tamamında Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bağlantıyı sağlayan kişi Goltz Paşa'ydı. Bu konuda o kadar etkiliydi ki, onun İstanbul'da bulunduğu süre boyunca Berlin Osmanlı pâyitahtına askerî ataşe atamadı.[75]

Goltz Paşa'nın Osmanlı ordusunda kazandığı nüfuzda, onun bu çalışmaları sonrasında 1897'de Yunanistan'a karşı kazanılan zaferin de küçümsenemeyecek bir payı olmuştu. Osmanlı Devleti tarafından sözleşmesi üç kez uzatılan Goltz Paşa 1895'te memleketine geri döndü. Geride, onun rahle-i tedrisinden geçen ve sonraki yıllarda Osmanlı ordusunda komuta kademesini oluşturacak Ali Rıza, Mahmud Şevket, Ahmed İzzed, Mahmud Muhtar, Abdullah ve Pertev gibi öğrencilerini bıraktı. Goltz ile bağlantılarını hiçbir zaman koparmayan Türk öğrencileri, II. Abdülhamid'in tahttan indirilişi sonrasında, onun Sultan'ın muhalefeti yüzünden yarım kalmış bazı projelerini yürürlüğe soktular. Meşrutiyet döneminin gerçek anlamda ilk Erkân-ı Harbiyye Reisi olan Ahmed İzzet Paşa, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ve o esnada Berlin'e askerî ataşe olan Enver Bey'in ortak arzusuyla Goltz Paşa tekrar İstanbul'a çağırıldı. Alman general artık bir hayli yaşlanmış olsa da bu teklifi geri çevirmedi

Osmanlı bahriyesinde danışmanlık yapan Alman deniz subayı Klaus von Hofe

Erich von Falkenhayn (1861-1922) Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı'na getirilmeden önce Almanya'da Harbiye Nazırlığı ve Genelkurmay Başkanlığı görevlerinde bulunmuştu.

ve Ekim 1909-Ocak 1910 arasında geçici olarak Osmanlı ordusunda danışmanlık yaptı. Bu süre zarfında Goltz Paşa, Edirne'de düzenlediği kolordu manevrası ile Osmanlı ordusunun Balkanlar kaynaklı bir tehdide karşı seferberlik ve harekât hazırlıklarının sahada denemesini yaptırdı; iki sene sonra patlak verecek Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunun esas alacağı sefer ve seferberlik planlarının hazırlanmasında rol aldı; Selanik, Manastır, Serez ve Üsküp gibi merkezlerde garnizon tatbikatlarıyla küçük manevralar yaptırdı. Almanya'ya dönmeden önce Ocak 1910'da İstanbul'da gerçekleştirilen kapanış manevrası ile, artık bir orgeneral olan von der Goltz, gayet yoğun geçen bu ikinci danışmanlık dönemini tamamladı.

BALKAN HARPLERİNDEN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA OSMANLI ORDUSUNDA YABANCI DANIŞMANLAR

Alman ordusunun yaklaşık kırk senedir savaşmaması sebebiyle cephe tecrübesi olmayan, alay komutanlığı tecrübesini ilk defa sadece Osmanlı ordusunda kazanan Alman subayların da katıldığı Balkan Harpleri, Alman askerî heyetinin sadece İstanbul'da değil; Avrupa askerî çevrelerinde de itibarını zedeledi.[76] Balkan mağlubiyetinin ardından İttihadçı olmayan hizbin önde gelen üyelerinden olan ve Fransız Kara Harp Okulu St. Cyr'den mezun Nâzım Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak atanmasıyla Alman askerî heyetinin etkisi azaldı ve Goltz Paşa'nın öğrencilerinin tamamına yakını tasfiye edildi.[77] Ancak 23 Ocak 1913'te Nâzım Paşa'nın katledilip Sadrazam Kamil Paşa'nın istifasının alındığı Bâbıâli Baskını ve yine Ocak 1913'te potansiyel düşman Yunanistan'a General Eydoux başkanlığında bir Fransız askerî heyetinin gelmesi, hükûmeti yeni bir Alman askerî heyetin istihdamına sevk etti.

Almanya'da ordu komutanlığına layık görülmediğinden ordunun en yaşlı korgenerali olarak nam salan Liman von Sanders ve 42 kişiden oluşan Alman askerî heyetiyle beş yıllık bir sözleşme imzalanmıştı. Ancak, II. Wilhelm'in tavsiyesiyle Osmanlı ordusunun emir komutasını devralmaya gelen General Sanders, sadece İngiliz ve Rus elçilerinin değil, kendisinin devre dışı kaldığını düşünen Alman elçisinin de tepkisini çekti. Boğazlar'ın kontrolünün bir Alman'ın komuta ettiği kolorduya geçmesinin İtilaf devletlerini rahatsız etmesi doğaldı. Tam da bu sebeple General Sanders "ordu müfettişliği" görevine getirildi.[78]

Askerî heyetin başındaki General von Sanders, İstanbul'daki Alman askerî ataşesi, Askerî Heyet üyesi olup Enver Paşa'ya yakın duran General Bronsart von Schellendorf, Akdeniz Filo Komutanı Amiral Souchon, Kıyı Tahkimatları Komutanı Amiral Usedom, Mezopotamya'daki 6. Ordu Komutanı von der Goltz ve Almanya'nın İstanbul Elçisi von Wangenheim, yeni dönemin zaman zaman çatışan güçlü Alman figürleri oldular. Bunlara bir de Çanakkale muharebelerinde olduğu gibi Türk ve Alman komutanlar arasındaki sürtüşmeler ve Enver Paşa ile General von Sanders arasındaki gerginlik de eklenince, ilerleyen yıllarda Osmanlı ordusunun emir-komutası içinden çıkılmaz bir hal alacaktı.

Osmanlı Erkân-ı Harbiyye Reisliği'ne Alman von Schellendorf'un getirilmesi ve ordu komutanlıklarının Sanders ve Goltz paşalar gibi Almanlara emanet edilmesi de bu problemi çözmedi. 28 Eylül 1916'da imzalanan üçüncü ittifak antlaşmasının neticesinde aynı yılın Ekim ayında Kayzer, Müttefik Ordular Başkomutanlığı makamına geldi.[79] Ancak bu da Almanya'nın Ortadoğu'daki çıkarlarının korunmasına yetmeyecekti. Berlin'de üretilen son çare, 1917'de İngiltere tarafından ele geçirilen Bağdad'ı geri almak için, İngilizlerin Kırım Harbi'nde planladıkları oyunu yeniden sahneye koymak oldu. Yeni kurulan *Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı* ile Almanya, başında bir Alman komutanın (General Falkenhayn) bulunduğu, Alman askerî kanun ve talimnamelerine göre işleyen ve Alman subaylardan oluşacak bir karargâhın komuta edeceği yeni bir ordu kurmayı hedefliyordu. Osmanlı ordusunda görev yapan Alman personeli bünyesinde toplayacak olan Yıldırım Ordusu'nun çok başlılığa da son vermesi bekleniyordu. Ancak beklentilerin aksine, *çölün kenarındaki Türk ordusunu medenî Avrupa'da bir Alman ordusunu yönetir gibi idare eden*[80] Falkenhayn da Kırım Harbi'ndeki İngilizlerle aynı sonucu aldı.

Savaşın sona ermesinin ardından, Osmanlı topraklarından Ekim 1918'de memleketlerine geri dönmeye başlayan Alman askerî personelin toplam sayısı 10.000'i bulmuştu. Bunlar içinde 800 subayın yanı sıra, "gönüllüler" adı altında resmî heyet dışı gelmiş askerler ve teknisyenler de bulunuyordu.[81] ■

4. BÖLÜM

Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii

19. yüzyılda Osmanlı silah sanayii, yaygın kanının aksine, Avrupalı çağdaşlarından çok geride değildi. Çağın ürünü olan savaş teçhizatının piyasaya çıkar çıkmaz ithal edilmesinin yanı sıra, yurt içinde imal edilmesi için de gayret gösterilmekteydi. Bu alandaki eksiklik, devletin teknolojiyi üreten değil, ithalat yoluyla transfer eden konumu ve yeni silahları kullanacak eğitimli personelin azlığıydı.

Silah sanayiinin en önemli ayağını teşkil eden ağır silah imalatının Osmanlı Devleti'ndeki merkezi olan Tophane-i Âmire, İstanbul'un fethini müteakip Fatih Sultan Mehmed tarafından bugün de kalıntılarının bulunduğu Tophane semtinde kuruldu. Tesis, 16. yüzyılın başından 18. yüzyıl sonuna kadar ilave edilen binalarla geniş bir alana yayılarak, Osmanlı Devleti'ne ait en büyük sanayi kompleksi haline geldi. Tophane-i Âmire'nin tesisine kadar Osmanlı ordusunun kullandığı toplar, bugün kalıntıları bile olmayan Bursa Dökümhanesi ile İstanbul'un fethinde kullanılan topların da döküldüğü Edirne'ye bağlı Demirköy civarındaki

Çanakkale'de uçaksavar olarak kullanılan iki top.

dökümhanede üretilmişti. Devletin sınırlarının genişlemesiyle birlikte bu dökümhaneler atıllaştı ve görevleri sadece top gülleleri imal etmekle sınırlı kaldı. Osmanlı Devleti'nin Tophane-i Âmire haricinde Orta Avrupa, Rumeli, Anadolu ve Arabistan Yarımadası'ndaki topraklarında da top döküm merkezleri mevcuttu. Bunlar genellikle sefer zamanlarında faaliyet gösteren ve Tophane-i Âmire'ye oranla daha küçük çaplı imalathanelerdi.

15. yüzyıldan 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Tophane-i Âmire'de genellikle bakır ve kalay madenleri karışımından mamul tunç toplar döküldü. Genellikle savaş gemilerinde tercih edilen demir toplar ise dökülebilmekle birlikte çok iyi sonuç alınamayan bir top türüydü. Bunun en önemli nedenlerinden biri Tophane'deki döküm fırınlarının yapısıydı. Fırınlar gerek kullandıkları yakıt türü, gerekse yalıtım bakımından demir top dökümü için elverişli değildi. İkinci faktör ise kaliteli demir cevherinden yoksunluktu. Osmanlı coğrafyasındaki demir madenleri iptidai usullerle işletildiğinden çıkarılan demir cevherinin saflık derecesi düşüktü. Bu şartlar altında dökülen demir toplar kalıptan, genellikle dış yüzeyi ve namlularının içleri gözenekli ve pürüzlü olarak çıkıyordu. Bu yüzden demir topların temininde dış kaynaklara da başvuruluyordu. Savaşlarda ganimet yoluyla ele geçirilen ve Avrupa devletlerinden satın alınan demir toplar yerli üretimin eksikliğini büyük ölçüde gideriyordu.[1] Demir top dökümünde 19. yüzyılın ortalarına kadar kalıcı bir çözüm arayışına gidilmedi. Çünkü o zamanın demir topları tunç toplara nispetle daha ağırlardı ve top mermisini harekete geçirecek barutun şiddetini emmede tunç toplara nazaran daha başarısız kalıyorlardı.

Avrupa'nın başta İsviçre, Fransa, İspanya, Portekiz, İngiltere, Hollanda ve Osmanlı gibi devletlerinde toplar, 18. yüzyılın başlarına kadar çan usulü adı verilen bir teknikle içleri boş olarak dökülmekteydi. İsviçreli Jean Maritz, bu tekniğin yerine, topların masif olarak döküldükten sonra namluları delindiği takdirde daha sağlam ve düzgün olduklarını keşfetti. Ancak mekanik burgu tertibatı henüz icat edilmediğinden, namluların el burgularıyla delinmesi oldukça zordu. Maritz'in oğlu 1750'lerde mekanik burgu sistemini geliştirince top imalat teknolojisinde büyük bir devrim gerçekleşti ve toplar bundan sonra bu şekilde üretilmeye başladı. Osmanlı Devleti'nde bu sisteme ancak Fransa'dan gelen mühendis ve subayların girişimleriyle 1775 yılında geçilebildi. Avrupa'daki pek çok devlette top burgu mekanizması Sanayi Devrimi sonrasında artık buhar gücüyle çalışırken, II. Mahmud devrinin sonlarına kadar Tophane-i Âmire'de burgu tertibatı hayvan gücüyle işletilmeye devam etti.

TOP İTHALATI VE TOPHANE-İ ÂMİRE'DE MEKANİZE YERLİ ÜRETİM

II. Mahmud, 1834 yılında Tophane-i Âmire'ye buhar makineleri getirtilmesi talimatını verdi. Ancak Mısır Meselesi gibi siyasi sebeplerle fabrikanın inşası ve makinelerin ithali gecikti. Binaların inşaatının tamamlanması ve buhar makinelerinin devreye girişi ancak Sultan Abdülmecid'in saltanatının başlarında mümkün olabildi. II. Mahmud, Prusyalı danışmanlarının tavsiyeleri doğrultusunda orduda kullanılan topların çaplarına standart getirilmesi emrini de vermişti.[2] 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı ordusunda toplar, namlu ağız genişliğinin uzunluk ölçüsü cinsinden değeriyle değil, attıkları merminin kıyye cinsinden ağırlığına göre sınıflandırılmaktaydı. Örneğin 22 çapında top dendiğinde namlu ağzı 22 cm. çapında olan top değil, mermisinin ağırlığı 22 kıyye (28 kg.) olan top kastedilmiş oluyordu.

Sultan Abdülmecid döneminde top çaplarına standart getirme çabalarına sebatla devam edildi. Orduda kullanılan savunma ve kuşatma toplarının çapları hâlâ birbirinden farklı 6-7 türden oluşmaktaydı. Bunun önüne geçmek için Tophane-i Âmire'de dökülmekte olan savunma topu sınıfındaki kale *balyemez* toplarının çapları 40 ve 22 olmak üzere ikiye; havan toplarının çapları 65, 40 ve 22 olmak üzere üçe indirildi. Kuşatma ve meydan savaşları sınıfındaki *obüs* toplarının çapları 9 ve 5, muharebe *balyemez* toplarının çapları da 5 ve 3 olmak üzere ikiye düşürüldü. Bu standartlaştırma çalışmasının amacı neredeyse her top için ayrı top güllesi imal edilmesi sıkıntısından kurtulmak ve Avrupalı hasımlarla benzer bir gülle ağırlığı ve menzile sahip olmaktı.[3]

Tophane'de küçük çaplı top dökülmek istendiği zamanlarda bile büyük fırınlar yakılmak zorunda

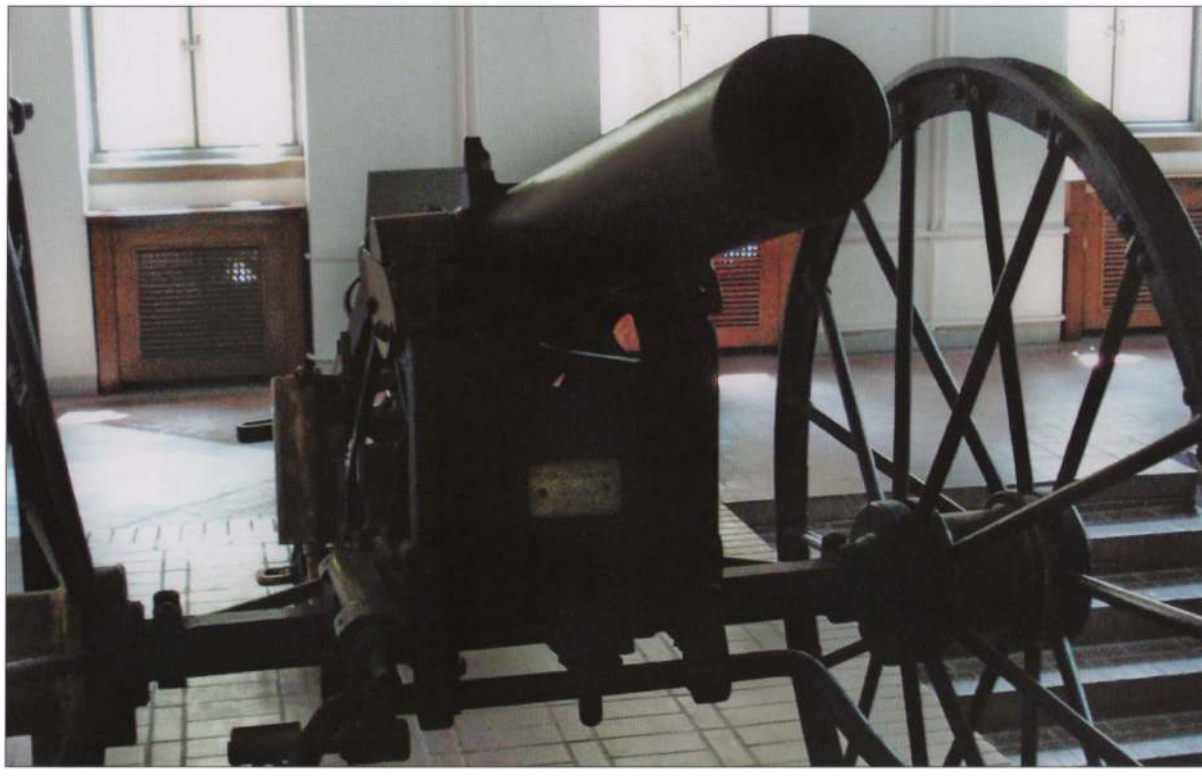

Sultan Abdülaziz devrinde Tophane-i Âmire'de dökülmüş bir tunç top (Askerî Müze)

kalınmaktaydı. Sarf edilen ham madde ve iş gücü açısından büyük zararlara sebep olan bu uygulamaya son verilerek küçük çaplı topların dökümü için daha küçük ebatlı fırınlar inşa edildi. Nihayet 1841 yılında topçu birliklerinin Prusya usulünde eğitilmeye başlanması neticesinde, Tophane'de uzun yıllardan beri süre gelen Fransa usulü top dökümü terk edilerek Prusya tarzı top dökümüne geçildi.

Standardizasyon sorununu çözmeye yönelik çalışmalar sürerken sıra Avrupa'daki devletlerin tophanelerinde dökülen düzeyde kaliteli demir top dökmeye gelmişti. Öncelikle bakır ve kalay gibi madenleri eritmeye elverişli eski tarz fırınlarda demir cevherinin eritilemeyeceği anlaşıldığından 1841 yılında küçük bir demir eritme fırını inşa edildi. 1842 yılında Prusya'dan demir top döküm tekniğinde uzman Kloproth adlı bir binbaşı ve bir demir döküm ustası getirtildi. Ancak istenilen sonuç elde edilemedi.

Osmanlı madenlerinden çıkarılan demir cevherini eritebilecek fırınlara ihtiyaç duyulduğu tespit edilerek 1843 yılında İngiltere'den büyük ölçekli demir eritme fırınları ithal edildi. Getirtilen fırınların bir kısmı, inşaatı 1845 yılında tamamlanan Zeytinburnu Demir Fabrikası'nda bina edildi. Bunların kurulumları tamamlandıktan sonra 1846 yılında ilk defa istenen nitelikte demir top dökülebildi. Başarılı demir top dökümünün devamını getirmek ve bunu seri üretim düzeyine çıkarabilmek maksadıyla 1846 yılında İngiltere'den yeni fırınlar ithal edildi. Dökülecek demir topların namlularını delmek üzere Tüfekhane için daha önce İngiltere'den getirtilmiş, ancak Tüfekhane-i Âmire'nin âtıl durumu nedeniyle boşta duran 60 beygir gücündeki buharlı makine (*vapur*) Tophane-i Âmire'ye nakledildi. Aynı tarihlerde daha pürüzsüz ve sağlam yapıda tunç toplar elde etmek için uygulanagelen 100 kıyye bakır 10 kıyye kalay karışımı terk edilerek, Avrupa'daki dökümhanelerdeki gibi 100 kıyye bakır ve 35 kıyye ergimiş kalay karışımıyla tunç top dökümüne geçildi. 1846 yılına gelindiğinde Tophane-i Âmire, İngiliz tarzı döküm fırınları, buhar gücüyle çalışan top namlusu delme ve perdahlama makineleriyle tunç top dökümü hususunda gayet modern bir tesis görünümüne kavuştu. Bu tesislerde

1860'ların sonunda Zeytinburnu Top Fabrikası'nda dökülmüş bir demir top (Askerî Müze)

farklı ebatlarda ağızdan dolar yiv-setsiz tunç toplardan ayda ortalama 10 top imal edilebiliyordu.[4]

Demir top dökümüne mahsus fırın ve tezgâhlardan eksik kalan parçalar tamamlanmak üzere 1852 yılında İngiltere'den birtakım alet edevat daha getirtildi. Aynı yıl Belçika'dan demir döküm ve işleme endüstrisinde kullanılmak üzere 2 buharlı makine, 2 büyük döküm fırını ve kok fırınları ithal edildi. Bunlardan sonra Tophane-i Âmire'de *Paixhans* adı verilen yiv-setli demir top döküm kapasitesi yıllık 15-20 parçaya ulaştı.[5] Ancak, bu rakam İngiltere ve Belçika'daki herhangi bir top dökümhanesinin sadece bir aylık *Paixhans* top üretim hasılatıydı. Tophane-i Âmire'de bir yılda dökülen yivli demir top sayısı ordu ve donanmanın kısa sürede teçhizine yetecek düzeyde olmadığından, 1850 yılından itibaren İngiltere ve Belçika'dan *Paixhans* ithaline girişildi. Bu toplara ait mermiler henüz Tophane imalat atölyelerinde üretilemediğinden toplarla birlikte mermileri de ithal edilmek zorunda kalınıyordu.

1853 yılında patlak veren Kırım Harbi sırasında, donanmadaki topların birçoğu namlu iç çeperleri ve dış yüzeylerinin paslı oluşu yüzünden kullanılamaz haldeydi. İşe yarayacak durumdaki toplar ise çoğunlukta çap standardından yoksundu. Bu toplara sahip savaş gemileriyle denizlerde düşmana karşı mücadele edilemeyeceğine kanaat getirilerek İngiltere'den 752 parça yivli demir top satın alınmasına karar verildi. Kısa bir süre sonra bu sayının 1000'e çıkarılması hedeflendiyse de üç yıllık süreçte bunlardan ancak 612 tanesinin ithali gerçekleştirilebildi.[6]

Yine Kırım Harbi esnasında, 1855 yılında Osmanlı ordusunda kullanılmakta olan tunç toplara yiv açarak isabet, darbe gücü ve menzillerini artırmak maksadıyla İngiliz Whitworth firmasına yiv açma makinesi ve top kundağı imali için ahşap doğrama ve planya (düzeltme-şekil verme) tezgâhı sipariş edildi. Gerek ithalat yoluyla Avrupa'dan temin edilen, gerekse küçük ölçekli de olsa Tophane-i Âmire'de dökülen Avrupa tarzı yivli toplara ait top mermilerinin İstanbul'da da imal edilebilmesi için 1860'ta İngiltere'den top mermisi imal eden tezgâh ve aparatları satın alındı. Aynı yıl ve onu takip eden senelerde İngiltere'den getirtilen makine ve tezgâhlar sayesinde Tophane'de namlu çapları 7,6 cm.-22,8

II. Abdülhamid döneminde Top Fabrikası'nın iç görünüşü

cm. arası ve boyları 1,8 m.-3 m. arası demir toplara yiv açılır seviyeye gelindi.

1860-1876 arasında İngiltere'den Armstrong ve Whitworth, Prusya'dan da Krupp marka dövme ve dökme çelikten mamul, kuyruktan ve ağızdan dolar yüzlerce istihkam ve sahra topu alındı. Aynı dönemde İngiltere'den farklı çaplarda torna tezgâhı, planya tezgâhı, matkap tezgâhı ile metal levhalara şekil verici ve dik planya tezgâhları ve bunun yanında yivli top mermisi imalatı için gerekli ekipman ve tezgâhlar da alınmaya devam edildi. Gerçekleştirilen bu teknoloji transferi sayesinde, Tophane-i Âmire'nin yıllık top üretim kapasitesi 300 adede yükseldi.[7] 1870'lerin sonunda, Osmanlı Devleti'nin son kırk yıllık sanayileşme sürecinin teknik ve mekanik açıdan en büyük tedarikçisi konumundaki İngiltere, yerini Almanya'ya bırakacaktı.

TÜFEK İTHALATI VE TÜFEKHANE-İ ÂMİRE'DE MEKANİZE YERLİ ÜRETİM

Avrupa'da 14. yüzyılın başlarında kuşatma savaşlarında kullanılmaya başlanan küçük ateşli silahlar, Osmanlı ordusunda ilk kez 15. yüzyılın ilk yarısında görülür. Ateşli silahların savaşların seyrini değiştirecek düzeyde, yani yaygın ve etkin biçimde kullanımları ise ancak aynı yüzyılın ikinci yarısında mümkün olur. Genellikle savaşlar neticesinde ve tüccar gemileri vasıtasıyla Avrupa üzerinden Osmanlı Devleti'ne giren fitilli ateşleme düzeneğine sahip *kaval* (yivsetsiz) namlulu bu silahlar, Osmanlı ordusunda 18. yüzyılın ortalarına kadar kullanılagelmiştir.

16. yüzyılın sonlarında, fitilli tüfeklere çakmaklı kaval tüfekler de eklendi ve bunlar 17. ve 18. yüzyıl süresince orduda daha da yaygınlaşarak büyük oranda fitilli tüfeklerin yerini aldı. Osmanlı topraklarında bu tüfeklerin üretimi devlete ait silah üretim merkezlerinde (*mîrî kârhaneler*) ve imparatorluk coğrafyasının -başta Rumeli olmak üzere- birçok yerinde açılan şahıslara ait silah atölyelerinde gerçekleştirilmekteydi. Tüfek imalathanelerinin merkezi, diğer manifaktürlerde olduğu gibi, pâyitaht İstanbul'da idi ve *Tüfenghane-i Âmire* olarak adlandırılmaktaydı. 17. yüzyılda Tüfekhane-i Âmire'nin binaları, Balat'ın Haliç'e kıyı olan bölgesinde bulunuyordu.

Bir yeniçerinin 1606 yılına ait hatıralarına bakılırsa, 17. yüzyıl başında şahıslara ait atölyelerde üretilen tüfekler, *mîrî* tüfeklere göre daha kaliteliydi. Yine aynı yeniçerinin ifadelerine göre devlete bağlı işletmelerdeki tüfek ustaları, devletten düzenli olarak maaş aldıkları halde disiplinsiz ve umarsızca hareket ederek tüfek imalatını yok denecek kadar aza indirmişlerdi.[8] Pâyitaht ve diğer Osmanlı şehirlerinde bulunan devlet işletmelerindeki tüfek imalatı Osmanlı ordusunun ihtiyacını karşılayamayacak kadar düşüktü. Bu yüzden, 17. ve 18. yüzyıllarda yerli hususi imalathanelerden ve İngiltere, Hollanda, Fransa ve İspanya gibi ülkelerden de tüfek alımları yapıldı.

Merkezî hükûmet için esas sıkıntı Anadolu, Arap ve Balkan coğrafyasında ateşli silahların devlet kontrolü dışında hızla yayılması ve bunun oluşturduğu

Tophane Fabrikası'nda imal ve tamir edilen toplar

güvenlik tehdidiydi. İstanbul'dan mahallî idarecilere kesin emirler gönderilmesine rağmen, ne kaçak silah ticareti ne de hususi silah atölyelerindeki tüfek imalinin önüne geçilebildi. Hatta öyle ki 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında Anadolu ve özellikle Rumeli'deki pek çok ayân kendi bölgelerindeki tüfek atölyelerinden ve Avrupa'dan büyük miktarlarda hafif ve ağır silah temin edip, bunların kullanımını askerlerine öğretmek için yabancı uzman istihdam eder hale geldi.[9] Bu durum 19. yüzyılın ilk çeyreği sona erene kadar devam edecekti.

II. Mahmud, 1826 yılında kendi iktidarına en büyük engel olarak gördüğü Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırır kaldırmaz her alanda merkezî otoriteyi güçlendirmeye başladı. Ocağın yerine kurulan yeni ordu teşkilatı ile devlet düzeninde kurulmaya çalışılan şiddet tekeli çerçevesinde silah ithalatı ve imalatı hususlarında da merkezî idarenin kontrolü artırıldı. Sultan, kendisi dışında hiçbir merciin birinci elden silah üreticisi ve ithalatçısı olmasına sıcak bakmıyordu. Nitekim pâyitaht ve taşrada teşkil edilen Asâkir-i Mansure birliklerinin teçhizatının merkezden gönderileceğine dair kanunnameye şerh koydurulurken, Rumeli'de tüfek imalatıyla ün kazanmış kazalardaki (Ohri, Prizren, Üsküp, Kalkandelen vs.) tüfekçi ustalarını acilen İstanbul'a göndermelerine dair mahallî idarecilere talimatlar gönderildi.[10]

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışının hemen ertesinde yeni kurulan ordunun tüfek ihtiyacı için dış alım yoluna başvuruldu. O aralar Rum meselesinden dolayı siyasi ilişkilerin askıya alındığı İngiltere ve Fransa hükûmetleri ülkelerinden Osmanlı Devleti'ne silah satışına izin verilmediği için, Belçika ve Avusturya'dan kurşun mermi taneleri atan yivsiz kaval tüfeği (*musket*) satın alındı.[11] İlerleyen yıllarda da İstanbul ve İzmir'deki Frenk tüccarları vasıtasıyla Belçika ve Fransa'dan yoğun bir şekilde silah ithaline devam edildi. Bir yandan da İstanbul'daki tüfek manifaktürünü seri imalat yapar hale getirmek için Avrupa'dan buharlı makine ve tezgâhların ithaline girişildi. Unkapanı'ndaki merkez Tüfekhane, III. Selim'in Avrupa tarzı *musket* ve süngü (*bayonet*) imal edilmesi için silahlı bostancılar kışlalarının bulunduğu Levend Çiftliği'nde İspanyol bir mühendise kurdurduğu, ancak kuruluşundan kısa bir süre sonra ihmal edilerek kaderine terk edilen ve bir daha canlandırılmayan modern silah atölyesi, Selimiye Kışlası dahilinde bulunan küçük tüfekhane ve Tophane-i Âmire içindeki birkaç tezgâh, yeni ordunun ihtiyacını karşılayacak seri imalatı yapabilecek düzeyde değillerdi. Ayrıca bu imalathanelerin fiziki alt yapıları, Avrupa'dan getirtilmesi planlanan buhar makineleri ve tezgâhlarının kurulumu için yetersizdi. Bu yüzden daha geniş alana sahip yeni bir tüfek imalathanesinin inşası gerekiyordu.

Bunun için temas edilen isim, Avrupa'dan silah ve makine temini konusunda Bâbıâli'nin sürekli diyalog halinde olduğu İstanbul'da mukim İngiliz müste'men tüccar Mösyö Blacque oldu. İngiliz tüccar ile, 9 saatte 200-250 adet tüfek namlusu delebilecek kapasitede, biri 50 ve diğeri 10 beygir gücünde buhar makineleri ve burgu tezgâhlarını (*buhar çarhı*) temin etmesi için 1830 yılında anlaşma imzaladı. Blacque, bu alet edevatın kurulacağı binaların inşasına nezaret edecek mühendis ile makinelerin kurulumunu ve işletimini yapacak usta ve ameleleri de makinelerle birlikte İngiltere'den getirecekti. Anlaşma çerçevesinde İstanbul'a gelen iki İngiliz uzman şehrin sahil

Fitilli ve Çakmaklı Tüfekler

Fitilli tüfekler, bir ucu açıkta, diğer ucu tüfek kuyruğunda yer alan falya tavasındaki barutu ateşlemek üzere falya deliğine yerleştirilmiş fitilin ateşlenmesi sonucu yanmış barutun çıkardığı gazın basıncıyla taş veya kurşun misket taneleri fırlatan kısa menzilli tüfeklerdir. Bu tip tüfeklerde fitil, yağmur, nem ve rüzgâr gibi doğa koşullarından olumsuz etkilenip yanmadığından çoğu zaman sorun çıkarıyordu. Alev aldığında atıcının vücut ve yüzünde ciddi yanıklara da sebep olabilen bu tüfekler, yanan fitili özellikle geceleri güçlü bir ışık saçtığından atıcısını açık hedef haline getiriyordu.

Çakmaklı tüfekler, fitilli tüfeklerdeki fitilin yakılması gereğini ortadan kaldırmıştı. Tüfek kullanımını kolaylaştıran bu mekanizmada çakmak taşı çeliğe vurularak kıvılcım çıkarılır, bu kıvılcımla falya barutu ateşlenirdi. O da falya tavasındaki barutu ateşleyerek merminin fırlatılmasını sağlardı.

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı ordusunda kullanılmış çakmaklı tüfekler (Askerî Müze)

kesimlerinde incelemelerde bulunarak Tüfekhane-i Âmire'nin yeri hakkında Bâbıâli'ye iki alternatif sundular. Bunlardan biri Fenerbahçe, diğeri de Yedikule yakınlarındaki Kuşburnu adı verilen çayırdı. Bu arada Balat'taki Tüfekhane'nin de ihmal edilmeyerek gerekli yerlerinin tamir olunması ve Hasköy'deki tüfek imalathanesinin genişletilerek imalata yardımcı olması düşünülmekteydi. Yeni tüfekhanenin nereye inşa edileceği hakkında padişah ve ricalinin üzerinde 1832 yılında karar kıldığı nihai mekân, Dolmabahçe'de bulunan *Karabali Çayırı* -bugünkü İnönü Stadyumu'nun bulunduğu alan- oldu.[12]

Tüfekhane-i Âmire binalarının inşaatı sürerken, buhar makinelerinin monte edileceği mekânın inşa maliyeti hususunda birtakım sorunlar ortaya çıktı. Binaların inşa masraflarına dair 1835'te ayrıntılı ikinci bir keşif yaptırılarak bu konu netliğe kavuşturuldu. Ancak inşaatın beklenenden çok daha sonra tamamlanması, siparişleri 1830 yılında verilerek İstanbul'a getirtilmiş makine ve tezgâhların yeni tüfekhanenin biten kısmında kullanılmadan boşu boşuna bekletilmesine sebep olmuştu. Buhar gücüyle çalışacak tüfek namlusu delme tertibatı, tesisin yapımının tamamlandığı 1838 yılı Kasım ayında hizmete girebildi. Aynı ay içinde Paris'te sefir olarak bulunan Ahmed Fethi Paşa Bâbıâli'ye gönderdiği mektubunda, Fransa'da bir yıl kadar önce 3 beygir gücünde tüfek kundağı imal eder bir hızar makinesi geliştirildiğini, 100.000 frank tutarındaki bu makineden sipariş verildiği takdirde günde 300 tüfek kundağı hazırlanabileceğini haber veriyordu. Bu makinenin ürünü olan kundak numunelerini beğenen Osmanlı yetkilileri sipariş vermekte gecikmedi.[13]

II. Mahmud'un saltanatı sonlarında Tüfekhane-i Âmire'de bir piyade tüfeği 91 kuruşa, bir çift süvari piştovu ise 95 kuruşa imal ediliyordu. 1838 yılına ait verilere göre yıllık üretim miktarı ise 10.000 piyade tüfeği, 3000 çift süvari piştovu ve 3000 karabinadan ibaretti. Tüfekhane-i Âmire'de silahların yanı sıra süngü, mızrak, balta, kazma kürek gibi alet edevat da üretilebiliyordu.[14]

Hevesle başlanan, ancak planlama ve koordinasyondan yoksun sürdürülen sanayileşme hamlelerinin kısa vadede olumlu netice vermesi çok büyük sermaye varlığına, ciddi ve sürekli yatırımlara muhtaçtı. Bu ise dış siyasette Rusya ile yapılan savaşlar ve Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın başkaldırısına harcanan yoğun mesai ve paralar yüzünden mümkün olamadı. Sanayileşme teşebbüslerinin elle tutulur neticeleri ancak 1830'lardan sonra görülmeye başlandı. 1840 yılında Tüfekhane-i Âmire'de tamamen buhar makineleri vasıtasıyla delinerek üretilen piyade tüfeği sayısı 7800 adet, Avrupa'dan getirtilen numune örnek alınarak imal edilen son model yivli-kapsüllü süvari piştovu sayısı 969 çiftti.

İlerleyen birkaç sene piyade tüfeklerinin imali yerinde sayarken, yeni pištovların üretimine ağırlık verildi.

Ancak Avrupa'dan getirtilen buharlı makine ve tezgâhlarla yeniden yapılandırılan Tüfekhane-i Âmire üretimi yivsiz (*adi kaval*) tipi *Osmanlı tüfeği*, bir türlü Fransa, Belçika, İngiltere ve Avusturya'dan getirtilen numuneler kalitesine ulaşamıyordu. Ayrıca maliyeti de ithal tüfeklere oranla daha pahalıydı. Bunların en büyük sebepleri, Tüfekhane'ye demir sağlayan Samako'dan namlu olmaya elverişsiz kaba ve kumlu demir gönderilmesi ile imalat sürecinde namlu delme haricindeki bütün işlemlerin kol gücüyle yürütülmesiydi. Kaliteli demir elde etme sorununu gidermek için 1839-1840 yıllarında, İngiltere ve Belçika'daki demir-çelik fabrikalarına asker-nefer gönderildi ve ayrıca İngiltere ve Belçika'dan namlu imaline mahsus kaliteli demir ithal edildi, fakat istenen netice elde edilemedi.

Avrupa'da taş tertibatlı çakmaklı tüfeklerin kapsül tertibatlı çakmaklı tüfeklere dönüştürülmeye başlanması ve tek atımlı yivli tüfeklerin kaval tüfekler gibi kolay kullanılır hale getirilmesi de Osmanlı idari/askerî erkânını ikileme düşürmekteydi. Tüfekhane'de üretilen adi kaval tüfeklere sahip Osmanlı ordusunun, yeni teknoloji ürünü tüfeklerle donatılmış eğitimli Avrupa orduları karşısında başarılı olması imkânsız gözüküyordu. Bu sebeple Tüfekhane-i Âmire'nin yivli tüfek imal edebilecek ve çakmaklı tüfekleri kapsüllü tüfeklere dönüştürebilecek bir tesis haline getirilmesi gerekiyordu. Neticede, kapsüllü ve yivli tüfek imali teknolojisi Avrupa'da henüz gelişme aşamasında olduğundan beklemekte fayda olacağına kanaat getirildi. Ancak, bu bekleyiş beraberinde belirsizlik ve üretimde durağanlık getirdi. Nihayet 1847'de Belçika'dan kapsüllü ve yivli tüfek imali için gerekli makine, tezgâh ve sair edevatın satın alınmasına karar verildi. Bunun yanında Tüfekhane çalışanlarına ithali düşünülen makine ve tezgâhların kullanımını öğretmek üzere Belçika'dan 10 tüfek ustası da getirtilecekti. Kapsüllü ve yivli tüfek imal makinelerinin konulacakları yeni tüfekhane binaları, 1838'de faaliyete geçen *tüfekhane vapurlarına* nazaran, Dolmabahçe Sarayı'na daha yakın bir alana inşa edildi. Belçika'dan makine alımları da 1850'lerin sonuna kadar devam etti.[15]

Yiv-setli Piyade Tüfeğinin Ortaya Çıkışı

Kaval tüfeklere nazaran uzun menzilli ve isabet yüzdeleri yüksek olduğundan daha çok avcılar tarafından tercih edilen yivli *(şeşhaneli)* tüfekler, 1800'lerin başından itibaren ordularca istihkam ve metrislerde yaygın olarak kullanılmaya başlamıştı. Ancak yavaş doldurulmaları sebebiyle piyade birlikleri tarafından pek tercih edilmiyorlardı. Fransız Yüzbaşı *Henri-Gustave Delvigne*, 1826 yılında, yivli tüfekleri adi piyade tüfekleri (*kaval*) gibi kolay ve hızlı doldurabilecek bir hale getirdi. Tüfeğin namlusuna barut doldurulduktan sonra bilye şeklindeki mermi, harbi adı verilen demir çubuk ile tüfeğin namlu iç çapından daha dar olan mermi yatağına itiliyordu. Tüfek ateşlendiğinde mermi namludaki yivlere tutunarak ivme kazanıyor ve bu sayede daha uzaktaki hedefler de etkin bir şekilde vurulabiliyordu. Ateşleme mekanizması taşlı çakmaklı bu tüfekler, 1840 yılından itibaren kapsül mekanizmalı çakmaklı tüfeklere dönüştürüldü. Misket mermiler kâğıt ya da ahşap tabanlı kapsüllere oturtularak kullanılmaya başlandı. *Kaval* tüfekler de kapsüllü mermileri kullanacak şekilde yeniden tasarlandı. Fransa ordusundaki piyade birliklerinde 1842'den itibaren yivli tüfek kullanımı yaygın hale getirildi. 1847 yılında ise, yine Fransız ordusu mensuplarından *Yüzbaşı Claude Etienne Minié*, ateşlendiği vakit tüfek namlusundaki yivleri tutacak yapıda namlu içinde şişen bir mermi geliştirdi. Minié, bu tür mermiyle atışı daha pratik hale getirmek maksadıyla çalışmalarına devam etti ve yeni bir yivli tüfek tipi geliştirdi. Bütün Fransa piyade birlikleri bu tüfeklerle donatıldı. Milli şeşhanelerle dakikada iki kez ateş edilebilirken, sıradan kaval tüfeklerle dakikada üç kez ateş edilebiliyordu. Ancak milli şeşhaneler, menzil ve isabet yüzdesinin fazlalığıyla aradaki bu bir atımlık farkı rahatlıkla kapatabiliyordu. İngiliz ordusunda ise 1690 yılından 1840 yılına kadar standart piyade tüfeği olarak *Brown Bess* tüfeği kullanılmış, 1840 yılında çakmaklı kaval tüfekler kapsüllü hale getirilmeye başlanmıştı. Yivli tüfek teknolojilerinde Fransa ile girilen rekabet neticesinde 1853 yılında döneminin en etkin silahı olan ağızdan dolar yivli *Enfield* tüfeği geliştirildi.

Kırım Harbi arefesinde; Tüfekhane imalatının tam rayına oturacağı sanılırken, artık Dolmabahçe Sarayı'nın müştemilatı kadar geniş bir alana yayılmış Tüfekhane-i Âmire'nin büyük bir kısmının Istabl-ı Âmire'ye terk edilmesi gündeme geldi. Tüfekhane-i Âmire binaları, her geçen gün sayıları artan geniş hacimli makinelere yetmez hale gelmiş; askerî ağır sanayiinin Zeytinburnu fabrikalar sahasına kaydırılması gerektiği kanaati hakim olmaya başlamıştı. Ancak Kırım Harbi patlak verince bu tasarı ileri bir tarihe ertelendi. Savaşın sona ermesiyle bu taşınma planı uygulandı ve Tüfekhane'deki buharlı makine ve tezgâhlar, Zeytinburnu fabrikalar sahasında inşasına başlanan yeni tüfekhaneye taşınmaya başlandı. Dolmabahçe'deki Tüfekhane'nin son kalıntıları ise yerine saray tiyatrosunun 1858'de inşasına başlanması ile birlikte -ki bu Zeytinburnu'ndaki Tüfekhane-i Âmire'nin hizmete girişiyle hemen hemen aynı tarihlerdedir- yıkıldı.[16]

Dolmabahçe Tüfekhanesi bünyesindeki demir döküm fırınlarında tüfek namlusu olacak nitelikte kaliteli demir üretimi bir türlü gerçekleştirilememişti. Yeni tüfekhane, Avrupa'dan getirtilen son model demir döküm fırınlarında Samako ve Büyükada'dan gelen demir cevherinden kaliteli tüfek demirinin üretilebildiği *Zeytinburnu Demir Fabrikası*'nın içinde yer alıyordu. II. Mahmud döneminde Barutçubaşı Ohannes tarafından kurulması teklif edilen bu demir fabrikası, ancak oğlu Sultan Abdülmecid'in saltanatı sırasında hayata geçirilmişti. Zeytinburnu'nun, silah fabrikaların hepsini bünyesinde barındıracak bütünleşmiş bir tesis haline getirilmek istenmesi de bu yüzdendi. Yeni tüfekhane faaliyete geçtiği zaman bir yanda tüfek namlusu delinip buna yiv açılırken, hemen yakınındaki marangozhanede tüfeğin kundağı hazırlanacak, diğer bir tezgâhta da gerekli montaj işlemleri yapılarak kısa sürede çok sayıda tüfek imali mümkün olabilecekti.

Bu hedeflerle Zeytinburnu'nda inşa olunan tüfekhaneye 1850'lerin sonuna kadar Belçika ve İngiltere'den kapsüllü kaval ve yivli tüfek imal eder makine ve tezgâhlar getirtilmeye devam etti. İthal edilen makine ve tezgâhlarla günden güne gelişen ve genişleyen Tüfekhane-i Âmire'de 1861 yılında *Delvigne* usulü ve İngiltere'de geliştirilmiş 1853 model ağızdan dolar yivli *Enfield* tipi tüfeklerden ayda 500 parça üretilebiliyor, ayrıca 3000 kapsüllü kaval tüfek de yivliye dönüştürülebiliyordu.[17]

1860'ların ortalarında Prusya, İtalya, İsveç, Belçika, İngiltere ve Fransa gibi önde gelen silah teknolojisi üreticileri yivli tüfeklerin ağızdan doldurulmasının yarattığı zorluklara çözüm üretmek için birtakım çalışmalar yürüttüler. Nihayet geliştirilen bir teknik sayesinde cephaneyi mermi yatağına kuyruktan sürüp iğneli mekanizma ile ateşleme sistemi bulundu. Bu sayede *Enfield* ve *Chassepot* model ağızdan dolar yivli tüfekler kuyruktan dolar iğneli tüfeklere dönüştürülerek dakikadaki isabetli atış sayıları ve menzilleri daha da artırıldı. Osmanlı idaresi de, bu gelişmeler ile eş zamanlı olarak, elindeki tüfeklerin iğneliye dönüştürülmesi için 1867 yılında Belçika ve İngiltere'den *Snider* sistemi iğneli kuyruk takımlarının yanı sıra yivli kaval tüfekleri iğneliye dönüştürecek tezgâhlar getirtti. Aynı yıl İngiltere ve Amerika'dan

1864 model Amerikan Springfield tüfeği (Askerî Müze)

satın alınan tüfek kundağı imal makineleri sayesinde Zeytinburnu Silah Fabrikası'nda yılda 25.000 parça tüfek kundağı üretilir seviyeye gelindi.[18]

İki sene sonra ise, Washington'daki Osmanlı Sefareti'nden İstanbul'a gelen bir raporda, iğneli tüfek mekanizmasının Avrupalı emsallerinden daha kaliteli ve ucuzunun Amerika'da geliştirilen *Springfield* adı verilen tüfek fabrikasında olduğu bildirildi. Mekanizmasının *interchangeable* yapıya sahip olması, yani tüfeğin iğneli mekanizması dışındaki bir yerinde arıza meydana geldiğinde kuyruk mekanizmasının hemen sökülüp başka bir tüfeğe monte edilebilmesi, dikkat çekiciydi. Hiç vakit kaybetmeksizin aynı yıl Amerika'dan *Springfield* kuyruk takımları ve bunları monte etmeye mahsus makineler ithal edildi. Amerika ve İngiltere'den satın alınan ağızdan dolar Enfield ve Springfield tüfeklerinin kuyruktan dolma Snider modeline çevrilmesi, önce İstanbul'da Belçikalı silah ustası Tilkin Tasset'e havale edilmişse de, ardından Zeytinburnu Silah Fabrikası'nda yapılmaya başlandı. Yiv-setli tüfekleri dışarıdan satın alarak sonra bunları ülke içinde iğneli sisteme çevirmek, Rusya da dahil birçok Avrupa devletinde görülen yaygın bir uygulamaydı. Çünkü bu sayede devlet harcamalarında tasarruf edilirken yerli sanayinin gelişmesine de ivme kazandırılmış oluyordu. Sultan Abdülaziz'in 1872'de verdiği talimatla, Osmanlı ordusunca kullanılmakta olan 200.000 parça ağızdan dolar yivli tüfeğin iğneliye dönüştürülmesi işlemine başlandı. İngiltere, Belçika ve tüfek teknolojisinde giderek öne çıkan ABD'den getirtilen makine ve tezgâhlar sayesinde 1872 yılında Zeytinburnu Silah Fabrikası'nda günde 300 adet ağızdan dolar yivli tüfek iğneli tüfeğe dönüştürülebilir hale geldi. Ertesi yıl Amerika'dan getirtilen makine ve alet edevat sayesinde günde 200 parça *Springfield* iğneli tüfek imal edilmeye başlandı. Yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı ordusu için Fransa, İngiltere ve Belçika'dan ithal edilen 450.000 şeşhane tüfeğinden yaklaşık %70'i bu şekilde iğneli sisteme çevrilecekti.[19]

Artan silah ihtiyacına mukabil yine Sultan Abdülaziz döneminde Amerika'dan sipariş edilen ve bir kısmı İstanbul'a Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının ardından ulaşan Martini-Henry (*Peobody-Martini*) tüfeklerinin sayısı ise 600.000 civarındaydı. Henry'nin düzgün namlusu ile Martini'nin modern kapak sisteminin birleşmesi sonucu ortaya çıkan bu modern silah, 1880'lerin ikinci yarısından sonra Alman yapımı Mauser (*Mavzer*) tüfeklerinin Osmanlı piyasasına büyük oranda hakim olmasıyla ikinci sıraya düşecekti. Bununla beraber, Dünya Savaşı'na kadar hem Osmanlı askerinin hem de pek çok yerdeki mahallî direnişçiler ve eşkıya gruplarının başlıca silahı Martini-Henry tüfeği olmaya devam etti. Martini'nin uzun menzili ve hızlı fişek atar merkezî ateşlemeli (*centerfire*) yapısı, 93 Harbi'nde Rus kuvvetlerinin elindeki *Krinka* ve *Berdan* tüfeklerine karşı Osmanlı ordusuna ateş gücü üstünlüğünü sağlarken, süvari için

Zeytinburnu Silah Fabrikası'nda imal edilmiş Snider tipi iğneli tüfek (Askerî Müze)

Snider Tüfeği. Bu tüfek, .577 kalibre, M1853 ağızdan dolma Enfield yiv-setli tüfeğin 1866 senesinde mucit Jacob Snider tarafından icat edilen kapaklı kuyruktan doldurma mekanizma ile tadil edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Snider tüfeği bir geçiş süreci silahıydı ve Rus Krenkası ile Fransız Tabatiere tüfekleri gibi benzer muaddel (rekonfigüre) silahlarla aynı kusurları paylaşıyordu. Mekanizmanın gaz kaçağı yapmasıyla isabet oranı düşüyor ve kurşunun menzili bu yüzden azalıyordu. 93 Harbi'nde bile, daha çok stratejik mevkide olmayan birliklere dağıtılan bu tüfekler 19. yüzyılın sonlarında giderek düşen miktarlarda kullanılır oldu.

ithal edilen Amerikan yapımı seri ateşli *Winchester* karabinalar da hafif silahlardaki ateş gücünü artırdı. Martini-Henry, Almanya'nın Osmanlı silah ithalatında bir numaralı ülke konumuna yükselmesinden sonra da ordu envanterindeki sayı üstünlüğünü korudu. Bunda silahın uzun menzili, sağlamlığı ve kolay kullanımının yanı sıra, kabaca 1865-80 arası dönemde Amerika'dan kısmen de olsa bu silah teknolojisinin transfer edilebilmiş olması etkili olmuştu.

Osmanlı bürokratlarının *savaşın ruhu mesabesinde* gördükleri tüfek fişeklerinin yurt içinde üretilmesi için teknoloji transferi de yine Amerikan firmaları olan *Winchester* ve *Union Metallic Cartridge* şirketleri aracılığı ile gerçekleştirildi. Ancak hiç sonu gelmeyen "acil durum" şartları, mali imkânsızlıklar ve yeterli kalifiye elamanın olmaması gibi sebepler ancak sınırlı bir yerli üretime müsaade etti. Buna rağmen tüfeklerin kuyruktan dolar şekle getirilmesi ve metal kovanın mermiyi daha hızlı ateşleyen ve namluda sıkışıp kalmasını önleyen yapısı, 19. yüzyılın hafif silah teknolojisindeki en önemli gelişmeler olarak Osmanlı askerî sanayiine başarı ile adapte edildi.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ TOP VE TÜFEK İTHALATI

Hafif ateşli silahlardan farklı olarak, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı ordusunun ağır silah ihtiyacı büyük oranda ithalat yoluyla tedarik edilmiştir. Essen merkezli Alman *Krupp* firmasından Sultan Abdülaziz döneminde başlayan alımlar, Alman askerî danışmanların orduyu yeniden yapılandırdığı II. Abdülhamid devrinde de artarak devam etti. Rusya, Çin ve Japonya gibi ülkelere benzer olarak Krupp'tan yapılan bu satın almalar çerçevesinde, daha çok 7,5 ve 8,7 cm.'lik sahra topları, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının tahkimatında kullanılan büyük çaplı kıyı muhafaza topları ile farklı çaplarda dağ (*cebel*) topu ve dağ havanları şirketin Türkiye temsilcisi Huber vasıtasıyla satın alındı. Krupp Fabrikası'nın tarihî arşivindeki bilgilerden yola çıkılarak hazırlanan bir tabloya göre, 1861-1912 arasında toplamda 4500 civarı top ithal edilmiş ve bunlardan 1200 civarı Goltz Paşa'nın görev yaptığı yıllar olan 1883-1895 yılları arasında sipariş verilmişti.[20] Krupp topları ile birlikte "zamanının en mükemmel, sade ve dayanıklı" tüfeği olan *Mauser*lerin ve bunun yanında barut ve hartuç gibi mühimmatın "bir an önce" tedarik edilmesi gerektiğine dair von der Goltz'un verdiği raporlar, Osmanlı silah siparişlerinin artışında şüphesiz etkili olmuştu.[21]

Aynı dönemde yerli top üretiminde ise, kuşatma muharebelerinden siper savaşlarına doğru yaşanan dönüşüme uyumlu olarak, ağırlık daha çok küçük çapa verilmiş gözükmektedir. Almanya'dan yapılan kısmî teknoloji transferiyle 7.5 ve 8.7 cm.'lik sahra ve dağ topları, 12 cm.'lik sahra obüsleri ve sayıca az da olsa 15 cm.'lik kale muhasara topları Tophane tesislerinde üretilmekteydi. Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın Sultan'a verdiği bilgiye göre, 1892-1899 arasında toplamda 187 adet cebel ve mantel tipi hareketli seyyar top imal edilmişti. Bunlardan daha büyük çapta seri ateşli toplar ve muhasara toplarının imali için ise çelik fırın, hidrolik aleti,

M1866 Winchester Karabinası. Amerikalı silah tasarım dehası Oliver Winchester tarafından imal edilen .44 (11.3 mm.) çapındaki bu silah dünyanın ilk seri ateşli tüfeğiydi. Ancak kısa namlusundan dolayı piyade tüfeğinden ziyade süvari karabinası olmaya daha elverişliydi. Osmanlı ordusu Martini Henry siparişleriyle birlikte az sayıda bu silahlardan sipariş etmişti. Avrupalı savaş muhabirlerinin 93 Harbi'ndeki abartılı haberleri neticesinde Winchester etkisinin çok üzerinde bir üne kavuşacaktı.

hadde silindirleri ve diğer bazı tamamlayıcı aksama ihtiyaç duyulmaktaydı.[22]

Abdülhamid döneminde toplamda ne kadar top üretildiği, döneme ait resmî kayıtların eksik olması sebebiyle kesin olarak bilinemiyorsa da, elde mevcut yazışmalara bakıldığında birkaç gün içerisinde 7.5 veya 8.7 cm.'lik dağ ya da sahra toplarından birinin üretilebildiği görülebilmektedir. Osmanlı idarecileri, 1897 Yunan Savaşı'nda sahra ve obüs toplarının galibiyetteki etkisini açık bir şekilde gördüklerinden üretime aralıksız devam etmeye çalışmışlar; ancak yine de top ihtiyacını, Almanya'daki kontrol komisyonu üyesi Mehmed Sabit'in ifadesiyle *mevcudunun en mükemmeli* olan son model Krupp toplarını ithal ederek çözmeye çalışmışlardır. Bu süreçte özellikle Balkan devletleri ile devam eden silahlanma yarışı, başta Bulgaristan olmak üzere Balkan devletlerinin ve Osmanlı Devleti'nin siparişlerini artırırken, Krupp firmasının içine düştüğü mali krizi aşmasında büyük bir rol oynamıştır.

Tophane Fabrikası'nda toplar dışında, bunlara ait fünye, bakır ve ipek nişangâh, manivela, hartuç, muhtelif küçük çap top edevatı ve cephane arabası gibi tamamlayıcı aksam ve yedek parçalar da imal edilmekteydi. Bunlara ilaveten Krupp Fabrikası'ndan satın alınan topların tamiri ve ateş menzilinin değişmesiyle yeniden hesaplanması gereken nişangâh ayarlamaları da 1890'ların ortalarından itibaren burada yoğun olarak yapılabilir hale geldi. Nişangâh ayarı, topun etkili kullanılabilmesi için hayati derecede önemliydi. 1895 gibi geç bir tarihte sahra toplarının nişangâhlarındaki mesafe ayarlamalarında görülen hataların giderilmesi için Almanya'dan teknisyen getirtilmesi ya da nişangâhların Essen'daki Krupp Fabrikası'na gönderilmesi ihtiyacı doğmuş ve bu süre zarfında toplar kullanım dışı kalmıştı.

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı ordusunun envanterine giren tüfekler, tek bir ülkeye bağımlı kalmadan, Batılı silah üreticilerinden en yeni olanı almak (*take the best from the west*) hedefine dayalı olarak, çeşitlilik arz eder. İngiliz veya Amerikan yapımı Martini, Winchester, Remington, Enfield, Springfield ve Avusturya-Macaristan yapımı Mannlicher gibi markaları içine alan geniş yelpaze, cepheye mühimmat nakliyesinde olduğu gibi askerin standart bir piyade tüfeği kullanımında uzmanlaşmasında da zorluklar çıkarmıştır. Kitle ordularıyla yürütülen 19. ve 20. yüzyıllardaki savaşların standart silah, tektip talim ve mühimmatın cepheye hızla ikmali gibi prensiplere dayandığı düşünüldüğünde, Osmanlı ordusunun bu teçhizat yapısı ile muharebe etkinliğinin düşük kalması anlaşılırdır. Ancak 19. yüzyılın son senelerine doğru *Mauser* tüfeğinin Osmanlı ordusunda mevcut silahların en az yarısını oluşturması ile beraber, teçhizat standardizasyonunda belirli bir ilerleme sağlanacaktır.

II. Abdülhamid döneminde orduyu yeniden yapılandırma görevi üstlenen Alman askerî heyet üyelerinin Sultan'a sundukları reform tasarılarında, silah ve mühimmatın tektipleştirilmesi ile askerin etkili ve seri atar silahlarla donatılması için gereken siparişlerin acil bir şekilde verilmesi sıklıkla vurgulanmaktaydı. Başta Bulgarlar olmak üzere Balkan devletlerinin son model bir silah aldığı ya da Rusya'nın yoğun bir savaş hazırlığı içerisinde olduğu haberleri, bu taleplere gerekçe olarak gösteriliyordu.[23] Alman Mauser, Loewe ve Krupp firmalarına yüklü miktarda hafif ve ağır ateşli silah ve mühimmat siparişleri bu şekilde verildi.

1892 yılına ait bir raporda, Osmanlı ordusundaki 500.000 muvazzaf askere yetecek kadar Mauser'in varlığından bahsedilmektedir.[24] Bu rakam yüzyılın sonunda 1 milyonu aşacaktır. Büyüyen ordunun tüfek, kurşun ve top gibi cephane ihtiyacını yerli sanayiden kısa sürede temin etmek mümkün olmadığından ihtiyaç duyulan silah ve mühimmat yine Alman firmalarından ithal edilerek halledilmeye çalışılmıştır. Alman silah firmalarından yapılan bu alımlar içinde *Deutsche Bank*'tan alınan kredilerin önemi büyüktür. Yeni silahların finansmanında, eski top ve tüfeklerin satılması ile elde edilen gelirin de kullanıldığı görülür. Orduyu eski model Snider ve diğer tüfekler ile kullanıma uygun olmayan eski toplardan arındırmanın da bir yolu olarak görülen bu satışlar sırasında, eski silahların eşkıyanın ya da muhalif mahallî grupların eline geçmemesi için azami gayret gösteriliyordu.[25]

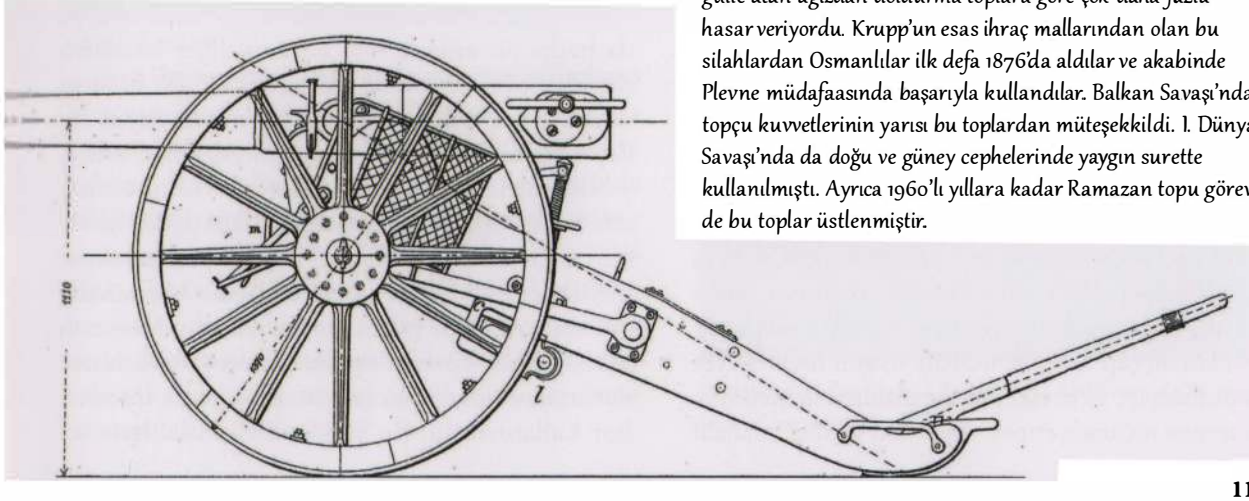
Silah alımlarında kullanılan bir diğer finansman aracı ise *Tesisat-ı İane-i Askerî Akçesi* adıyla oluşturulan fon idi. 1894 yılında tesis edilen *Teçhizat-ı Askeriyye Nezareti*'nin hazırladığı *Tesisat-ı İane-i Askerî Talimatnamesi*'nde, halktan toplanacak yardımın *muhafaza-i vatan ve devlet uğruna* kullanılacağı ifade ediliyor ve Müslüman erkek nüfus 5-200 kuruş arası bu "zorunlu yardım"la mükellef tutuluyordu. Elbette bu rakamdan yüksek yardımlara da kapı kapatılmamıştı. Askerlikten muaf tutulma imtiyazına sahip İstanbul ahalisi ve hatta gayrimüslimler de bu yardıma iştirak etmeye mecbur tutulmuştu. Toplanan paralar taşradaki komisyonlar vasıtasıyla 5000 kuruşu geçmeden Bank-ı Osmani şubeleri ya da posta yoluyla merkeze gönderilecekti. Talimatnamede, *bir akçenin dahi her ne lüzum olur ise olsun padişahın iradesi olmaksızın* kullanılamayacağının da altı çizilmişti. Mübayaat Komisyonu'nun Mart 1897 yılına ait bir pusulasında o tarihe kadar toplanan paranın 300.000 lira civarında olduğu, Romanya ve Rusya'dan alınan topçu ve süvari hayvanlarıyla ithal edilen Mauser fişeklerinin taksit ödemesinin 30.000 liralık kısmının bu fondan karşılandığı ve geri kalan paranın bankada bekletildiği ifade edilmektedir.[26]

Zorluklarla alınan bu tüfeklerin bakımı, tamiri ve depolanmasında yaşanan problemler bitmek

Mantelli Toplar

Mantelli **olarak adlandırılan toplar, yeni ve çok güçlendirilmiş daha yanıcı barutlara karşı dayanıklı olmaları için, namlusunun kıç kısmına bir veya iki kat ekstra çelik katman sarılmış ve böylelikle namludaki et kalınlığı artırılmış toplardır. Bu ekstra çelik katmanları namluya sanki "manto" gibi giydirildiği için, Almancada palto ve asker kaputu için kullanılan "Mantel" kelimesi topların adında kendine yer bulmuştur.**

Krupp C73, 8.7 cm. çapında mantelli çelik sahra topudur. 1866 senesinde üretilen ilk modelleri Prusya (ve sonra Alman İmparatorluğu) ordusuna 1870-71 Fransa Savaşı'ndaki zaferi getirdi. Kuyruktan dolar olması sebebiyle ağızdan dolmalara göre çok daha hızlıydı, mantelli çelik namlusu sayesinde daha büyük hartuç kabul edip daha uzun menzile ateş edebiliyor ve kullandığı tapalı humbara mermisiyle som gülle atan ağızdan doldurma toplara göre çok daha fazla hasar veriyordu. Krupp'un esas ihraç mallarından olan bu silahlardan Osmanlılar ilk defa 1876'da aldılar ve akabinde Plevne müdafaasında başarıyla kullandılar. Balkan Savaşı'nda topçu kuvvetlerinin yarısı bu toplardan müteşekkildi. I. Dünya Savaşı'nda da doğu ve güney cephelerinde yaygın surette kullanılmıştı. Ayrıca 1960'lı yıllara kadar Ramazan topu görevini de bu toplar üstlenmiştir.

Halıcıoğlu'ndaki Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un II. Abdülhamid dönemindeki hali (Bugünkü Halıcıoğlu Askerlik Şubesi)

bilmiyordu. Ömrü dolmadan bozulan silahların tamir edilerek tekrar kullanıma sokulabilmesi için, Tophane'den 10 sanayi zâbitini ordu merkezlerindeki birliklere göndererek oradaki tamirhanelerde çalışacak ustalara eğitim verdirmek akla gelen ilk çare oldu. Mahallî tüfekçi ustalarının nöbetleşe olarak İstanbul'a çağrılarak tüfek tamiri ve temizlenmesini burada öğrenmeleri ise ikinci yol olarak düşünülmüştü.[27] Fakat mevcut tüfekçi ustalarının yetersizliği ve bu sürecin sistematik bir şekilde işleyememesi, Tophane dışında Mauser tüfeği tamirini imkânsız kıldı. Siyasi irade, merkez ve taşradaki birliklerde mevcut usta eksikliğini gidermek için, geleneksel olarak Rumeli'de Kalkandelen, Manastır ve İran sınırında Süleymaniye gibi bölgelerde tüfekçilikle uğraşan esnaftan yararlanmayı planladı. Ancak, bu proje de büyük ölçüde hayata geçirilemedi. Daha yaygın uygulama, bu bölgelerdeki imalatta, *devlet eslihası* olarak görülen Martini-Henry ve Mauser gibi küçük çap tüfek ve bunlara uygun fişeklere yer verdirilmeyip, av ve eski şeşhane silahlarının üretim ve ticaretine müsaade etmek oldu.[28] Bu şekilde, mahallî sanayinin gelişmesine mâni olunmadan merkezî silah tekelinin sağlanabileceği düşünülmüşse de, siyasi iradenin yetersiz kontrol mekanizması yüzünden, 20. yüzyılın ilk çeyreği gibi geç bir tarihte bile söz konusu bu yerlerdeki Martini tüfek ve fişek imalatı devam etmekteydi.

İthal edilen yeni silahların muhafazası için her ordu merkezinde bir silah deposu inşası zorunlu tutulmuştu, ancak bu binaların inşası da çoğu yerde gerçekleştirilemedi. Daha çok camilerin ya da başka bir amaçla inşa edilmiş diğer binaların depolaştırılması yoluna gidildi. Fakat söz konusu mekânların büyük bir kısmı rutubetliydi ve depo olarak kullanılmaya uygun değildi. Dahası, yeterli amele ve taşıma aracının mevcut olmaması sebebiyle, sevkiyat sonrası mühimmat açıkta ya da tam tabiriyle "orada burada" bekletiliyor ve yüksek meblağlara mal olan askerî malzeme kısa sürede kullanılamaz hale gelebiliyordu. Alman danışman Yüzbaşı Kamphövener'e göre, zâbitler yeni silahların durumunu kontrol etmezken, askerler de tüfekleri hor kullanıyordu. Bu yüzdendir ki silahların içi

Mauser Fabrikası'nda Osmanlı Muayene Komisyonu Reisi Mirliva Şakir Paşa, sağında Fabrika Direktörü Gronski, solunda Mauser

Komisyon Fen Memuru Erkân-ı Harb Kaimmakamı (kurmay yarbay) Mahmud Şevket (sonranın Harbiye Nazırı), Fabrika'nın ustabaşısı ile birlikte

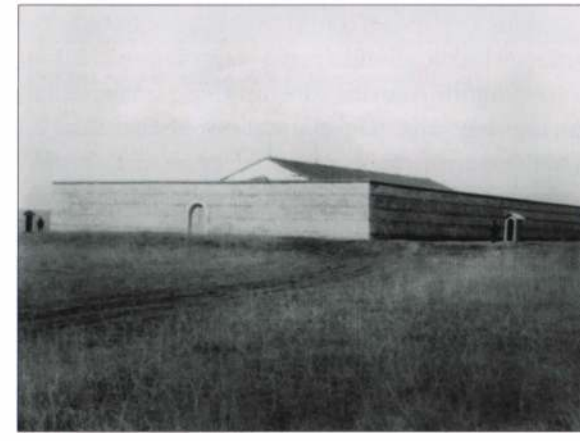
paslanıyor, nişangâh ve arpacıkları bozuluyordu.[29] Taşra bir yana, İstanbul'da Gülhane ile birlikte ana silah depolarından biri olan Maçka Silahhanesi'nde bile amele yetersizliği yüzünden taşradan "başıbozuk" kişiler getirtilmiş, fakat 1890'ların başlarında bodrum katındaki kirli bezlerin (*paçavra*) ateş almasıyla çıkan yangından sonra bu uygulamadan vazgeçilmişti.[30]

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE TÜFEK VE MÜHİMMAT ÜRETİMİ

II. Abdülhamid döneminde de, II. Mahmud ve haleflerinin saltanatında olduğu gibi, top ve tüfeklerin yanı sıra barut, fişek ve mühimmatın kısmen de olsa yurt içinde üretilmesine gayret edildi. Birinci Dünya Savaşı'nın ilanına kadar silah ithalatında Almanya'nın yanına Fransa ve donanmada İngiltere ile az da olsa İtalya katılırken, yerli silah sanayi kurma teşebbüsleri de sürdürüldü.

Yerli üretimin güçlendirilmesine yönelik Tophane Meclisi ve Teçhizat-ı Askeriyye Nezareti'nin Sultan'a sundukları talepler, mali imkânların aşılması ve kalifiye personelin tedarik edilmesi noktalarında düğümleniyordu. Yerli askerî sanayideki Osmanlı başarısızlığının ilk sebeplerinden biri, hep söylendiği gibi, finansman problemleriydi. Vadeli borçlar, kredilere ödenen komisyonlar ve Rusya'ya ödenen savaş tazminatı dışarıda tutulduğunda bütçenin yaklaşık olarak yarısından az bir kısmı savunma harcamalarına ayrılıyordu.[31]

Daha büyük ve kronikleşmiş ikinci problem ise kalifiye eleman eksikliğiydi. Askerî fabrikalarda yapılan teftişler neticesinde hazırlanan raporlarda, yeterli amele ve vasıflı eleman eksikliği mali sorunlardan daha fazla yer bulmaktaydı. Dönemin diğer devlet personeli gibi askerî fabrikalarda çalışan işçi ücretlerinin de düzenli bir şekilde ödenememesi sıkıntı oluşturuyordu. Osmanlı-Yunan Savaşı'nın yaşandığı 1897 senesinde Tophane Tüfekhanesi'nde yapılan bir teftişte, fabrikadaki kısımlar arası tezgâh ve işçi oranı dengesizliği sebebiyle günde 4 adet tüfekten fazlasının üretilemediği görülmüştü. Aletlerin muntazaman yerleştirilmesi, ustaların gayrete getirilmesi, ihtiyaç duyulan işçilerin sağlanması ve asıl

Bakırköy'deki Baruthane-i Âmire'nin II. Abdülhamid döneminde inşa edilen yeni mahzen binası

M1893 Mauser piyade tüfeği, 8 mm. (7.65) çapında şarjörlü, seri ateşli piyade tüfeğidir. Dumansız barut sayesinde uzun menzilden isabetli atış yapma kabiliyetini haizdir. Resimde, Alman Mauseri ile her yönden aynı özelliklere sahip Türk Mauseri görülebilmektedir. Yapılan teknoloji transferiyle Osmanlı fabrikalarında az sayıda da olsa bu silahtan üretilmeye başlanmış, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra ise Kırıkkale Silah Fabrikası'nda 1938 senesinden itibaren T38 ismiyle seri üretim olarak imal edilmiş ve 1985 yılına kadar Türk Silahlı Kuvvetleri envanterinde kalmıştır.

Martini Henry tüfeği, az sayıda büyük boylu ve sağlam parçalardan oluşması sebebiyle dayanıklılığı yüksek, bakımı ve kullanımı kolay bir silahtır. Bu basitliği sayesinde Osmanlı Tophanesi'nde nispeten önemli miktarlarda üretimi yapılabilmiştir.

üretim programında yer almayan başka işlerin "araya alınmaması" gibi öneriler de müfettişin raporunda yer bulmuştu.[32]

Kalifiye iş gücü ve finansman tedarikinde yaşanan güçlüklere rağmen, Tophane Müşiriyeti'ne bağlı olan Zeytinburnu fabrikalar kompleksi, Bakırköy Baruthanesi, Tophane'deki Top Fabrikası ve Haliç'teki Kırkağaç Fişek Fabrikası'nın bu yıllarda üretime devam ettiği görülür. Dönemin Tüfekhane-i Âmire kayıtları, özellikle 1880'li yıllarda bazen günlük bazen de birkaç günlük imalat süreci sonunda 20-40 arası süngülü Martini tüfeğinin ve zaman zaman bu sayıdan daha fazlasının tamir edilebildiğini göstermektedir. Snider usulüne çevrilmiş süngülü ve kasaturalı Springfield ve Enfield tüfekleri ile Winchester, Viyana tipi Dragon ve ganimet olarak ele geçirilen Yunan Gra tüfekleri ile muhtelif çap ve cinsteki revolverler de bu yıllarda tamir edilebilen silahlar arasındadır. Bunlara, 1890'lı yılların başından itibaren Almanya'dan üretim tezgâhlarının ithal edilmesiyle, Mauser tüfeği ile parçalarının imali ve tamiratı eklenecektir. Mauser ve Martini'nin namlu, kundak, iğne, yay, arpacık, nişangâh, mil ve diğer bazı aksamları, kontrat yapılan silah firmalarından satın alınan makineler ve yine bu firmaların gönderdikleri uzmanlar vasıtasıyla imal de edilebilmiştir. Ancak, tüfeklerin bir bütün olarak imalatı, devam eden süreçte yetersiz kaldığından ve ithalata nispetle yerli imalat en azından kısa ve orta vadede daha pahalı ve

M1871 Martini Henry piyade tüfeği, .577 kalibre uzun menzilli yivli kuyruktan dolar piyade tüfeğidir. 1890'larda Mavzer tüfeğine geçilmesinden sonra cephane uyuşmazlığı olmaması amacıyla 8 mm.'lik (7.65 mm.) Mavzer fişeği atacak surette tadil edilen Martini tüfekleri, Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar kullanılmaya devam etmiştir. Azami menzili 1500 metre, en etkili menzili 800 metredir. İngiliz İmparatorluğu'nda kullanılan Martinilere iğne biçiminde süngü takılabilirken, Osmanlı Martinilerinde bıçak biçiminde kasatura kullanılıyordu.

yavaş olarak gerçekleştirilebildiğinden, Zeytinburnu kompleksinde silahın kendisinin üretilmesinden çok, tüfek aksamı ve kasatura, harbî, şarjör, manivela, tetik gibi yedek parça ve tamamlayıcı aksamın imalatına ağırlık verilmiş ve iş gücü mevcut silahların bakım ve tamirine yönlendirilmiştir. Ayrıca 4 ve 6 funtluk (1.8 ve 2.7 kg.) çemberli Krupp toplarının dane ve şarapneli, dağ topları için kundak ve şeşhane güllesi, top namlusu ve özellikle 7.5 ve 8.7 cm.'lik topların alet ve edevatı, topçu birliklerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere imal edilmiştir.[33]

Tüfeklerin ihtiyaç duyduğu fişeklerin bir kısmı ise daha çok top ve daneler için fünye ve tapa imal edilen Kırkağaç Fişekhanesi'nde değil, Zeytinburnu kompleksinde yapılmaktaydı. Boş ve dolu olarak yapılabilen Mauser ve Martini fişeklerinin imalatı düzenli bir seyir izlememişti. Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın yüzyılın sonlarına ait raporlarında, fabrikada ortalama olarak günlük 200.000'in üzerinde Martini-Henry fişeğinin imal olunduğuna dair verdiği bilgileri *imla*, yani fişeklerin günlük doldurulma sayısı şeklinde anlamak daha doğru gözükmektedir.[34] Eksik olan tezgâhların satın alınması durumunda günlük 100 bin civarında fişek üretiminin hedeflendiğine dair sonraki senelere ait raporlara bakılırsa, söz konusu tarihlerde üretim çok daha az bir seviyede seyretmekteydi.[35]

İlerleyen yıllarda dumansız barutun tüfeklerde kullanılmasıyla birlikte bununla dolu fişeklerin Almanya'dan ithal edilme yoluna gidilmesi de yerli fişek üretimini geriletti. 1890'ların ortalarına kadar Martini fişeği ve bu tarihten sonra da ilaveten Mauser tüfeği kurşunu ve muharebe fişek kovanları, Almanya'dan ithal edilen barut dışında yerli malzemeden imal edildi. Ancak bunlarda da sürekli bir üretim çizgisi korunamadı.

Klasik dönemde dünya çapında bir "barut imparatorluğu" olarak anılan Osmanlı, III. Selim döneminde İstanbul (Bakırköy) ve Azatlı (Küçükçekmece) baruthaneleri ile yeni bir düzenlemeye gidilmiş olsa da, 19. yüzyılda bir barut ithalatçısına dönüşmüştü. Ham maddenin tedariki, nakliyesi ve işlenmesinin sistematik yürütülememesi, ithalata ağırlık verilmesini mecburi kılmıştı. Bakırköy'deki (Makriköy) Baruthane-i Âmire'ye, barutun ham maddesi olan ve kimyevî olarak "potasyum nitrat"

Tophane-i Âmire Müşiri Zeki Paşa (1891-1908)

şeklinde formüle edilen güherçileyi gönderme vazifesi Konya, Kayseri ve Ankara fabrikalarına aitti. Ancak bu işletmeler Tophane-i Âmire'den yeterli tahsisat alamadıklarında ahalinin elindeki güherçileyi satın alamıyor, İstanbul'daki barut üretimi de güherçile yokluğu yüzünden sık sık durma noktasına geliyordu. Cari piyasa bedelinden çoğu kez düşük kalan resmî tarife (*mirî fiyat*) üzerinden satın alınan ürünlerin bedellerinin vaktinde ödenememesi, güherçile satıcılarını ellerindeki ham maddeyi saklamaya ya da peşin ve yüksek ücret ödeyen eşkıya kuvvetleri ile barut kaçakçılarına satmaya sevk ediyordu.[36]

Zeytinburnu Fişekhanesi

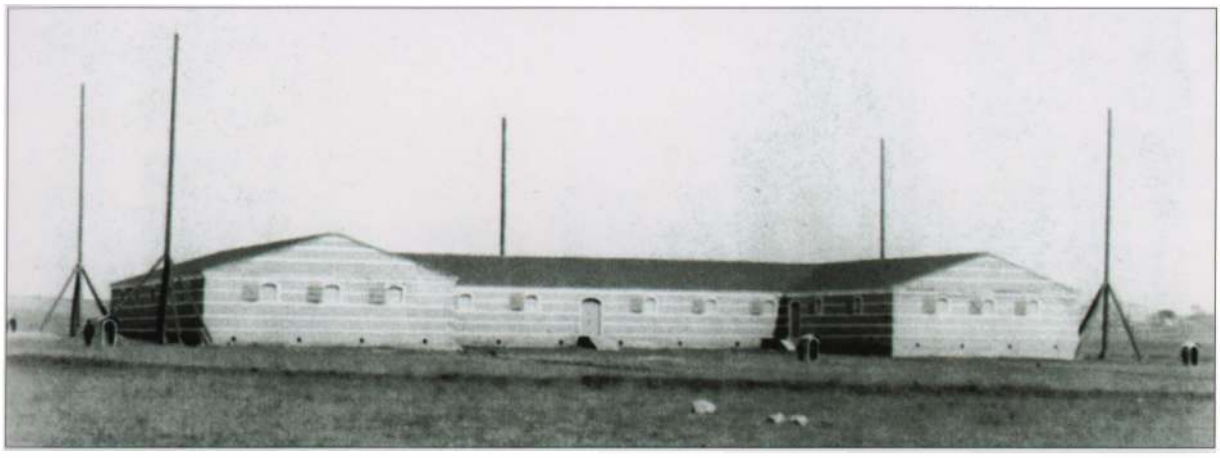
Kırkağaç Fişekhanesi

Dumansız barutun gelişmiş ülkeler yanında "küçük Balkan devletlerinde de" kullanılması, Osmanlı idarecilerinin bu konuda daha hızlı davranmasına sebep oldu. İthalata başlamadan önce Avusturya, İngiltere, Fransa ve Almanya'nın dumansız barutları, tecrübelerden yola çıkılarak rutubete dayanıklılık, namludan çıkış hızı, duman oranı ve geride bıraktığı küf gibi kriterlere göre değerlendirilmeye tâbi tutuldu. Fransız barutundaki nitrogliserin miktarının fazlalığının tüfek namlusunu kısa sürede tahrip etmesi bir yana, askerde baş ağrısı da yapabileceği hükmüne varılması, ortada kılı kırk yaran bir eleme süreci olduğunu gösteriyordu. Nihayet yapılan bütün deneme ve analizler sonucunda Alman *Rottweil* şirketinin bu konuda "en âlâ" baruta sahip olduğu kanaati hakim oldu. II. Wilhelm'in Prens Bismarck aracılığıyla Mauser tüfekleri için en iyi barutun kendi ordularında da kullandıkları Rottweil mamulü olduğunu hararetle tavsiyesi de bir teminat olarak kabul edilmişti.[37]

Osmanlı askerî idarecileri, 1900 yılında Alman Rottweil Fabrikası yöneticilerinden, yüklü bir sipariş verilmesi karşılığında Bakırköy'deki işletmeyi ıslah etme ve barut imalatındaki "esrar"ı (*know-how*) Osmanlı memurlarına öğretecek bir heyet gönderme teklifi aldılar. Aslında Osmanlı karar vericilerinin ana stratejisi, ucuz ve kaliteli barutu yabancı firmalar arasında rekabet yaratarak ithal etmek üzerine kuruluydu. Fakat Krupp Fabrikası'nın Almanya'da barut sanayii alanında tekelleşerek, tıpkı top üretiminde olduğu gibi, fiyatı yukarıya çekmesi bunun önüne geçmişti. Nitekim Osmanlı

Kırkağaç Fişekhanesi

Sultan III. Selim zamanında Kağıthane civarındaki Kırkağaç adlı yerde barut mahzenleri inşa edilmiş ve bunun yanında ahşap tapa imal etmek üzere bir de imalathane kurulmuştu. Burada 1790/91 yıllarında gülle ve humbaraların doldurulması ile ahşap tapa imali yapılırken bir müddet sonra alet ve edevatın tedarik edilmesiyle kaval tüfeklerin kurşunları üretilmeye başlandı. 1850/1851'de üretim sahasının genişletilmesiyle şeşhaneli tüfeklere mahsus kurşunlar burada yapılabildiği gibi, devam eden senelerde kapaklı ve iğneli tüfeklerin kurşunları da imal edilmeye başlandı. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ahşap tapanın yerini madeni tapaya bırakması ile İngiltere'den yeni tezgâhlar sipariş edildi ve neticede günlük 30 kadar tapa imal edilmeye başlandı. 1865/66 yıllarında fabrikanın usta ve işçi toplam sayısı yaklaşık olarak 50 kadardı. Alet ve edevatın yanında ustaların da İngiltere'den getirildiği bu imalathane, 1871/72 yıllarında yeniden genişletilerek fabrikanın temeli atılmış oldu. Birkaç sene sonra yine İngiltere'den pres makineleri ve yeni tezgâhlar getirtildi ve günlük tapa imalat sayısı 50-60'a kadar çıkarıldı. Aynı şekilde bu yıllarda Krupp topları için 10 saniyeli tapa imalatına da başlandı. Özellikle 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında tapa üretimi yanında Martini-Henry tüfeklere ait fişeklerin doldurulduğu bu fabrika, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Almanya'dan son model tezgâhların getirilmesiyle savaşın sonuna kadar ağır silahlara gereken tapa ve fünyeyi üretmeye devam etti.

Bakırköy Baruthane-i Âmiresi'nin Mauser fişeklerine mahsus mahzen binasının II. Abdülhamid dönemi görüntüsü (Bugünkü Ataköy Yunus Emre Kültür Merkezi)

yerli üretimini artırma teklifini yapan da Rottweil Fabrikası'nı bünyesine katmış Krupp firmasının İstanbul temsilcisi meşhur Huber Biraderler'den başkası değildi.[38]

Alman firmasına söz konusu siparişler verildi ve karşılığında Osmanlı tarafı belirli bir *know-how* transferini gerçekleşti. 20. yüzyılın başında Bakırköy Baruthanesi'nde tezgâhların yerlerine konduğu, gerekli binaların yapıldığı, fabrikanın "asit ustası"ndan başka herhangi bir eksiğinin kalmadığı belirtiliyordu. Ancak 1904 yılında tamamlanabilen barut fabrikasında bu tarihten sonra dumansız barut üretimine başlandı. 1906 senesine ait bir cetvelde haftalık 600 kıyye dumansız fişek barutu ve 924 kıyye top barutu imalatının gerçekleştiği belirtilmekteydi.[39] Fakat bu rakamlar da devamlı olamadı. Üretim için ihtiyaç duyulan kimyevi maddeler finansman sorunları yüzünden yurt dışından düzenli şekilde tedarik edilemeyince senelik üretim ihtiyaç duyulan miktarın altında seyretti. Ayrıca başta kömür olmak üzere fabrikanın çalışması için gerekli bazı malzemelerin piyasadan açık azaltma (*münakasa*) usulüyle satın alınması da kaliteli malzeme teminini engelliyordu. Rottweil Fabrikası Direktörü Dr. Garate'ye göre, maliyeye küçük bir katkıda bulunulacak diye devletin emniyet ve selameti bu şekilde bedel veriliyordu.[40] Ülke içinde ihtiyaç duyulan diğer cins (av, taş, çakıl) barutların üretimi ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar düzenli bir seyirde devam ederek yerli talep karşılanmaya çalışıldı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul'un işgalinin ilk yıllarında kara barut üretimine devam edildiyse de işgal kuvvetleri daha sonra bu izni kaldırdı. Müdür Azmi Bey'in teşebbüsleriyle fabrikada makarna, kibrit, kolonya ve en nihayet barut makinesinin jeneratör haline getirilmesiyle de elektrik üretildi. Dumansız Barut Fabrikası'nın müştemilatından olan Asit Fabrikası'nda ise sabun ve kundura boyası imal edilmeye başlandı. Sonrasında ise Millî Mücadele için ihtiyaç duyulan barutlar gizlice imal edilerek Anadolu'ya sevk edildi.[41]

19. yüzyılda Osmanlı silah sanayii, yaygın kanaatin aksine, Avrupalı çağdaşlarından çok geride değildi. Çağın ürünü olan savaş teçhizatının piyasaya çıkar çıkmaz ithal edilmesinin yanı sıra, eldeki bütün imkânlar kullanılarak yurt içinde monte ya da imal edilmesi için de gayret gösterilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin bu alandaki en büyük eksikleri, teknolojiyi üreten değil, ithalat yoluyla transfer eden konumunda olması ve yeni teknoloji silahları etkin bir şekilde kullanacak taktik ve teknik beceriye sahip asker sayısının artırılamamasıydı. İngiltere, Fransa, Belçika, Prusya, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri gibi önde gelen silah üreticisi ülkeler, imalatta kullanılan demir ve kömür gibi temel ham maddeleri sömürgelerinden kolay ve ucuz bir şekilde temin edip, mekanize seri imalatla ucuz ve kaliteli silahlar elde edebiliyordu. İcat edilenin bir üst modelini geliştirmeye yönelik çabaları ve bu ar-ge çalışmalarına yaptıkları büyük yatırımlar, onlara üstünlük kazandıran diğer önemli faktörlerdi.

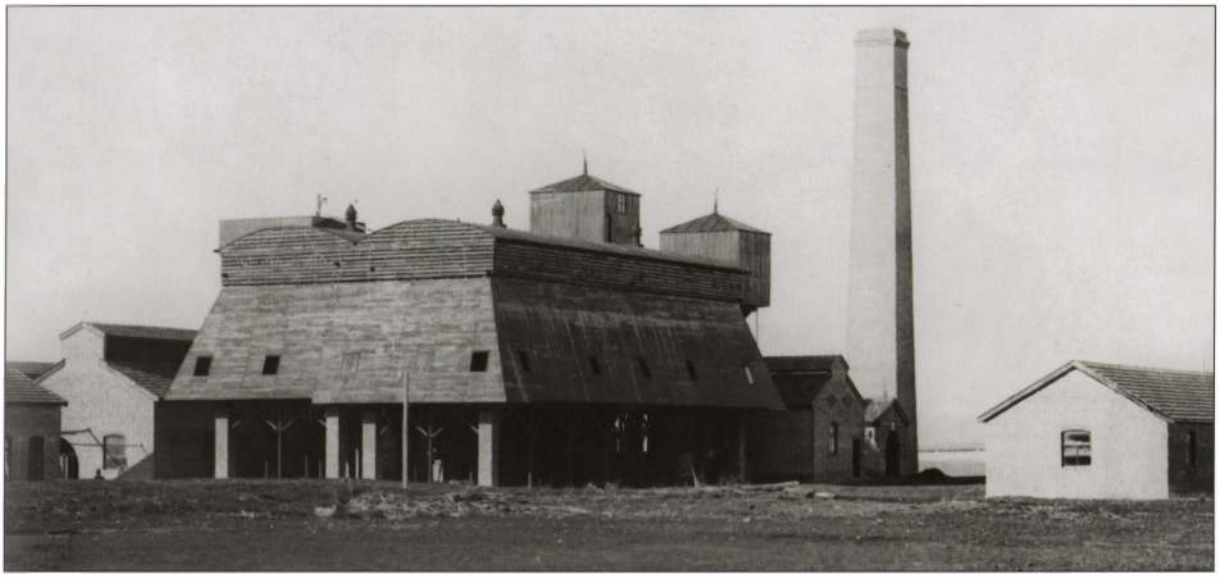

Kayseri Güherçile Fabrikası'nın II. Abdülhamid dönemi görüntüsü

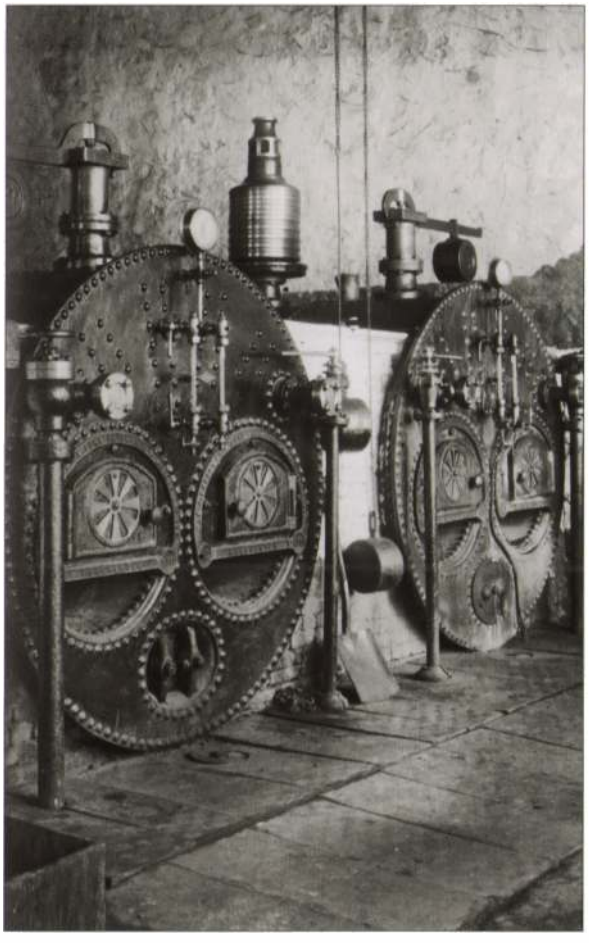
Dumansız Barutun İcadı

Dumansız barutun üretimine dair araştırmalar anlaşılabildiği kadarıyla 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış, ancak kara baruta göre daha yanıcı ve tehlikeli olan nitrogliserin ve nitroselülozun jelatinize edilerek silahlarda kullanıma uygun hâle getirilmesi yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Avusturya, İsviçre, İngiltere, Rusya, İsveç, Fransa, İtalya ve Almanya gibi ülkelerde kimyagerlerin uzun yıllar yaptıkları çalışmalar, Almanların 1865 yılında ilk dumansız barutu üretmesiyle önemli bir ivme kazandı. Pek çok Avrupa ülkesi bu tarihten sonra kendi "milli" dumansız barutunun üretimini gizlilik içinde sürdürecekti. Ülkeden ülkeye ismi, yanıcılığı ve kimyasal bileşenlerinin oranı değişse de az barut hakkıyla yüksek menzile ateş etme imkânı veren ve atış sonrası namluya verdiği hasar, adi siyah baruta göre çok daha az olan dumansız barutların teknik ve stratejik faydaları şöyle sıralanabilir:

1. **Siyah baruttan farklı olarak dumanın yokluğu sayesinde atış yapan tarafın görüş alanı sınırlanmaz ve bulunduğu mevziin tespit edilme riski azalır.**
2. **Dumansız barutla dolu kovanlardan merminin çıkış hızı daha süratli ve uzun menzillidir.**
3. **Dumansız barut, kara baruta nispeten 1/3 tasarruf sağlar. Nakliye ve depolama faaliyetlerini kolaylaştırır.**
4. **Dumansız barutla dolu olan kurşun, kara barutla dolu olana nispeten daha hafif olduğundan asker daha fazla sayıda kurşun taşıyabilir.**
5. **Dumansız barut rutubete daha dayanıklı olduğundan namluya daha az hasar verir.**

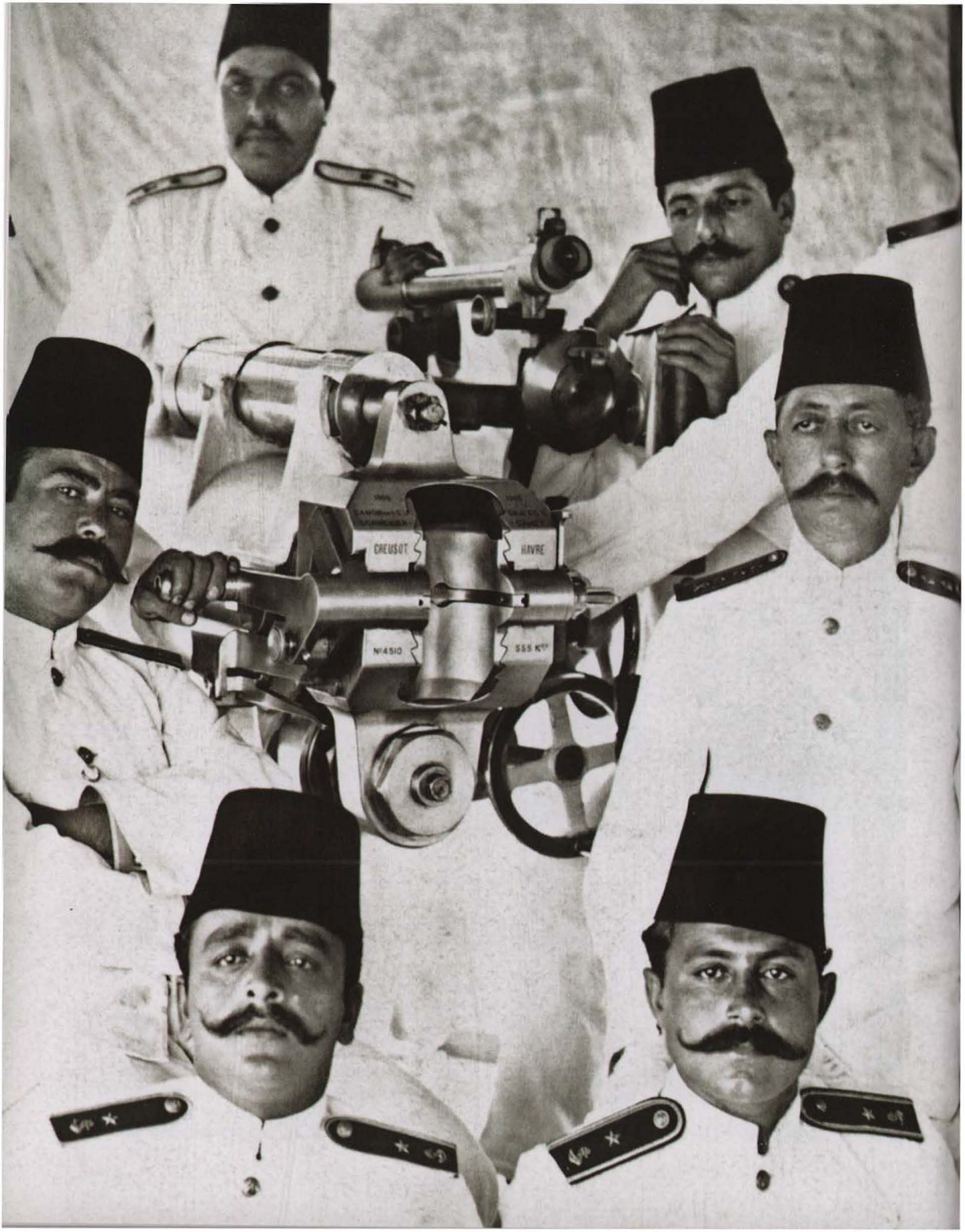
Asit ve Eter Fabrikaları

Dumansız Barut Fabrikası makinesinin kazanları

Avrupa'nın diğer önemli kıta devletleri olan Rusya, Avusturya, İtalya ve Prusya ile hemen aynı zamanlarda buharlı makine tedarikine girişmiş olmasına rağmen, Osmanlı'nın Sanayi Devrimi'ni bünyesinde tam olarak hayata geçirememiş bir devlet olması, buna bağlı olarak mali yapısının zayıflığı, devlet erkânı ve askerî seçkinlerin teknik bilgiden yoksunlukları, ithalat sürecinde yapılan stratejik hatalar, teknoloji transferini üstlenen simsarların suistimale varan bazı yönlendirmeleriyle yanlış yatırımlar yapılması, savunma sanayi ve ağır sanayi başarısızlıklarının başlıca sebeplerindendir. Yerli sanayinin üretime devam etmesi için hayati olan hammadde ve emtia üzerindeki siyasi tekelin zayıf olması da yerli mühimmat imalatı çabalarını sekteye uğratmıştır. Bu olumsuz şartlara rağmen siyasi elit, zor şartlarda ve imkânsızlıklar içinde, teknoloji transferini en azından *psikolojik bariyer*in aşılması anlamında gerçekleştirme iradesini göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nin ezelî rakibi Rusya ile yaşadığı husumet kısa sürede çok sayıda kaliteli silahın varlığını gerekli kıldığından, *zorda kalmadıkça yerli üretim, yoksa ithalat* düsturu terk edilerek, daha çok Avrupa'dan hazır mamul satın alınması tercih edilmiştir. Ancak, yüksek bedellerle ithal edilen ve yurt içi fabrikalarda binbir sıkıntıyla üretilen silahlar, tamirat ve depolamada yaşanan sıkıntıların yanı sıra askerlerin teknik ve taktik eğitimlerinin yeterince yapılamaması yüzünden muharebe meydanında beklenen üstünlüğü bir türlü getirememiştir. ■

CREUSOT
HAVRE
N°4510
555 K°

5. BÖLÜM

Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii

Bütün dünyada ticaret ve savaş gemileri, yapıldıkları malzemelere ve hareket kabiliyetlerine göre sınıflandırılır. Asırlar boyunca gemi inşasında ahşap en önemli malzeme olma özelliğini korudu. Avrupa'da Sanayi Devrimi sonrasında ahşabın yanı sıra demir, bakır ve çelik gibi metal türleri de önem kazanmaya başladı. 19. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde ise önce buharlı, ardından da zırhlı gemiler yapılmaya başlanınca ana gövdede ahşabın kullanımı azaldı.

Zırhlı gemilere geçişte 1853-56 Kırım Harbi önemli bir milat oldu. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise *kompozit* denilen demir ve ahşap karışımı materyaller de inşada yerini aldı.

Çeşitli teknolojilerle inşa edilen ticaret ve savaş gemilerinin denizlerdeki ilk yolculukları kürek eşliğinde başlamıştı. Kürek, asırlar boyunca rakipsiz kaldı. Osmanlı donanmasında 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar kürekli *çektiri* veya *kadırga* tipi gemiler tartışmasız hakimdi. İlk zamanlardan itibaren kürekli

Gemi topu başında bahriye zabitleri.

gemiler belirli ebatlardaki yelkenlerle destekleniyordu. Bu durum *kalyon* türü gemilerin inşasıyla değişti. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük yelkenli gemiler sulara inmeye başlayınca kürek ikinci planda kaldı. Tarih boyunca kürekle hareket eden gemilere kadırgalar sembol olurken, yelkene geçişin simgesi kalyonlar oldu.[1]

Yelken devri kürek kadar uzun ömürlü olamadı. Avrupa'da 19. yüzyılın başlarından itibaren buhar teknolojisi gemilerin pekiştirilmesiyle, yelken tedricen önemini yitirdi. Buhar gücü ile hareket eden gemiler önceleri *yandan çark* ile seyretti. 1840'tan itibaren gemilerin kıç kısmına pervane (*uskur*) monte edilince sektörde yeni bir çığır açıldı. Böylece okyanusların daha hızlı ve güvenli aşılması mümkün olabildi. Osmanlı'da ilk buharlı gemi 1828'de envantere girdi. Gemi inşasındaki bu çok önemli gelişmeyi buharlı savaş gemilerinin inşası izledi. Büyük zırhlılar denizlere hakim oldu. Son olarak 20. yüzyıl başında dizel motorun icadıyla kömürün yerine sıvı yakıt kullanımı, günümüze kadar süren yeni bir döneme daha kapı araladı.[2]

Avrupa'daki teknolojik gelişmeler gemi inşasında aynı zamanda değişik sanayi ürünlerinin birleşimini içeren ve ciddi maliyet gerektiren yeni bir imalat sanayisini doğurdu. Bundan böyle güçlü bir donanmaya sahip olmak için muhakkak sağlam bir ekonomiye dayanmak gerekecekti. Klasik dönemde, geçmişten aktarılan birikimler ile güncel gelişmelerin uzaktan da olsa takibi gemi inşasında yeterli olabiliyorken iken, 19. yüzyıldan itibaren üst düzey mühendislik ve mimarlık bilgisi önem kazandı. Ayrıca teknolojik gelişmelere uygun olarak daha çeşitli ve maliyetli ahşap türleri, demir-çelik, kömür, elektrik-elektronik, boya, lastik-plastik malzemeleri ile bunların yan ürünleri gemi inşasının vazgeçilmezleri olmaya başladı.

Kuruluştan itibaren Osmanlı donanmasının inşası devlet eliyle organize edilmişti. Bu büyük organizasyonda birçok kurum ve şahıs görev almaktaydı. Gemi inşası belirli bir plan dahilinde yürütülürdü. Savaşın olmadığı normal zamanlarda mevsimin etkileri dikkate alınarak ilkbahardan sonbahara kadar faaliyetler devam ederdi. Sefer zamanlarında ise merkez ve taşra tezgâhlarında olağanüstü hareketlilik yaşanırdı. Bu işlerin koordinasyonundan donanma komutanı sıfatı taşıyan *kaptanpaşa* (kapudân-ı derya) ile tersane ve taşradaki maiyeti sorumluydu. Devlet zaman içinde yaşanan aksaklıkları en aza indirgemek için tersane ve donanmanın bütün inşa ve sevk organizasyonunu kapsayan ayrıntılı *kanunname* ve *nizamnameler* çıkarmak yoluna gidecekti.[3]

Osmanlı donanmasının inşasında profesyonelleşme adımları Gelibolu Tersanesi'nin faaliyete geçmesiyle başladı. İstanbul Haliç'te kurulan Tersane-i Âmire ise muhteşem imparatorluk donanmasının doğuşuna zemin hazırladı. Bunların yanı sıra başta Karadeniz ve Akdeniz olmak üzere imparatorluğun birçok stratejik noktasında kurulu tersanelerde gemi inşa ve tamiri yapılmaktaydı. Gemi yapımında gereken muhtelif kereste türleri ile demir, bakır, zift, üstüpü, katran, kendir ve yelken gibi stratejik malzemelerin temininde geniş imparatorluk topraklarında hiçbir sorun yaşanmıyordu. Buhar teknolojisine geçilene kadar tersanelerde istihdam edilen mimar, mühendis, usta, kalfa ve işçiler Müslim ve gayrimüslim vatandaşlardan kolaylıkla sağlanabilmekteydi.[4] 19. yüzyıldan itibaren gemi inşasında ileri teknoloji kullanımının yaygınlaşması ise kalyon ve buharlı gemilerin inşası, bazı işçilik kollarında ve malzemelerde Avrupa'ya bağımlılığı artırdı.

Osmanlı denizciliği kürek çağında dünyadaki gelişmeleri takip edebilmiş, hatta kendi özgün tarzıyla başarı sağlayabilmişti. Fakat deniz kuvvetinin etkinliği devletin genel durumuyla doğrudan bağlantılı olduğundan, 18. yüzyıla gelindiğinde donanma, devletin kuruluş döneminde olduğu gibi, ancak bölgesel etkinliğe sahip bir duruma geriledi. Bilhassa 1770 Çeşme mağlubiyetinden sonra yeni gündem, dünyada denizcilik alanındaki gelişmelere ayak uydurma ve bölgesel etkinliği koruyabilme gayretleri oldu. Sultan III. Selim (1789-1807) ile birlikte kurumsallaşmaya başlayan Batılılaşma politikası, hem donanmada hem de tersanede çok önemli yapısal değişimlere kapı araladı. Bu nedenle III. Selim, "modern Türk denizciliğinin kurucusu" olarak anılmaktadır.[5]

Tersâne-i Âmire (1815)

1864'ten sonra zırhlı gemilerin inşasına başlanmasına kadar, taşra tersaneleri donanma inşa organizasyonunda önemli bir rol oynamaya devam etti. Taşrada gemi inşası, başta kadılar olmak üzere yerel idarecilerin denetiminde yürütülüyordu. İnşa edilecek geminin tipi merkezde belirlenmekte ve geminin bitişine dair belli bir süre tayin edilmekteydi. İnşa sürecinde ise her aşaması kayıt altına alınarak bu bilgiler merkeze yollanmakta ve ilgili maliye kalemlerinde muhasebesi yapılmaktaydı. Bu usulde 1849'da değişikliğe gidildi. Bundan böyle gemi inşası için İstanbul'dan atanan memurlar yetkili olacaktı. İnşa edilecek geminin hangi ölçülerde olacağını ise Tersane-i Âmire Endazehanesi'ndeki mühendis ve mimarlar belirleyecekti.[6]

GEMİ İNŞA MALZEMELERİ VE EMEKÇİLERİ

Bir geminin tezgâha alınmasından denize indirilişine ve donanımlarının bitirilişine kadar çeşitli inşa aşamalarında pek çok uzman ve işçi çalışır. Osmanlı Devleti'nde bunlardan bir kısmı daimî statüde, bir kısmı ise mevsimlik veya geçici olarak istihdam edilmekteydi. Marangoz, demirci ve kalafatçı gibi tersane halkından olan *sanatkârlar* daimî statüdeydiler. Bunlara sonradan *gedikli* (kadrolu) denilmeye başlandı. Tersanelerde teknoloji geliştikçe özellikle teknik işlerde istihdam edilen görevlilerin vasıfları da değişmeye başladı. Kürek ve yelken çağında marangozlar ve kalafatçılar vazgeçilmez iken, buhar teknolojisinden sonra makineci ve çarkçılar önem kazandı. Zamanla tersanedeki bazı meslekler ortadan kalktı, bilhassa montaja dayalı yeni uzmanlık alanları ortaya çıktı.

Buhar teknolojisiyle birlikte tersanede motor işinden anlayan ve demir ile çeliği işleyebilen ustalar aranır olunca Avrupa'dan teknik personel getirilmeye başlandı. Tersanede 1844 yılında 135 sanatkâr vardı ve bunların bir kısmı yabancı uzmanlardı. 1850 yılında tersanede gündelik usulü çalışanlar da dahil olmak üzere toplam 392 sanatkâr kayıtlıydı. Bunların dışında bahriye neferlerinden oluşan ve genellikle İplik Fabrikası'nda (*Rişte*hane-i Âmire) ve Tophane'de çalıştırılan *esnaf taburları* oluşturulmuştu. Bu dönemden itibaren tersanede silah, çekiç, halat, boru, boya gibi gemi inşa ve tamir malzemeleri üretimi yapan fabrikalar açıldı. Buralarda Avrupalı uzman ve işçiler istihdam edilmeye başlandı. 1894'te elektrik fabrikası inşa edilerek tersane aydınlatıldı.

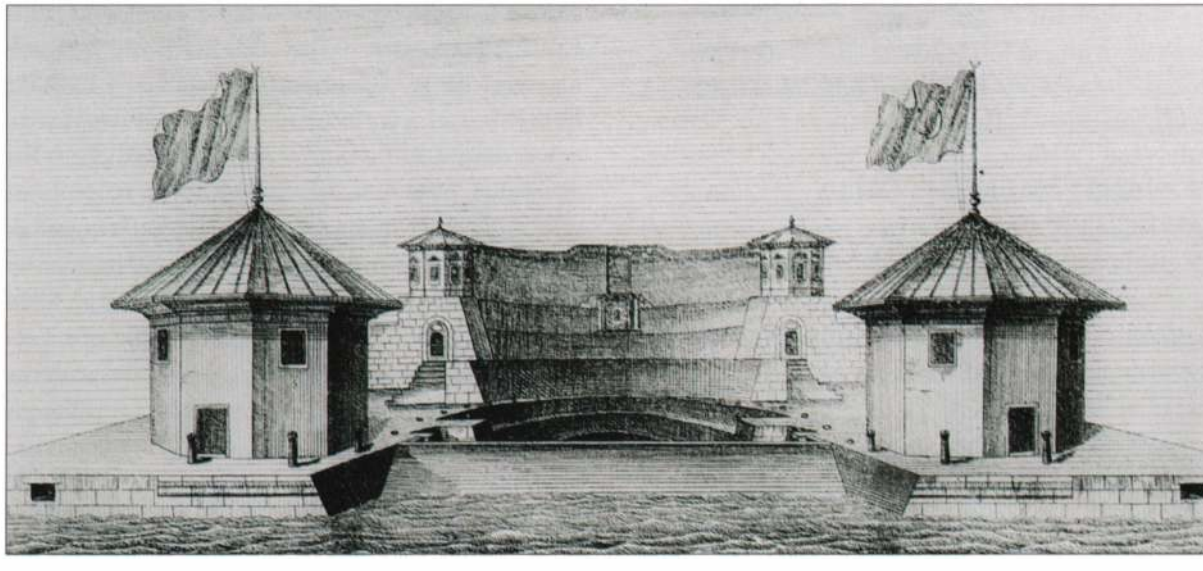
Tersanelerde ihtiyaç duyulan malzemelerin tedarikinde öncelikle gemi inşa edilen tezgâha en yakın bölge kaynakları değerlendirilirdi. Ana merkez İstanbul'a imparatorluğun her tarafından malzeme gelişi olurdu. III. Selim döneminde (1789-1807) kalyon inşasına hız verildiğinde Tersane-i Âmire'ye İznik, Canik, Kazdağları ve Selanik'ten kereste

getirilmişti. Gemlik tezgâhına ise Domaniç ve Bursa dağlarından kereste nakledilirken; Çanakkale'ye Biga ormanlarından malzeme sağlanmıştı. Limni Adası tezgâhına Taşöz'den çam kerestesi, Gümülcine'den ise meşe getirilmekteydi. Midilli Adası'nda yerel ormanların yanı sıra Kazdağları'ndan getirtilen çam kerestesi kullanılıyordu. Bodrum tezgâhına Menteşe ormanlarından malzeme getiriliyor; Rodos Adası'nda İsveçli uzmanlar tarafından gemi inşa edilirken kerestenin bir kısmı adadan, bir kısmı Marmaris'ten sağlanıyordu. Karadeniz Ereğlisi tezgâhına Bolu ve Viranşehir'den, Sinop'a Kastamonu dağlarından kereste tedarik ediliyordu. Buhar döneminde de İzmit, Bolu, Sinop, Ayvacık, Ezine ve Bayramiç, Kazdağları, Maçin Dağları, Çarşamba, Terme ve Tuna Vilayeti ormanlarından kereste temin edilmeye devam edildi.[7]

Keresteden sonra gemi inşasında bir diğer önemli yapı malzemesi demirdi. Tersane-i Âmire mahzenlerinde ham ve mamul olmak üzere iki cins demir bulunuyordu. Ham demir (*âhen-i ham*) türleri içinde öne çıkanlar *Samakov*, *İsveç* ve *Moskovî* idi. Bunların dışında birçok mamul demir cinsi kullanılıyordu. Çapa, çivi, cıvata, zincir ve dümen gibi demir eşyalar yelkenli ve buharlı gemilerin ortak malzemesiydi. Buharlı gemilere has olarak gövdede sac kaplama, makine aksamı, pervane, kazan, şaft, vapur omurgası, posta ve perçin kullanılmaktaydı. Bunlar demire ihtiyacı artırmıştı.[8]

Tersaneler ve diğer ihtiyaç duyulan yerler için demir çoğunlukla Samakov ve Eğriboz Adası'ndan temin ediliyordu.[9] Daha sonra Trabzon ve Canik madenleri işletildi. Özellikle 1852 yılında, Tersane-i Âmire içinde yapılması düşünülen Çekiç Fabrikası'na gereken demirin dışarıdan alınmaması amacıyla Canik'e önem verildi. Devlet kaynaklarının yeterli olmadığı hallerde tüccardan da malzeme alımı yapılmaktaydı. Bu uygulama 1840'lardan sonra yaygınlaşmaya başladı. 1849 yılına gelindiğinde ise Tersane-i Âmire'nin demir eşyaları Zeytinburnu Demir Fabrikası'ndan da talep edilmeye başlandı.

Kürek sonrası dönemde önem kazanan yelken bezi (kirpas) malzemesinin temini ve dikimi de yine Tersane-i Âmire yetkililerince organize edilmekteydi. Özel üretilen yelken bezi Gelibolu, Eğriboz, Benefşe ile Mısır ve Kıbrıs gibi mahallerden, belli ağırlık ve ölçülerde temin ediliyordu. Tersanenin ihtiyaçlarına uygun olarak *cülhan* denilen dokumacılar tarafından pamuk ipliği ile imal ediliyor, boyanıyor ve terziler tarafından da istenilen ölçülerde dikiliyordu. Zaman içinde yelkenin tersanede dokunması için *Kirpas Kârhanesi* yani bezhanesi ve 1827 başlarında Eyüp'te kurulan Riştehane-i Âmire faaliyete geçti. Kirpasın

Mahmud Raif tarafından çizilen III. Selim dönemi örnek tersane birimi

temin edildiği en önemli bölge Boğazhisarı/Kala-i Sultaniyye ve kazalarıydı.[10]

Yelken döneminde gemi sütun ve serenlerinin temini en önemli faaliyetlerden biri idi. Bunlar çoğunlukla Kastamonu, Biga, Canik, Gideros, Alaplı, Çayağzı, Hendek ve çevresinden sağlanıyordu. Bu yerlerin yanında, Kalas da sütun ve seren veren önemli bir merkezdi. İhtiyaç giderilemezse yine tüccardan alım yapılıyordu.[11]

18. yüzyılın sonlarından itibaren gemilerin suyla temas eden kısımlarının çürümeye karşı bakırla kaplanması yaygınlaştı. Bakır, Ergani madenlerinden temin ediliyor, Tokat'ta eritiliyordu. Daha sonra da Tersane-i Âmire'deki *haddehane*de işleniyordu. Aynı zamanda, buharlı vapurların kazanları ve içlerindeki ısıyı ileten çeşitli boruların imalinde de kullanılmaktaydı. Gemi inşasında bir diğer önemli metal ham maddesi olan kurşun, Darphane-i Âmire'den temin edilmekteydi. Bakır, kalay ve çinko malzemesinin karışımı ile elde edilen pirinç ise gemi inşasında yüksek mukavemet, iyi korozyon dayanımı, yüksek ısı, kolay şekillenebilme ve güzel görünümü nedeniyle tercih edilmekteydi. Tersane-i Âmire'nin kendi dökümhanesinde pirinç imal edildiği gibi, satın alma da yapılmaktaydı.[12]

Yine önemli malzemelerden Fatsa teli Ordu, Trabzon, İnebolu ile Sivas Sancağı'na bağlı Niksar, Erbaa ve Karaguş kazalarıyla Rumeli'de Ahyolu kazasında üretilmekteydi. Ahşap veya metal olsun, gemilerin soğuk hava şartlarına karşı korunması ve dayanıklılıklarının artırılması için kullanılan boya, beziryağı ile sulandırılmaktaydı. Tersanelerde kullanılan boya türleri *efrenc, yeşil, siyah, beyaz* ve *sarı* olarak sınıflandırılmıştı.[13]

Gemi inşasında revgan (yağ), metal malzemenin hava ile temas edip paslanmasını engellemek üzere sürülen bir tür vernik işlevi görmekteydi. Kalafatlama işleminde gemi yağlandığı gibi, sabun ve kandil imalinde de revgan kullanılırdı. Ham haliyle piyasadan alınan revgan, Tersane-i Âmire'deki Nakkaşhane'de işleniyordu. Keten, kenevir ve eskimiş ipten oluşan *üstüpü* ise gemilerin kalafatlanmasında kullanılıyordu. Geminin ahşap teknesinin zift ve katranlanmasından önce kerestelerin arasındaki boşluklara üstüpü yerleştirilirdi. Zift ve katran ise gemi gövdelerinde ahşabın suya karşı mukavemetinin artırılması için kullanılmaktaydı. Zift ve katran Batı Anadolu'da Biga, Edremit ve Kazdağları çevresinden, Bolu Sancağı'na dahil olan Ereğli, Dürek, Dirgine ve Bolu merkeziyle, Menteşe Sancağı ve çevresinden yıllık olarak temin edilirdi.[14]

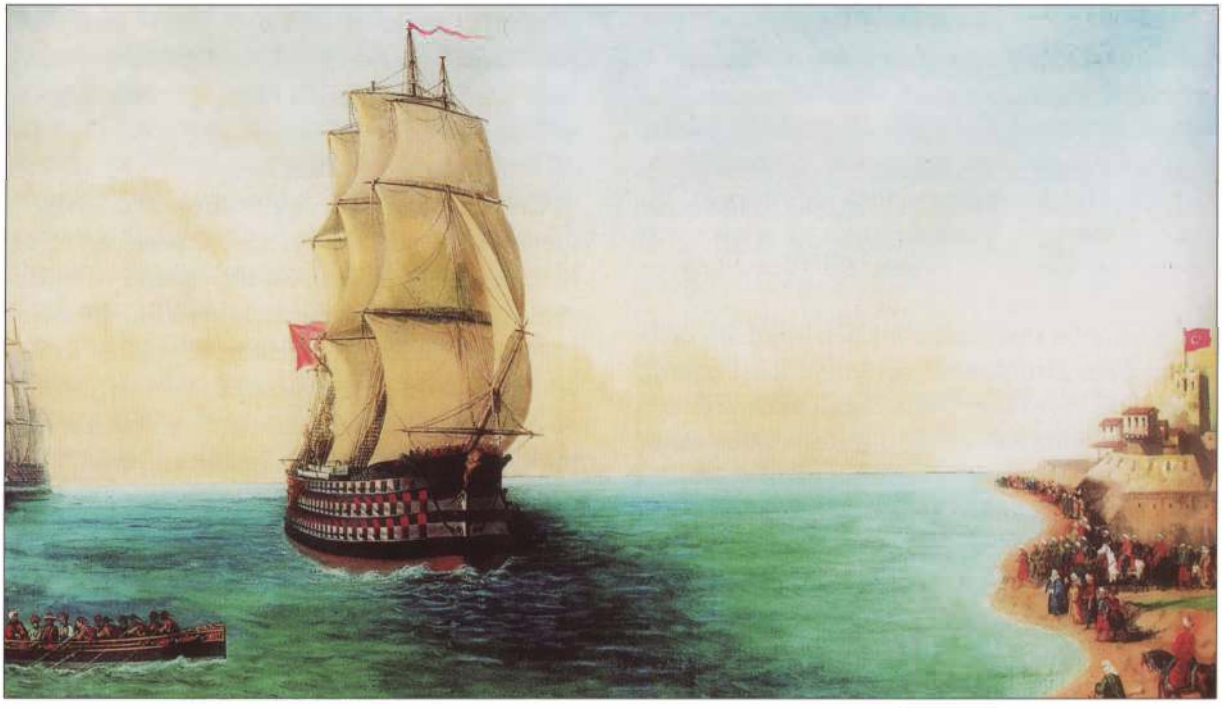
Gemilerde kullanımı yaygın olan *makara* tersanede üretilirdi.[15] Makaralar ağaçtan, içindeki miller ise tunçtan imal ediliyordu. *Cıvata*, yelkenli ve buharlı geminin kereste ve metal kısımlarını birbirine bağlamada kullanılırdı. Tersanede yelkenli kalyon ve fırkateynlerin cıvataları uzun zaman bakırdan imal edildi. Bakır olmadığı zamanlarda, cıvataların tunç ya da demirden imali de mümkün oluyordu.

YELKENLİ SAVAŞ GEMİLERİ

Osmanlılar 15. yüzyıl sonlarından itibaren Akdeniz'deki gelişmelere uygun olarak kürekli gemiler yanında yelkenlileri de inşa etmeye başlamışlardır. Osmanlı donanmasında tamamen yelkenlilere, yani kalyon türü gemilere geçiş için ise 17. yüzyılın ortalarının beklenmesi gerekecektir.

Bir döneme damgasını vuran kalyonlar en genel tanımlama ile üç direkli ve yelkenli savaş gemileridir. Kalyonlar, aslında kadırgaların geliştirilmesiyle elde edilmiştir. Bu gemilerin en önemli özelliği, kürekçilerin boşalttığı alanlara daha fazla personel ve silah yerleştirilebilmesidir. Zamanla gemideki toplar güvertenin alt kısmına yani anbarlara alınmış, gemiler büyüdükçe anbarların sayısı da artmıştır. Böylece kalyonlar, top yerleştirilen anbarlarının sayısına göre isim almaya başlar. Mesela, alt alta iki anbara sahip olanlara *kapak (iki anbarlı)* ve üç sıra topu bulunanlara *üç anbarlı* ismi verilmiştir.[16] Kalyonlardaki top adedi 68-126 arasında değişmekte, personel sayısı ise genellikle 700-1400 aralığında olmaktaydı.

Bir yelkenli geminin inşasında öncelikle omurga kızağa konur, bütün eklemeler bu omurganın üzerinden yukarıya doğru, yani bordalardan üst güverteye kadar aşama aşama farklı kereste türleri eklenerek devam edilirdi. Aynı durum ahşap tekneli buharlı gemiler için de geçerlidir. Hatta ileride ortaya çıkacak olan zırhlı gemilerin inşa aşamaları da aynı mantık ve sıra ile gerçekleşmiştir. En büyük fark zırhlı

Mahmudiye kalyonunun İstanbul'a gelişini gösteren temsilî resim

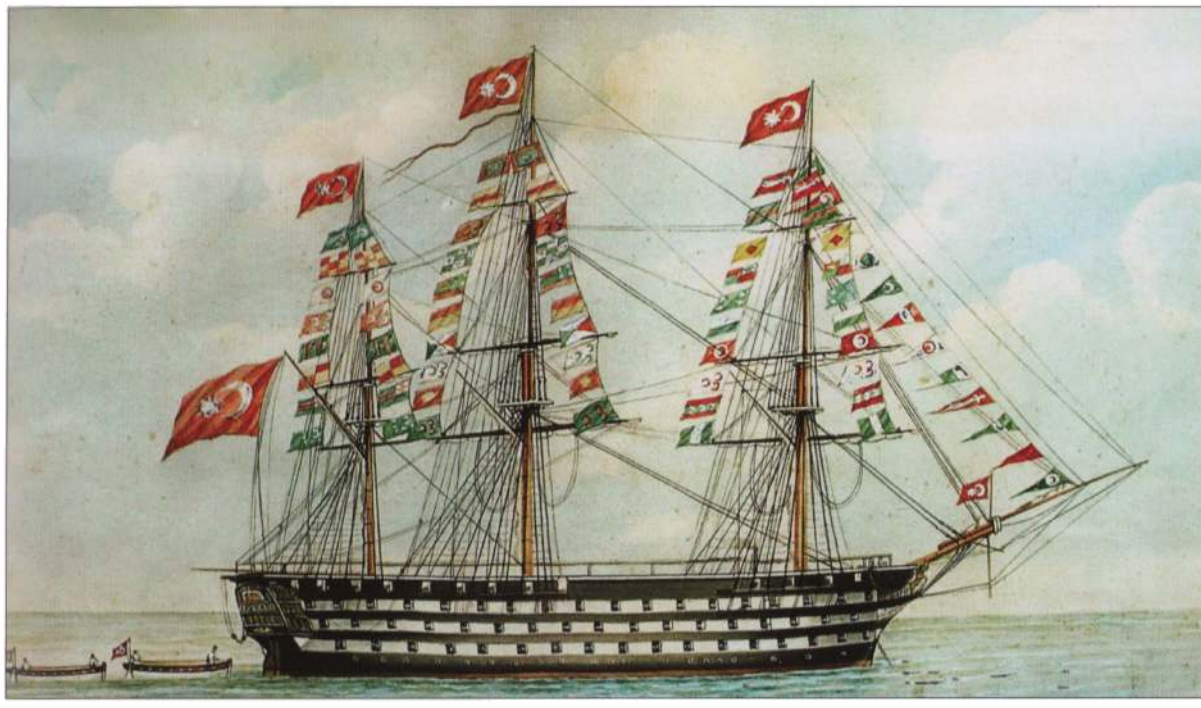
gemilerin omurga, posta ve kaplamalarında kereste yerine demirden mamul parçaların kullanılmasıdır.

Daha uzun ve yüksek gövdeli olan kalyonlar ile kadırgalar arasında inşa, mühimmat ve mürettebat bakımından pek çok farklılık bulunur. Kalyonların plan ve projelerinin çiziminde mimar ve mühendisler vazgeçilmez aktörlerdir. Kadırgaya nispetle kalyonda çok daha fazla kereste türü kullanılır. Bunların genişlikleri 6,5-3,5 metre aralığındadır. İyi bir manevra kabiliyeti için uzunlukla genişlik arasındaki ideal oran 1/3'tür. Kalyonların en önemli malzemesi kuşkusuz yelkendir. Kadırgadaki dört çeşit küçük yelkene karşın kalyonda *mayıstra*, *tirinkete*, *mancana*, *gabya*, *babafingo*, *cıvadora* ve *alborta* denilen ve ölçüleri büyük olan yelkenler kullanılır. Sefer esnasında bu yelkenleri idare etmek ise ayrı bir ustalık gerektirir.[17]

Kalyonlar, kadırgaların aksine ateş gücü yüksek savaş gemileri olduklarından bunlara top yerleştirilmesi önemli bir faaliyetti. Mesela ortalama büyüklükleri 34-38 metre olan kalyonlara 56 adet top yerleştiriliyordu. III. Selim'in saltanatında Haliç Tersanesi'nde Fransız gemi inşa mühendisleri öncülüğünde 1795'te dizayn edilen *Selimiye* kalyonunda 122 top mevcuttu. Sultan II. Mahmud'un emri ile inşa edilen efsanevi üç anbarlı *Mahmudiye* kalyonuna ise 128 top yerleştirilmişti.

Kalyon döneminin bir diğer önemli gemi tipi *fırkateyn*dir. Bunlar buhara geçişten sonra da uzun yıllar donanma envanterinde yer bulacaktır. Ancak bu gemi Osmanlı donanmasında klasik dönemde kullanılan ve kürekle hareket eden *fırkate* ile karıştırılmamalıdır. Osmanlılar kürekli olanına fırkate, yelkenlisine ise fırkateyn ismini vermişlerdi. Donanma için inşa edilen yelkenli fırkateynler tek anbarlı ve üç direkliydi. Hem güvertesinde hem de anbarında top bulunurdu. Bunların boyu 40-50 metre, eni 10-12 metre olabiliyordu ve 10-12 mil hız yapabilmekteydiler. Her birinin güvertesine genellikle sıra halinde 35-50 top yerleştirilirdi. Sonradan 74 toplu fırkateynler de yapılmaya başlandı.

Kalyon sınıfından *korvet* ise üç direkli harp gemisidir. Bunlar kalyon ve fırkateyn gibi zırhlı dönemde de donanmada yer almayı sürdürdüler. Korvetler 22-26 metre boylarında inşa ediliyordu ve yalnız güvertelerinde olmak üzere 30 adet topa

Mahmudiye kalyonunun temsilî resmi (Ömer İbrahim)

sahiptiler. Yelken donanımları fırkateynlerle aynıdır. *Brik* ise iki direkli, çok süratli bir gemi tipidir. Bunlar fırkateynden daha küçük ebatta 10-22 metre boyunda inşa edilirlerdi. Geminin her iki direğinde, yelken açmaya yarayan yatay direkler olan serenler bulunuyordu. Gemide 78-80 personel, tipine göre 20-30 top olurdu. *Gulet/golet*; brikten küçük, hafif armalı, iki direkli ve kabasorta donanımlı (serenli) hafif tip bir savaş gemisi türüdür. Osmanlı donanmasında kullanımı yaygındır. *Şalope* ise yaklaşık 19 metre boyunda, 2 direkli ve subye yelkenlidir (seren direği olmayan yelken tipi). Gemide genellikle 12 top ve 64 personel mevcut olurdu. Kalyon sınıfından *barca*, 2-3 direkli olabiliyordu. Karinası (su altındaki kısmı) düz olan ve 80 top kapasiteli bu gemi daha ziyade göl ve nehirlerde kullanılırdı. Üçgen şeklinde tek bir yelkeni bulunan *karavele*, Osmanlı donanmasındaki bir başka savaş gemisidir. İki direkli ve yelkenli bir gemi olan *uskuna* ise 16 toplu ve 90 mürettebatlı olabiliyordu. *Koter/kotra*, tek direkli bir gemidir. Koterler, uskunalar gibi kısa sürede inşa edilebilmekteydi.[18]

Kürek ve yelken döneminde rakip ülkeler ne derece güçlenirlerse güçlensinler, gemi inşa tekniği çok fazla değişmediğinden, Osmanlılar için bu dönemde savaş gemilerinin hem inşası hem korunması nispeten kolay ve ucuz olmuştu. Osmanlılar kürek çağını yakalamış, yelken döneminde ise gelişmelere ayak uydurmaya çalışmıştır. Osmanlı yelkenli gemilerinin inşasında 1825-1855 arasında başta Tersane-i Âmire olmak üzere, İzmit, Ereğli, Samsun, Sinop, Akçaşehir, Misivri-Cengane, Filyos, Fatsa, Ünye, Amasra, Şile, Kala-i Sultaniyye, Kemer-i Biga, Midilli, Limni, Rodos ve Antalya'daki tezgâhlar öne çıkar. Ancak

OSMANLI DONANMASINDA YELKENLİ SAVAŞ GEMİLERİ [19] (1823-1853)

Yılı	Kalyon	Fırkateyn	Korvet	Brik	Golet	Uskuna	Koter	Toplam
1823	11	12	14	2	-	-	-	29
1826	11	17	28	6	-	-	-	62
1827	12	13	15	4	1	-	-	35
1828	8	8	12	5	2	2	1	39
1829	9	8	14	2	-	-		33
1832	6	7	9	3	-	-	2	27
1836	12	11	15	4	1	-	-	43
1837	10	11	19	5	-	-	-	45
1842	13	17	9	6	2	3	5	55
1847	4	6	5	13	-		12	40
1849	7	9	4	6	-	2	4	32
1852	5	9	7	17	2	7	4	44
1853	6	9	5	5	3	-	1	29

Mesir-i Ferah korvetinin Piyaleli Mahmud Efendi tarafından çizilmiş resmi

buhar çağında durum tamamen değişmiş, neredeyse dış desteksiz planlama yapılamaz hale gelinir.

Yelkenliler 19. yüzyılın ortalarına kadar çarklı-buharlı gemilere karşı varlıklarını koruyabildi. Yelkenli gemilerin buharlı gemilere karşı hakimiyetini yıkan gelişme 1840'ta uskurun yani pervanenin icadı oldu. Pervane çok kısa sürede yelkenlilerin sonunu hazırladı.

19. yüzyılın ortalarında buhar gücünün gemilere adapte edilmesiyle denizcilik tarihinde çok önemli bir geçiş dönemi başlamış oldu. Kömür yakıtlı makinelerden elde edilen buhar gücü ilk olarak ticaret gemilerinde ve donanmaya lojistik sağlayan küçük ahşap teknelerde kullanıldı. Ardından kalyon, korvet ve fırkateyn gibi büyük gemilere adapte edildi. Buharla birlikte denizcilik teknolojisinde yaşanan olağanüstü değişim, gücün merkezini karadan denize kaydırdı. Bu dönemde İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya gibi devletlerin dünya siyasetindeki etkinlikleri, donanma ve tersanelerinin güçleri nispetinde arttı.

Önce buhar ve ardından da zırhlıların yaygınlaşmasıyla gemi inşa ve donatım sektöründe maliyetler arttı. Bu süreçte ancak çok güçlü ekonomiye ve teknolojik altyapıya sahip ülkeler zırhlı savaş gemilerine sahip olabildiler veya silahlanma yarışına girebildiler. Osmanlı Devleti güçlü bir ekonomiye ve yeni teknolojiyi imal edecek teknik altyapıya sahip olmadığı halde kendine has formüllerle buhar dönemine ayak uydurmaya çalıştı. Avrupa'dan önce teknik, ardından finansman desteği sağlanarak süreç bir süre idare edildi. Avrupa bankaları ve tersaneleri Osmanlı pazarına yöneldiler. Bu süreçte kısmî başarılar da gösterildi. Yerli bir sanayi oluşturulmaya çalışıldı. Fabrikasyonda önemli aşamalar katedildi. Fakat çok ağır siyasi buhranlar, bunların tetiklediği ekonomik zorluklar ve en önemlisi nitelikli personel sıkıntısı bahriyede kalıcı politikaları ve başarıları önledi.

NİZAM-I CEDİD VE DONANMA

Kalyonların yükseliş çağı, Osmanlı'nın eski gücünde olmadığı bir döneme tesadüf etmişti. Denizlerde rakipler değişmiş, donanma inşasında teknoloji ve maliyet ön plana çıkmıştı. Zayıflayan Osmanlı

ekonomisi ve sağlıklı işleyişini yitiren devlet organizasyonu yeni gelişmelere ayak uydurmada zorlanmaktaydı. III. Selim 1789'da tahta çıktığında Osmanlı denizciliği buhranlı bir dönemden geçiyordu. Sultan Selim döneminde uygulamaya konulan reformlar sonucu denizcilik alanında başlayan değişim süreci, klasik devirlerle mukayese edilemeyecek niteliktedir.[20]

III. Selim tahta çıktığında 1770 Çeşme mağlubiyeti sonrası Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın toparlamaya çalıştığı bir donanma ile karşılaştı. Bilhassa Rusya'nın Karadeniz'de artan tehdidi karşısında Boğazlar'ın ve tabii İstanbul'un güvenliği kaygısı, yeni dönem donanma stratejilerinde belirleyici oldu. Oluşan bu konsept pek az istisna ile imparatorluğun sonuna kadar devam etti.

Yeni dönemde ordu teşkilatında olduğu gibi donanmada da ciddi yapı değişiklikleri öngörülmekteydi. Gemi inşa sektörü ile donanma sevk ve idaresinin işleyişine dair önemli kriterler getirildi. Reformların kalıcı olması için tersaneye müstakil bütçe tahsis edildi. Personel kalitesinin artırılmasına çalışıldı. Tersanede Avrupalı teknik uzman istihdamı devlet politikası haline getirildi.

III. Selim iş başına geldiğinde donanmada toplam 90 gemi mevcuttu. Fakat bunların çoğu eski ve bakımsızdı. Böyle bir donanma ile Akdeniz'de Venedik ve Ceneviz'in yerini alan İngiltere ve Fransa gibi güçlü devletlerle mücadele imkânsızdı. Daha da önemlisi asırlar boyu "Türk gölü" olan ve donanma inşasında önemli yere sahip Karadeniz'de Rusya'nın tehdidi büyümekteydi. Padişahın hedefi her iki bölgede Osmanlı menfaatlerini koruyacak bir donanma inşa etmekti.

III. Selim ilk olarak Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın yerine önce Giritli Hüseyin Paşa'yı, ardından 1792 yılı itibariyle Damat Küçük Hüseyin Paşa'yı kaptanıderya atadı. Küçük Hüseyin Paşa bu makamda 12 yıl kaldı ve Nizam-ı Cedid programı çerçevesinde önemli işlere imza attı.[21] Paşa, Padişah'ın tam desteği ile donanmayı ve tersaneyi İngiliz ve Fransız örneklerine uygun olarak düzenledi. İlk olarak Tersane-i Âmire'deki altyapı sorunlarına el atıldı ve bahriye ile ilgili yeni bir nizamname hazırlandı. 1792 yılı düzenlemeleriyle donanmada gemiler *kalyon*, *fırkateyn* ve *şehdiye* olmak üzere üç sınıfa ayrıldı. Böylece inşa faaliyetleri ihtiyaçlara uygun ve daha planlı yapılacaktı. Aynı tarihte bütün kalyon ve fırkateyn gediklileri de kayıt altına alındı ve bunların sayılarının 3000

Clermont gemisi

Buharlı Geminin Doğuşu

Dünyada ilk başarılı buharlı gemi inşası, Amerika'da Mühendis Robert Fulton tarafından 1807'de gerçekleştirildi. Nehir botu olarak tanımlanan *Clermont* inşa edildi. Geminin makinesi *Watt ve Bulton* markaydı ve İngiltere'den getirilmişti. 100 tonluk geminin boyu 49,2 metreydi. İlk buharlı savaş gemisi ise 1814'te yine Amerika'da suya indi. *Demologos* adını taşıyan 59,1 metre uzunluğundaki gemi 2475 tondu ve 30 topu bulunuyordu. Hareketi sağlayan çark geminin merkezine yerleştirilmişti. Ancak *Demologos*'ta uygulanan bu merkezî çark sisteminden verim alınamadı. Çözüm için buharlı vapurlarda çark geminin her iki kenarına yerleştirildi. Bu yüzden vapurlara yandan çarklı deniliyordu. Dünyada ilk pervaneli (uskurlu) vapur olan *Archimedes* ise 1838'de İngiltere'de denize indirildi. İlk pervaneli kalyon ise 1851 yılında hizmete giren 92 toplu Fransız *Napoléon* gemisiydi. Bundan böyle filolar yelkenli, çarklı ve uskurlu olmak üzere üç tür gemiden oluşmaya başladı.

olduğu tespit edildi. Ertesi yıl gemi personelinin ve donanma efradının beslenme şekline yönelik önemli düzenlemeler yapıldı. Gemilerde merkezî bir mutfak inşa edildi. Gemi bordalarının iç kısımları yangına karşı metalle kaplandı.[22]

Kalyon çağında gemi inşa tekniklerinin gelişmesine paralel olarak mühendislik ve mimarlık eğitimi de önem kazandı. Klasik dönemlerde gemi inşasında *tersane mimarları* görev alıyorlardı. Bunlar Hassa Mimarlığı Ocağı içindeydiler. Çeşme faciası sonrasında tersanede Darağacı semtinde bir *Hendese Odası* açıldı (1775). Ardından 1781 ve 1784 tarihlerinde *Mühendishane*'nin temelleri atıldı. 1793 yılından itibaren Mühendishane yeni baştan ele alındı. Amaç denizciliğin temel konularına hakim denizci bir kuşak yetiştirmek, donanmada arzulanan değişimi gerçekleştirecek bir altyapıyı kurmaktı.

Tersane Mühendishanesi *Harita ve Seyrisefain* ile *Gemi İnşa* kısımları şeklinde iki kısma ayrıldı. 1795'teki revizyonda Halıcıoğlu'nda bulunan binada Kara Mühendishanesi ile Tersane Mühendishanesi biraraya getirildi. Böylece *Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun*'un kuruluşu gerçekleşmiş oldu. Bu okulda Avrupalı hocalar ders verdi. Donanma ile ilgili kitaplar tercüme edildi. Yapılanlar kısa sürede meyvesini vermeye başladı ve mühendislik ölçülerine uygun büyük ebatta kalyon, fırkateyn ve korvet cinsi gemiler yapılmaya başlandı. Bu dönemde Fransa, İsveç ve İngiltere'den getirilen uzmanlar, hem tersanelerde gemi yapımında hem de Mühendishane'de eğitimde görev aldılar.[23]

III. Selim dönemindeki en önemli denizcilik adımlarından biri de 1804 *Bahriye Kanunnamesi*'nin hazırlanması oldu. Eski dönem uygulamalarının hataları giderildi, bir kısmı kaldırıldı. Personel politikasında liyakat, disiplin ve eğitime önem verildi. Başarının artması için bütün personelin özlük imkânlarında ve emeklilik haklarında ciddi iyileştirmeler yapıldı. Tersanede rüşvet ve israfın önüne geçilmesi için tedbirler alındı.

Reformların kalıcılığı için tersane ve donanma giderlerine mahsus olmak üzere ilk defa müstakil bir hazine oluşturuldu. Kurulan *Bahriye Hazinesi*'ne yeni gelirler tahsis edildi. Kanunname ile mühendishane eğitimi de düzenlendi. Teori yanında pratiğe de önem verilmesi sağlandı. Ayrıca donanmaya asker alımı usulü yeni esaslara bağlandı.

1804'te yapılan düzenleme kapsamında ise Tersane Eminliği kaldırılarak yerine *Umûr-ı Bahriye Nezareti* kuruldu. Bu göreve eski Paris Sefiri Moralı Ali Efendi getirildi. Kaptanpaşanın altında hizmet görecek Bahriye Nazırı, aynı zamanda müstakil Bahriye Hazinesi'nden de sorumluydu. Umûr-ı Bahriye Nezareti, *1807 Kabakçı İsyanı*'na kadar görev yaptı. Bu tarihte kaldırılarak yerine Tersane Eminliği yeniden kuruldu.[24]

YABANCI MİSYONLAR VE AVRUPA'DAN TEKNOLOJİ TRANSFERİ

Sultan Selim döneminde İstanbul'daki Tersane-i Âmire'den başka birçok tezgâhta gemi inşa edilmekteydi. Bunlar arasında Gemlik, Kala-i Sultaniyye (Çanakkale), Karadeniz Ereğlisi, Sinop, Bartın, Amasra, Sohum, Misivri, Bodrum, Rodos, Midilli, Sisam, Limni, Kıbrıs, Kemer, Edremit'te Burhaniye, Varna'nın kuzeyindeki Çingene İskelesi tezgâhı, Eflâk-Boğdan'da Kalas ve Silistre vardı. İlk yıllarda tersanelerdeki inşa usulleri klasik dönemle benzerlik taşırken, reform sürecinde dünya ile eş zamanlı yeni teknikler uygulanmaya başlandı.[25]

Mesela İsveçli Mühendis Rhode'nin gayretleriyle İstanbul'da 9 yeni gemi tezgâhı yapıldı. Bunlardan 5'i Haliç'te, 2'si Hasköy'de ve 2'si de Ayvansaray'da faaliyete geçti. Döneme damgasını vuran bir diğer önemli yenilik ise Haliç'te 3 no'lu havuz olarak bilinen ilk kuru havuzun inşası oldu. Bu havuz hem gemi inşasını hızlandırdı ve hem de periyodik bakım sayesinde gemilerin daha uzun ömürlü olmalarını sağladı. Klasik dönemde Osmanlı gemileri ortalama 10-15 yıl verimli olarak kullanılırken, düzenli bakım gören Avrupa gemileri 40-45 yıl faal olabiliyordu. Havuz, Mühendis Rhode başkanlığında üç yılda bitirildi (1800). Günümüzde de 3 no'lu havuz olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

Sultan Selim döneminde gemilerin suyla temas eden kısımlarının bakırla kaplanmasına başlandı. Bu yöntem hem gemilerin daha uzun ömürlü olmasını hem de hızlarının artmasını sağladı. Aslında Osmanlı'da gemilerin kösele ve teneke ile kaplanması bilinen bir yöntemdi. Fakat bakır çok daha uzun ömürlüydü. 1792-93'te başlanan bakır kaplama

Gloire zırhlısı

Modern Savaş Gemileri

Çarklı gemilerin ilk okyanus yolculukları yelken eşliğinde olmak durumundaydı. Bir başka sorun ise çarklar nedeniyle gemiye ağır silahların yerleştirilememesiydi. Bütün bu olumsuzluklar 1840'ta pervanenin icadıyla ortadan kalktı. Pervane su altına alınınca gemi bordaları yelkenlilerdeki gibi yeniden açığa çıktı. Böylece bu kısımlara top yerleştirme imkânı doğdu. Buharlılarda yelkenlilerden farklı olarak makine dairesi olarak adlandırılan ve geminin sevk gücünü oluşturan ana makine, kazan ve diğer yardımcı ekipmanların bulunduğu bir bölüm oluşturuldu. Gemi teknelerinin önce iskeletleri, sonra da levha kısmları sacdan yapılır hale geldi. Aynı zamanda top ateşine karşı buharlıların içi ve dışı bakır ile kaplandı. Böylece su geçirmeye karşı da bir tedbir alınmış oluyordu. Ancak demir, periyodik olarak temizlenmeye ve boyaya ihtiyaç duyuyordu. Bu ise maliyetleri artırıyordu.

İlk gemi makineleri side-lever usulünde ve ortalama 60 beygir gücündeydi. Bu motorlar 2,5 mil hız yapıyor ve aşırı derecede kömür sarf ediyorlardı. On yıl içinde motorların beygir gücü on kat, hızları ise üç kat arttı. Gemi kazanları *flue-boiler* tarzında yapılmaktaydı. Bu kazanların içinde filo denilen borular mevcuttu. Bunlara ateş boruları da deniliyordu. Daha sonra gemiler *beam-engine* tekniğine uygun olarak inşa edildi. Böylece yandan çark yerine uskur, yani kıçtan pervane kullanılabilmiş oldu. Pervane ile beraber gemilerdeki kazan sayısı üçe çıktı. Ocak sayısı ise 9 oldu. Yeni gemilerde kömür sarfiyatı azaldı, fakat beygir gücü arttı. Motor güçlenince gemilerin tonajları yükseldi. Böylece zırhlı gemilere geçiş hızlanmış oldu.

Uskurun teknolojik bir yenilik olarak gemilerde yerini alması, yelkenli gemileri de buharlıya dönüştürmede yeni bir montaj sektörünü de doğurdu. Yelkenli kalyon, fırkateyn, korvet ve uskuna tipi gemilere makine, kazan, pervane (*uskur*) gibi birçok ekipman monte edilmeye başlandı. 1840'larda başlayan süreç, 19. yüzyılın ikinci yarısında da sürdü. Bu teşebbüs, yelkenlilerin buharlılar karşısında aldığı ilk yenilgiydi. İkinci büyük yenilgi, zırhlı savaş gemilerinin tarih sahnesine çıkışıyla yaşandı. Zırhlıların donanma gücü olarak kabul edilmesiyle yelkenliler tamamen devre dışı kaldı.[26]

Gemi inşasında ahşabın yerini zırh alınca savaş gemilerinin tipleri ve vasıfları önemli ölçüde değişime uğradı. Modern dönemin ilk zırhlısı, 1860 Fransa yapımı Gloire gemisiydi. Bu gemi 1853-56 Kırım Harbi'ndeki tecrübelerden doğmuştu. Sonra İngiltere zırhlı imaline geçti. Zırhlı gemiler ardından torpidobotlar sahne almaya başladı.

Torpidobot, süratli, küçük tonajda ve ana silahı torpil olan bir savaş gemisidir. 1870'lerin ortalarında İngiltere'de inşa edilmeye başlanmış ve ilk defa 93 Harbi'nde kullanılmıştır. Karadeniz'de Ruslar torpidobotlar sayesinde Osmanlı donanması karşısında oldukça başarılı oldular. Hatta öyle ki Boğaziçi'nde Riva önlerine kadar gelebildiler. Torpidobotlardan sonra bu türü avlamak için daha da seri olan muhrip sınıfı gemiler (*destroyerler*) inşa edilmeye başlandı.

Muhriplerin yayılmasıyla, bunlar kadar hareket kabiliyeti ve ateş gücü olmayan küçük kıyı torpidoları tedricen ortadan kalktı. Savaş gemileri arasında uzun süre ilgi görecek kruvazörler ise kalyonlardan hafif donatılmış, daha az silahı olan fırkateyn ve korvet tipine benzeyen gemilerdir. Bunlar taşıdıkları toplara göre sınıflandırılır. Kruvazörlerin hız limitinin yüksek oluşu savaş gücünü de artırır.

20. yüzyıla girilirken denizler yeni bir savaş gemisi tipi olan drednotlarla da tanıştı. Bu türün ilk örneği, İngiltere donanması için 1906'da inşa edilmiş HMS Drednaught oldu. Adı Türkçede "kaygısız, korkusuz" anlamına gelen bu gemi, 1860'tan itibaren kaydedilen bütün teknolojileri bünyesinde barındırıyordu. Kalın zırhlıydı, yüksek süratliydi ve büyük çaplı toplarla donatılmıştı.[27]

uygulaması sonucu donanmadaki en az 40 gemi elden geçirildi. Bunlar arasında daha çok kalyon, fırkateyn ve korvetler bulunuyordu. 1795-96'da nehirlerdeki İnce Donanma gemilerinin de bakırla kaplanmasına karar verildi. III. Selim, klasik dönemde uygulanan gemilerin suya indirilmesi yöntemini de değiştirdi. Eskiden gemilerin donanımı tamamen karada yapılır, sonra denize indirilirdi. Bu usul hem zordu ve hem de çok sayıda insan gücüne ihtiyaç gerektiriyordu. Ayrıca ağır gemilerin suya indirilmesinde kazalar meydana geliyordu. Bu durum Osmanlı donanmasında görevlendirilen Fransız gemi mühendisi Jacques-Balthasard Le Brun'un yeni yöntemi ile tarihe karıştı. Le Brun'un ilk defa 1795'te *Arslan-ı Bahrî* isimli kalyonun inşası esnasında uyguladığı metot, kalyonların lumboz seviyesine kadar kızaklar üzerinde inşasını, geri kalan kısımlarının ise denize indirildikten sonra tamamlanmasını öngörüyordu. Böylece gemi indirme sırasında meydana gelen kazalar azalmış ve de daha az işçi kullanıldığı için maliyetler düşmüş olacaktı. Ayrıca bu yöntemle yeni inşa olunan gemilerin *bellerinin düşmesi*, yani suyun kaldırma kuvveti olmadığı için omurgaların kendi ağırlıkları altında eğrilmesi mahzuru da en aza indirilmiş oluyordu. Bu dönemde gemi direklerinin yerlerine yerleştirilmesine imkân sağlayacak yeni montaj düzenekleri de devreye sokuldu. Gemi üzerinde ve sintinede biriken suların boşaltılması ve çıkması muhtemel yangınların söndürülmesi için tulumba ve pompaların kullanımı da yaygınlaştı. Bütün bunların yanında gemi demiri ya da çıpa denilen ekipmanları üretmek için kurulan *Lengerhane* ile gemi modellerinin ve planlarının çizildiği, ölçüm ve tasarımların yapıldığı *Endazehane*'nin açılması, Sultan Selim devri yenilikleri arasında diğer öne çıkanlarıydı.[28]

III. Selim'den önce de donanmanın modernizasyonu için yabancı uzmanlardan yararlanılmıştı. Çeşme mağlubiyetinden sonra tersanede Fransızlar görev almıştı. Bu dönemde de Fransa, İsveç ve İngiltere'den teknik destek sağlandı. Sultan Selim devrinde yabancı uzmanlardan mümkün olduğunca verim alındığı söylenebilir. Ücretler yüksek tutulduğundan kaliteli uzman bulmakta zorluk çekilmiyordu. Diğer bir deyişle, hünerlerini göstermek isteyenler için Osmanlı tersaneleri bir cazibe merkezi haline gelmişti.

III. Selim döneminde görev yapmış yabancılar içinde Fransız gemi inşa mühendisi Jacques-Balthasard Le Brun'un ayrı bir yeri vardır. 1793'te İstanbul'a gelen Le Brun beraberindeki heyetle birlikte tersanede önemli çalışmalar yaptı, donanmada işlerin kolaylaşması için yeni alet ve ekipmanlar imal etti. Mühendishane'de ders verdi. İmparatorluğun çeşitli tersanelerinde gemi inşasında çalışan mühendis ve mimarlara model ve ölçüler göndererek katkılar sağladı. Nitekim 1793-99 arasında inşa edilen 9 kalyon, 8 fırkateyn ve 6 korvette Le Brun'un imzası bulunmaktadır. Le Brun döneminde inşa edilen büyük gemiler arasında meşhur *Selimiye* kalyonu, *Selâbet-numâ* korveti, 50 toplu *Mesken-i Gazi* fırkateyni, 47 metre uzunluğundaki 82 toplu *Bâdî-i Nusret* kalyonu, yine aynı büyüklükte *Tâvus-ı Bahrî* fırkateyni, 50 toplu *Bedr-i Zafer* fırkateyni ve *Arslan-ı Bahrî* kalyonunu saymak mümkündür.[29]

III. Selim, Le Brun'un faaliyetlerini yakından izledi ve kendisini takdir etti. Hatta yapımına karar verilen kalyonların birer resminin (proje) şahsına gönderilmesini istedi. Bunları inceleyerek görüşlerini bildirdi. Bazılarının ölçüsüz olduğunu görüp düzeltilmesini talep etti. Adını taşıyan Selimiye kalyonu tezgâha konulunca Padişah'ın tersane ziyaretleri arttı. 51 metre uzunluğundaki üç anbarlı, 122 toplu ve 1200 mevcutlu Selimiye, 22 Şubat 1797'de büyük bir törenle denize indirildiğinde, Osmanlı donanmasının o döneme kadar yapılan en büyük savaş gemisi sıfatını taşıyordu. Bu gemi 1841'de bozulana kadar donanmada hizmet etti. Selimiye'nin enkazından bir uskuna, bir de 24 metre uzunluğunda brik yapıldı.

Sultan Selim, zaman zaman Fransa ile ilişkiler gerginleşince, Fransız personelin yerini İsveç ve İngiliz teknik uzmanlarla doldurmaya çalıştı. Donanmada görev alan İsveçliler arasında Mühendis A. E. Rhode, gemi inşa mühendisi Fredrick Ludwig Af Klintberg öne çıkanlarıdır. İsveçliler tersanedeki kuru havuzdan başka 8 adet gemi inşa tezgâhı ile 102 adet ahşap çalışma tezgâhı inşa ettiler. Klintberg'in su seviyesinin altındaki inşaatları gözlemlemek için *su altı dürbini* adını verdiği bir düzenek yapması önemli bir yenilik olmuştu. Aynı zamanda görevde kaldığı sürede 26 toplu *Rehber-i Nusret* korvetinin, 76 toplu *Kaplan-ı*

II. Mahmud dönemi Osmanlı donanması

Bahrî kalyonunun ve 22 toplu *Meserret-i Bahrî* korvetinin inşasına nezaret etti.

Buhar dönemi öncesinde Osmanlı donanmasında görev alan ilk İngiliz uzmanlar heyeti içinde Daniel (inşaat), Times Nehri'ndeki ganbotları inşa eden Richard White, Olaf (havuz mimarı) ve Spurring'i (gemi inşacısı) saymak gerekir. Ancak İngiliz uzmanların donanmadaki bu ilk istihdamları kısa sürer. Fransa'nın Mısır'ı işgalinin (1798-1802) son bulması akabinde İngiliz donanmasının tarihte ilk defa Çanakkale Boğazı'nı geçerek 1807'de İstanbul önlerine gelmesi ilişkileri bozar. İngiliz uzmanların Osmanlı donanmasındaki esas hakimiyetleri, buharlı gemilere geçişten sonra başlayacaktır. Nizam-ı Cedid donanmasının inşasında yabancı uzmanlarla birlikte çalışan yerli mühendis, mimar ve teknisyenlerin de çok önemli katkıları olmuştur. Yabancıların refakatinde birçok usta yeni teknikleri öğrenmiş ve bu bilgileri geliştirmiştir.[30]

III. Selim tahta geçtiğinde donanmada 90 gemi mevcuttu. Bunların içinde büyük savaş gemisi olarak sadece 18 kalyon ve 24 fırkateyn bulunuyordu. 1792'de başlatılan reform programı çerçevesinde imparatorluğun çeşitli bölgelerinde ihya edilen 15 tersanede kalyon ve fırkateynlerin çoğunlukta olduğu 61 yeni gemi inşa edildi. Fas Hakimi de Sultan'a iki kalyon hediye etti.[31]

Nizam-ı Cedid ıslahatlarının uygulanması elbette ciddi mali kaynağı gerektiriyordu. Kaynak temini için konulan yeni vergiler birtakım çevreleri rahatsız etti. Sultan'ın istediğinin aksi yönünde gelişen siyasi hadiseler ve en önemlisi bütün gayretlere rağmen vasıflı personel ihtiyacının giderilememesi reformları aksattı. Gelişmeler Sultan Selim'in de sonunu hazırladı. 1807 Kabakçı İsyanı bütün reform programını yok ettiği gibi donanmayı da olumsuz etkiledi. Tersanedeki gemilerin armaları bozuldu, direkleri alındı ve Haliç'te kıçtan kara yatar hale getirildi.[32] Bir sonraki padişah Sultan II. Mahmud neredeyse her şeye yeniden başlamak zorunda kalacaktı.

II. MAHMUD VE OSMANLI'NIN BUHAR ÇAĞINA GİRİŞİ

Sultan II. Mahmud tahta çıktığında istikrarsız bir ülke, etkinliğini yitirmiş bir donanma ve artık buharlı gemilere sahip bir Avrupa ile karşılaştı. Bu durumda bir taraftan kendisinden önce başlayan ve akamete uğrayan reformları devam ettirmeye, bir taraftan da buhar çağının baş döndürücü gelişmelerine ayak uydurmaya çalışması gerekiyordu. Balkanlar ve Karadeniz'de Rusya tehdidi büyüyordu. İmparatorlukta milliyetçi ve yerel ayaklanmalar başlamıştı. Üstelik İngiltere gibi güçlü denizci bir devlet Doğu Akdeniz'de etkinliğini artırmaktaydı.

Haliç kıyısındaki Rişţehane (İplikhane)

Buna Fransa da katıldı. Bu şartlarda denizcilikte geri kalınması düşünülemezdi.

Sultan Mahmud, III. Selim gibi teknolojik gelişmelere hevesliydi. Fakat Osmanlı bahriyesi, gelişen teknolojiyi kullanabilecek insan gücü sorununu aşamıyordu. Bu nedenle buharlı teknolojiye geçiş süreci de sancılı oldu. Yeni gemileri inşa edecek ustaların, bu gemileri hareket ettirecek ateşçilerin, çarkçıların, dümencilerin ve diğer teknik personelin yetiştirilmesi zaman aldı.

II. Mahmud işe donanmadaki yolsuzluk, kayırma ve rüşvet ile mücadele ile başladı. Fakat yeni uygulamalar muhalif çevreleri rahatsız etti. Çıkan karışıklıkta isyancılar tersaneyi ele geçirdiler ve donanma yanmaktan son anda kurtuldu (1808). Donanmada işler yeniden aksadı. Padişah 1811'de Koca Hüsrev Paşa'yı kaptanıderya atayınca reformlar tekrar hız kazandı. Hüsrev Paşa Mısır işgali sürecinde Fransız ve İngiliz donanmalarının yapısını görmüştü. Sultanın da desteği ile donanmada ciddi bir yapı değişikliği başlattı. Disiplini ve eğitimi sağlamak için denizcilere yüksek ücret politikası uyguladı. Bir taraftan da tersanenin gelirleri artırıldı. 1829 yılına gelindiğinde tersanenin toplam geliri 9.128.517 kuruş iken, gideri 8.945.451 kuruştu. Tersane bütçesi 183.066 kuruş fazla verir hale getirilmişti.

II. Mahmud dönemi donanması ilk ciddi sınavını *1821 Rum İsyanı* esnasında verdi. Tarihçi ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın ifadesiyle *fare gibi her deliğe girip çıkan* Rum korsan tekneleri karşısında büyük Osmanlı kalyonları etkisiz kaldı. Hatta ilerleyen süreçte Ege Denizi'nde lojistik destek imkânı bile bulunamaz oldu. İsyan, en başta tersaneleri vurmuştu. Donanma ve tersanede istihdam edilen Rum usta ve işçiler uzaklaştırılmıştı. Bunların yerinin doldurulması çok zor oldu. Personel sıkıntısı bir yana Rum korsan teknelerinin saldırıları ile Ege'deki gemi inşa tezgâhları işlemez hale geldi. Tersane ve donanmada Rumlar'dan doğan boşluk Cezayir ve Tunus ocaklarından, Silistre havalisi Kazaklarından ve İtalyan devletlerinden ücretli denizci alımıyla giderilmeye çalışıldı. Bir taraftan da isyancılarla mücadelede kullanılacak yeni gemiler inşa edildi. Korvet, brik ve golet türü 52 adet ince donanma gemisi suya indirildi. Bunlara ilave olarak *Garp Ocakları*'ndan dört gemi daha getirtildi. Fakat istenilen başarı yine sağlanamadı. Bu durumdan çıkış için Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istendi. Mısır'dan gelen gemilerle Ege'de ortak operasyonlar yapıldı.

Donanmadaki zaafın önüne geçmek isteyen Sultan, merkez ve taşra tersanelerinin altyapı sorunlarına da eğildi. 1826'da Haliç'te 2 no'lu kuru havuz yapıldı. Samsun, Amasra, Bodrum ve Alaşehir tezgâhları yeni baştan inşa edildi. Tersanenin önemli ihtiyaçlarından olan ve çeşitli imalathanelerden temin edilen iplik ve halatın fabrikasyon üretimine başlandı. Padişahın emri ile 1827'de Eyüp civarında Sultan Sarayı mevkinde 15 çarklı bir *Rişţehane* (İplikhane) kuruldu. İlk önce fabrikanın çarkları katırlar tarafından döndürülüyordu. 1832'de makine kullanılmaya başlandı.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından *Bahriye Müsteşarlığı* kuruldu. Sonrasında *Asâkir-i Mansure-i Bahriyye* teşkilatı oluşturuldu. Bu tarihî adım sayesinde modern bahriye sisteminin ilk temelleri atılmış oldu. Savaş gemilerinde personel iki kısma ayrıldı. Bunlardan ilki *Asâkir-i Mansure-i Bahriyye* ve ikincisi ise *Gedikliyân-ı Seferberân* olarak adlandırıldı. 1831'de donanma personelinin atama kriterleri tamamen değiştirildi. Liyakate dayalı bir sistem öngörüldü ve çok ciddi sınavlar getirildi. Ayrıca 1835'ten itibaren *Bahriye redif askeri* sınıfı oluşturuldu.

Sultan Mahmud, uzun süredir ihmal edilen ve 1821 Kasımpaşa yangınında yok olan Mühendishane-i Bahrî'yi bir yıl aradan sonra faaliyete geçirdi. Parmaklıkapı'daki *Errehane* mektep haline getirildi. Ardından Mühendishane'ye yeni bir bina yapıldı. Bizzat padişahın izni ile bügünki Kasımpaşa Deniz

Hastanesi'nin bulunduğu mevkideki Cezayirli Gazi Hasan Paşa Konağı onarılarak mektebe tahsis edildi (1828). Bu arada *Peyk-i Şevket* gemisi bahriye öğrencileri için eğitim gemisi yapıldı. Alınan bir başka kararla gemi kaptanlarının sadece Bahriye Mektebi mezunlarından olması sağlandı. İhtiyacı karşılamayınca okulun gemi seyir kısmı 1834'te Heybeliada'ya nakledildi. Bu kısım 1838'de tekrar Haliç'e getirildi.[33]

1827 yılında Navarin baskınından kısa süre önce donanmadaki savaş gemilerin bir envanteri çıkarılmıştı. Buna göre 45 geminin durumu iyiydi. Bunlar içinde üç anbarlı *Mahmudiye*, *Selimiye* ve *Mesudiye* kalyonları, *Fethiye*, *Memduhiye*, *Peyk-i Meserret*, *Rehber-i Nusret*, *Feyz-i Memduh*, *Tevfik-i Hüdâ*, *Burc-ı Zafer*, *Mukaddime-i Hayr*, *Mukaddime-i Şeref* kalyonları ile fırkateyn, korvet, brik ve golet cinsi gemiler mevcuttu.[34]

İngiliz-Fransız-Rus birleşik filosunun Navarin Limanı'ndaki Osmanlı-Mısır gemilerini 20 Ekim 1827'de âni bir baskınla yakması ile toplamda 52 savaş gemisi kaybedilirken 6000 seçkin denizci askeri ve personel şehit verildi. Her şeye yeniden başlamak zorunda kalan II. Mahmud, hemen yeni bir donanma inşası emrini verdi. Hedef, Rusya ile muhtemel bir savaşta Akdeniz ve Karadeniz'de operasyon yapabilecek seviyeye gelmekti. İlk olarak Navarin'de kurtulan gemilerin Mısır'a gitmesi ve İskenderiye'de tamir edilmesi emredildi. Bunlar büyüklü-küçüklü savaş ve zahire gemileri olmak üzere toplam 62 parçaydı.

1828 yılı ortalarından itibaren Tersane-i Âmire'deki çalışmalara hız verildi. Donanma için asker yazıldı. Aynı senenin sonlarında inşası süren 3 anbarlı kalyonlardan ayrı olarak bir kapak açar ve fırkateynin daha inşasına başlandı. Ayrıca, tersane ve taşra tezgâhlarında 26 adet şalopenin inşası emredildi. Rusya ile savaşta önemli olan Tuna Nehri'ndeki gemilerin tamiri için ise özel bir görevli atandı. Rusçuk'ta 2 şalope, 20 sandal ve 10 filika olmak üzere 23 gemi tamir edildi. Navarin'den bir yıl sonra, 1828 yılında Osmanlı donanmasının mevcudu ve inşa halindeki gemiler ile ihtiyaç duyulan personelin durumu yandaki gibiydi:[35]

NAVARİN FACİASI SONRASI DONANMA (1828)

I. Akdeniz ve Karadeniz Boğazındaki Gemiler

Gemi Adı	Gemi Tipi	Asker Mevcudu	Açıklama
Peyk-i Meserret	Kalyon	900	-
Mukaddime-i Şeref	Kalyon	900	-
Rehber-i Nusret	Kalyon	900	-
Tevfik-i Hüdâ	Kalyon	900	-
Mukaddime-i Hayr	Kalyon	900	-
Nesîm-i Zafer	Fırkateyn	550	-
Mecrâ-yı Zafer	Korvet	200	-
Ferah-nümâ	Korvet	200	-
İhsân-ı Hüdâ	Korvet	200	-
Eser-i Hayr	Brik	125	-
Aktarmahâ	Brik	250	2 adet
Sinop ve Aktarma	Golet	120	2 adet

II. Tersâne-i Âmire ve Taşra Tezgâhlarında İnşa Halindeki Gemiler

Tersane	Gemi Tipi	Asker Mevcudu	Açıklama
Gemlik	Kalyon	900	İnşa halinde
Bendereğli	Fırkateyn	550	İnşa halinde
Tersane-i Âmire	Fırkateyn	550	İnşa halinde
Misivri	Korvet	200	Arma ve diğer levazımatı hazır.
İznikmid	Korvet	200	Güvertesi tamamlanmak üzere. Bahara yetişecek.
Bartın	Korvet	200	Denize indirilmiş.
Rodos	Korvet	200	Hazır durumda.
Midilli	Korvet	200	Kıç ve baş kısımları kaldırılmış. Kalanı bahara yetişecek.

İskenderiye'deki Gemiler Hariç Toplam Gemi Adedi: 22
İhtiyaç Duyulan Toplam Asker Sayısı: 9145
Mevcut Asker Sayısı: 2910
İhtiyaç Duyulan Asker Sayısı: 6235

III. İskenderiye'deki Donanma Gemileri

Gemi Adı	Gemi Tipi
Burc-ı Zafer	Kalyon
Geyvân-ı Bahrî	Fırkateyn
Feyz-i Mirâcv	Fırkateyn
Kaid-i Zafer	Fırkateyn
Fevz-i Nusret	Fırkateyn
Âsâr-ı Nusret	Fırkateyn
Hıfz-ı Hüdâ	Fırkateyn (kullanılamayacak durumda)
Feyz-i İşâ	Korvet
Gurre-i Fütûh	Korvet
Bedr-ı Zafer	Korvet
Meserret-i Bahrî	Korvet
Şehir-i Zafer	Korvet
Envâr-ı Nusret	Korvet
İnâyet-i Hak	Korvet
Hümâ-yı Bahrî	Korvet
Nimet-i Hüdâ	Brik
Peyk-i Zafer	Brik

İskenderiye'deki Toplam Gemi Adedi: 18

1831'e gelindiğinde ise Kaptanıderya Damat Halil Paşa komutasında Akdeniz'e çıkarılan filoda 2 üç anbarlı, 7 kapak, 12 fırkateyn, 14 korvet olmak üzere toplam 35 adet büyük harp gemisi bulunmaktaydı. Navarin'den sonra dört yıl gibi kısa bir sürede Osmanlılar yeniden büyük bir savaş filosu çıkaracak gücü göstermişti.[36]

Navarin, yelkenli donanmaların son büyük savaşıydı. İngiltere ve Fransa buhar makinesini geliştirerek gemilerine uygulamaya başlamıştı. Osmanlı Devleti de Navarin sonrası buharlı gemi teknolojisine yönelme kararı aldı.

Osmanlı Devleti ilk buharlı gemisini 1828'de tüccar Black Bey'den 625.000 kuruşa satın aldı. Bu gemi İngilizlerin İzmir Limanı'na gidip gelen yandan çarklı vapurlarından *Swift*'di. İstanbul'a 20 Mayıs 1828'de getirilen gemiye *Sürat* ismi verilmişti. Bacasından çıkardığı dumanından dolayı halk gemiye *buğu* adını taktı. Geminin uzunluğu 32,4 metre, genişliği 9,8 metre, su kesimi 2,9 metre, ağırlığı ise 140 tondu. Geminin çarkçıları, makinistleri ve diğer teknik personeli İngiltere'den getirildi. *Buğu*; korvet, fırkateyn ve kapak türü yelkenli gemileri çekebilmekte ve onlara manevralarında yardımcı olmaktaydı. En keskin havada bile korvet ve fırkateyni akıntıya, rüzgâra karşı çekebilmesi o

Henry Eckford

Forster Rhodes tablosu (Feyheman Duran, İstanbul Deniz Müzesi)

dönemler için çok önemli bir özellikti. Ayrıca 6 aylık yakıt miktarı kömürü depolayabilmekteydi. Sultan Mahmud'un bizzat seyahatlere de çıktığı bu gemiden bir yıl sonra İngiltere'ye ikincisi sipariş edildi. Gemi 30 Mayıs 1829 tarihinde satın alındı. *Hilton Joliffe* adlı bu geminin ağırlığı 174 ton, uzunluğu 38,8 metre, genişliği 6,8 metre, su kesimi 3,9 metreydi. Geminin *Scott&Sinclair* yapımı, tek silindirli basit bir buhar makinesi vardı.[37]

Donanmada iki buharlı gemi olunca bunlardan ilkine, tonajı küçük olduğu için *Sagîr* (küçük), ikincisine ise *Kebîr* adı verildi. Kalyonlara nazaran ebadı bir hayli küçük ilk buharlı gemi lojistik işlerde kullanıldı. Tıpkı ilk kalyonların kadırgaların yedeğinde olması gibi buharlı tekneler de kalyonların manevralarına yardımcı oldular. Her iki gemi 1837 yılı Mayıs ayına kadar kullanıldılar. *Sagîr* ve *Kebîr* vapurlarının katıldığı ilk savaş ise 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı oldu. Bu savaşta Rusların da bir buharlı gemisi bulunuyordu.[38]

Buharlı gemilerin yakıtı kömürdü. Önceleri gemiler için gerekli olan kömür İngiltere'den satın alındı. Kısa bir süre sonra, 1829'da Ereğli'de bir maden kömürü keşfedildi. Ancak 1848'de işletmeye

açılan madenin işletimi 1865'te Bahriye Meclisi'ne devredildi. Bu arada Akdeniz'de seyir güzergâhları boyunca önemli menzillerde kömür anbarları inşa edilmeye başlandı.

Sultan Mahmud önemini kavradığı buhar teknolojisini satın alma yerine yerli üretim yoluna gitmek istiyordu. Bu yeni teknolojiye geçişte partner olarak Navarin'in etkisiyle Avrupa değil, Amerika tercih edildi. Bu devlet ile resmî ilişkiler 7 Mayıs 1830 tarihli *Dostluk Ticaret ve Seyri Sefain Muahedesi*'nin imzalanmasıyla başladı. Bu anlaşma sonrası Amerikalı uzmanlar 1830-1839 arasında Osmanlı tersanelerinde birçok yeni gemi inşasında görev aldılar. Amerikalılar bilhassa Haliç Tersanesi'nin teknolojik altyapısını güçlendirdiler. Sultan Mahmud da Amerikalıları bizzat himaye etti ve inşa faaliyetlerini yakından izledi. Dönemin Kaptanpaşası Çengeloğlu Tahir Paşa da bunlara her türlü kolaylığı sağladı.[39]

İstanbul'a ilk gelen Amerikalı gemi inşa mühendisi Henry Eckford'du. Eckford, 1830'da kendi yaptığı *United States* adlı gemi ile İstanbul'a ulaştı. Bu gemi Osmanlı Devleti tarafından 150.000 dolara satın alındı. Aynalıkavak'ta Amerikan usulü gemi inşası için yeni bir tezgâh kuran Eckford'un yerini 1832'de gemi mühendisi Forster Rhodes aldı. Rhodes 1840'a kadar görevde kaldı ve Amerika'dan pek çok gemi işçisi getirtti. Rhodes ve ekibi, Haliç'te önce 1832'de *Mahmudiye*, ardından 1835'te *Nusretiye* kalyonlarını tamamladılar. Bunlardan başka birçok geminin inşasında yer aldılar. Osmanlı topraklarında inşa edilen ilk yerli buharlı gemide de F. Rhodes'in imzası bulunmaktadır. Aynalıkavak'ta 26 Kasım 1837'de padişahın huzurunda denize indirilen gemiye *Eser-i Hayr* ismi verildi. Toplam 1.500.000 kuruşa mal olan geminin çark, makine ve demirden mamul diğer ekipmanları İngiltere'den getirilmişti. Ahşap gövdeli ve 285 ton ağırlığında geminin uzunluğu 39,6 metreydi. Tek silindirli buhar makinesi 100 beygir gücündeydi ve R. Napier yapımıydı. Hızı 6 deniz mili olan *Eser-i Hayr*'ın inşası Türk denizcilik tarihindeki önemli adımlardan biridir.

Amerikalılarla birlikte çalışan Osmanlı mühendisleri teknik bilgi ve tecrübelerini geliştirdiler. Aynalıkavak'ta yeni ve savaş gücü yüksek, sağlam gemiler yapmayı sürdürdüler. Ancak Amerikan teknolojisi ile yeni gemilere sahip olmak sorunları çözmedi, aksine daha da büyüttü. Buharlı teknoloji sonrası o gemiden anlayan mühendislere, işletecek dümencilere, çarkçılara, kazancılara ihtiyaç arttı. Bu eksiklik Avrupa'dan giderilmeye çalışıldı. Bir taraftan da yurt dışına öğrenci gönderilmeye başlandı.

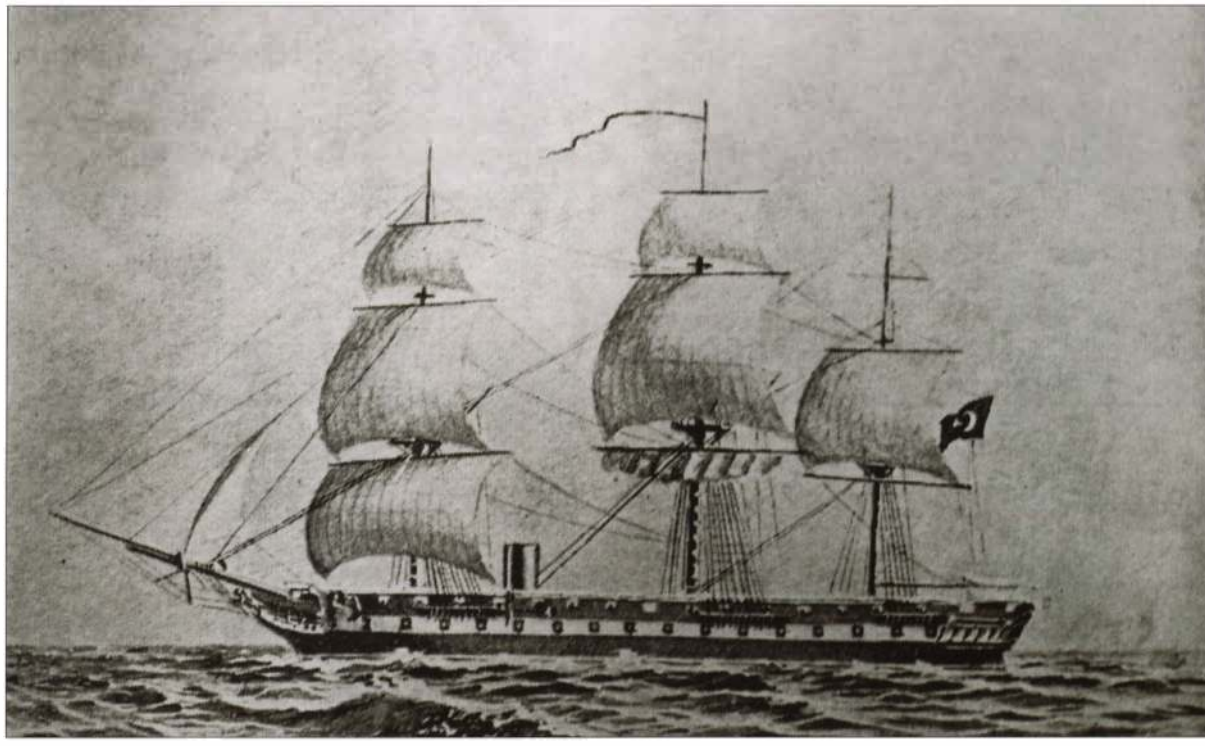
II. Mahmud'un son on yılı Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa İsyanı'nın oluşturduğu ağır siyasi hava ile geçti. Bu durumda donanma gölgede kaldı. Buna rağmen iki buharlı gemi dahil aşağıdaki donanma vücuda getirildi:[40]

II. MAHMUD DEVRİ DONANMASI (1808-1839)				
Gemi Adı	Türü	İnşa Yeri	İnşa Tarihi	Top Adedi
Mahmudiye	Kalyon	İstanbul	1829	128
Şeref-resân	Kalyon	İstanbul	1829	64
Nusretiye	Kalyon	İstanbul	1835	64
Nizâmiye	Kalyon	İstanbul	1837	64
Tîr-i Şevket	Kalyon	İstanbul	1842	94
Feyz-i Rahmet	Fırkateyn	İzmit	1828	40
Feyziye	Kalyon	İzmit	1836	96
Fethiye	Kalyon	Gemlik	1827	96
Teşrifiye	Kalyon	Gemlik	1834	96
Necâd-fer	Korvet	Sinop	1831	22
Girân-ı Bahrî	Fırkateyn	Ereğli	1825	54
Hıfzü'r-rahman	Kalyon	Ereğli	1825	64
Fazl-ı İlah	Fırkateyn	Giresun	1828	-
Feyz-i Mâbud	Korvet	Rodos	1828	22
Avn-ı İlah	Fırkateyn	Midilli	1832	50
Nâzik-i Bahrî	Fırkateyn	Midilli	1834	42
Zafer-küşa	Fırkateyn	Gemlik	1823	-
Fevz-i Bahşâ	Korvet	Gemlik	1825	-
Teşvikiye	Korvet	İstanbul	1836	-
Şâdiye	Kalyon	İstanbul	1836	-
Pîr-i Şevket	Kalyon	İstanbul	1837	64
Sürat (Swift)/Sagîr	Buharlı	İngiltere	1828	-
Kebîr	Buharlı	İngiltere	1829	-
Mesîr-i Ferâh	Buharlı	Amerika	1831	-
Mesîr-i Bahrî	Buharlı	İstanbul	1838	-
Tair-i Bahrî	Buharlı	İstanbul	1839	-
Peyk-i Şevket	Buharlı	Fransa	1839	-
Hümâ-pervâz	Buharlı	-	-	-

Sultan III. Selim saltanatında Avrupalı uzmanlar teknik destek düzeyinde çalıştırılırken, Sultan II. Mahmud buna ilave olarak yabancı *müşavir/danışman* istihdamı geleneğini de başlatmıştır. Bu dönemde devlet hizmetine alınan ve yaptığı işle uyumlu olarak kendisine *Müşavir Paşa* unvanı verilen İngiliz denizci Sir Adolphus Slade, Abdülaziz idaresinin sonlarına kadar görevini sürdürecektir.

ZIRHLI GEMİLERİN SAHNE ALIŞI

Tanzimat döneminin ilk padişahı olan Sultan Abdülmecid (1839-1861) donanma mirasında en talihsiz padişahlardan biridir. Tahta geçer geçmez kötü bir sürpriz ile karşılaşır. Kaptanıderya Firarî Ahmed Fevzi Paşa, iç siyasi çekişmelerin etkisiyle

1861'de tersanede yapılan Hüdavendigâr ya da Ertuğrul fırkateynlerinden biri

donanmayı kaçırarak Mısır Valisi'ne teslim etmiştir. Donanma uzun diplomatik pazarlıklar sonucu 1841'de İstanbul'a geri döndürülebilir. Bu gemilerin onarımı için çok para harcanır. Kimi gemilerin adları değiştirilir, bir kısmına buhar makinesi konulur.

Abdülmecid'in tahta çıkışıyla ilan edilen 1839 Tanzimat Fermanı'yla başlayan süreçte devletin bütün kurumlarının Batılı tarzda düzenlenmesi amaç edinilmişti. Bu durumdan pek tabii ki tersaneler ve donanma da etkilendi. Siyasi gündemde önemini koruyan Boğazlar ve Doğu Akdeniz'de hakimiyet meselesi de donanma politikalarının oluşmasında belirleyiciliğini sürdürüyordu.

Ancak, bahriyede yapılacak reformları iki husus tehdit etmekteydi. Birincisi, yeni teknolojilerle birlikte artan mali harcama zorunluluğu, diğeri ise yıllardır çözülemeyen nitelikli personel sıkıntısıydı. Buhar teknolojisine geçişin ağır maliyeti tersanelerin mali bilançosunu da bozmaya başlamıştı. Dış alımlar ve yabancı uzman istihdamı giderleri artırmaktaydı.

Tersane ve donanmadaki muhtemel zorlukların aşılması ve reformların sistematik yürütülebilmesi için yeni idari kurullar oluşturuldu. İngilizlerin *Amirallik Konseyi*'ne benzeyen tarzda ve yetki paylaşımını öngören bir *Bahriye Meclisi* kuruldu (25 Ocak 1840). Meclisin, tersane ve donanmanın planlamasında kaptanpaşaya yardımcı olması planlansa da, bir yıl sonra kapatıldı. Ardından 1845'te bu sefer daimî olarak açıldı. Bahriye Müsteşarlığı'nın yerine ise *Tersane-i Âmire Nezareti* kuruldu. Bahriye ve Kalyonlar Ruznamçeliği kaldırılıp, *Asâkir-i Bahriyye Yoklama Odası* açıldı. Böylece donanma için bahriye askeri temininin daha sistematik hale geleceği umuluyordu. Tersanenin gelir ve giderleri kontrol altına alınmaya çalışıldı. *Bahriye Muhasebeciliği* kaleminde düzenli defterler tutuldu. Bu defterler Bahriye Meclisi'nde görüşüldü ve böylece harcamalar daha planlı yapılmaya çalışıldı.[41]

1804 tarihli Bahriye Kanunnamesi 1849'da yenilendi. Böylece donanma ve tersane vizyonu yeni döneme uygun olarak belirlendi. 167 maddelik bu nizamnamede protokol usulleri, tersane halkının görevleri, fabrikalar, gemi inşa ve tamiratı, bahriye askerlerinin durumu, komutanların yetki ve vazifeleri, Bahriye Meclisi'nin çalışma şekli, gemi eşya ve mühimmatının korunması, gemi

Mekteb-i Bahriyye (Heybeliada)

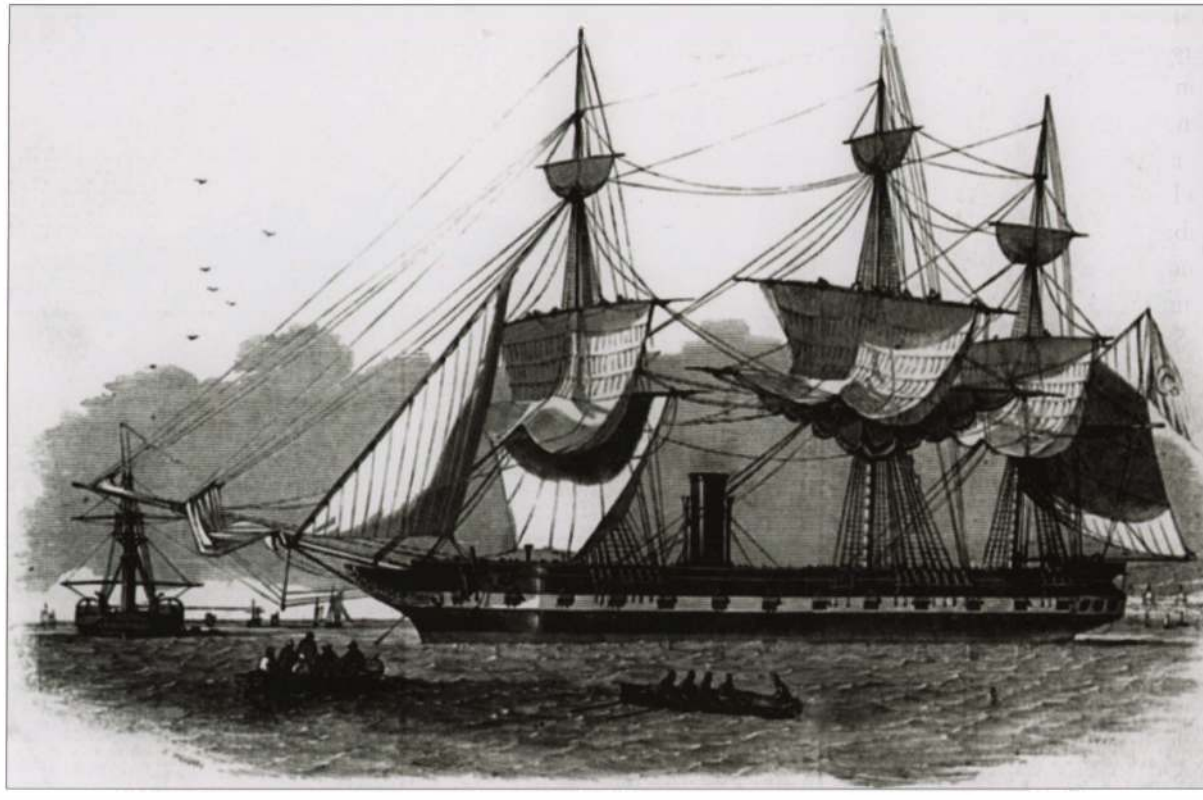
kılavuzları, zindanlar, hastaneler ve eğitim gibi hususlar ele alınıyordu. Ayrıca askere alma usulüne de düzenlemeler getirilmekteydi. Nizamname, II. Abdülhamid devrinde yenisi hazırlanana kadar yürürlükte kaldı.

Tanzimat'ın ilanıyla Bahriye Mektebi tedrisatı da değişikliğe uğradı. Mektep için, sonradan bahriyede müşavirlik hizmetinde de bulunacak olan İngiliz deniz subayı Sir Baldwin Wake Walker'dan istifade edildi. İngilizce ve Fransızca müfredata dahil edildi. Mektep 1851'de Heybeliada'ya taşındı. Burada Avrupa seviyesinde eğitim verilmeye başlandı ve bir de *çarkçılık* sınıfı açıldı. Bahriye öğrencileri Avrupa tezgâhlarına staja gönderildiler.

Bu dönemde buharlı gemilerin sayısı arttığı için tersanede kendine özgü bir montaj sektörü de oluştu. Ülke tersanelerinde inşa edilen gemilere dışarıdan alınan makineler takılıyordu. Bunun neticesi olarak tersanede çalışan yabancı uzmanların sayısı arttı. Avrupa'dan buharlı teknolojisinin transferinde Ermeni Ohannes Dadyan Efendi öncü rolünü üstlenmişti. Dadyan'dan itibaren İngiliz firmalarının Osmanlı mümessilliğini hep Ermeni tüccarlar yürüttü. 1852'den sonraki montaj politikası Avrupa silah firmalarını tekrar Osmanlı pazarına yöneltecek, bu tarihten itibaren gemi makinesi alımında Ermeni acentalardan kaynaklanan yanlış yönlendirmeler ve yolsuzluk iddiaları hiç eksik olmayacaktı.

Osmanlı'da makine monte edilen ilk yelkenli gemi *Muhbir-i Sürûr* fırkateyniydi. Gemi, Mısır Hidivi Abbas Paşa tarafından Sultan Abdülmecid'e hediye edilmişti. Ardından Tersane-i Âmire havuzunda tamiri bitmekte olan *Peyk-i Zafer* kalyonu, İzmit Tersanesi'nde inşası süren *Şâdiye* kalyonu ve Sinop Tersanesi'nde yapılmakta olan *Geyvân-ı Bahrî* fırkateyni ile yine Tersane-i Âmire'de inşa edilen *Fethiye* kalyonu buharlıya dönüştürüldü. Mahmudiye kalyonu ise ağır maliyeti nedeniyle buharlıya çevrilmedi.[42]

İngiltere'den alınan gemi kazanlarının çoğu demirdendi. Paslanmadan dolayı kazanların sıklıkla yenilenmesi gerekiyordu. Bunların ömürleri 4-5 sene civarındaydı. Bu da maliyetleri artırmaktaydı. Bu nedenle tersanede gemiler için bakırdan yedeklik kazanlar üretilmeye başlandı. Osmanlı buharlı gemiciliğinde ilk defa gövdesi (teknesi) demirden

Muhbir-i Sürûr buharlı fırkateyni

(sacdan) inşa edilen vapur ise *Eser-i Hadid*'di. Yandan çarklı bu gemi 1848'de denize indirildi. Hızı saatte 8 mildi ve motoru 120 beygir gücünde R. Napier yapımıydı. Geminin bir kazanı ve 12 de topu bulunuyordu.[43]

1848 yılına gelindiğinde yeni inşa edilen ve satın alınanlardan başka mevcut kalyon, fırkateyn ve korvetlerin hemen hepsi tamir edilmiş durumdaydı. Bazılarına makine konulmuş, gemilerin çoğu ağır silahlarla teçhiz edilmişti. Bu dönemde her biri 800-1100 mevcutlu yelkenli *Teşvikiye*, *Burc-ı Zafer*, *Keyvân-ı Bahrî* kalyonları, 400-600 mevcutlu yine yelkenli 7 fırkateyn, 3 korvet ile 18 buharlı vaporun yanı sıra çeşitli nakliye gemileri, brik, uskuna, mistika ve kotralardan oluşan toplam 74 gemi savaşacak durumdaydı. Önemli kısmı yelkenli olan bu gemiler, büyüklüklerine ve makinelerinin gücüne göre kısımlara ayrılıyordu.[44]

Sultan Abdülmecid döneminde sivil denizciliğin gelişmesine de çalışıldı. İlk denizcilik işletmesi olarak *Fevâid-i Osmaniyye* kuruldu. Şirket, 1844-1870 arasında taşımacılık faaliyetlerini sürdürdü. 1850'de *Şirket-i Hayriyye* faaliyete geçti. Ticaret ve taşımacılıkta kullanılan sivil gemiler savaş durumunda asker ve malzeme nakli gibi hizmetlerle donanmaya ve orduya lojistik destek sağlayacaklardı.

Tanzimat döneminde dışarıdan alımlar yanında yerli harp sanayiinin gelişmesine de gayret edildi. Donanma için Tophane Fabrikası içinde bir *demirdökümhane*, bir *bakırhane*, bir *hadde* tezgâhı ile bir de *kazanhane* kuruldu. Demirhane için 1850'de *çekiç makinesi* alındı. Burada çekiç sallamak üzere Kastamonu Bakırküresi kazasından amele ve demirciler getirtildi. Bu fabrikalarda İngiliz ve yerli ustalar birlikte çalışıyordu.[45] 1854 yılında Zeytinburnu Demir Fabrikası'na tersane havuzu için makine siparişi verildi. Çünkü havuzların suyunun katırlar ile çekilerek boşaltıldığını bizzat gören Sultan Abdülmecid, bu işlemin makine ile yapılmasını emretmişti.[46]

1853-56 Kırım Harbi, dünya denizcilik tarihinde buharlı gemilerin başarısı ve zırhlıların savaş

sahnesine çıkışına tanıklık etti. Savaşta Rusya'ya karşı Osmanlı'nın yanında yer alan İngiliz ve Fransız donanmaları sahip oldukları son teknoloji gemilerini deneme fırsatı buldular. Osmanlı donanması savaşa üç anbarlı 6 kapak gemisi, 11 fırkateyn, 8 korvet, 13 brik ve 5 uskuna ile katılmış, ayrıca Tuna'da 60 duba inşa edilmişti. Savaşta ilk büyük Osmanlı kaybı Sinop Baskını ile yaşandı. Ruslar Sinop Limanı'nda demirli Osmanlı gemilerini yaktı (1853).

Savaş boyunca müttefiklerin bütün lojistik ihtiyaçları Osmanlı tarafından karşılandı. Yeşilköy'de *Yalıköşkü* adıyla tam teşekküllü bir gemi fabrikası kuruldu. Fabrikanın ustabaşısı Williams adında bir mühendisti. Buradaki tezgâhta İngiliz ve Osmanlı gemilerinin tamiri yapıldı. Fabrika savaştan sonra da faaliyetlerini sürdürdü ve 3 Osmanlı korvetine orada buhar makinesi takıldı. Hatta Osmanlı motor ustaları *Beyrut* ve *Zuhaf* korvetlerinin makinelerini taklit ederek yerli bir motorun üretimini gerçekleştirdiler. Bu motorlar *Merih* ve *Utarid* korvetlerine monte edildi.[47]

Sultan Abdülmecid saltanatının sonuna gelindiğinde bir kısmı buharlı fakat kalyonların ağırlıkta olduğu bir donanma oluşturulmuştu. Buhar dönemi başladığında Osmanlı donanmasının esas gücünü büyük ahşap ve yelkenli kalyonlar, fırkateynler ve korvetler teşkil ediyordu. Yelkenli devrin bu son güçlü gemilerine buharlı makineler konularak bir süre daha varlıklarını korumaları sağlanmış oldu. Yelkenlilerin donanmadaki etkilerinin bitişi Sultan Abdülaziz döneminde gerçekleşti. 1860 yılı verilerine göre toplam gemi sayısı 89'du:

SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİ SONUNDA DONANMA MEVCUDU	
Gemi Türü	**Adet**
Kalyon	6
Fırkateyn	1
Korvet	5
Brik	12
Uskuna	5
Mistika	4
Kotra	1
Buharlı gemi (vapur)	35
Uskurlu (Pervaneli) kalyon	2
Uskurlu fırkateyn	4
Uskurlu navi	2
Uskurlu duba	4
Nakliye gemisi	8
TOPLAM: 89	

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN "GÜÇLÜ DONANMA" PROJESİ

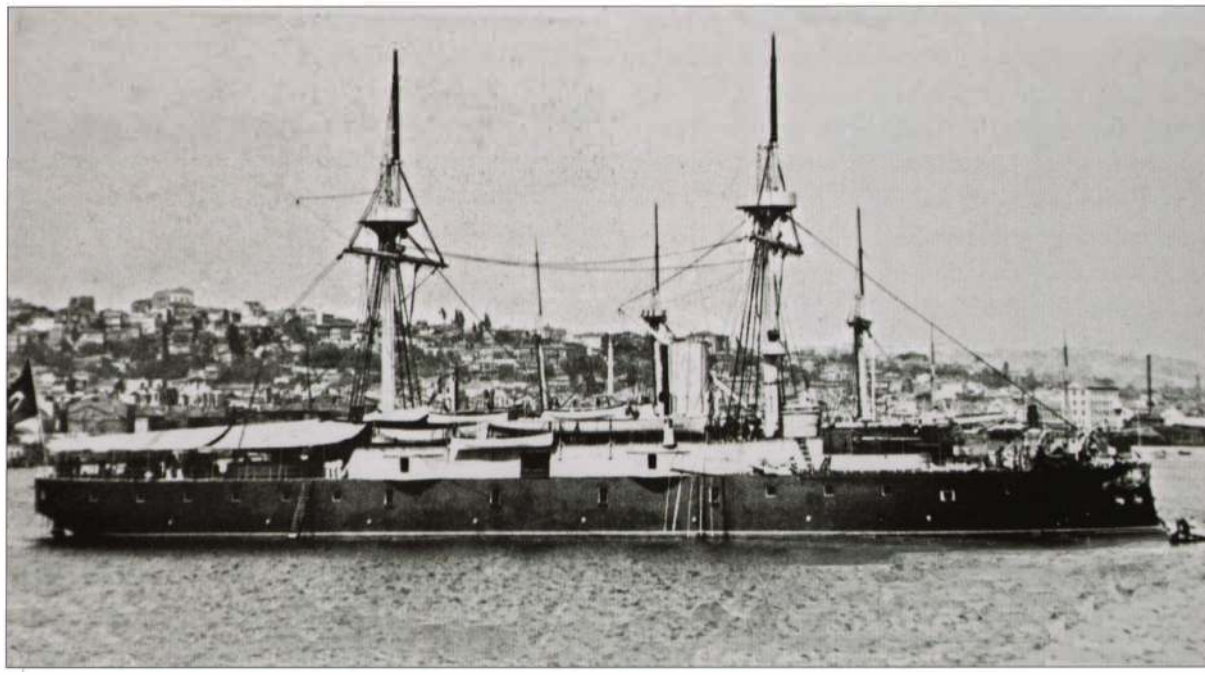
Sultan Abdülaziz (1861-1876), izlediği donanma politikalarıyla Türk denizcilik tarihinde en çok tartışılan isimlerinden biridir. Bu tartışmalar kendisinden sonra Sultan II. Abdülhamid dönemine de sirayet etmiş ve denizcilik tarihimize dair birçok yanlış kanaatin yerleşmesine sebep olmuştur.

Osmanlı'nın tekrar ihtişamlı günlerine kavuşmasını hayal eden Sultan Aziz, güçlü bir ordu yanında etkin bir donanmanın varlığını da gerekli görüyordu.[48] Bu maksatla zaman zaman yakın çevresiyle ters düşme pahasına mali dengeleri sarsacak harcamalar yapmaktan kaçınmadı. Saltanatının sonuna gelindiğinde dünya istatistiklerinde yer bulan büyük bir donanmaya sahip olmuştu. Fakat bunun bedeli ağır oldu. Devlet mali iflasa sürüklendi. Binbir borçla alınan gemilerin modernizasyonu zamanında yapılamayınca, külfet daha da arttı. Hatta bu gemilerden verim alınamaz oldu.

Sultan Abdülaziz, hayallerindeki donanmaya kavuşmak için ithal, montaj ve yerli üretim çerçevesinde üç aşamalı bir program izledi. Bir önceki dönemden intikal eden gemilerin durumu ve bir türlü halledilemeyen teknik altyapı sorunları, böyle bir kademeli stratejiyi zorunlu kılıyordu. İlk olarak donanma envanterindeki eski tip ahşap ve yelkenli gemilerin üretimi azaltıldı veya bunlar buharlıya dönüştürüldü.[49]

Kendisinin asıl hedefi zırhlı gemilere sahip olmaktı. 1864'ten itibaren zırhlı alımına öncelik verildi.[50] 1866 Girit İsyanı'nda donanmanın istenilen etkinliği gösterememesi ve 1867'de Sultan'ın Avrupa seyahatinde gördükleri ise dış alımları hızlandırdı. Padişah; İngiltere, Fransa ve Prusya'yı ziyaretinde karşılaştığı zırhlı gemilerden çok etkilenmişti. Ahşap gemilere makine takılmasından vazgeçildi. Bu kararın ardından Avrupa gemi inşa firmaları bir kez daha Osmanlı pazarına hücum ettiler. Siparişlerde öncelik zırhlı fırkateyn ve korvetlere veriliyordu.

Gemi satın alımının yanında sistemin değişiminde teknik destek de İngiltere'den sağlandı. Tersane ve fabrikalarda istihdam edilen yabancıların çoğu da İngiliz'di. Başta *Aziziye Sınıfı* olarak adlandırılan zırhlı fırkateynler olmak üzere peş peşe İngiltere'ye siparişler verildi. On yıl içinde 13'ü büyük buharlı

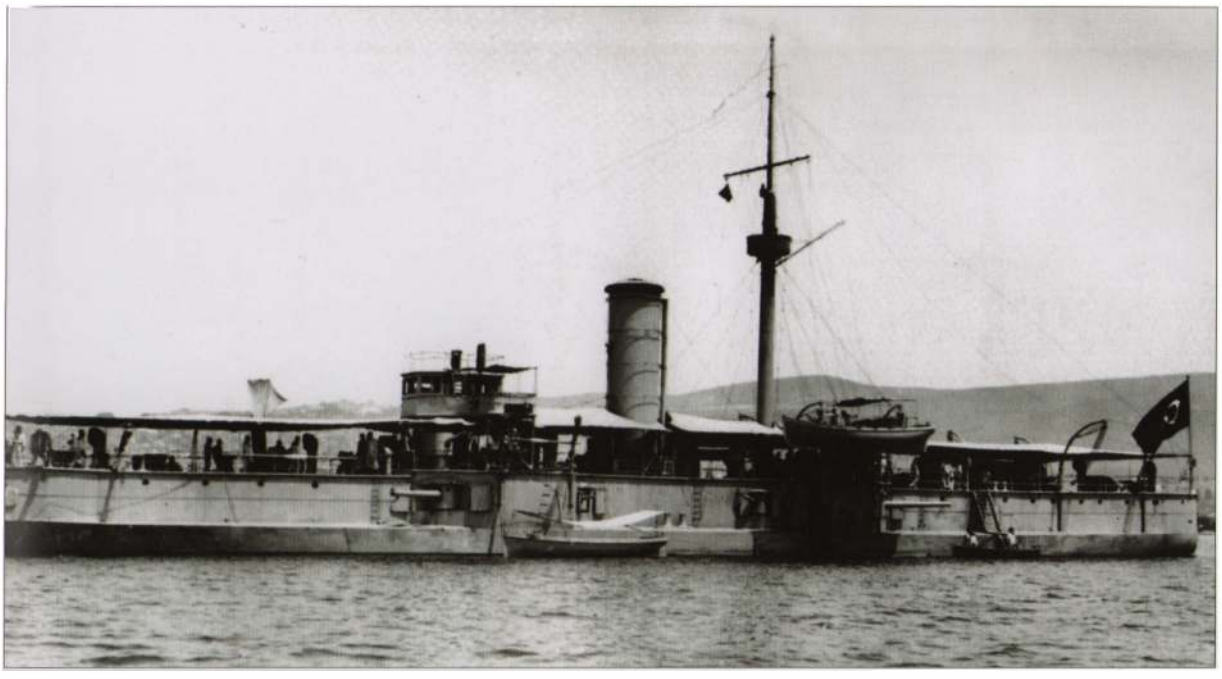
Osmaniye zırhlı fırkateyni

ve zırhlı olmak üzere İngiltere, Fransa ve İtalya'dan gemiler satın alındı.

Bu arada donanmada müşavirlik hizmeti gören A. Slade'nin istifasının ardından yine bir İngiliz deniz subayı olan Augustus Charles Hobart-Hampden göreve getirildi. İngiliz donanmasında 27 yıl hizmet ettikten sonra 1862'de emekli olan Hobart-Hampden, Amerikan İç Savaşı'nda Konfederasyon donanmasında abluka kırıcı kaptanlardan biri olarak önemli işler başarmıştı. Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiş Giritli Rumlara hizmet etmeyi planlarken, İstanbul'da görevli ağabeyi tarafından Osmanlı donanmasına katılması hususunda ikna edildi. 93 Harbi'nde Karadeniz Zırhlı Filosu'nda görev alan Hobart Paşa, müşir rütbesini alan ilk gayrimüslim oldu. Müşavirlik makamında 16 sene kalan Hobart Paşa, İngiliz donanmasındaki yeniliklerin Osmanlı'da uygulanmasına çalıştı.

Sultan Abdülaziz'in donanma serüveninde sona gelindiğinde nihayet dünyanın sayılı filolarından biri Haliç'te demirlemiş durumdaydı. 1875 yılı rakamlarına göre Osmanlı donanmasının savaş gemisi sayısı 106'ya ulaşmış ve bölgedeki rakipleri olan Yunanistan ve Rusya'ya sayı üstünlüğü sağlanmıştı. Sınıflara ayrılan donanmanın 30'u zırhlı ve 76'sı ahşaptı. Muhtelif tonajlardaki zırhlılar *Osmaniyye*, *Âsâr-ı Tevfik*, *Fatih*, *Âsâr-ı Şevket*, *Lutf-i Celîl*, *Avn-ı İlah*, *Feth-i Bülend*, *İclâliye*, *Mesudiye* ve *Peyk-i Şevket*'ti. Yine 2'si İstanbul'da, biri İzmit ve biri Sinop'ta inşa edilmiş 4 kalyon; 2'si İstanbul, 2'si İzmit ve biri İskenderiye Tersanesi'nde yapılmış 5 fırkateyn; 4'ü İngiltere 3'ü yerli tersanelerde yapılmış 7 korvet; 23'ü yerli tersanelerde, kalanı yabancı tezgâhlarda inşa edilmiş 43 nakliye gemisi envantere kayıtlıydı. Zırhlı gemilerin toplam personeli 10.920, top adedi 173 iken; ahşap gemilerde bu sayı 15.188 personel ve 486 topa ulaşmıştı. Fakat çok geçmeden bu donanmanın nitelik olarak değil, nicelik bakımdan büyük olduğu acı tecrübelerle anlaşıldı.[51]

Sultan Abdülaziz'in tahta çıktığı sırada *Bahriye Meclisi* faaliyetteydi. 1861'de bahriye ve tersane müsteşarlıkları kaldırıldı ve bütün yük tekrar kaptanpaşanın omuzlarına yüklendi. 1863'te sorunların hafifletilmesi için *Erkân-ı Harbiyye-i Bahriyye Zâbitliği* kuruldu. Savaş gemilerindeki her türlü mühimmat ve aletlerin muhafaza ve bakımı Liman Reisliği'nden alınıp bu yeni kuruma verildi. Fakat istenilen netice yine alınamadı. Bu

Muin-i Zafer zırhlı korveti

ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE ZIRHLI SAVAŞ GEMİ SİPARİŞLERİ			
Geminin Adı	Sipariş Tarihi	Ülke	Firma
Osmaniye fırkateyni	1862	İngiltere	R. Napier-Son, Glasgov
Aziziye fırkateyni	1862	İngiltere	R. Napier-Son
Orhaniye fırkateyni	1862	İngiltere	R. Napier-Son
Mahmudiye fırkateyni	1862	İngiltere	R. Napier-Son
Feth'ül-İslam dubası	1863	Fransa	SA des Forges
Necm-i Şevket korveti	1866	Fransa	SA des Forges
Feth-i Bülend korveti	1867	İngiltere	Thames Iron Works
Muîn-i zafer korveti	1867	İngiltere	Thames Iron Works
Avn-ı İlah korveti	1867	İngiltere	Thames Iron Works
Hıfzu'r-rahman korveti	1867	Fransa	SA des chantiers
İclaliye korveti	1868	İtalya	SA Stabilimento
Mukaddeme-i Hayr korveti	1868	Osmanlı	Tersane-i Âmire
Hamidiye fırkateyni	1871	Osmanlı	Tersane-i Âmire
Mesudiye fırkateyni	1871	İngiltere	Thames Iron Works
Âsâr-ı Şevket korveti	1875	İngiltere	Thames Iron Works
Âsâr-ı Tevfik fırkateyni	1875	Fransa	SA des Forges

sefer çok daha köklü bir değişiklik gündeme geldi. Sadaretin teklifi ile 1867'de *Bahriye Nezareti* kuruldu. Kaptanpaşanın görev alanı donanmaya komuta etmekle sınırlandırıldı. Günümüzde Kasımpaşa'da *Kuzey Deniz Saha Komutanlığı* olarak kullanılan bina, *Bahriye Nezareti*'nin binasıdır.

Nezaretin kurulmasıyla Tersane-i Âmire'nin bütün işleri Bahriye Nezareti'ne, donanma komutanlığı da Bahriye nazırına bağlı olmak şartıyla kaptanpaşalık makamına bırakılmış oldu. Böylece tarihte ilk defa idari ve askerî hususlar kesin olarak birbirinden ayrıldı. Donanmaya dair her türlü işin sağlıklı yürütülebilmesi için *Kumanda* ve *İdare Meclisleri* kuruldu. Bütün bunların yapılmasındaki amaç tersane ve donanmada işlerin daha profesyonel bir şekilde yürümesiydi. Bu maksatla bir de *Islahât-ı Bahriyye Komisyonu* kuruldu.[52] 1873 *Bahriye Meclisi Nizamnamesi* yeniden kaleme alındı. Tersane için önemli olan *Levazımat Dairesi* yanında bir de *İmalat Dairesi* açıldı.

Aslında kaptanpaşalık makamının kaldırılması ilk olarak 1845'te daimî Bahriye Meclisi oluşturulurken düşünülmüştü. Fakat gerçekleşmesi 1867'de oldu. Bahriye Nezareti'nin kuruluşundan bir ay sonra kaptanpaşalık tamamen lağvedildi. Böylece 500 yıllık bir kurum tarihe karışmış oldu. Kaptanpaşanın başkanlık ettiği *Kumanda Meclisi* ise doğrudan nezarete bağlandı.[53]

Donanma komutanlığı makamı bir süre Bahriye nazırı uhdesinde kaldı. Sultan Abdülhamid bu

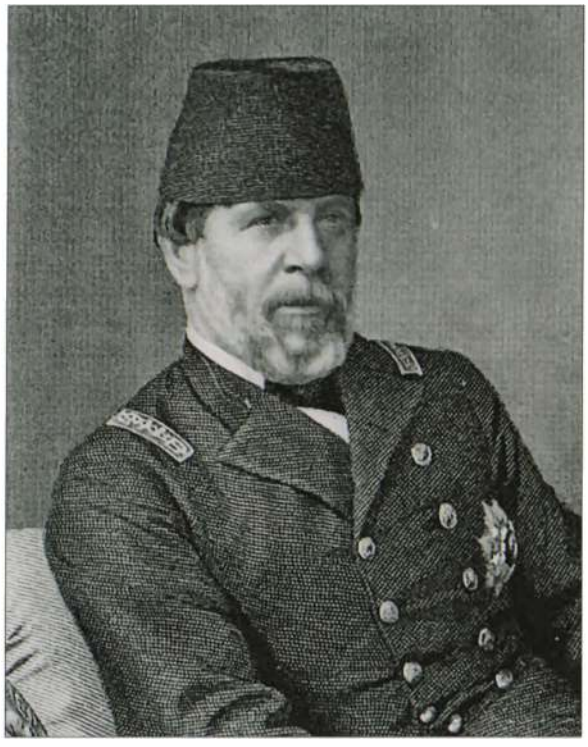
Divanhane'nin Azapkapı'dan temsilî görünüşü (1853)

uygulamaya son verecek, yetkiler tekrar ayrılacak ve 1876-1878 yıllarında bir süreliğine kaptanıderya unvanı tekrar kullanılacaktı.

Haliç'teki Tersane-i Âmire en hareketli dönemlerinden birini 1865-1875 arasında yaşadı. Bu süreçte tersanede 200'e yakın İngiliz usta çalıştırılmaktaydı. Yabancıların yanında yüzlerce yerli çarkçı ve usta yetişti. Ayrıca İzmit ve Gemlik tersanelerinin ıslahına çalışıldı. Buralarda da gemi inşasına önem verildi.[54]

Abdülaziz'in ilk döneminde merkez ve taşra tersanelerinde buhar teknolojisine uygun gemilerin inşasına ağırlık verildi. Amerikalıların gemi inşa ettiği Aynalıkavak tezgâhı 1862'de yaklaşık 19 metre büyütülerek zırhlı yapımına uygun hale getirildi.[55] 1864'te tersanede üstü taş örtülü bir tezgâhın yapımına başlandı. Bu tezgâhın bitimiyle yeni tip gemiler kızağa konuldu. Tersanede yüzer bir zırhlı duba havuzu inşa edildi. Bu sayede pervaneli ahşap ve zırhlı korvetlerin yapımı kolaylaştı. Tersanede iki kuru havuz bulunuyordu. Üçüncüsünün inşasına Sultan Abdülmecid'in emriyle 1857'de Vasil Kalfa görevlendirilmiş, ancak Azapkapı'daki bu havuz mali sorunlar nedeniyle bitirilememişti. Sultan Abdülaziz bu üçüncü kuru havuzu (günümüzde 1 no.'lu havuz) yine Vasil Kalfa'ya tamamlattı (1870). Bu havuz daha sonra kara yönünde 80 metre kadar uzatıldı.[56]

Zırhlı gemilerin inşasına ağırlık verilince demir ihtiyacı arttı. 1867'den itibaren ithalat yerine yurt içinden demir temin edilmeye başlandı.[57] Fakat 1868 yılı Mart ayından sonra tersanede çelik halat kullanımına geçildi. Bu sefer İngiltere'den çelik halat alımına başlandı. 1873'te tersane tezgâhlarında deniz mayını yapılmaya başlanırken, 1875 başlarında

Hobart Paşa

donanmanın ihtiyaç duyduğu gemi demiri ve zincirler artık tersanede üretiliyordu. Tersane fabrikalarında yerli motor imaline de çalışıldı. Bu hususta kısmi başarılar elde edildi. 1868'de büyük harp gemilerine gerekli makineli sandal-stimbotlar tersanede yapıldı. 1871'de ilk defa olarak donanma sefer halinde iken filo gemilerinin onarımı için bir fabrika gemisi kullanımına başlandı. Akdeniz ve Ege'deki filolar için *Ömer Paşa Vapuru* fabrika gemisine dönüştürüldü.

Deniz kuvvetlerinin kuruluşunda ve deniz harp sanayisinde yapılan bu düzenlemelere paralel olarak, Abdülaziz döneminde Bahriye Mektebi'nde de müfredat büyük ölçüde yenilendi. Gemi makineleri işletme mühendisliği için subay yetiştirmek maksadıyla 1863'te *buhar sınıfı* açıldı. Bir taraftan da öğrencilerin uygulamadaki eksiklerinin giderilmesi için staj imkânları oluşturuldu. Tersane fabrikalarında gemi inşa eğitimi gören 17 öğrenci İngiltere'ye gönderildi.[58] Ayrıca Mayıs 1864'te Bahriye Mektebi öğrencilerinin uygulamalarını geliştirmeleri için *Nevid-i Fütûh* briki tahsis edildi. Bu arada Heybeliada'daki mektebin binası genişletildi ve aynı yerde *Ticaret-i Bahriyye Kaptan Mektebi* açıldı. Bahriye Mektebi'nde yabancı hocaların ders vermesi sağlandı. Donanmada istihdam edilen İngiliz uzmanlardan Sir Henry Felix Woods mektepte seyir derslerine girmeye başladı.

Kuşkusuz makine çağına uyum, ancak makine üretmekle sağlanabilirdi. Bu başarılamayınca satın alma politikaları artarak devam etti. Böylece maliyetler arttı. Sultan Abdülaziz belki sayıca çok fakat altyapısı eksik ve herhangi bir stratejik hedefi olmayan âdeta bir *müze donanması* oluşturdu.[59]

Aslında Abdülaziz ile hükûmetleri arasında ordu ve donanma harcamaları hususunda ihtilaflar çıkmamış değildi. Sultan kendisini daha ilk başta mali dengeler hususunda uyaran Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı hemen azletmişti. Tanzimat'ın önemli simalarından Sadrazam Keçecizâde Fuad Paşa da aşırı maliyetli silah ve gemi alımlarına karşı çıkanlardandı. Sadrazam, bu gibi alımların devletin mali durumunun iyileşmesinin ardından yapılmasını tavsiye etmekteydi. Fakat Sultan Abdülaziz hayallerini ertelemedi ve silah alım polikalarını sürdürdü. Nihayet 1875'te devlet mali iflas ilan etti. Buna içteki siyasi gelişmeler de eklenince Sultan Abdülaziz hayalleriyle büyüttüğü ordu ve donanmanın da iştirak ettiği bir saray darbesiyle iktidardan uzaklaştırıldı (1876).[60]

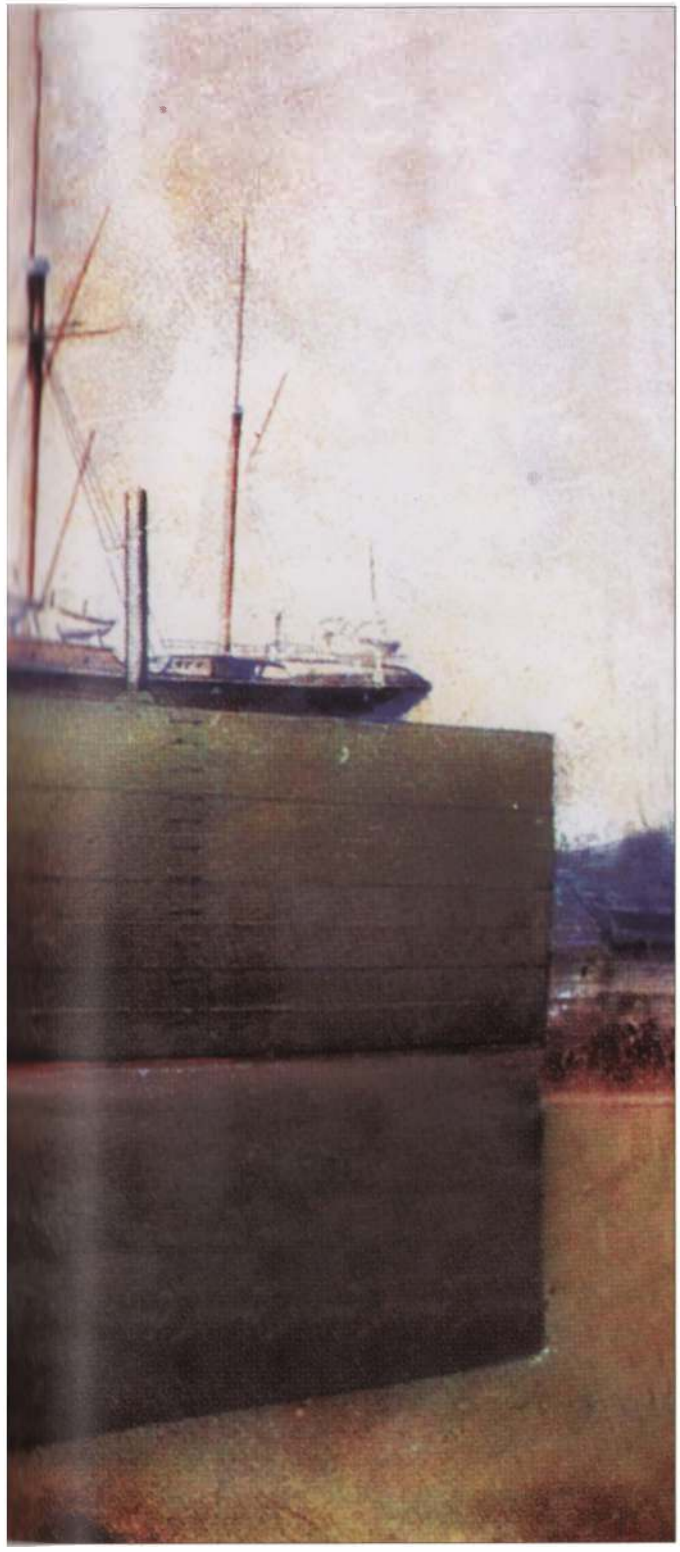
Abdülaziz'in önce tahtından ve sonra da canından olduğu darbe sürecinde donanmanın kıyısından da olsa destek vermesinin, Sultan II. Abdülhamid'in bahriyeye bakışında etkili olduğu söylenegelmiştir. Sultan Aziz'in halefi olan II. Abdülhamid'in, darbenin ana unsuru olan ordudan değil de müdahaleye destek vermekle yetinen donanmadan korktuğu için onu Haliç'te çürüttüğü iddia edilir.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE DONANMA

Abdülaziz donanmasını oluşturan gemilerin çoğu makineli ve zırhlı olduğundan bunların tamirleri devlet bütçesini aşan meblağlara ulaşmaktaydı. Bu hususta dönemin yerli ve yabancı bahriye uzmanlarınca hazırlanan ayrıntılı raporlar mevcuttur.[61] Uzun vadeli planlamadan mahrum, jeopolitiğin ve stratejinin gerektirdiği kuvvet hedefi belli olmayan Abdülaziz donanmasının, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda hiçbir varlık gösterememesi durumu açıklar niteliktedir.[62]

Gemi inşası için kullanılan yüzer havuzun Kaymakam Hüseyin Bey tarafından çizilmiş resmi (1897)

Bu savaş sonrasında Osmanlı Devleti ağır bir savaş tazminatı ile karşı karşıya kaldı. Tahta çıkışından sadece 1 sene sonra zorlu bir savaşla yüz yüze kalan Sultan Abdülhamid, tahta çıkışından kısa bir süre sonra siyasi, askerî ve mali bir felaketle karşı karşıya olduğunu gördü. Bu yüzden Sultan önce ekonomiyi düzeltip sonra maliyet gerektiren yatırımlara yönelmeyi tercih etti. Bu politikasında başarılı olduğu rakamlarla ortadadır.

Sultan Abdülhamid saltanatının ilk yıllarından itibaren düzenli olarak tersane ve donanmanın durumu hakkında yetkililerden raporlar istedi.[63] Denizcilikle ilgili bütün politikaların tartışıldığı Meclis-i Bahriyye'yi, *Şurâ-yı Bahriyye* adıyla yeniden yapılandırdı (1877). Burada birçok alt komisyon oluşturdu. Şurâ-yı Bahriyye'deki müzakere ve kararları yakından takip etti. Ayrıca 1876'da *Erkân-ı Harbiyye Bahriye Zâbitliği Erkân-ı Harbiyye Bahriye Dairesi* olarak bir koordinasyon kurumu gibi yapılandırıldı ve yetkileri genişletildi. En önemlisi bu dönemde 1880 tarihli yeni bir *Bahriye Kanunnamesi* hazırlandı. Kanunnamede donanma komutanları, gemi süvarileri ile bahriye zâbitlerinin vazifelerine dair ayrıntılı talimatlar yer almaktaydı. Ayrıca güvenli seyrüsefain kapsamında karantina, kılavuzluk ve fenerler teşkilatı düzenleniyordu.

II. Abdülhamid'in donanmanın ıslahı ve teçhizi için birçok defalar Bahriye Nezareti'ne, Donanma Kumandanlığı'na ve gemi komutanlarına iradeler gönderdiğini biliyoruz. Özellikle zırhlı gemilerin yeni sistem Krupp topları ile teçhizi, kazanlarının değiştirilmesi ve zırh kalınlıklarının artırılması konularında ikazlarda bulunuyordu. Ancak, kendisinin bu hassasiyetine rağmen tersanelere verilen siparişler uzuyor, masrafları artıyor ve program aksıyordu. Mesela 1879 yılında yapımına başlanan *Heybet-nüma* korveti ödeneksizlik yüzünden 11 yılda, *Lütf-i Hümayun* 12 yılda, *Mecidiye* ve *Eser-i Terakki* torpidobotları 3 yılda, *Nimet* 4 yılda, *Şanaver* ise 5 yılda tamamlanmıştı. Halbuki o tarihlerde Avrupa tezgâhlarında bu tip gemilerin imal süreleri aylarla ifade ediliyordu.

Abdülhamid tahta çıktığında 100. yılını kutlayan Bahriye Mektebi'nde de bu dönemde değişikliğe

Mecidiye kruvazörü

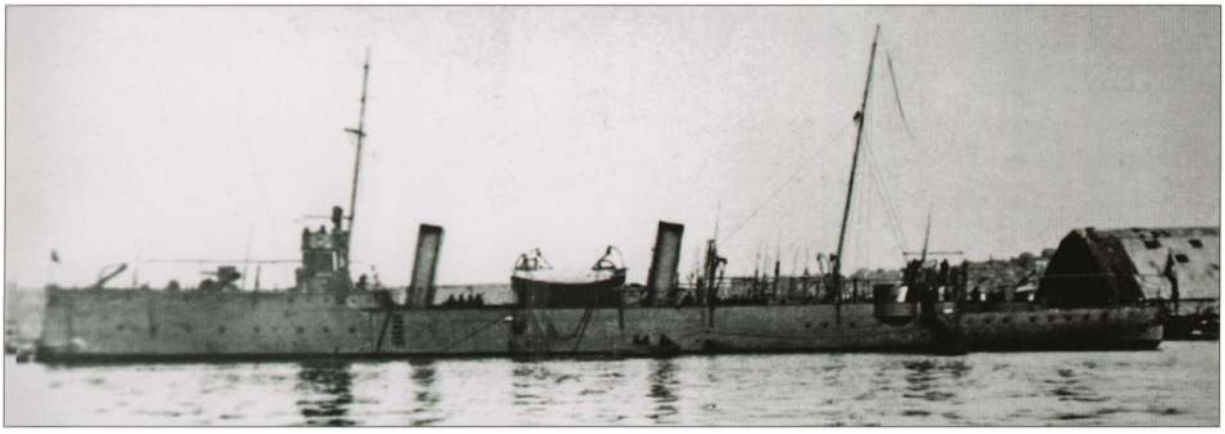
gidildi. Eğitim süresi uzatıldı. Tersanede imalat işlerinde vasıflı eleman yetiştirme gayesiyle tabur ve alaylar oluşturuldu. Mesela gemi armaları için *Tir-i Güverte* sınıfı, tersanedeki imalat işlerinde çalışmak üzere *İmâlat-ı Sıbyan Taburu* ile tersanede sanayi işleri için *Sanayi-i Sıbyan Taburu* bunlardan önemlileridir. Tersanede bir de *Dalgıç Bölüğü* teşkil edildi ve torpido kesmek için eğitildiler.[64] Ancak yerli ve yabancı uzmanların maaş ödemelerindeki aksamalar, hatta bu sebeple yaşanan grevler ve sıklıkla eleman değişiklikleri, sıkıntıların sürmesine neden oldu.[65]

Henry Woods ve Hobart paşalardan başka Alman deniz subayları Starke ve Klaus von Hofe bahriye hizmetine alındı. Özellikle Hobart Paşa yaptıklarıyla takdir topladı. Bu dönemde Amerikalı Amiral Ransford D. Bucknam'dan da yararlanıldı. 1906 yılında bir diğer Amerikalı Kaptan Ledbetter ile sözleşme imzalandı. Bu şahsın görevi, donanmadaki torpidoları yeniden organize etmek ve işlevsel hale getirmekti.[66]

ABDÜLHAMİD DÖNEMİ GEMİ SİPARİŞLERİ

Donanmada idari düzenlemeler devam ederken bir taraftan da Padişah'ın emriyle Şûra-yı Bahriyye'de donanmanın ve Abdülaziz döneminden kalan gemilerin durumu görüşüldü. Neticede bu gemilerin tamir giderlerinin yeni bir donanma inşası kadar maliyetli olduğu hükmüne varıldı. Gemilerin birçoğunun zırh ve kazanlarının değişmesi gerekiyordu. Durumu biraz iyi olanlar aşamalı olarak yerli tezgâhlarda tamir edilmeye çalışıldı.[67]

Sultan Abdülhamid aslında 1880'den itibaren mali tabloyu dikkate alarak küçük, modern, daha ucuz maliyetli ve çok yönlü kullanıma müsait süratli gemilerden oluşan bir donanma kurma çabası içine girmişti. Bu sebeple yeni dönemde torpidobot, torpidogeçer, ganbot ve denizaltı türü gemilerin alımına öncelik verdi. Oluşturulacak donanmanın Kızıldeniz, Trablusgarp, Kamerun ve Basra gibi kritik mahallerde kolluk görevi yapabilecek kapasiteye ulaşması amaçlanıyordu. İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı

Peleng-i Derya torpidoganbotu

işgalinden sonra gemi siparişlerine hız verildi. Fakat 1897 Yunan Savaşı uzun vadeli planları değiştirdi.

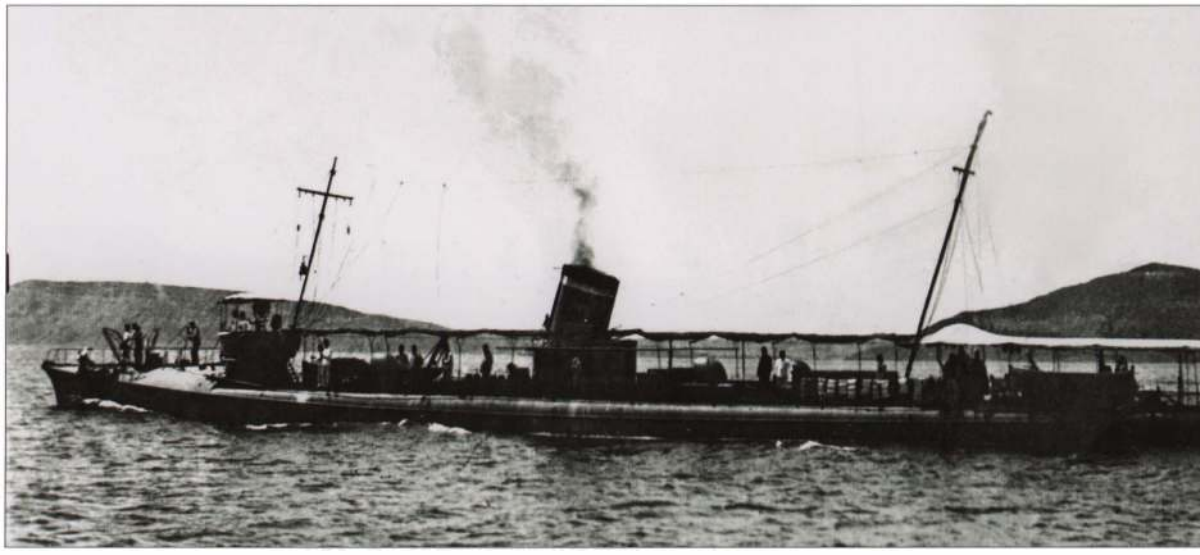
Sultan Abdülhamid zırhlı siparişlerinde yerli ve yabancı tersaneleri dengelemişti. İzmit'te inşasına başlanan *Lütf-i Hümayun* 1888'de, *Feyzâ-yı Bahrî* ve *Şâdiye* 1889'da, *Hüdavendigâr* ve *Selimiye* 1891'de sipariş edildiler. 1900 yılında Amerika Philadelphia merkezli *William Camp-Son Şirketi*'ne *Mecidiye*, İngiliz *Armstrong* firmasına da *Hamidiye* sipariş edildi. İtalyan *Ansaldo* firmasına 1904'te *Drama*'nın siparişi verildi. Ancak bilhassa yerli siparişlerde gecikmeler oldu. Bu nedenle İzmit'e verilen *Şâdiye*, *Feyzâ-yı Bahrî* ve *Selimiye* siparişi 1892'de iptal edildi. *Lütf-i Hümayun* ise ancak 1892'de denize indirilebildi. Amerika'ya siparişi verilen *Mecidiye* ve İngiliz tezgâhlarında yapılan *Hamidiye* ise 1903'te suya indiler.[68] Abdülhamid devrinde tersanede üç adet pervaneli korvet inşa edildi. Bunlardan 1890'da siparişi verilen *Zuhaf-II* ve *Kilitbahir* çelikten, 1879'da sipariş edilen *Heybet-nümâ* ise karışık/kompozit malzemeden yapılmıştı.

Sultan 1883'ten itibaren *torpidobot* türü gemilerin siparişine yöneldi. 1880'li yıllarda bir torpidobot 20-30 bin liraya mal olurken, birinci sınıf bir zırhlı savaş gemisinin maliyeti 800-900 bin lirayı buluyordu. 1883-1886 arasında 5'i Tersane-i Âmire, 3'ü Fransa, 3'ü İngiltere ve 13'ü Almanya tezgâhlarına olmak üzere 24 torpidobot siparişi verildi. Donanmada torpidobot sayısı artınca bu alanda uzman personelin yetiştirilmesi için de gayret edildi.

Abdülhamid'in donanmada önemsediği gemi türlerinden bir diğeri ise *ganbot*tu. Bunlar küçük, az su çeken, nispeten baş ve kıç tarafları ağır toplarla teçhiz olunan savaş gemileriydi. Genellikle kıyıların korunması için kullanılıyorlardı. Sultan Abdülaziz devrinden intikal eden bu türden 15 gemi vardı. 1881'den itibaren ganbot siparişlerinde artış oldu. II. Abdülhamid kompozit ve zırhlı kaplı toplam 18 ganbot siparişi verdi. Bunlardan 5'i 1897 Yunan Savaşı öncesine, 13'ü ise sonrasına aittir.

1890 yılına doğru Fransa ve İngiltere'de *torpidoganbot* adı verilen yeni tip gemiler inşa edilmiş ve oldukça başarı sağlanmıştı. Bunlar az tonajla daha etkili top atışı imkânı veriyordu. Torpidoganbotların birinci vazifesi büyük gemileri torpido saldırısına karşı korumak, ikinci görevi de filo harekâtı esnasında fırsat buldukça torpido hücumu yapmaktı. II. Abdülhamid devrinde bu tür 3 adet gemi alındı. Bunlar, tersaneye 1888'de sipariş verilen *Şâhin-i Derya* ile Alman *Germania* firmasına 1887 tarihinde sipariş verilen *Peleng-i Derya* ve *Nimet* gemileridir. Abdülhamid Amerika'daki gemi sanayisini de yakından izlemekteydi.[69] Nitekim zırhlı *Mecidiye Kruvazörü* Amerika'da inşa ettirilmişti.

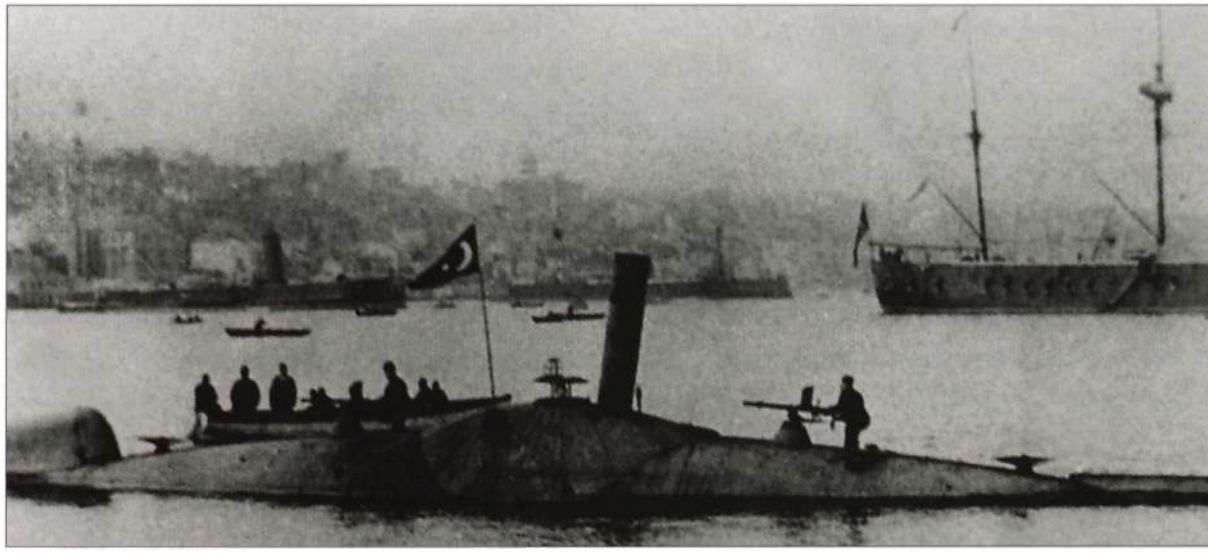
Donanmaya ilgisizlikle suçlanan, hatta bunu kasıtlı yaptığı sıklıkla vurgulanarak eleştirilen Abdülhamid nedense devrindeki en önemli icatlardan biri olan denizaltılara sahip olmakta aceleci davranmıştı. Nitekim dünyada ilk kez inşa edilmesinden sadece bir yıl sonra *Abdülhamid* (Nordenfelt-I) ve *Abdülmecid* (Nordenfelt-II) adları verilen iki denizaltı Osmanlı

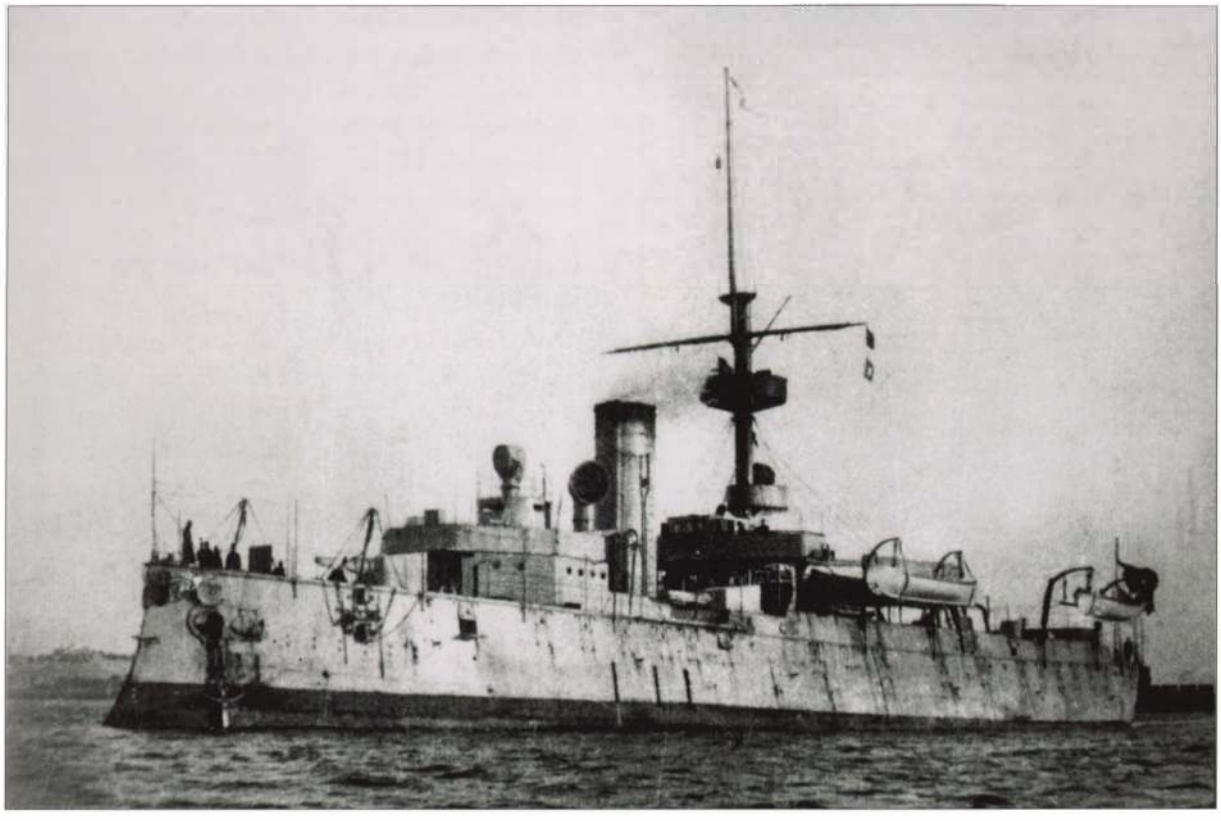
Draç torpidobotu

donanmasında yerini almışlardı. Gemilerin parası Sultan'ın şahsi tahsisatından karşılanmış ve Osmanlı Devleti Yunanistan'dan sonra dünyada denizaltı sahibi ikinci ülke olmuştu. Denizaltılar parçalar halinde 5 Mayıs 1886'da İstanbul'a ulaştı. Gemiler tersanenin Taşkızak Havuzu'nda monte edildi. Gemilerdeki tasarım sorunlarının giderilmesi için tersanede birtakım eksik parçaların üretimi yapıldı. Denizaltılar 1886'da suya indirildi ve personel atamaları gerçekleşti. Fakat bu denizaltılardan yeterince istifade edilemedi.[70]

1897 Yunan Savaşı'na gidilirken gemi alımı ve topların modernizasyonu için Almanya ile temaslar arttı. Krupp fabrikalarının yanı sıra Elbing'deki Schichau Tersanesi ile torpido siparişleri hususunda görüşmeler yapıldı. 1897'de firmaya aynı tipte 23 adet gemi sipariş edildi. Zırhlı *Mesudiye*, *Âsâr-ı Tevfik*, *Avn-i İlah*, *Muîn-i Zafer* ve *Feth-i Bülend* gemilerindeki ağızdan dolma eski teknoloji Armstrong toplarının yerine kıçtan dolma Krupp imalatı topların alımı kararlaştırıldı.

Abdülhamid denizaltısı

Âsâr-ı Tevfik zırhlısı (1903 sonrası)

Bütün hazırlıkların tamamlanması akabinde Yunanistan ile savaşa girildiğinde donanmada 3'ü büyük olmak üzere 9 zırhlı, 8 zırhlı korvet, 20 adedi büyük olmak üzere 30 torpidobot, 8 muhrip, 28 ganbot mevcuttu. Savaş esnasında donanma envanterinde nakliye ve karakol gemileri de dahil toplam 199 gemi bulunuyordu. Bunların 19'u fırkateyn tipi zırhlıydı. Zırhsız 46 gemi bulunuyordu. Torpidolardan birinci sınıf 18 adet, ikinci sınıf 7 adet, üçüncü sınıf 1 adet gemi mevcuttu. İki denizaltı hazır durumdaydı. Küçük istimbotlar 30 adetti. Nakliye ve karakol gemisi 34 adet iken 42 adet de küçük hacimde vapur bulunuyordu. Bu gemilerde Armstrong ve Krupp olmak üzere 662 top ve mitralyöz ve ayrıca 28 roket de mevcuttu. Donanmaya destek olacak İdare-i Mahsusa vapurlarının sayısı ise 74'tü.[71]

Zırhlı alımı ve yenileşmesi sürecine rast gelen Yunan Savaşı, donanmada hayal kırıklığına sebep oldu. Yunanlara gözdağı vermek için 18 Mart 1897'de gemilerin Çanakkale'ye intikalinde yaşanan talihsizlikler moralleri oldukça bozmuştu. Halkın ve yabancı misyonun gözleri önünde bazı gemiler Haliç'ten çıkışta arızalanmış, kazanlar patlamış, bazıları rotadan çıkarak kaybolmuş veya karaya oturmuştu.[72]

Yunan Harbi ardından Sultan Abdülhamid donanma stratejisini tamamen değiştirdi. Bundan sonra eskileri bir kenara itip maliyeti az, ancak bölgesel sorunlara müdahale edebilecek seri ve yeni teknoloji ürünü gemilere yöneldi. Bu biraz da zorunlu bir tercihti. Onca masrafla tamir edilen zırhlılardan verim alınamıyordu. Üstelik bunlarda ısrar edilmesinin tek garantisi yeni masrafların ortaya çıkacağı gerçeğiydi.

Sultan Abdülaziz döneminde gemi sayısı itibariyle dünyada üçüncü sırada yer alan Osmanlı donanması, 1899 yılına gelindiğinde toplamda 131 gemi ile dünyada 9. sırada gösteriliyordu. *Ceride-i Bahriyye*'de yayınlanan istatistiğe göre donanma sayısı 100'ün üzerinde olan devletler şöyleydi:[73]

Devlet	Zırhlı Savaş Gemisi	Zırhsız Savaş Gemisi	Torpido Sınıfı	Toplam
İngiltere	116	284	295	695
Fransa	73	96	213	382
Rusya	22	79	123	368
İtalya	30	37	225	292
Japonya	27	63	160	250
Almanya	35	59	149	243
Amerika	54	57	65	176
Hollanda	32	80	60	172
Osmanlı	19	84	28	131
Avusturya	20	34	67	101

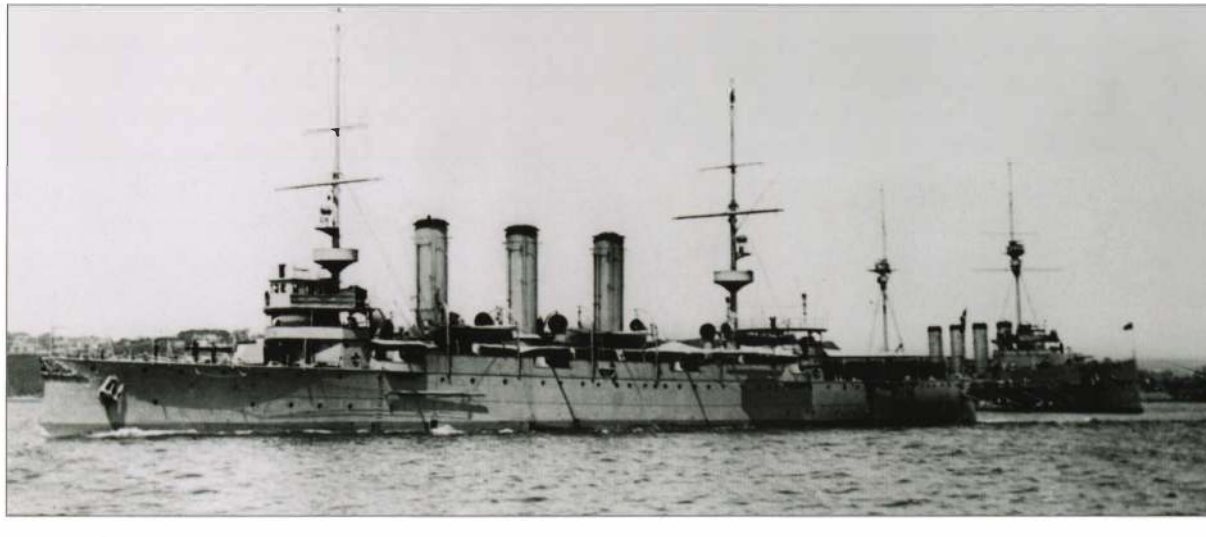
Sultan Abdülhamid'in yeni bölgesel donanma stratejisi dikkate alındığında bu listenin farklı değerlendirilmesi gerekir. Nitekim Osmanlı'nın Ege'deki rakibi Yunanistan 5'i zırhlı, 51'i torpidobot toplam 76 gemi ile ilk onda yer bulamamıştır. Osmanlı'nın en büyük bölgesel rakibi Rusya ise ciddi atılım yapmıştır. İlk ondaki devletlerden Almanya ve İtalya ise tarih sahnesindeki güçlü yerlerine Abdülhamid'in saltanat yıllarında ulaşmışlardır. Eski dönem istatistiklerinde bu iki ülke yer almamaktadır. Kadim denizci devletlerden Portekiz'in 3'ü zırhlı toplam 63 gemisi, İspanya'nın ise 8'i zırhlı toplam 71 gemisinin olması dikkat çekicidir.

Sultan'ın son siparişleri Almanya'nın *Schiffs-maschinenbau* firmasına 1903 tarihinde verilen *Peyk-i Şevket* ve *Berk-i Satvet* torpido kruvazörleriydi. Bu gemiler 1906'da kızağa konulmuş, kendisinin bir darbe ile tahttan indirilişinin ardından 1909'da İstanbul'a ulaşmıştır. Abdülhamid'in muharebe sınıfı gemilerden son gözdesi ise *drednot* olmuştur. İlk drednot 1906'da İngiltere'de inşa edilmiş, Abdülhamid de hemen bu yeni gemiye ilgi göstermiştir. Fakat saltanatı bu gemileri almaya yetecek kadar sürmeyecektir.

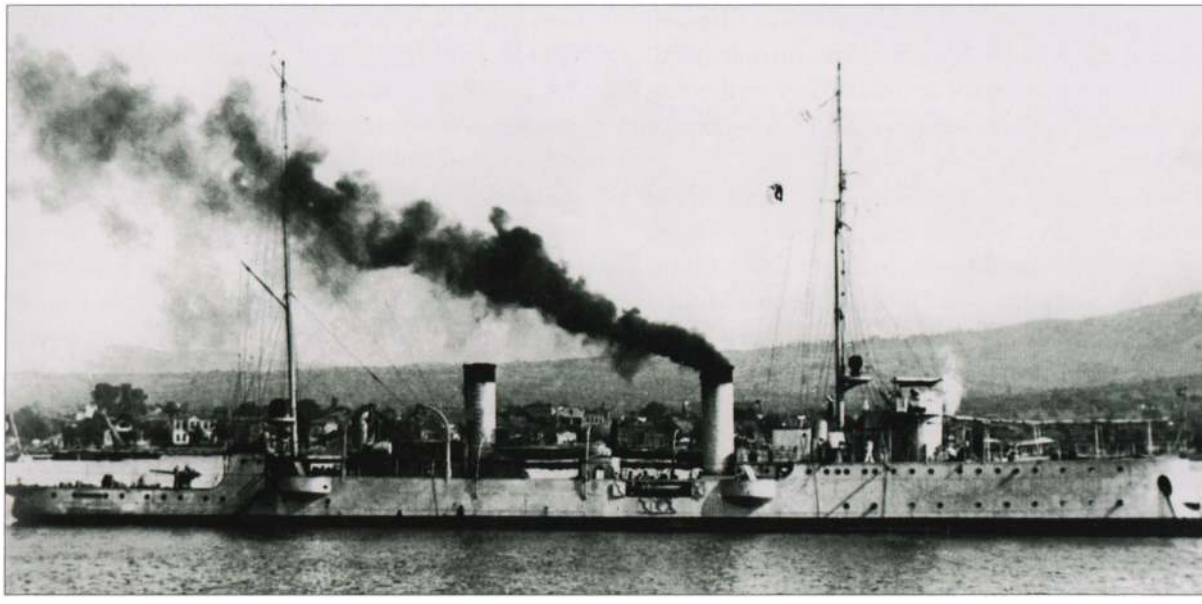
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI DONANMASI

Abdülhamid'in tahttan indirilişine zemin hazırlayan 31 Mart Vak'ası'nda donanma, Hareket Ordusu'nu destekledi. Kendisinin ismini taşıyan *Hamidiye* ve *Peyk-i Şevket* kruvazörleri, *Mesudiye* ve *Âsâr-ı Tevfik* zırhlıları, *Samsun* ve *Taşöz* torpidolarından oluşan donanma Meşrutiyet idaresinin yanında saf tuttu.

Sultan Abdülhamid sonrasında İttihad ve Terakki Fırkası etkisindeki hükûmete, torpidobot ve ganbot türü gemiler ile bir türlü işe yarar hale getirilemeyen zırhlılardan oluşan bir donanma intikal etti. Donanmada 15 zırhlı, 11 kruvazör, 3 korvet, 2 torpido kruvazörü, 18 torpidobot, 6 yat ve 2 nakliye gemisi bulunuyordu. İttihad ve Terakki yönetimi *donanma hayattır* sloganıyla yola çıktı ve 1909'da orduda olduğu gibi donanmada da bazı subay ve çalışanlar emekliye sevk etti. Devletin içinde bulunduğu mali durum ve tersanelerin verimsizliği karşısında çıkar yol olarak halkın bağışları can simidi olarak görülüyordu.

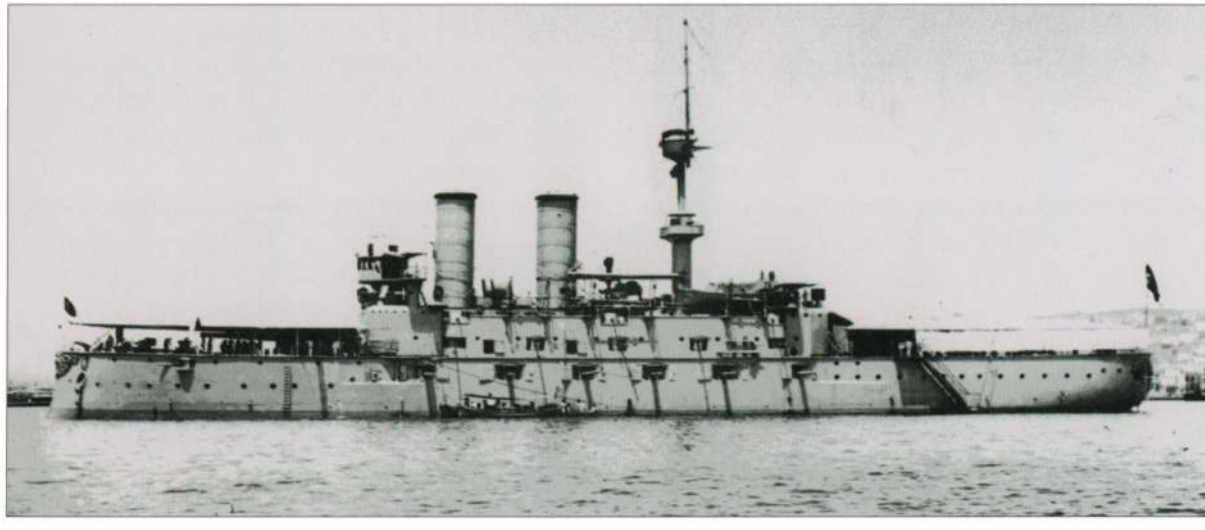
Hamidiye kruvazörü

Peyk-i Şevket torpidoganbotu

Hazırlanan bahriye programına göre silbaştan oluşturulacak donanma için 46 gemi alınacaktı. Bunlar içerisinde 6 drednot, 20 muhrip, 6 denizaltı, 4 lider, 1 denizaltı kurtarma gemisi, 2 mayın dökücü, 1 tamir gemisi, 2 kurtarma gemisi, 3 yüzer havuz ve 1 de okul gemisi bulunacaktı. Bu gemilerin toplam maliyeti 19 milyon altın lira olarak hesaplanmıştı.[74]

Yeni dönemde de donanmada İngiliz uzmanların etkisi devam edecekti. İlk gelen İngiliz heyeti Amiral Sir Douglas Gamble'ın başkanlığındaydı.[75] Gamble, 2 Şubat 1909'da göreve başladı. Vazifesi bahriye deniz kuvvetlerini devletin ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeye getirmekti. Bahriye Nezareti içinde kurmaybaşkanlığı, personel, materyal ve levazım daireleri oluşturuldu. Yıllarca bahriyedeki gelişmelerin tartışıldığı Şurâ-yı Bahriyye ise tedricen lağvedildi.[76] Gamble'ın ardından 1910'da Amiral Williams göreve getirildi. Williams'ın kendi

Mesudiye zırhlısı Mayıs 1911'de Selanik önlerinde

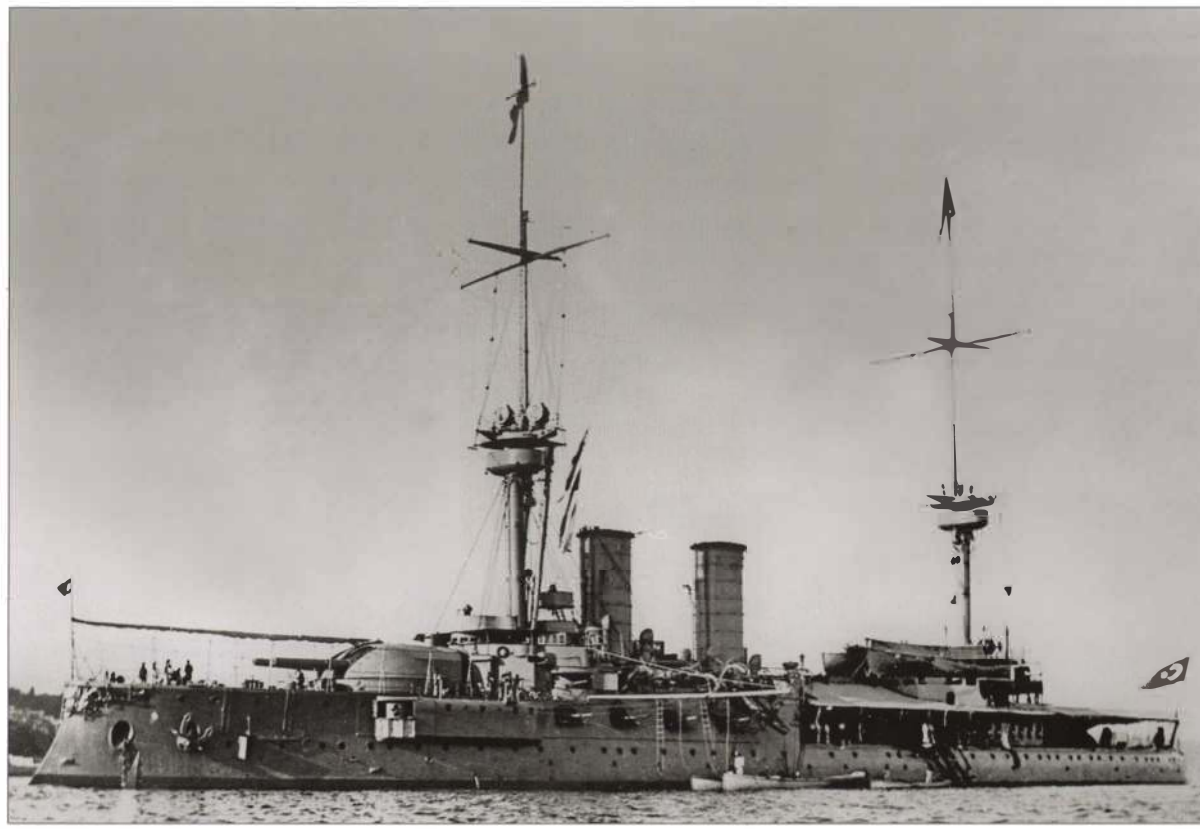
hükûmeti tarafından biçilmiş asıl misyonu, Osmanlı hükûmetinin Almanya ile yakınlaşmasını önlemekti. İngiltere bu ülkeye gemi ve silah siparişi verilmesini istemiyordu. Bu hususta entrikalar çevrilmeye başlandı.[77]

Williams'ın görev süresi dolunca yerini Mayıs 1912'de Amiral Limpus aldı. Limpus ve beraberindeki heyet, bahriyenin güçlendirilmesi için ayrıntılı bir rapor hazırladı. Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşa'ya sunulan bu raporda drednot alımı teşvik edilmekteydi. Fakat yeni program tatbik edilemedi. Trablusgarp ve Balkan savaşları patlak vermişti.

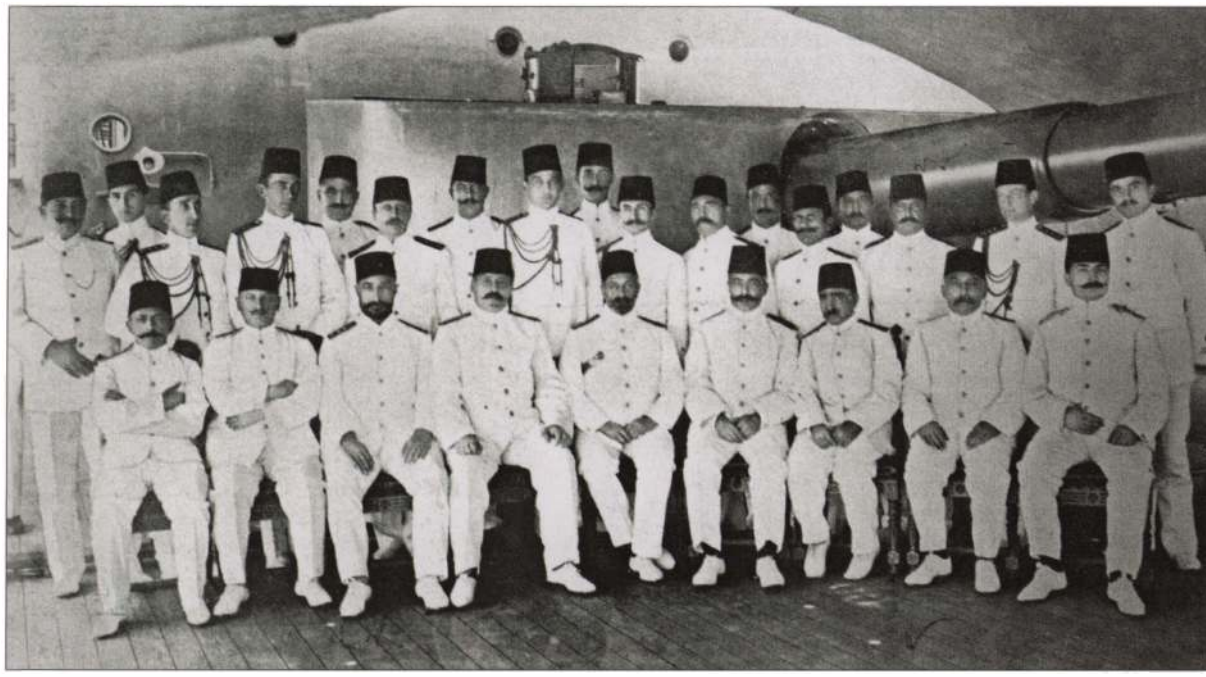
Mali durumun hızla kötüleşmesi üzerine İttihadçılar akıllıca bir strateji ile halka yöneldiler. İngiltere ve Almanya'daki benzerleri örnek alınıp 19 Temmuz 1909'da *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliyye Cemiyeti*'ni kurdular. Cemiyetin adı sonra *Osmanlı Donanma Cemiyeti* olarak değiştirildi.[78] Birçok yerde şube açan cemiyetin gelirlerinin artırılması için memur maaşlarından kesinti, Kurban Bayramı'nda deri ve boynuz toplama hakkı ve piyango tertibi gibi birçok ayrıcalık sağlandı.[79]

Cemiyetin gemi alımı için kampanyalarında halkın millî ve manevi duygularına hitap eden sloganlar kullanıldı. Mesela *Barbaros Hatırası* adına basılan yardım zarfının üzerinde "*Osmanlılar! 12.000 mil sahillerimiz var. Harb gemilerimiz o derece çok ve kuvvetli olmalıdır*" yazıyordu. Bağış paralarıyla satın alınan gemilere milleti hatırlatacak isimler veriliyordu. Gazete ve dergilerde "*Millet ne verdi?, Milletin semâhati*" gibi teşvik edici bağış listeleri yayınlanmaktaydı.[80] Bağış yapanlara verilmek üzere bir *Donanma Madalyası* da ihdas edildi.[81]

Hükûmet gemi alımında Almanya seçeneğini de kullanmak istediyse de İngiltere ve Fransa ile olan güçlü ilişkiler 1914'e kadar önceliğini korudu. Halkın bağışlarıyla 1910'da Almanya'dan Branderburg sınıfı eski iki zırhlı satın alındı. Bunların isimleri *Turgut Reis* ve *Barbaros Hayreddin* olarak değiştirildi.[82] Donanma Cemiyeti'nin katkılarıyla 18 Mayıs

Barbaros Hayreddin Paşa zırhlısı

Amiral Gamble Paşa (ortada) ve maiyetindeki Osmanlı bahriye zâbitleri

1910'da imzalanan sözleşme ile yine Almanya'dan *Yadigâr-ı Millet*, *Gayret-i Vataniyye*, *Numûne-i Himâyet* ve *Muavenet-i Milliyye* adlarında 4 torpido muhribi alındı.

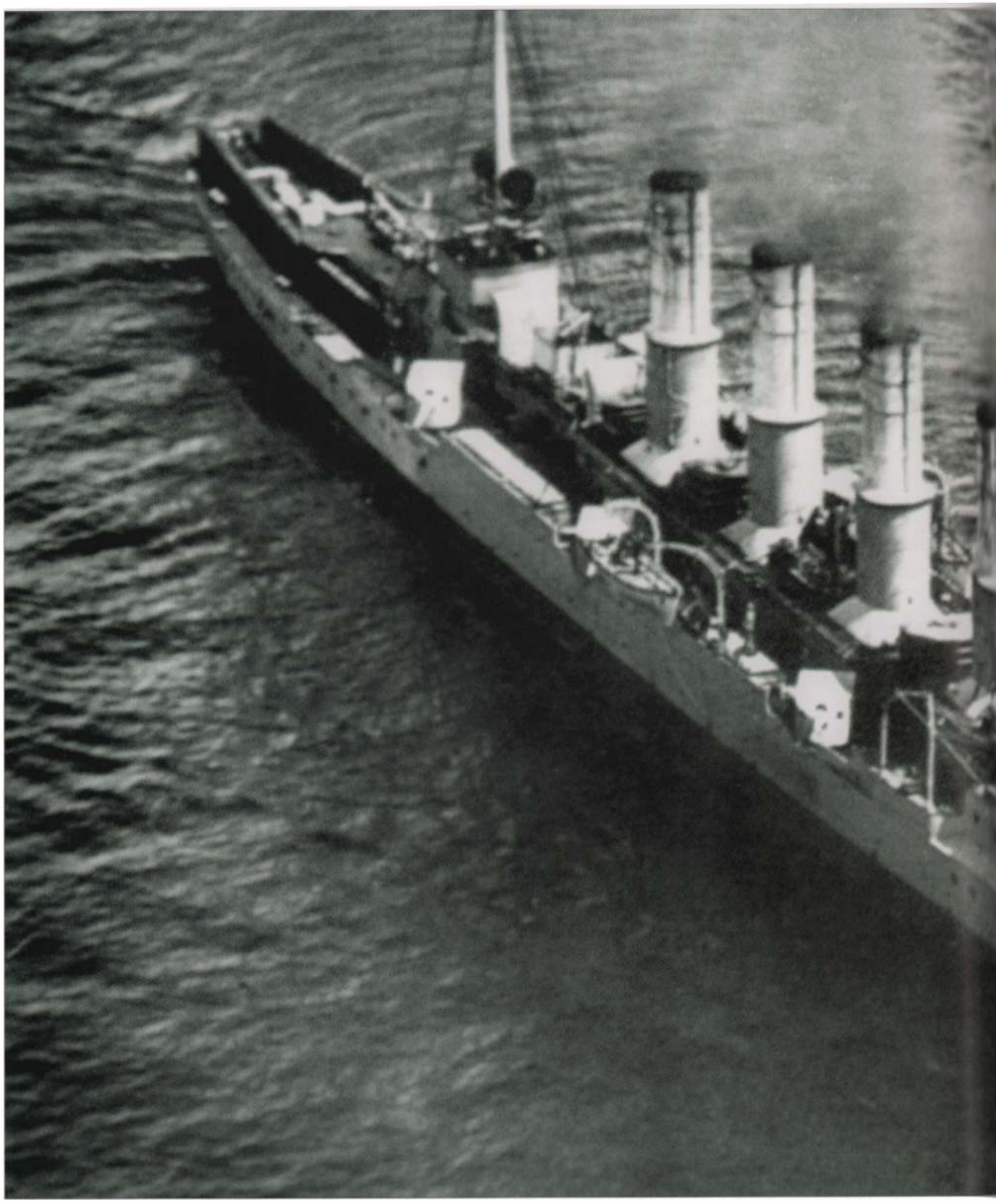
Trablusgarp ve Balkan savaşları ile birlikte artan Yunanistan ve Rusya tehditleri, donanmanın güçlendirilmesi için yapılan bu gemi alımlarını hızlandıracaktı. İlk hedef ise drednotlardı. 1911'den itibaren Avrupa tersanelerinde araştırmalara başlandı. Nihayet İngiltere'ye 2 drednot siparişi verildi. Gemiler 1913 yılı Kasım ayında teslim edilecekti. Bunlardan birine dönemin padişahı Sultan V. Mehmed Reşad (1909-1918) adına atfen *Reşadiye*, diğerine ise *Sultan Osman* (Sultan Osman-ı Evvel) adının verilmesi karara bağlanmıştı.[83]

Balkan Savaşları (1912-13) esnasında Osmanlı Devleti'nin denizlerde en büyük hasmı haline gelen Yunanistan, Avrupa'dan aldığı destekle donanmasında hamle üstüne hamle yapmaktaydı. Mısır'da yerleşik zengin bir Rum olan Yorgo Averof, Yunanistan'a çok güçlü bir kruvazör hediye etmiş, kendi adının verildiği *Averof* zırhlısı Ege'de dengeleri değiştirmişti. Balkan Savaşı'nda 18 Eylül'de seferberlik ilan edince Osmanlı gemileri tamir için Haliç'e çekildi. Başta Mesudiye olmak üzere gemilerin makine ve kazanları tamire alındı.[84] Bu arada geçmişin zaferlerine özlemle Deniz Müzesi'nde bulunan ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında Barbaros Hayreddin Paşa kumandasındaki donanmada kullanılan sancağın savaş esnasında donanmaya çekilmesi kararlaştırıldı.[85]

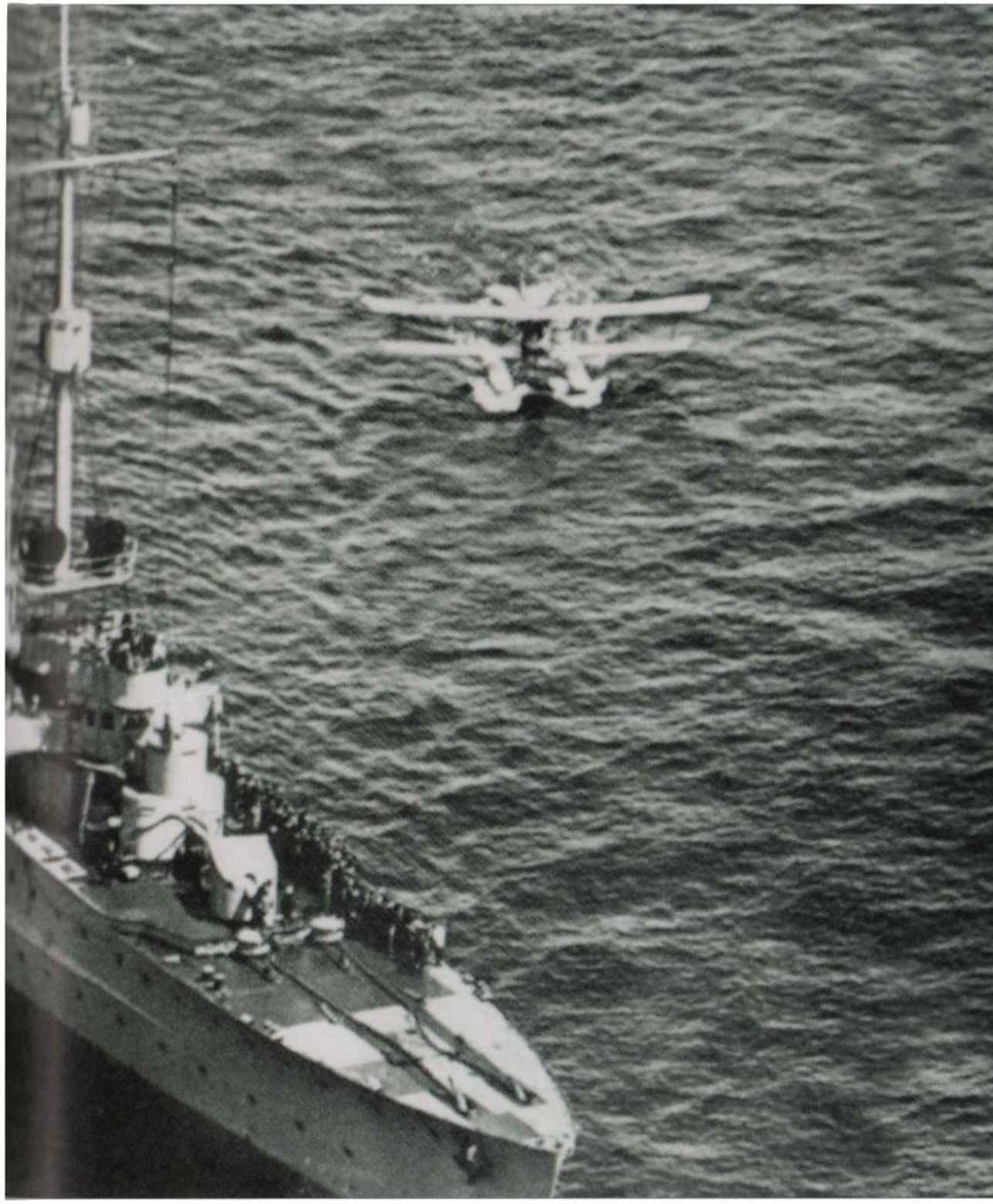
Balkan Savaşları esnasında donanma daha ziyade Karadeniz'de faal oldu. Barbaros, Turgut Reis, Hamidiye, Mecidiye, Âsâr-ı Tevfik ve Mesudiye zırhlıları Bulgar donanmasıyla mücadele etti. Donanmanın Ege'deki faaliyetleri ise hüsranla sonlandı. Yunanistan ile yapılan İmroz ve Mondros deniz savaşları kaybedildi. Savaş esnasında Osmanlılar adına tek teselli kaynağı, efsane gemi Hamidiye Kruvazörü'nün Ege, Akdeniz ve Adriyatik'te icra ettiği akınlar oldu.

CEMAL PAŞA VE DONANMA

İttihad ve Terakki döneminde donanma ile ilgili ciddi projeler Cemal Paşa'nın Bahriye Nazırlığı esnasında gündeme geldi. Paşa ilk olarak yabancı uzmanlardan donanmanın durumuna dair raporlar istedi. Limpus ile uzun görüşmeler yaptı. Sonunda bürokratik işlemler yüzünden bahriyenin hantallaştığına

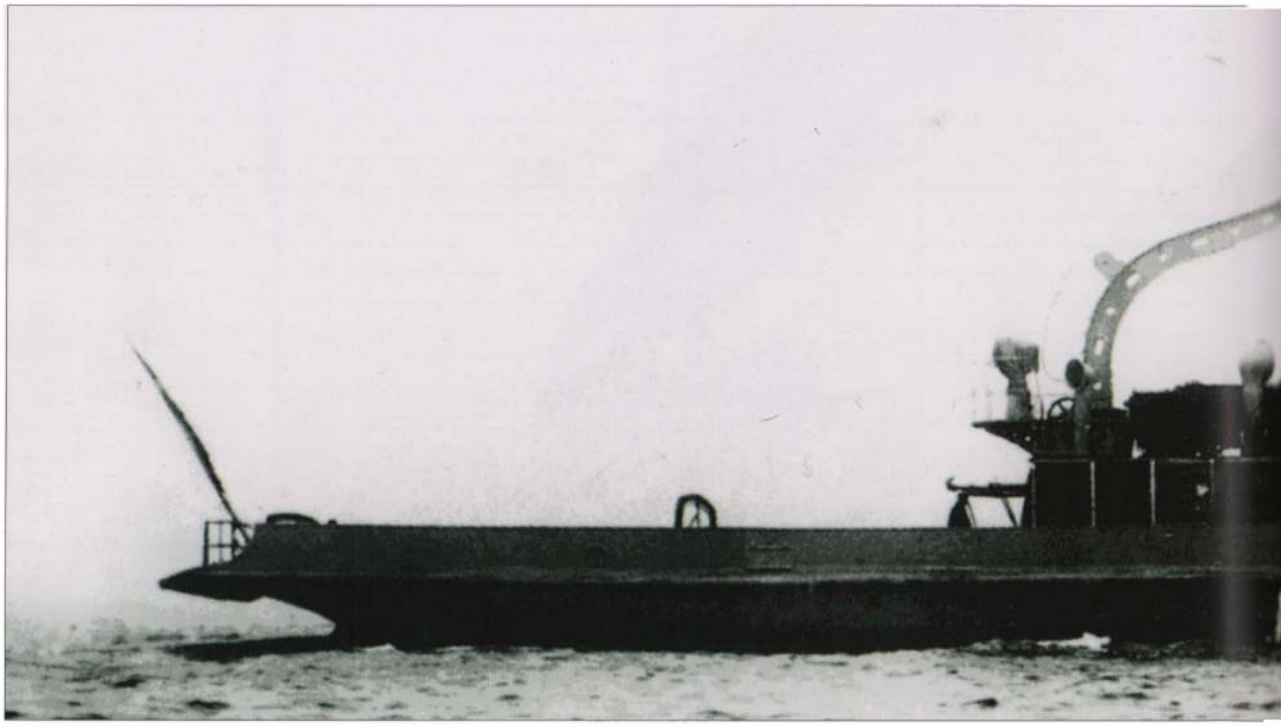
Midilli kruvazörü

OSMANLI DONANMA ENVANTERİ (1914 YILI)			
ZIRHLILAR			
Geminin Adı	Sınıfı	Tonaj	Hızı (Mil)
Sultan Osman-ı Evvel	Drednot	28.000	23
Reşadiye	Drednot	23.000	21
Fatih	Drednot	26.500	-
Barbaros Hayreddin	Zırhlı	10.060	16
Turgut Reis	Zırhlı	10.060	16
Mesudiye	Zırhlı	92.000	16
Muîn-i Zafer	Korvet	24.000	12
Hamidiye	Muhafaza Kruvazör	3.805	22,2
Mecidiye	Muhafaza Kruvazör	3.250	22,2
Berk-i Satvet	Torpido Kruvazör	775	22
Peyk-i Şevket	Torpido Kruvazör	775	22
Peleng-i Derya	Ganbot	585	18
TORPİDOLAR			
Geminin Adı	Sınıfı	Tonaj	Mil
Yadigâr-ı Millet	Muhrib	616	24
Muavenet-i Milliyye	Muhrib	616	24
Gayret-i Vataniyye	Muhrib	616	24
Numûne-i Hamiyet	Muhrib	616	24
Samsun	Muhrib	380	28
Basra	Muhrib	380	28
Taşöz	Muhrib	380	28
Yarhisar	Muhrib	380	28
Berk-i Efşân	Torpidobot	270	18
Yunus	Torpidobot	165	23
Musul	Torpidobot	165	23
Kütahya	Torpidobot	165	23
Drac	Torpidobot	165	23
Akhisar	Torpidobot	165	23
Hamidâbâd	Torpidobot	97,5	27
Sultanhisar	Torpidobot	97,5	27
Demirhisar	Torpidobot	97,5	27
Sivrihisar	Torpidobot	97,5	27
Zuhaf	Ganbot	650	10
Marmaris	Ganbot	531	14
Durak Reis	Ganbot	510	14
Burak Reis	Ganbot	510	14
Hızır Reis	Ganbot	510	14
Aydın Reis	Ganbot	510	14
İsa Reis	Ganbot	420	14
Preveze	Ganbot	420	14
Sakız	Ganbot	420	14
Malatya	Tarassut Gemisi	313	12,5
Taşköprü	Tarassut Gemisi	313	12,5
Nevşehir	Tarassut Gemisi	313	12,5
Timsah	Vapur	200	12
Seyyar	Vapur	240	9
Yozgat	Vapur	200	12
Kastamonu	Vapur	200	12
Ertuğrul	Yat	900	21
Söğütlü	Yat	110	14

Taşöz muhribi

Nusret mayın gemisi

hükmetti ve yeni bir teşkilat nizamnamesi kaleme aldırdı.

Cemal Paşa 1913'te Haliç Tersanesi'nin ıslahı ve en önemlisi İzmit Körfezi'nde her türlü yeni araç gereçlerle donatılmış bir tersane ve bir de yüzer havuz inşası projesini gündeme getirdi. Bu hususta İngiliz Armstrong-Witworth ve Vickers Şirketi ile anlaşmaya varıldı. Ancak şirket İzmit'ten yüz çevirdi ve sadece Haliç'e yöneldi. Bu esnada Birinci Dünya Savaşı başlayınca yüzer havuz işi Almanlara verildi. Bunun için Deutsche Bank'tan kredi alındı.

Ağustos 1913'te İstinye Tersanesi'nin açılması bu dönemdeki önemli icraatlardan biri oldu. Fransa ve Avusturya sermayesi ile kurulan tersanede 136 metre uzunluğunda 21,2 metre eninde bir yüzer havuz, bir yüzer atölye ve 20 beygir gücünde iki römorkör bulunuyordu. Burası orta büyüklükteki gemilere hizmet verebilmekteydi. İstinye'de çoğunluğu Rum asıllı 200 işçi çalışıyordu.[86]

1914'te bahriye bütçesinden İngiliz Armstrong firmasına biri birinci sınıf zırhlı olmak üzere iki gemi, 4 torpido ve 2 denizaltı sipariş edildi. Şirket bu gemileri 3 yıl içinde teslim edecekti. Fakat savaş çıkınca bu gerçekleşemedi ve gemiler ancak Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Türkiye'ye getirtildi. Armstrong'a sipariş verildiği sırada donanmadaki toplam gemi mevcudu 48'di.[87]

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışı yine bütün planları altüst etti. İngiltere parası ödenen ancak teslimatı geciken Reşadiye ve Sultan Osman kruvazörlerine el koyduğunu açıkladı. Bu gemiler 1922 yılına kadar İngiliz donanmasında yer alacak ve muhasebeleri ancak Lozan Konferansı'nda yapılabilecekti.[88]

Dünya Savaşı öncesinde Almanya Açık Deniz Filosu'nda yer alan *Goeben* ve *Breslau* gemilerinin 4 Kasım 1912'de Akdeniz'e gönderildiği filo savaş başlayınca harekete geçti. İngilizlerin takibinden kaçan iki gemi Boğazlar'dan geçerek İstanbul'a sığındı. Bu arada Almanya ile Osmanlı arasında ittifak anlaşması imzalandı. Bu gemilere *Yavuz* (Goeben) ve *Midilli* (Breslau) adları verildi. Gemi personeli ise Osmanlı vatandaşlığına geçti.[89] 1914'te Karadeniz'e çıkan Yavuz ve Midilli ile Hamidiye gemileri Rus limanlarını bombaladılar ve savaşa resmen adım atılmış oldu.

Bu olay üzerine İngiliz danışman Limpus görevi bıraktı. Donanmada Alman subaylar etkili olmaya başladı. 27 Ağustos'ta Çanakkale'ye gelen Amiral

Souchon ile birlikte 160 kadar Alman uzman donanmaya katıldı. Souchon, Donanma Birinci Komutanı oldu. Kendisine bahriyede uygulanacak reformların sorumluluğu da verildi.

Savaş süresince Osmanlı deniz kuvvetleri en büyük başarıyı Çanakkale'de gösterdi. 18 Mart 1915'te çok büyük bir deniz zaferi kazanıldı. Artık donanmanın genel başarıları yerine efsane gemiler ön plandaydı. *Nusret* mayın gemisinin başarıları bu kabildendir.[90] Yine savaşta *Turgut Reis* zırhlısı, *Muavenet-i Milliyye* muhribi, *Sultanhisar* torpidobotu, *Barbaros Hayreddin* zırhlısı da görev almışlar ve bazı gemi ve denizaltıların batırılışında başarılı olmuşlardır. Bunlardan *Turgut Reis* zırhlısı İngilizler tarafından batırılmıştır.

Bahriyedeki başarısızlıklara son vermek ve Ege'de yeniden güçlü olmak isteyen Cemal Paşa, Rusya ile Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzası ardından tarihte eşine az rastlanır bir girişimde bulundu. Rusların Sivastopol'da 3 drednot, 3 büyük zırhlı ve çokça küçük savaş gemisi mevcuttu. 1917'de bu ülkede rejim değişince Cemal Paşa Karadeniz Donanması'nı satın almak istedi. Ruslarla görüşmeler olumlu geçti. Fakat savaşta Almanlar mağlup olunca bu girişim de neticesiz kaldı.[91] Bu arada Amiral Souchon'un yerine von Rebeur Paschwitz göreve getirildi. Paschwitz 1917-18 arasında vazife yaptı. Bu dönemde daha ziyade Karadeniz'deki donanmanın geliştirilmesine çalışıldı.[92]

Birinci Dünya Savaşı ardından imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması donanmayı tamamen işlevsiz hale getiriyordu. Ateşkesin 8 maddesi bununla ilgiliydi. Buna göre Türk donanması için çok önemli olan limanlar, tersaneler galip devletlere açılacaktı. Donanmadaki gemiler limanlarda denetim halinde tutulacaktı. Başta *Yavuz*, *Turgut Reis*, *Hamidiye* ve *Mecidiye* olmak üzere bütün destroyerler, torpidolar ve şalopelerdeki silahlar karaya çıkarıldı. Haberleşme araçları söküldü. Personel sayıları azaltıldı. Böylece son Osmanlı donanması silahları bulunmayan savaş gemileri topluluğu haline getirildi.

Müttefikler 13 Kasım 1918'de İstanbul'u resmen işgal edilince bu sefer her türlü altyapıya el koydular. Böylece Tersane-i Âmire, 1453 tarihinden itibaren ilk defa yabancı güçlerin denetimine girmiş oldu.■

6. BÖLÜM

HAVA KUVVETLERİ

Kara nakliyesinde başlayan makineleşme kısa zamanda havada da kendini gösterdi. Osmanlı Devleti rakipleriyle aynı tarihlerde uçak ve otomobilleri ordu envanterine soktu. Ancak arada bir fark vardı. Osmanlılar bu yeni araçları ithal edici konumdaydı ve hem Balkan hem de Birinci Dünya savaşlarında bu araçlar ile yedek parçalarının temininde önemli sıkıntılarla karşılaşacaklardı.

Endüstri Devrimi ile birlikte başlayan "mekanizasyon çağı", kısa sürede üretimin yanı sıra savaş organizasyonunu da etkisi altına aldı. Hızlanan ve daha ölümcül hale gelen orduların makinelerden beklentisi, eksik gördükleri imkân ve kabiliyetlerinin bu araçlarla tamamlanması idi. Kara nakliyesinde başlayan makineleşme kısa zamanda havada da kendini gösterdi. Osmanlı Devleti rakipleriyle aynı tarihlerde uçak ve otomobilleri ordu envanterine soktu. Ancak arada bir fark vardı. Osmanlılar bu yeni araçları ithal edici konumdaydı ve hem Balkan hem de Birinci Dünya savaşlarında bu araçlar ile yedek parçalarının temininde önemli sıkıntılarla karşılaşacaklardı.

Ayastefanos (Yeşilköy) tayyare karargâhında ilk Osmanlı uçağını ziyaret

OSMANLI HAVA KUVVETLERİNİN DOĞUŞU

İnsanoğlunun uçma çalışmaları 20. yüzyıl başında meyvesini vermiş ve Amerika'da 14 Ağustos 1901'de Gustav Albin Weisskopf ilk kez motorlu bir araçla uçmayı başarmıştı. İki yıl sonra meşhur Wright kardeşler ilk uçuşlarını gerçekleştirdi. Bu olay çok geçmeden Avrupa'yı da etkisi altına aldı ve orada da deneme uçuşlarına başlandı. Uçakların ticari bir meta olarak kullanabileceğini fark eden bazı müteşebbisler bu alana yönelerek uçak fabrikaları açtılar. Bu yeni aracın askerî olarak da kullanılabileceğinin anlaşılmasından sonra ordular hava kuvvetlerini oluşturmaya başladılar. ABD 1909'da, Fransa, Almanya ve İtalya 1910'da, İngiltere 1911'de, Avusturya ve Rusya ise 1912 yılında hava kuvvetlerini kurdular. Avrupa ve yakın çevresindeki askerî teknoloji gelişmelerini yakından takip eden Osmanlı idarecileri, diğer büyük devletlerle aynı tarihlerde bu kervana katıldı.

Osmanlı askerî yetkilileri, tıpkı diğer devletler gibi, askerî havacılığı kara kuvvetlerini destekleyici bir unsuru olarak değerlendirmişlerdi. Osmanlı ordusunun bu niyetinin Avrupa'da haber alınması üzerine, kendi ürettikleri uçak ve balonları satmak isteyen müteşebbisler İstanbul'a gelmeye başladılar. Bunlardan biri olan Fransız baloncu Mösyö Barbote 1909'da İstanbul'a gelerek bir uçuş gösterisi yaptı. Ancak Osmanlı askerî makamları balonun istenen özellikleri taşımadığı gerekçesiyle bunu satın almadı.[1] Fransız havacılar Baron de Catters ve Louis Blériot yine aynı sene İstanbul'da başarısız uçuş denemelerinde bulundular.[2] Bu gösteriler Osmanlı ordusu tarafından yakından takip edildi ve uçakların geleceğin savaşlarında oynayacağı roller hakkında ilk raporlar kaleme alındı.

II. Meşrutiyet döneminin ilk etkili Harbiye Nazırı olan Mahmud Şevket Paşa'nın, 1910'da Fransa ordusunun icra ettiği ve uçakların ilk kez kullanıldığı Picardie manevralarına bir Osmanlı askerî heyeti göndermesi, bu alanda bir dönüm noktası oldu.[3] Aynı sene Trakya/Karıştıran bölgesinde yapılan Osmanlı manevrasında mavi kuvvetlerin bir gece yürüyüşü yaparak kırmızı kuvvetleri yenilgiye uğratmasından Osmanlı Erkân-ı Harbiyyesi'nin çıkardığı ders, "kırmızı kuvvetlerin hava gücü olsaydı mavi kuvvetlerin yürüyüşünün gözetlenebileceği" şeklindeydi. Yine aynı yıl Avrupa'da havacılıkla ilgili düzenlenen konferansa katılan Paris Askerî Ataşesi Fethi (Okyar) Bey, Osmanlı Harbiye Nezareti'nin dikkatini askerî havacılığa çeken bir rapor hazırladı.[4]

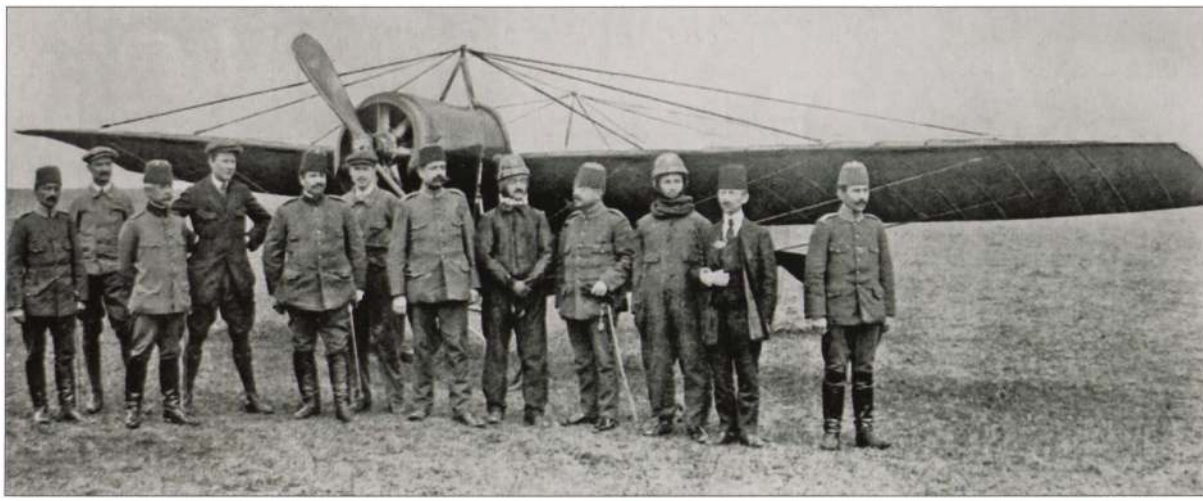
İlk Osmanlı pilotlarından Yusuf Kenan

Bu gelişmeler üzerine Alman Ravendeck firmasına bir balon siparişi verildi. Bununla beraber bir tayyarenin 1000 altını bulan fiyatının Hazine tarafından karşılanması mümkün olmadığından o yıl uçak alımı yapılmadı. Ancak, 1911 yılında iki Osmanlı zâbitinin pilotluk eğitimi almak için Avrupa'ya gönderilmesine karar verildi. Süvari Yüzbaşı Mehmed Fesa ve İstihkâm Mülâzım-ı Evveli Yusuf Kenan, havacılık alanında dönemin en gelişmiş ülkesi kabul edilen Fransa'nın Paris'te bulunan sivil Bleriot Uçuş Okulu'na gönderildiler.[5] Bu arada Mülâzım Hikmet Efendi isimli bir subay, masraflarını kendi karşılamak şartıyla daha önceden Bleriot Okulu'nda tayyarecilik tahsiline başlamıştı. Okul talebe başına 800 frank eğitim ücreti ve 150 frank sigorta bedeli talep ediyordu. Üç subayın iki ay sürecek ve toplam 2850 frank tutan eğitim masrafları Osmanlı ordusu tarafından karşılandı. Fesa ve Yusuf Kenan efendilerin öğrenim masrafları toplamda 82.222 kuruş tuttu.[6] Fesa, Osmanlı hava kuvvetlerinin bir numaralı brövesine sahip pilotu oldu.

Pilotlar Fransa'da eğitim görürlerken, İstanbul'da ordu kuruluşunda hava gücüne yer vermek için ilk adımlar atılıyordu. Erkân-ı Harbiyye Reis-i Sânisi

II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da uçurulan ilk balon

Ayastefanos (Yeşilköy) tayyare karargâhında İlk Osmanlı uçağını ziyaret (sağdan sola: Telgrafçı Ustası Abdullah Efendi, REP Fabrikası'nın İstanbul temsilcisi Ali Hakkı Bey, İstihkam Mülâzım-ı Evveli Pilot Yusuf Kenan Bey, Harbiye Nezareti Kıtaat-ı Fenniyye Şubesi'nden Binbaşı Mehmed Ali Bey, Süvari Yüzbaşı Fesa Bey, Harbiye Nezareti Kıtaat-ı Fenniyye Şubesi Müdürü Binbaşı Refik Bey, Fransız pilot Mösyö Poffa, Erkân-ı Harbiyye Kaimmakamı Süreyya Bey, İngiliz pilot Gordon Bell, Erkân-ı Harbiyye Miralayı Pertev Bey, Fransız Pilot Mösyö Gordier, Kıtaat-ı Fenniyye Şubesi'nden Binbaşı Ahmed Zeki Bey

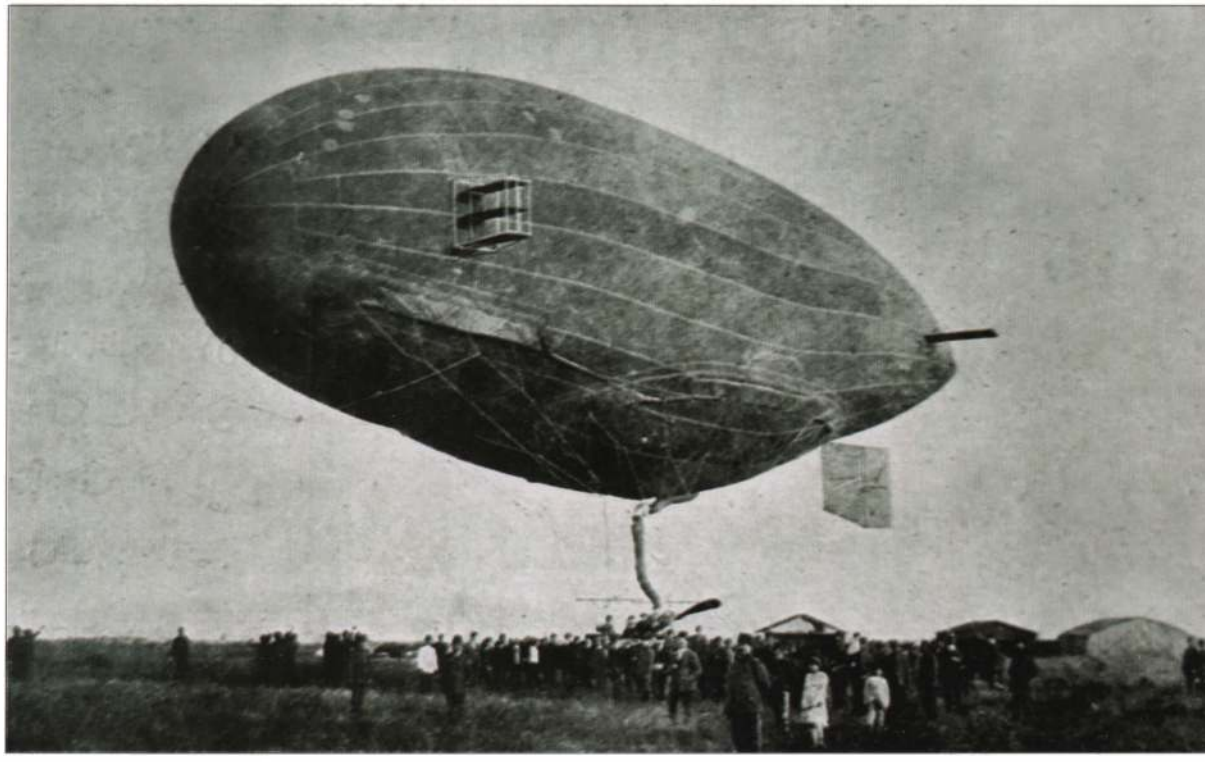
(Genelkurmay İkinci Başkanı) Çürüksulu Mahmud Paşa'nın talimatı üzere, o güne kadar tayyareler hakkında gazetelerde gördüğü resimlerden başka bir bilgisi bulunmayan Erkân-ı Harbiyye Miralayı Süreyya (İlmen) havacılık teşkilatının oluşturulmasıyla görevlendirildi. Onun başkanlığında 1 Haziran 1911'de Fennî Kıtalar ve Müstahkem Mevkiler Umum Müfettişliği'ne bağlı olacak bir *Tayyare Komisyonu* oluşturuldu. İlerleyen dönemde Süreyya Bey, Osmanlı ordusu bünyesinde hava kuvvetlerinin kurulmasında, Avrupa'dan uçak ve malzeme satın alınmasında, zâbitlerin hava kuvvetlerini tercih etmelerinin teşvik edilmesinde ve bu teşkilatın işleyebilmesi için gereken tahsisatın tedarikinde son derece etkili olacaktı. Onun bu yoldaki ilk adımı, personelin Avrupa'da yetiştirilmesinin pahalıya mal olacağı gerekçesiyle ülkede bir *tayyare mektebi* açılmasını teklif etmek oldu. Kabul gören bu projeyi hayata geçirmek için mekân olarak Yeşilköy ile Safraköy arasında 700 metre eninde ve 1500 metre uzunluğunda bir alan seçildi ve burada 1911 senesi başında iki tayyare hangarı inşa edildi.[7]

Osmanlı Devleti bu teşebbüsleri yaptığı sırada Trablusgarp Savaşı patlak verdi. Dünya tarihinde ilk defa İtalya bu savaşta uçak kullandı ve basit de olsa havadan bombalama yaptı. Osmanlı ordusu ise ilk uçak düşüren kara savunmacısı olarak tarihe geçti.[8] Böylece hava savaşları dönemi başlamış oluyordu. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Genelkurmayı, balon ve uçak temin etmek istedi ve Süreyya Bey'i Fransa'ya gönderdi. Süreyya Bey uçak alımının yanı sıra Osmanlı ordusunda görev yapması için Fransız pilotlarla sözleşmeler de imzaladı. Fakat bu pilotlar sonradan kararlarından döndü ve savaşta Osmanlı tarafında uçmak istemedi. Temin edilen 2 adet *Deperdessin* marka uçak ise Trablusgarp'a gönderilirken Cezayir'de Fransızların eline geçti.[9]

Osmanlı Devleti'nin hava gücüne sahip olmasında kararlı olan, ancak bunu finanse etmek için yeterli ödeneği Hazine'den tedarik edemeyen Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, deniz kuvvetlerine dretnot alımına ön ayak olmuş Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliyye Cemiyeti'ne başvurdu. Osmanlı basınının da desteklediği Cemiyet, *tayyare ianesi* (uçak yardımı) adı altında bir kampanya başlattı. Buna başta Padişah Mehmed Reşad ve Mahmud Şevket Paşa olmak üzere ordu mensupları ve halk katıldı. Kısa sürede umulan para toplandı ve 18 Mayıs 1912'de Berlin Büyükelçiliği'ne uçak alımı için 60.000 mark gönderildi.[10] Yardım kampanyasının devam ettiği sırada Fransa'dan biri 50 beygirlik çift kişilik, diğeri 25 beygirlik tek kişilik Deperdessin

Fesa Bey, tek kişilik Deperdussin model uçakta (26 Nisan 1912)

İlk idare olunabilir (kabil-i idare) Osmanlı balonu İstikbal havaya yükselirken

uçakları satın alınıp 15 Mart'ta İstanbul'a getirildi. Yine bu tarihlerde, Fransa'nın önde gelen uçak üreticisi REP (*Robert-Esnault-Pelterie*) Fabrikası'nın müdürü Mösyö Simone ile bir uçuş okulu kurmak ve yeni uçaklar almak için sözleşme imzalandı. Bunun sonucunda REP'e iki uçak sipariş edildi ve ücretsiz olarak sekiz subay ile bir miktar marangoz ve makinistin Fransa'da öğrenim görmesi konusunda anlaşıldı.[11] Aynı yıl İngiliz Bristol Fabrikası'na da iki adet çift kişilik uçak siparişi verildi. Pilot ve pilotun yanında gözetleme görevini yapan râsıtların (gözleyici) yetiştirileceği mektep ise Mart 1912'de

Bleriot sisteminde seri seyirli Osmanlı uçağı

26 Nisan 1912'de Yeşilköy'de Mehmed Fesa Bey, REP model uçakta; Mahmud Şevket Paşa, Süreyya Bey ve Yusuf Kenan Bey tek kişilik Deperdussin T tipi uçağın önünde (Yeşilköy Hava Müzesi)

Yeşilköy'de açıldı. Ancak mektebin ve tayyare bölüğü teşkilatının talimatnamesi ancak 7 Haziran 1913'te yayınlanacaktı.[12]

Uçaklara harcanan meblağın boşa gitmediğini göstermek ve kamuoyunu etkilemek istediği anlaşılan Mahmud Şevket Paşa, padişahın tahta çıkış yıl dönümünde bir uçuş gösterisi yapılmasına karar verdi. 27 Nisan 1912'de Gordon Bell isimli İngiliz pilotun kullandığı *Ordu* ismindeki REP tayyaresi, Yeşilköy'den kalkarak Şişli Abide-i Hürriyet Meydanı'nda geçit töreninde bulunan Osmanlı kıtalarının üzerinde uçtu.[13] Gösterinin başarılı olması üzerine istediği imkânı yakalayan Osmanlı Genelkurmayı hava gücü oluşturmak için adımlarını hızlandırdı. Bu arada devam eden Trablusgarp Savaşı da İtalyanlara karşı kuvvetli bir savunmanın ancak hava gücüyle oluşturulabileceği fikrini güçlendirmişti.[14]

Bunun için Süreyya Bey başkanlığında bir heyet, Mayıs 1912'de, diğer ordulardaki havacılık teşkilatlarının incelenmesi ve mektebin teçhizatının tedariki için Avrupa'ya gönderildi. Bu seyahatte Almanya'dan bomba atabilme özelliğine sahip tanesi 20.000 mark değerinde iki *Harlan* marka uçak ile 1.5 ve 15 kg.'lık bombalar alındı. Ayrıca iki Alman pilot ve iki makinistle kontrat yapıldı. Uçaklar için 20.000 Mark, bombaların tanesine ise 110 Mark ödendi. İngiltere'den ise tanesi 1200 İngiliz Lirası maliyetinde iki adet *Bristol* marka uçak ile 3.5 ve 15 kg.'lık bombalar satın alındı. Ayrıca iki pilot ve iki makinist ile mukavele yapıldı. Fransa'dan ise üç adet *REP* eğitim uçağı ile bunlara ait yedek parça alınması için 75.000 frank karşılığında sözleşme imzalandı. Bunun yanında bir mektep muallimi ve iki makinist ile birer marangoz ve demirci ustası Fransızlarla sözleşmeler yapıldı. Fransa'dan 16.000 frank bedelle bezden mamul ikisi küçük, biri büyük seyyar hangar ve diğer malzemeler de satın alındı. Bunlara ilaveten Süreyya Bey, babası eski Serasker Rıza Paşa adına da bir Bleriot uçağı satın almış ve *Vatan* ismi verilen uçağı orduya hediye etmişti.[15] Heyetin çalışmaları neticesinde 1912 yılı sonuna

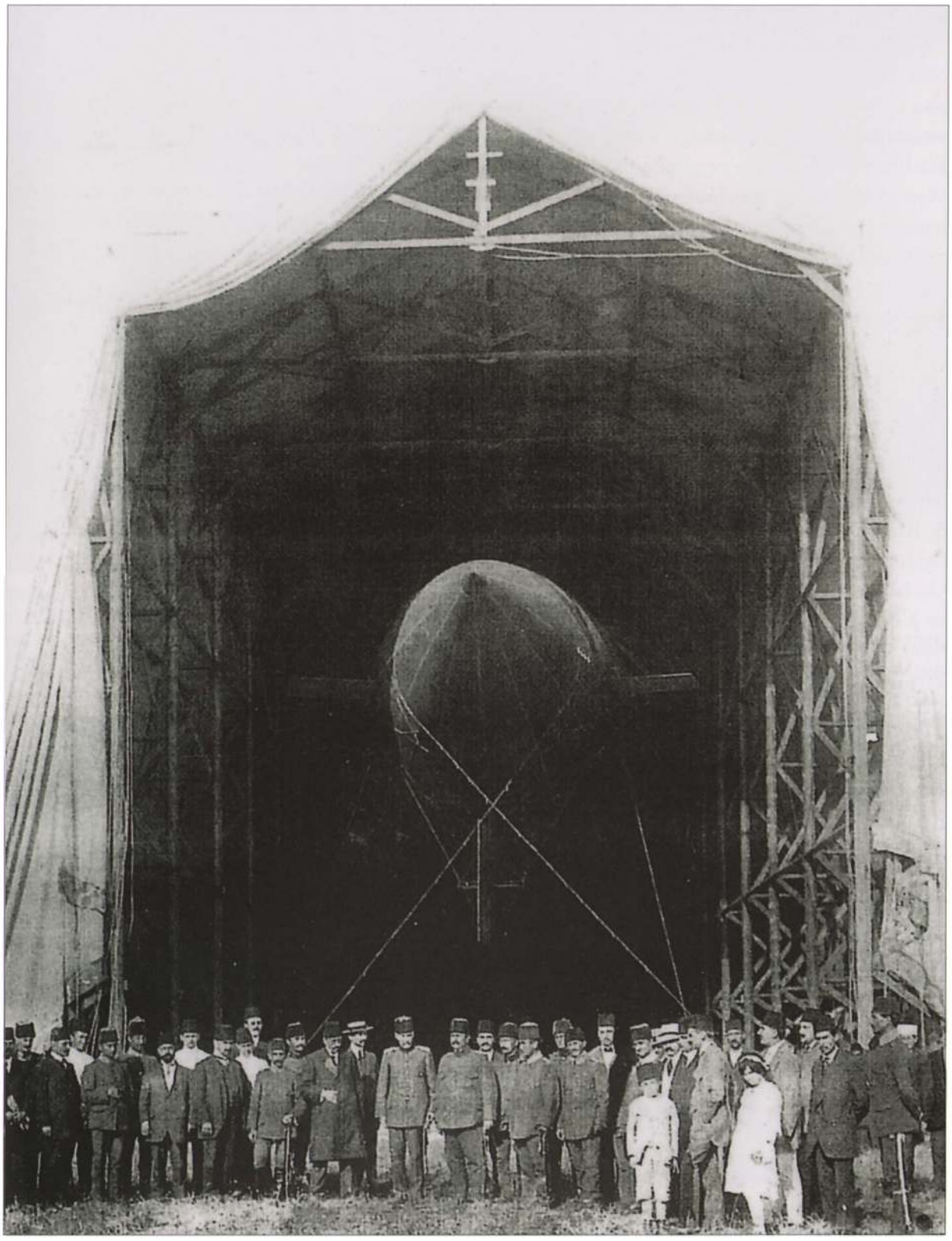
Pilot Fethi Bey, havacılığa destek veren Osmanlı hanımlarından Belkıs Şevket ile deneme uçuşuna çıkmadan önce

doğru 4 eğitim, 10 keşif ve bombardıman uçağı satın alındı. Bunlardan biri olan Deperdessin, Mısırlı Prens Celâleddin'in orduya hediyesiydi.[16]

Hava subayı yetiştirmek için REP Fabrikası'yla yapılan antlaşma gereği, Nisan 1912'de 8 subay Fransız sivil Bucq Okulu'na gönderildi. Ancak Osmanlı Devleti'nin mali sıkıntılarından dolayı, fabrikanın bu sürenin yetersiz olduğunu belirtmesine rağmen, personel 3 aylık bir eğitimin ardından ülkeye geri döndüler. Osmanlı pilotlarının eğitimine Yeşilköy Mektebi'nde devam edilmesi düşünülmüştü. Fakat mektebin henüz yeni oluşturulması buna engel oldu ve dördü henüz bir yıl geçmeden hava kuvvetlerinden ayrıldı. Temmuz sonunda İngiliz Bristol Fabrikası'nda yetiştirilmek üzere pilotluk ve makinistlik eğitimine 6 kişilik bir kafile daha gönderildi. Ancak Balkan Savaşı başladığından bunlar da eğitimlerini tamamlayamadan geri çağrıldı.[17]

İstanbul-Kahire uçuşunu gerçekleştirmeye çalışan Pilot Nuri Bey (solda) ile Râsıd İsmail Hakkı Bey (sağda) Halep'te

Yeşilköy'deki hangardan çıkarılan idare olunabilir Perseval PL-9 Balonu (1913)

Bu arada sadarete getirilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Harbiye Nezareti'ne Nâzım Paşa'yı getirdi. Nâzım Paşa'nın yaverliğine ise Paris ateşemiliter vekili olan Yüzbaşı Süleyman Tevfik atandı. Yüzbaşı Tevfik, ateşemiliter vekili bulunduğu sıralarda Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye'ye gönderdiği yazılarda, Süreyya Bey'in tayyare alımındaki faaliyetlerinde hatalar yaptığını belirtmişti.[18] Nâzım Paşa da, ordunun diğer ihtiyaçlarından dem vurup İşkodra'da askerlerin açıkta bulunduğunu bahane ederek, Süreyya Bey'in ihale aşamasına getirdiği Tayyare Mektebi'nin tahsisatını onaylamadı. Süreyya Bey'e göre bunun en önemli sebebi, Nâzım Paşa'nın yanlış yönlendirilmesiydi.[19] Buna rağmen daha önce yapılan anlaşmalar gereği satın alınan uçaklar orduya katıldı.

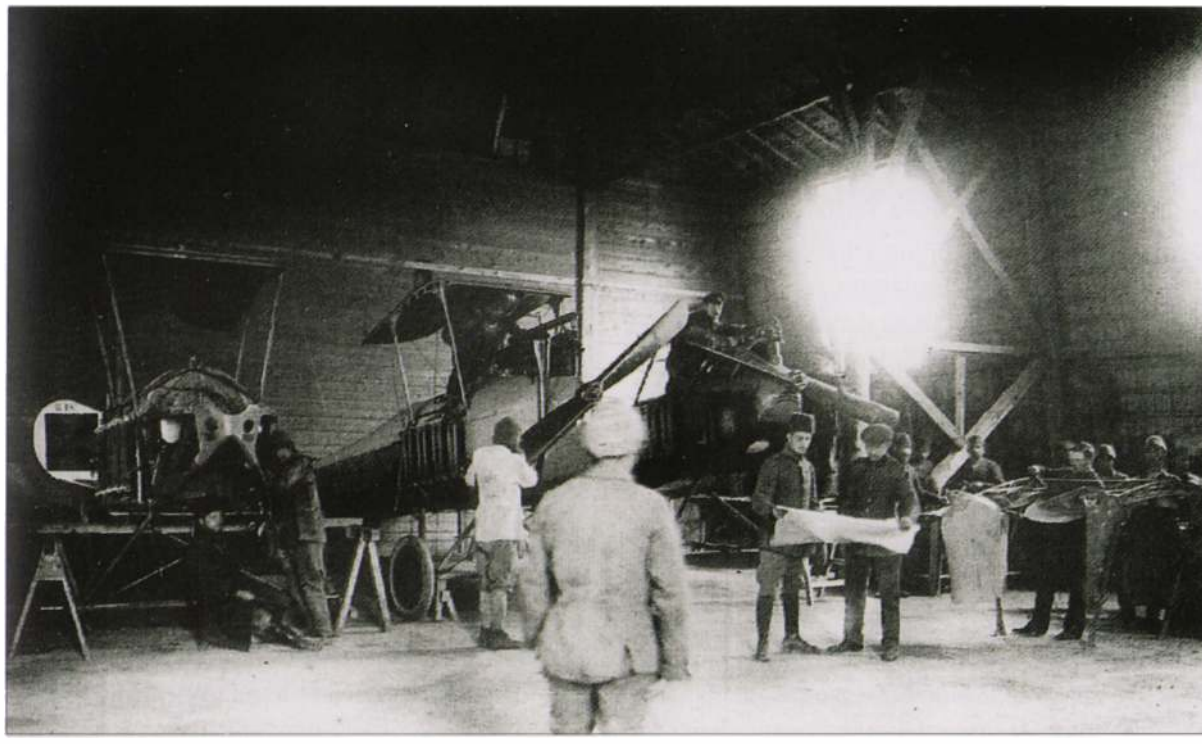
Balkan Savaşı'nın başında Osmanlı ordusunda hepsi ikişer kişilik 2 tane Deperdessin, 1 Bleriot, 3 REP, 2 Bristol ve 2 Harlan marka uçak bulunmaktaydı. Kuruluşundan Mart 1913'e kadar Osmanlı ordusunun envanterine 17 adet uçak girmiş ve 2 Mars ile 2 Bristol'un de siparişi verilmişti.[20] Aynı sene çift satıhlı 2 Mars İstanbul'a getirildi. Bristol'e sipariş edilen iki uçak ise geciktiği için mukavele feshedildi. Balkan Savaşları sırasında halkın bağışları ile Bleriot X tipi bir uçak satın alındı ve buna *Muavenet-i Milliyye* adı verildi. Bu uçaklardan iki adet daha sipariş verildi ve bunların bedeli olan 103.483 frank Ağustos 1913'te ödendi. Gözetleme yapmak için ise balon tedarikine gidildi. Balonu kullanmayı öğrenmek için İstihkam Mülâzım-ı Evveli Emin Fuad ve İstihkam Mülâzım-ı Sanisi Hüseyin Hüsnü Şubat 1912'de Berlin'e gönderildi. Fakat Edirne'ye havadan gözetleme yapmak için getirilen 750 m3'lük sabit balon, gaz üretim donanımının eksikliğinden ve balon idare edecek muktedir kişiler olmamasından dolayı faal olarak kullanılamadı.[21]

BALKAN SAVAŞLARI VE HAVA KUVVETİ

Balkan Savaşları sırasında müttefik orduların her birinin elinde değişik tiplerden sayısı 9 ilâ 22 arasında değişen uçaklar bulunuyordu. Bunlarda yerli pilotların yanı sıra Fransız, Rus ve Alman pilotlar görev yapıyordu. Ayrıca müttefikler Fransa'dan kara ve deniz uçakları da satın almışlardı. Bulgarlar Edirne muhasarasında balonlardan da istifade ettiler.[22] Savaşın başında Osmanlı tarafında ise Fransa'da yetişen 8 pilot ve İngiltere'den gelen 4 aday Türk

Şehit Pilot Nuri Bey'in Halep'te silah arkadaşlarıyla son vedası (1: Pilot Nuri Bey; 2. Râsıd İsmail Hakkı Bey; 3: Kumandan Ali Rıza Paşa; 4: Kolordu Ahz-ı Asker Reisi Ali Bey; 5: Halep Liva (Tugay) Kumandanı

Yeşilköy Montaj Fabrikası 1915

subayı göreve hazırdı. Fakat pilotların hiçbiri arazi ve uzun mesafe uçuşu yapmamıştı. Bu yüzden ülke dışından eleman tedarik edildi ve Fransa'dan 3 pilot ve 3 makinist, Almanya'dan ise 4 pilot ve 2 makinistle sözleşme imzalandı. Ancak, yabancıların çeşitli sebepler yüzünden ülkelerine dönmesi ve uçakların sayısının azalması üzerine Osmanlı hükûmeti teknik eleman ihtiyacını kendi kaynaklarından sağlamak zorunda kaldı.[23]

17 Mayıs 1913'te subayların *râsıt* (gözetleyici) olarak yetiştirilmesi için emir yayınlandı ve Kaymakam Enver Bey bunun için görevlendirildi.[24] Böylece hava kuvvetleri kadrosuna râsıtlar da dahil edildi. Makinist ve tamirci ihtiyacı ise bahriye tersanelerinden alınan elemanların Yeşilköy İstasyonu'nda yetiştirilmesiyle giderildi ve bunlardan bazıları pilot oldu. Balkan Savaşları'nda Osmanlı uçaklarında farklı sınıflardan yüzbaşılar (Salim, Fesa, Feyzi) ile teğmenler (Nuri, Fethi ve Fazıl) pilotluk yaptılar.[25]

Balkan Savaşları'nda Osmanlı uçaklarının malzeme yetersizliği, ikmal noksanlığı ve benzin yokluğu sorunları bir türlü aşılamadı. Bununla beraber, araçların bakım ve onarımı Tayyare Mektebi'nin küçük atölyesinde yapılmaya, yedek parçalar Zeytinburnu Fabrikası'nda imal edilmeye çalışıldı. İmal edilecek parçaların uzun süre beklenilmesi gereken durumlarda ise bunların ülke dışından tedarik edilmesi yoluna gidildi.[26] Ancak uçaklardan beklenilen fayda bir türlü sağlanamadı ve çoğu teknoloji yetersizliği, bakım-onarım eksikliği veya pilotaj hatalarından dolayı kullanılamaz duruma geldi. Dönemin en pahalı araçları olan uçakların maliyetini karşılamak ve Osmanlı Devleti'nin varlığının devam ettiğini göstermek amacıyla İstanbul-Kahire uçak seferleri düzenlendi. İlk iki sefer sırasında yaşanan kazalarda mürettebat ölmüş veya yaralanmış olsa da, uçakların geçtikleri bölgelerde halk yeni uçak alınması için oluşturulan yardım kampanyasına katılmıştı.[27]

Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunun havacılık işlerinin bir merkezden idare edilmemesi ve beklenilen faydanın alınamaması üzerine, Süreyya Bey

29 Mart 1913'te tekrar teşkilatın başına getirildi.28 Bu sırada Tayyare Mektebi'nde yalnız üç uçak kullanılabilir durumdaydı.29 Süreyya Bey, Nisan 1913'te Berlin'e gönderilerek buradan uçak tedarik edilmeye çalışıldı. Bu sırada başlayan İkinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusu Yeşilköy'de bulunan uçakları kullandı. Osmanlı pilotlarının kullandığı uçaklar, keşif görevi yapmalarının yanı sıra, Bulgar ordusunu bombardıman altına alarak Edirne'nin geri alınmasına katkıda bulundular.30 Alman imalatı (*Perseval Luftfahr Geselschaft*) idare olunabilir (*kabil-i sevk*) balon ise 5 Ağustos 1913'te İstanbul semalarında görüldü. Lakin sonraları malzeme ve teknik personel eksikliğinden dolayı hangarda eskimeye terk edildi.31

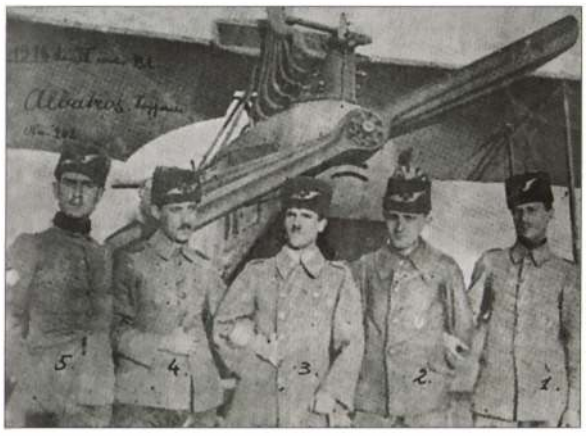
Tayyare Mektebi teşkilatı ancak Balkan Savaşları'nın ardından tamamlandı. Mektepte müdüriyet, zâbit, makinist ve nöbetçi daireleri bulunuyordu. Ayrıca tamirhane, depo, yer altı benzin tankları, hangarlar, otomobil ve araba garajları ile hayvan ahırları yapılmıştı. Üç aylık öğretim sırasında teorik motor ve uçak bilgisi dersleri verilmekteydi. Her birinde 15-20 öğrenciden yılda üç dönem pilot yetiştirilecek, mezun olanlardan tayyare bölüklerinin kadrosu teşkil edilecekti. Bu bölükler iki takımdan oluşacak, her takım iki uçağa sahip olacaktı. Bölüklere ikişer çadır hangar da verilecekti. Pilot Mülâzım-ı Evvel Midhat ve Nuri tarafından *Vasıta-i Tayyare* ismindeki ilk Türkçe teknik uçuş kitabı da 1914'te neşredildi.32

Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı ordusunun modernizasyonunu sağlamak üzere Almanya'dan getirilen heyet içinde havacı subay bulunmadığından, Almanlarla anlaşılarak bu alanda Fransa'dan istifade edilmesine karar verildi. Fransa'dan 36 milyon liralık bir kredi alınarak, bununla uçak alınması planlandı. 4 Mayıs 1914'te İstanbul'a gelen Fransız Yüzbaşı Marquis de Goys de Mezeyrac, binbaşı rütbesiyle Yeşilköy Mektebi'ne müdür tayin edildi. De Goys, azalan pilot ve uçak sayısını artırmak için faaliyete geçti. Mektebe 14 pilot adayı seçildi ve bunlar için de yeni bir üniforma tasarlanarak kalpakların üzerine ay yıldızlı kanat takıldı.33 Bu arada Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Fransa'dan 12 deniz uçağı siparişi verdi ve Deniz Havacılık Okulu'nun kurulması için heyet talebinde bulundu.[34] Bunun yanında Fransa'dan 3 eğitim uçağı getirildi. Ayrıca 6 Godron ve 6 Moran Solnier uçağı satın alınmasına 4 Haziran 1914'te karar verildi. Bir ay sonra ise 80 beygir kuvvetinde, çift satıhlı, İngiliz malı 3 *Ferman* marka uçak sipariş edildi ve bunların bir buçuk ay içinde Yeşilköy'e teslim edilmesi konusunda anlaşıldı.[35]

De Goys, Avrupa'da daha önceden uçak almak için tetkikler yapan heyetin raporunu uygun bularak 35 kara ve 15 deniz uçağına sahip bir hava gücü oluşturmak istedi ve Fransa'ya siparişler verdi. Fakat Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, Fransızlar 15 Nieuport uçağına el koydu.[36] Bu dönemde Osmanlılar, Yeşilköy Mektebi'nin eksiklerinin giderilmesine önem verdiler. Mektepte 1914 yılında 2 Deperdessin (25 ve 70 hp), 3 Bleriot Pingouin (35 hp), 4 REP (40, 60, 70 ve 80 hp) uçağı bulunuyordu. Fransız gazeteci Alfred Durand'ın başını çektiği bir grup da Osmanlı ordusuna bir *Ponnier* uçağı hediye etmişti. Yine aynı yıl Yeşilköy Deniz Mektebi kuruldu ve müdürlüğüne Deniz Yüzbaşısı Necmeddin Bey getirildi. Osmanlı ordusunun ilk deniz uçağı Curtiss 2190 liraya satın alındı. De Goys'un tavsiyeleri üzerine *Levavasseur* isimli bir Fransız'ın denenmek için getirdiği 2 adet *Nieuport* deniz uçağına da başlayan Dünya Savaşı seferberliği sırasında Osmanlı hükûmetince el konuldu.[37]

Balkan Savaşları sonrasında bir Macar firmasıyla da İstanbul'da bir uçak fabrikası ve uçuş okulu kurulması için mutabakata varılmıştı. Ancak bu proje, *İmalat-ı Harbiyye Müdürlüğü*'nün "Teklif kabul edilmemiş ve bu iş de yapılmamıştır" şeklindeki notundan da anlaşıldığı gibi, hayata geçirilmedi.[38] Temmuz 1914'te ise tayyare heveslisi Hayri Bey ve otomobil teknisyeni Rıza, Tophane Askerî Fabrikası'na müracaat ederek uçak imaline başladılar. Fakat bunlar da uçurulamadı.[39]

Osmanlı askerî havacılığının ilk devresine ait en önemli üç problem mali sıkıntılar, sevk ve idarede başsızlık ile genel bilgi azlığıydı. Bu aksaklıkların en önemlisi havacılık teşkilatının kötü idaresiydi. O dönemde havacılık konusundaki en tecrübeli subay

1918 yılı başında Dera'da 4. Tayyare Bölüğü ve bölüğün Silifke'den hareketle Kıbrıs keşiflerini yapan Albatras CII tipi 160 beygirlik Mercedes motorlu keşif uçağı (Sağdan sola: 1: Sivil Pilot Behçet; 2: Teğmen Sıtkı (Tanman); 3: Bölük Komutanı Üsteğmen Mazlum Bey (Keyüsk); 4: Teğmen Fuad (Çakar); 5: Gedikli Erbaş Pilot Maltepeli Fehmi)

olan Süreyya Bey'in teşkilattan el çektirilmesi bunun bir göstergesidir.[40]

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI HAVA KUVVETLERİ

Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Osmanlı hava gücü teşkilatlanmaya yeni başladığından henüz yeterli personeli, uçağı, teçhizatı ve teknik donanımı bulunmuyordu. Osmanlı Devleti tam da eksikliklerini gidermek için reform programını tatbike koyduğu sırada savaşa girmişti. Bu sırada ordunun 5 kara ve 1 deniz uçağı vardı.[41] Bu sayı 1915 sonunda 40'a, sonraki yıllarda 100'e yükseldi. Savaş süresince toplam 450 uçak orduda görev yaptı. Başlangıçta 10 pilotla savaşa katılan Osmanlı hava kuvvetleri, savaşın sonunda 100'e yakın pilot ve râsıta sahip hale gelecekti. Ayrıca savaş boyunca 3 sabit balon birliği de Boğaz çevresinde görevlendirildi. İstanbul'un korunması için ise keşif görevinde bulunacak bir sabit balon müfrezesi Beykoz'da kuruldu.[42]

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak kurmasından sonra, ordunun pek çok birimi gibi hava kuvvetlerinin yönetimi de Almanlara bırakıldı. Nitekim savaş başlamadan az önce Fransız De Goys gönderilerek, Osmanlı hava kuvvetlerinin komutası Prusyalı Üsteğmen Erich Serno'ya verildi. Yüzbaşı rütbesiyle Şubat 1915'te göreve başlayan Serno'nun yanı sıra 12 uçak ile Alman pilot ve makinistler de Osmanlı hizmetine girdi. Ayrıca 32 makinist de bunlarla birlikte göreve başladı. Dahası pilotaj bilgisi artırılmak istenilen Ali Rıza, Tahsin, Abdullah ve Mehmed Ali isimli zâbitler Almanya'ya gönderildi.[43]

Savaş sırasında havacılara Yeşilköy Mektebi'nde telsiz, seyrüsefer, bombardıman, fotoğraf, nazari ve pratik motor bilgisi eğitimi verildi.[44] Ayrıca Yeşilköy'de cephelere gidecek birlikler de teşkilatlandırıldı. Burada Almanya'dan gelen uçakların montaj ve tecrübesi yapıldı, yedek parça ikmali tamamlandı ve yer personeli hazırlandı.

Harp yıllarında silah ve teçhizatın büyük kısmı Almanya'dan tedarik edildi ve ikmal maddeleri İstanbul'da toplandıktan sonra cephelere 3-4 ayı bulan uzun bir zaman diliminde gönderildi. 1915 yılının sonuna kadar Almanya'dan kara uçağı olarak keşif için *Albatros B 1*, *Albatros C 1* (silahlı), *Rumpler B 1*, *LVG B 1* ve avcı olarak ise *Fokker E* getirilmişti. Keşif uçakları bomba taşıyabilirken, Albatros C 1 uçağının aynı zamanda makineli tüfeği bulunuyordu. Avcı uçaklarının ise sadece makineli tüfeği bulunmaktaydı (B: eğitim; C: keşif; D: av; G: büyük bombardıman).[45] Lakin eklenen silahlarla farklı tipte uçakların üretim amaçlarının dışında kullanılabildiği oluyordu. Sipariş edilen araçların sayısı daha fazla olmasına rağmen ancak 36 tanesi Osmanlı ordusunun hizmetine alınmıştı. Bu tarihlerde Bahriye Nezareti'ne bağlı Deniz Tayyare Birliği'nde ise 2 *Nieuport*, 1 *Curtiss* ve 8 *Gotha* bulunuyordu.[46] Yüzbaşı Serno'nun Almanya'dan 12 adet Friedrichshafen (Dorniye) sistemi deniz uçağı alma talebi buna ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle reddedildi. Bunun sebebi, deniz tayyareciliğinin Bahriye Nezareti'ne, kara tayyareciliğinin ise Harbiye Nezareti'ne bağlı olmasından dolayı iki kurum arasındaki çatışmaydı.[47] Yeşilköy Mektebi'nde ise 1 adet Deperdessin, 9 adet Rumpler B1 ve 5 adet Albatros B1 uçağı vardı. Bunların bir kısmı cepheden tamire gönderilen araçlardı.[48]

Savaş sonunda Ege ve Karadeniz'de görev yapacak uçaklar için İstanbul ve Edirne'de *Alâim-i Cevviye* (Meteoroloji) Şubesi adı verilen birime bağlı rasat merkezleri kuruldu. Bunlardan başka Aralık 1915'te Gelibolu'da üçüncü bir Alman hava gözlem şubesi meydana getirildi. 1916 yılında

Beyazlı Benz Fabrikası'ndan bir yatırımcı ve sağındaki Erich Serno (tam ortada)

Tell el-Şeria'da hava savunma topları (1917)

bunlar, Başkomutanlık Vekaleti'nin 13. şubesi olan Umûr-u Havaiyye (Havacılık İşleri) Müfettişliği'ne bağlandılar.[49]

1916 yılında Bulgaristan'ın da müttefikler tarafında savaşa girmesiyle Balkan yolları açıldığı için müttefik Almanya'dan uçak ve yedek parça getirilmesi artık mümkün hale gelmişti. Bunlar içinde 6 adet *Gotha LD 2*, 10 adet *Pfalz Parasol A II*, 10 adet *Albatros B 1 (L-D-D)*, 8 adet *Albatros C II*, 26 adet *C III* ve 9 adet *Fokker E III* uçağı mevcuttu. Deniz uçağı olarak ise yıl içinde 3 *Gotha WD/2*, 4 silahlı *Gotha* ve 5 *Friederischaffen* hizmete alındı. Ayrıca deniz havacısı olarak yetiştirilmek üzere Almanya'ya askerler gönderildi. Fakat bunlardan bazıları talimler esnasında orada vefat ettiler. Yeşilköy Mektebi'nin ismi ise, 12 Ekim 1916'dan itibaren *Tayyare İstasyonu* şeklinde değiştirildi. İstasyonda o yıl 10 adet *Rumpler B 1*, 6 adet *Albatros B 1* ve 2 adet *Gotha LD 2* uçağı vardı. İstanbul'un korunması ve av antrenmanı için ise 2 *Fokker E* ve 2 *Albatros CI* ayrılmıştı. Yıl sonunda Osmanlı hava kuvvetlerinin envanterinde 72 uçağın yanı sıra, öğrenciler dahil 63 pilot ve 41 râsıt bulunuyordu.[50]

İkinci Kanal Harekâtı için 1916 yılında *Paşa Tayyare Kıtaatı* adı altında yaklaşık 1600 kişilik kadro Almanya'dan getirilerek Irak'a gönderildi ve IV. Ordu'nun emrine verildi. Bunlardan 190'ı pilot ve râsıt (175 subay), diğerleri teknik personeldi. Şubat 1917'de Bağdad'a ulaşan uçaklar, buradaki Sanayi Mektebi'nde malzeme eksikliğine rağmen uçuşa hazır hale getirildi ve yeni uçak bombaları yapıldı. Daha sonraları Yıldırım Ordusu'nda da görevlendirilen Paşa Kıtaatı'na (300-305. Bölükler) Jasta II Avcı Müfrezesi de dahil edildi. Yıldırım Ordusu'nun hava gücü, 50 uçak, 80 pilot ve râsıt ile 800 teknisyenden oluşuyordu. Paşa Kıtaatı'nda görev yapan pilot ve râsıtların tamamı Alman personeldi. Bölge iklimine alışkın olmayan Alman havacılar yaz aylarında hastalanmaya başlayınca, kadronun senede iki defa değiştirilmesi gündeme geldi.[51]

1917 yılında Osmanlı ordusuna 40 *Albatros C III*, 3 *Albatros D II*, 20 *Halberstad D V*, 8 *Fokker D I*, 27 *AEG C IV*, 9 *Rumpler C I* uçakları getirildi. Bunların bir kısmında telsiz de bulunuyordu. Deniz tayyaresi olarak ise 1 *Brandeburg NW* ve 2 *Gotha WD 13* temin edildi. Yeşilköy Mektebi'nin yanında oluşturulan Deniz Tayyare Mektebi'nde ise Albatros ve Rumpler'ın yanı sıra İngilizlerden ganimet olarak alınan bir *Bristol 156* da bulunuyordu. Savaşın son senesinde ise Osmanlı ordusunda *Halberstad D V*, *AEG C IV*, *Albatros D III*, *Fokker D VII*, *LVG C IV*, ayrıca paşa bölüklerinden kalan *Albatros D V*, *Pfalz D II*, *Halberstad D V*, *Rumpler C IV*, *DWFC V* ve Alman birliklerinden alınan *Sablatnig SF 5*, *Hansa Brandeburg NW* deniz uçakları kullanıldı. Bunun yanında deniz için 60 kg.'lık bomba taşıyan

Friederischaffen FF 39 ve kara için ise *Brandeburg* av uçakları bulunuyordu. Albatros D V uçaklarının kanat bağlantılarındaki teknik arızalar bazı pilotların deneme uçuşlarında hayatlarını kaybetmesine sebep oldu. Yapılan incelemelerde Almanya'dan tedarik edilen deniz uçaklarının kaliteli olmadıkları ve ikinci sınıf işçilikle imal edildikleri görülmüştü.[52] Kara uçaklarında da benzer sıkıntılar mevcuttu. AEG'ler gövdelerinin kısalığından dolayı inişte tepetaklak olmakta ve kanatlar adeta birbirine yapışarak tamir edilemez bir hale gelmekteydi.[53]

Savaş sırasında Osmanlı ordusunda, yukarıda da değindiğimiz gibi, düşmandan ganimet olarak ele geçirilen uçaklar da kullanıldı. Bunlar arasında İngilizlere ait *Farman*, *Caudron*, *Bristol*, *Scout*, *R. A. Factory*, *Westland* uçakları ile yedek parçaları başı çekiyordu. Düşmandan ganimet olarak alınan uçaklar önce o bölgede tamir ediliyor ve sonra kullanıma sokuluyordu. Ekim Devrimi sonrası Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine, Rus ordusuna ait uçaklara ve pek çok malzemeye de el koyma imkânı doğdu.[54]

1916 yılı içerisinde Alman Benz ve Stinner firmaları İstanbul'da uçak fabrikası kurmak için tetkikler yapmışlar, ancak teknik imkânsızlıklar ve yedek malzeme sıkıntısı sebepleriyle bunu başaramamışlardı. Uçaklarda kullanılan bomba ve fleşetler (okçuk) ise Almanya'dan yapılan ithalatın yanı sıra Bakırköy İmalat-ı Harbiyye fabrikalarında üretilebildi.[55] Bunun yanında lastik eksikliğinden dolayı cephelerde araçlara tahtadan tekerlekler geçirilerek jantların üzerine takılan yaylarla amortisman yapılmaya çalışıldı. Ayrıca Avusturya hava kuvvetlerinden de tezgâhlar ve pervane ustaları getirilerek, Yeşilköy'de haftada dört tane pervane üretecek bir imalathane kuruldu. Almanya'dan getirilen uçak ve yedek parçaların tamamı hibe değildi. Aksine pek çok kere Almanların teslimat öncesi teçhizat bedellerini peşin olarak talep etmeleri, iki ülke arasında sorun oluşturmuştu. En sonunda bedellerinin savaş sonunda ödenmesine karar verilerek uzlaşma sağlandı.[56]

Ağustos 1914'te müttefik Alman hava kuvvetleri 6'şar uçaktan oluşan 34 filo, 4'er uçaktan oluşan 7 müstahkem mevki filosu, 8 uçak parkı ve ihtiyat filosundan yani toplam 256 faal uçak ile bir miktar yedekten oluşuyordu. O tarihte Almanya'da 17 fabrika uçak imal ediyordu. Savaş süresince uçakların

Tayyare Şehitleri (üst sıra-soldan sağa: Pilot Mülâzım-ı Evvel Ali Rıza Bey (3 Mayıs 1916), Râsıt Mülâzım-ı Sâni Sami Bey (3 Mayıs 1915), Râsıt Erkan-ı Harp Yüzbaşısı Kemal Bey (12 Aralık 1914), Pilot Mülâzım-ı Sâni Nuri Bey (10 Mart 1914), Râsıt Mülâzım-ı Evvel Sadık Bey (27 Şubat 1914), Pilot Yüzbaşı Fethi Bey (27 Şubat 1914). Alt sıra: Pilot Mülâzım-ı Evvel Cevdet Bey (28 Ağustos 1918), Pilot Mülâzım-ı Evvel Sezai Bey (7 Nisan 1917), Pilot Zâbit Vekili Sabri Bey (21 Haziran 1916), Pilot Mülâzım-ı Evvel Ahmet Nuri Bey (1 Nisan 1916), Pilot Mülâzım-ı Evvel Saim Bey (25 Kasım 1916), Pilot Mülâzım-ı Evvel Hayreddin Bey (22 Kasım 1916).

Türk hizmetindeki bir Alman Halberstadt D. IV, çift kanatlı muharebe uçağı

öneminin artmasından dolayı 1918 sonbaharına gelindiğinde Almanlar 325 tayyare bölüğünde 5000 uçak kullanır hale geldiler. Dört senelik harp boyunca Alman fabrikalarının ürettiği uçak sayısı 47.637 rakamına ulaşacaktı.[57]

Savaşa katılan bütün devletlerin toplam üretim rakamları ise 200.000 uçak ve 250.000 motoru buldu. Osmanlı ordusunun hizmetindeki 450-500 adet uçak, o yıllardaki dünya askerî havacılık pastasında ancak binde 2,5'luk bir paya karşılık gelmektedir. Bu dönemde kullanılan uçakların hem malzeme hem de envanter ömrünün kısalığı da ayrıca hesaba katılmalıdır.

Osmanlı ordusunun havacı personeli de uçak sayısı gibi düşük kalmıştır. İlk hava subayları savaş esnasında ya şehit oldular ya da sakat kaldıkları için terhis edildiler. Savaşın birinci senesi sonunda pilot sayısı sadece 12 idi. Bunu arttırmak için, Alman subayların da telkiniyle, astsubay ve erattan pilot yetiştirilme yoluna gidildi. Nitekim 1916 sonunda toplamda pilot sayısı 81'e, râsıt adedi ise 57'ye ulaştı. 1917 yılında ise Osmanlı ordusunda 81 uçak, 61 pilot ve 41 râsıt bulunmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı ordusunda görev yapan Alman personel sayısı ise en az 150 pilot ve 1500 teknik personelden oluşuyordu.[58]

Hava kuvvetlerinin ödenekleri Şubat 1916'da çıkarılan bir emirnameyle düzenlenmiş, pilot ve râsıtların uçuş görevlerini ifa ederken 8 altın maaş almaları kararlaştırılmıştı. Pilotlar barış zamanlarında istasyondan en az 25 km. mesafeye uçtukları zaman her bir kilometre için 2 kuruş tahsisat alacaklardı.

Düşman uçağı düşüren pilot ve râsıda 40 altın verilecek, bunu yer kıtası veya topçu efradı başarırsa 30 altın aralarında eşit şekilde paylaştırılacaktı.[59] Başkumandanlık, savaşta esir düşen pilotların durumlarıyla da yakından alakadar olmaya çalıştı. Ruslara esir düşen küçük zâbit Vecihi (Hürkuş) ile Maan'da esir olarak İngilizlere teslim edilen küçük zâbit İsmail Zeki'nin ailelerine Enver Paşa 50'şer altın gönderdi.[60]

Osmanlılar askerî havacılık kadar dönemin hava savunma sistemlerini de kullanmakta gecikmediler. Uçak saldırılarına karşı, Almanya'dan ithal edilen *def'-i tayyare topları* (uçaksavar) devreye sokuldu. İstanbul'un stratejik noktalarına konuşlandırılan topların dışında minarelere mitralyöz yerleştirilmesi düşünüldü, fakat bu düşünceden vazgeçildi. Bunun yanında sahra topları da uçaksavar olarak kullanıldı.[61]

Osmanlı Devleti çağdaşlarıyla aynı tarihlerde ordusunu mekanize etmek, motorlu hava ve kara taşıtlarını kullanmak için faaliyete geçmişti. Bunun için ülke kaynakları zorlanarak yurt dışına talebe olarak subaylar gönderildi ve araçlar ithal edildi. Ancak kısa süre sonra, bu taşıtları kullanmak için gerekli bilgi birikimi ve altyapı yatırımlarının eksikliği ortaya çıktı. Bu sorunları aşmak için bu kez teknik eleman ithaline gidildi ve altyapı tesisleri kurmak için çalışmalar yapıldı. Fakat bu teşebbüsler, her defasında araya giren sefer dönemleri yüzünden, plan dairesinde yürütülemedi. Devletin zayıf maliyesi ile ülkenin yetersiz ekonomik ve teknolojik altyapısı, başta yan sanayi olmak üzere, ithalatın hızına yetişemedi.■

7. BÖLÜM

OSMANLI-RUS HARPLERİ (1768-1878)

Osmanlı Devleti, Kırım'ın kaybedilmesinden sonra askerî ve siyasi stratejisini, topraklarını kuzey komşusu Rusya'dan korumak üzerine bina etti. Taarruz gücüne sahip olmayan Osmanlılar işgalci orduyu topraklarından atamıyor; düşmanın bir şekilde geri çekilmesini beklemek zorunda kalıyordu. Düşman ordusu ise ancak Avrupalı devletlerin aracılığı ile ya da şartları ağır barış antlaşmaları sonucunda Osmanlı topraklarından çıkıyordu.

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyıla kadar kuzey komşusu Rusya'nın askerî üstünlüğünü daima üzerinde hissetti. Çekirdeğini yeniçerilerin oluşturduğu eski merkez ordusu gibi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrasında kurulan yeni düzenli birlikler de bu güç dengesizliğine çare olamayacaktı. Zaman geçtikçe İstanbul'un hissettiği Rus tehdidi daha da arttı ve Osmanlı ancak küçülerek varlığını muhafaza edebilir hale geldi. Her savaş sonunda toprakların bir parçası kopuyor ya da bir azınlık yeni imtiyazlar elde ediyordu. Karadeniz'in bir Osmanlı gölü olmaktan

Plevne'de tabya çatışmaları (Nikolay Dmitriyev-Orenburgskiy) **181**

Rus General Ivan I. Diebitsch'in portresi (George Dawe)

çıkması bölgedeki güç dengesini altüst etti. Kırım'ın *Akyar* kasabası meşhur *Sivastopol* Limanı haline gelerek İstanbul için tehdit teşkil ederken; mütevazı *Hocabey* (Rusların verdiği isimle *Odessa*) Karadeniz'in İstanbul'dan sonraki en önemli ticari limanına dönüştü. Kırım'ın işgali ile birlikte Karadeniz'in kuzeyini hakimiyeti altına alan Rusya'nın sonraki hedefleri batıda Balkanlar, doğuda ise Kafkasya üzerinden daha güneye inmekti. Ancak, Boğazlar'ın Rusya hakimiyetine girmesi Avrupa güç dengesini altüst edecekti. Dolayısıyla 18. ve 19. asırlarda Rus ilerlemesi karşısında durmakta zorlanan Osmanlı Devleti'nin muhtemel çöküşü, Avrupa diplomasisinin öncelikli gündem maddelerinden birisi haline geldi.

Rus ordusunun Osmanlı topraklarındaki ilerleyişi, Rus kumandanların unvanlarından da okunabilmektedir. Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) sonrasında General Pyotr Rumyantsev'in ismine eklenen *Zadunayskiy* (Tuna Ötesi) sıfatı, Tuna Nehri'nin Rus ordusu tarafından ilk kez aşıldığına işaret eder. Aleksandr Suvorov'un *Rımnikskiy* unvanı, Rımnik'de Osmanlı ordusu karşısındaki zaferi, Grigoriy Potyomkin'in *Tavriçeskiy* (Kırım) unvanı ise Kırım'ın fethini hatırlatır. Rus ordusunun Alman kökenli generallerinden Hans Karl von Diebitsch Sabalkanski'nin (İvan İvanoviç Dibiç Zabalkanskiy) 1829 yılında *Zabalkanskiy*'i (Balkan Ötesi) ismine eklemesi ise Rus ordusunun İstanbul'a bir adım daha yaklaştığını gösterir.

Osmanlı Devleti, Kırım'ın kaybedilmesinden sonra askerî ve siyasi stratejisini, topraklarını kuzey komşusundan korumak üzerine bina etti. Taarruz gücüne sahip olmayan Osmanlılar işgalci orduyu topraklarından atamıyor; düşmanın bir şekilde geri çekilmesini beklemek zorunda kalıyordu. Düşman ordusu ise ancak Avrupalı devletlerin aracılığı ile ya da şartları ağır barış antlaşmaları sonucunda Osmanlı topraklarından çıkıyordu.

HAREKÂT ALANLARI: TUNA VE KAFKASYA CEPHELERİ

18. yüzyılda Rus ve Osmanlı orduları öncelikle Karadeniz'in kuzeyinde karşılaştılar, cephe zaman geçtikçe güneye kaydı. Bahsi geçen dönemde neredeyse tamamen savunmada kalan Osmanlılar, savaşları kendi topraklarında kabul etti. Rusya ise sınırları ayıran en önemli coğrafi engelleri olan nehirleri her savaşta bir bir atladı. Sınır, 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda *Bug* (Aksu) Nehri iken, 18 yıl sonraki Yaş Antlaşması ile *Dnyester* (Turla) oldu. 1812 Bükreş Antlaşması ile Boğdan'ın doğu kısmını (Besarabya) da alan Rusya sınırını Prut ve Tuna'ya kadar genişletti. Tuna deltası ile birlikte Memleketeyn (Eflâk-Boğdan) üzerinde bazı hakları Rusya'ya veren 1829 Edirne Antlaşması sonrasında ise Osmanlı-Rusya sınırı Dobruca'ya dayandı.

Rusya'nın deniz hakimiyeti de her savaştan sonra biraz daha arttı. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kılburun, Azak, Kerç ve Yenikale'yi alan Rusya, Karadeniz'de güçlü bir donanma kurmak için imkân elde etti. Böylece Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki tekelini kıran Rus donanması, İstanbul için doğrudan bir tehdit haline geldi. Ancak asıl tehdit 1783'te Sivastopol ve 1794'te Odessa liman şehirlerinin kurulmasıyla ortaya çıkacaktı. Hülasa 1774'te bir "Karadeniz devleti", 1812'de de bir "Tuna devleti" haline gelen Rusya, 19. yüzyıl boyunca Karadeniz ve Tuna deltasındaki etkisini artırdı.

Alman kökenli Rus Generali Eduard Todleben (Pyotr Borel)

Rus ordusu, geçmiş mücadelelerin tecrübelerini sonraki harpte kullanma konusunda Osmanlı ordusundan çok daha iyiydi. 19. yüzyıla gelindiğinde Rus kumandanlar Osmanlı toprağına artık aşinaydılar. İşgal orduları önceki harplerde hazırlanmış kale planları ve haritalarını da kullanmaktaydılar.[1] 1806-1812 Harbi'nin önemli kumandanları Mihail Kutuzov ve Pyotr Bagration, daha önce 1787-92 Harbi'nde Suvorov ile birlikte Osmanlı ordusuna karşı savaşmışlardı. Rus generalleri İvan Paskeviç ve Karl Schilder ise hem 1828-29 hem de 1853-56 Kırım harplerinde görev aldılar. Kırım Harbi sırasında Silistre Kuşatması'nda bulunan meşhur askerî mühendis Eduard Todleben, 1877'de Plevne kuşatmasını idare etti.

Osmanlı tarafında ise birkaç Rus harbinde vazife alan en meşhur kumandan Abdülkerim Nadir Paşa (Çırpanlı Abdi) vardır. Kırım Harbi sırasında Kafkasya Ordusu Müşiri olan Abdi Paşa da 93 Harbi'nde rol alarak Tuna Cephesi komutanı olmuştu; fakat her ikisinde de başarısız olarak görevden alındı. Osmanlı ordusunda tecrübesini bir diğer harbe başarıyla taşıyan üst rütbeli bir kumandan bilmiyoruz.

Kumandanların şahsi tecrübelerinin yanı sıra, hazırlanan haritalar ve etnik/dinî yapıyı açıklayan istihbarat raporları ile Rus devleti hem Kafkasya hem de Balkanlara gitgide daha vakıf oluyordu.[2] Buna karşılık Osmanlı idaresinin yaptığı her savaş ayrı bir yıkım ve sarsıntı getirmesine rağmen, Rusya'nın askerî gücü ve stratejisi hakkında mevcut araştırma ve istihbarat eksikliği yüzyıl boyunca hep devam etti.

Mücadeleler bir taraftan Bucak, Memleketeyn ve Bulgaristan'a, diğer taraftan Kuzey ve Güney Kafkasya'ya yayıldı. İstanbul'a yaklaşma ve Bâbıâli'yi Rusya'nın istediği gibi bir anlaşmaya zorlama imkânını verebilecek Balkanlar, Kafkasya'dan daha stratejik bir konuma sahipti. Bu yüzden Osmanlı Devleti, hem sayı hem de kalite açısından buradaki birliklerinin daha iyi olmasına gayret etti. Osmanlı-Rus savaşlarında harekât alanı zamanla güneye kayarak Tuna Nehri civarında yoğunlaştı. Şumnu'yu kışlık merkez ordugâh (*meşta-yı hümayun*) olarak belirleyen Osmanlı ordusu, Tuna'daki kalelere asker yığıyor; İstanbul'daki savunma tertibatını kuvvetlendiriyordu. Bâbıâli için Tuna, stratejik olduğu kadar psikolojik de bir sınırdı.

Rus ordusu seferlerde ilk olarak Memleketeyn'e yerleşirken, Osmanlılar savunmayla görevli birliklerini Dobruca ve Bulgaristan'da dağınık şekilde konuşlandırmaktaydı. Eflâk ve Boğdan'ın zengin zirai imkânları savaş zamanında düşmanın iaşesini sağlıyordu.[3] Edirne Antlaşması (1829) sonrasında Memleketeyn'de Osmanlı'ya ait kale kalmadı. Artık burası bir tampon bölge haline gelmiş, Osmanlı savunma hattı Bulgaristan'a kadar çekilmişti. Savaş sırasında Rus karargâhına dönüşen Memleketeyn'i 1828-1834 arasında Pavel Kiselev, 1853-1854'te ise Baron Budberg bir vali gibi yönettiler. Bâbıâli ve Avrupa devletleri Rusların Memleketeyn'de bulunmasına öyle alışmıştı ki, 1853'te Rus ordusunun Memleketeyn'i işgali *casus belli* (savaş sebebi) olarak görülmedi.

Balkan Cephesi'nde harekâta en uygun mevsimler yaz ve sonbahardı. Yağmurlu havalarda ve özellikle de kışın yollar geçilmez hale gelmekteydi. Coğrafyanın genelinde arazi verimli ve erzak bol iken, Dobruca çorak, yer yer bataklık ve oldukça sağlıksız bir

93 Harbi sırasında Rus ordusunun Zımniç'ten Ziştovi'ye geçişi (Nikolay Dmitriyev-Orenburgskiy)

bölgeydi. Hem geniş hem de debisi yüksek Tuna'nın çoğu noktasından geçmek mümkün değildi.

Karadeniz'e akış yönüne göre Tuna Nehri'nin sağ kıyısının sola nazaran daha yüksek olması ve burada güçlü kalelerin bulunması da Rus ilerleyişini zorlayan etkenlerdi. İsmail-Tulça, İbrail-Maçin, Rusçuk-Yergöğü, Silistre-Kalaraş, Tutrakan-Olteniçe, Vidin-Kalafat, Tuna üzerinde karşıya geçmenin nispeten kolay olduğu noktalardı. Rus ordusu, İsmail ve İbrail önünde köprü kurarak Dobruca'ya geçmeyi tercih ediyordu; çünkü bu bölgede Tuna'nın güneyinde yer alan Osmanlı kaleleri Maçin, İsakçı ve Tulça güçlü değildi.

Savaşların hepsine bakıldığında, Rus ordusunun Tuna'yı geçmekte zorlanmadığı, Osmanlı savunmasının ise yeterli tedbirleri alamadığı söylenebilir. Osmanlılar, İsmail ve İbrail kalelerinin kaybedilmesinden sonra Dobruca'da güçlü bir kale inşası projesine girişmeyip Rus ordusunun burada ilerlemesine izin verirken, savunmayı esas olarak Silistre ve Rusçuk'tan başlatmayı uygun gördüler. Çünkü Tuna'nın ve Karadeniz'in lojistik açıdan eskisi gibi rahatça kullanılamadığı harplerde, Dobruca'da büyük bir güç bulundurmak çok zordu.

Her şeye rağmen, Osmanlı harplerinin Rus ordusu tarafından kolay kazanıldığı düşünülmemelidir. Karşılarına çıkan ordu ve kaleleri dize getirmek, coğrafya ve iklimin bütün olumsuzluklarına dayanmak ve Avrupa diplomasisinde uygun ortamı yakalamak, Ruslara her defasında yeni güçlükler çıkardı. Çarlık idaresi bunları aşmak için büyük masraflara ve insan kayıplarına razı oldu. 1768, 1787 ve 1806'da başlayan savaşlar uzun (beş-altı yıl) sürdü. İngiliz tarihçi Anderson, 1806-12 Savaşı sırasında Bâbıâli ve Rusya arasında bir türlü anlaşma imzalanamamasını açıklarken, "*Türkler askerî zayıflıklarına rağmen topraklarından feragat etmeleri söz konusu olduğunda geleneksel inatçılıklarını gösterdiler*" demektedir.[4]

Söz konusu üç savaşta da Rus birlikleri yıllarca İstanbul'a yaklaşamamış, İstanbul tehdit altına girmediği müddetçe de Bâbıâli istemediği bir barış anlaşmasına yanaşmamıştı. Rus ordusu muharebeleri kazanıyor, kaleleri düşürüyor, birlikleri esir alıyor ancak savaş yine de devam ediyordu. Üstelik ilerledikçe önlerine yeni kaleler çıkıyordu. Başka bir ifadeyle, Osmanlı Devleti'nin coğrafi bir derinliği vardı. Yeniçerilerin isyan ettiği 1807'de ve ocağın kaldırılmasının hemen ertesinde patlak

Kırım Harbi sırasında savaş sahnesi haritası

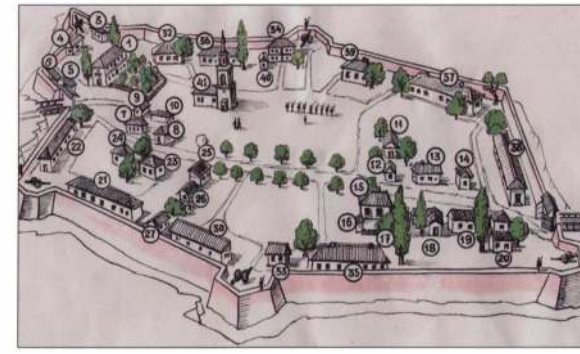
veren 1828-29 Harbi'nde Osmanlı idaresinin güvendiği de zaten bu coğrafi derinlikti. Bu yüzden Rus ordusu, Osmanlı topraklarında olabildiğince hızlı ilerlemeyi ve İstanbul'u kısa zamanda barışa zorlamayı hedeflemekteydi. Ne var ki, istediği hızlı galibiyeti hiçbir harpte elde edemedi.

Rus ordusu ilerledikçe büyük lojistik sıkıntılara da dûçar oluyordu. Bozuk yollar düşman ordusunun ileri yürüyüşünü yavaşlatırken, sıcaklık ve susuzluk Rus askerlerini yıpratıyordu. Salgın hastalıklar ile iklim değişikliğinden kaynaklanan sağlık problemlerine yabancı topraklardaki beslenme ve ilaç yetersizliği de eklenince ordunun önemli bir kısmı daha muharebeye girmeden tükeniyordu. Rus askeri Memleketeyn ve Bulgaristan'daki yemek kültürüne ve beyaz ekmeğe de alışık değildi. 1829'da Diebitsch kumandasında Edirne'ye giren Ruslar, bu durumun en iyi örneklerinden birini teşkil eder. Oldukça kötü durumdaki işgalci ordunun İstanbul üzerine yürüyebilmesi neredeyse imkânsızdı.[5]

Rusya'nın Osmanlı aleyhine genişlemesi sonraki savaşların nispeten daha hızlı bitmesi ve yeni toprak kazançları için domino etkisi yaptı. Başka bir deyişle, Osmanlı'nın sahip olduğu coğrafi derinlik gitgide azaldı. 19. yüzyılda Kırım'ı kontrol eden Rusya, Karadeniz'de de üstünlüğü ele geçirirse lojistik avantajlar da tamamen el değiştirmiş olacaktı. Üstelik Karadeniz'de güçlü bir donanmayla savaş harekâtının yoğunlaştığı bölgeye bağlı olarak pek çok limandan istifade edebilir; Rus ordusu merkez üssü ile irtibatını çok daha kolay sağlayabilirdi.[6] Daha da önemlisi, İstanbul'u daimî tehdit altında tutabilirdi. Zaten buharlı gemi, tren, telgraf ve benzeri teknolojik yenilikler, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı pâyitahtını daha erişilebilir kılacaktı.

Kuzey Karadeniz'deki kalelerin ve Kırım'ın Rusya'ya geçmesiyle birlikte bölgedeki Müslüman nüfusun azalması da Osmanlı-Rus Harpleri'nin gidişinde etkili oldu. Mesela Kırım Yarımadası'nın dışındaki düzlüklerde yaşayan Nogaylar, kısa zaman içinde ölüm ve sürgünle yüzleştiler. Rusya'nın Osmanlı'dan kazandığı toprakları kolonileştirme sürecinde sadece Ruslar ve Kazaklar değil, Avrupalı yerleşimciler de Karadeniz'in kuzeyinin hızla Hıristiyanlaşmasında rol oynadılar. Rus idaresinden kaçan bazı Kazak grupları ile Nogaylar ise Osmanlı Dobrucası'na yerleştiler. Rumeli'de Ortodoks nüfusun Müslümanlardan fazla olması da Ruslar için savaşlarda kullanabilecekleri bir koz olarak gözükmekteydi. Ancak bölge halkının 93 Harbi'ne kadar aktif olarak Rus ordusunun yanında

yer aldığını söyleyemeyiz. Diğer taraftan, Osmanlı ordusu her ne kadar bundan yeterince istifade edemese de, Kafkasya nüfusunun büyük bölümünü Müslüman halklar oluşturmaktaydı. Rusya'ya karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesinde, pek çok etnisiteye ve dile bölünmüş olan Kafkas halklarını birleştirici unsur olarak İslâm ön plana çıkmıştı. Osmanlı Devleti, Müslüman halkların Rusya'ya karşı savaşlarında yardım ve destek bekledikleri yegâne merci idi.

Vladikafkas Kalesi

STRATEJİLER VE ASKERÎ HEDEFLER

1770'lerden 1877-78 Harbi'ne kadar Osmanlı Rus savaşlarının ortak özelliği, Osmanlı'nın savunmada, Rus ordusunun ise taarruzda olmasıdır. Zaferle neticelenen Kırım Harbi sonrasında dahi Osmanlı'nın toprak talebi olmaması manidardır.[7] Osmanlı ordusu, yığınağını düşmanı durdurmak için yapıyor; fakat sahrada ordu birlikleri arasında yardımlaşmayı bir türlü tesis edemiyordu. Kale savunmalarındaki başarı sadece vakit kazandırıyor, meydan muharebeleri ile düşmanı topraklarından atamayan askerin enerjisi zamanla tükeniyordu.

II. Yekaterina döneminde olduğu gibi uluslararası konjonktürün lehine olduğu zamanlarda Rusya devasa topraklar kazandı. 1812'de Napoléon tehlikesi ve 1854'te Fransız ve İngiliz orduları Rusya'nın Osmanlı karşısında istediği gibi savaşmasına mâni olurken, 1829 ve 1877'de Rus ordusu İstanbul yakınlarına gelmeyi başarabildi. Balkan sıradağlarını geçtikten sonra bu orduyu durdurabilecek başka bir coğrafi engel olmadığı gibi, psikolojik olarak yıpranan Osmanlı ordusu da yeni bir savunma gayreti gösteremiyordu. Bununla beraber, İstanbul'un Rus ordusunun eline geçmesi Avrupa siyasetindeki dengeleri bozacak bir gelişme olduğundan Rusya böyle bir hamleye hiçbir harpte cesaret edemedi.

II. Yekaterina'nın İstanbul'un başkent olacağı bir Yunan devleti kurma planı, Rus-Osmanlı ilişkilerinin geldiği noktayı çok güzel ortaya koyar. Rus Çariçesi torununa *Konstantin* ismini verirken onu kurulacak bu devletin başına geçirmeyi hesaplamaktaydı. Başka bir proje ise *Daçya* ismiyle Rusya kontrolünde bir Romanya'nın teşekkülüydü. Bu devlet ise Çariçe'nin

Özi Kalesi'ne 1788'de Rus hücumu (A. Berg)

93 Harbi'nde Rus piyadesi taarruzda (Nikolay Dmitriyev-Orenburgskiy)

sevgililerinden Grigoriy Potyomkin tarafından idare edilecekti.[8] Hayata geçirilemese de bu muhteris projeler ve İstanbul'u ele geçirme planları, Rus devletinin niyet ve arzusunun sınırlarını çizmesi bakımından ehemmiyetlidir.

Rusya ele geçirdiği yerlere tarımın, ticaretin ve hatta Rus kültürünün yeşereceği mümbit topraklar nazarıyla bakmaktaydı. Özi, Turla, Bucak ve daha pek çok Türkçe isim yerini Rusça veya Rumca karşılıklarına bırakırken, Karadeniz'in kuzeyinde ele geçirilen toprakların büyük bir bölümü *Novorossiya* (Yeni Rusya) Vilayeti olarak örgütlendi.

Hazar kıyısında İran ve Karadeniz'de Osmanlı ile mücadele eden Rusya, bir taraftan da Kuzey Kafkasya'nın halklarını kontrolüne almaya çalıştı. Kafkasya'nın bağımsız savaşçı halkları karşısında Ruslar, inşa ettikleri Mozdok, Grozni, Vladikafkas gibi kale şehirlerle ilerlediler. Rusya'nın Güney Kafkasya ile irtibatını garantileyen *Gürcü askerî yolu*nun inşası ve Gürcistan'ın himaye altına alınması ise bölgedeki Rusya etkisini daha da artırdı.

Kafkasya halklarıyla onlarca yıl devam edecek mücadeleler orduyu devamlı savaş halinde tutarken, pek çok Rus asker ve subayı burada tecrübe kazandılar. Bununla birlikte, bir miktar birliğin sürekli Kuzey Kafkasya'da tutulma zorunluluğu ise Osmanlı karşısına Rusya'nın oldukça mütevazı sayıda güçlerle çıkmasına sebep oldu. Harplerin başlangıçlarında Tuna Cephesi'ne yığılan Rus kuvvetleri de sayı olarak yetersizdi. Bunda, lojistik sistemindeki yetersizliğin yanı sıra Batı sınırını Avrupalı devletlere karşı koruma gayesinin de rolü vardı. Tuna ve Kafkasya cephelerinde küçük birliklerle Osmanlı kalelerini düşürmeye çalışan Rus ordusu, uzayan savaşlarda pek çok askerini salgın hastalıklara kurban verdi.

Her savaş bir sonraki için Rusya'nın elini kuvvetlendirirken Bâbıâli, topraklarındaki yıkımı onarmakla meşgul oluyordu: Kaleleri tamir ediyor, yeni top ve silahlarla teçhiz etmeye çalışıyor, yeni birlikler oluşturuyordu. Ne var ki, her savaş sonrasında nüfus ve toprak kaybeden Osmanlı Devleti'nin büyük tazminatlar da ödemek zorunda bırakılması bu çabaları sınırlamaktaydı. 1768-1774 ve 1787-92 harplerinin akabinde başlayan askerî reform tartışmaları, pek çok iç çalkantı ile beraber 1826 yılına değin devam etti. Bu tarihte kurulan yeni

Rus Generali Aleksandr V. Suvorov (George Dawe)

düzenli ordudan beklenen, devleti başlıca dış tehdit olan Rusya'ya karşı savunabilmesi idi.

Ancak bu yeni dönemde de Osmanlı ordu idaresinin önceden sefer ve seferberlik planları yapmaması ve düşmanın muhtemel harekâtına göre tedbir almaması, savaşlar sırasındaki pek çok hareketin *ad hoc* ve gelişigüzel yapılmasına yol açtı. Geniş bir coğrafyaya taksim edilen birlikler savaş sırasında birbirlerinden bağımsız birimlermiş gibi davranıyor, komuta ve kontrolde eşgüdüm sağlanamıyordu. Bu ise her bir kaleyi kendi kaderine terk etmek anlamına gelmekteydi. Kaleler ve seyyar sahra birlikleri arasındaki koordinasyon eksikliği belki de düşmanın en büyük avantajıydı.

Bâbıâli, Rusların İstanbul'u ele geçireceği korkusunu iç kamuoyuna 18. yüzyıl sonlarından itibaren pompalamaya başlamış olsa da, Rus tehdidinin mahiyeti hakkında Birinci Dünya Savaşı'na dek yeterli araştırma ve istihbarat faaliyetinde bulunmadı. Rusya'nın barış zamanlarındaki yoğun istihbarat faaliyetleri ve Osmanlı toprakları üzerindeki planlarıyla kıyaslandığında bu alanda Osmanlı Devleti aleyhine ciddi bir asimetri mevcuttu. Düşmanın siyasi ve askerî maksat, hedef ve kabiliyetleri üzerine gerektiği kadar çalışma yapılmaması, askerî başarısızlığın en büyük sebeplerinden birisini teşkil etti. Pek çok dahilî mesele ile uğraşan Bâbıâli, ancak savaşa yaklaşıldığında Avrupa'daki temsilcilikleri ya da dostları aracılığıyla enformasyon arayışına giriyordu.[9] Kırım Harbi öncesinde sefer hareketlerinin hemen başlamaması ve Rus ordusunun başlangıçta beklemede kalması ise Osmanlı'ya istihbarat hususunda gerekli vakti vermişti.

ORDULAR

Yeniçeriler, eyalet askerleri, vezir ve ayânların kapı halkları, nefîr-i 'amm ve sefer için kiralanmış ücretli savaşçı topluluklardan (*sekban-levend*) müteşekkil Osmanlı ordusu, 1768'den 1812'ye dek Rusya karşısında oldukça başarısız oldu. Koca bir imparatorluğun sınırlarını korumak, hele de Rusya'ya karşı muhafaza etmek ancak etkili bir ordunun varlığı ile olabilirdi. Osmanlı ordusu 19. yüzyıl boyunca pek çok yönden ilerleme kaydetse de, Rus askerî kuvvetinin nicelik ve nitelik olarak üstünlüğüne karşı koyamadı.

İnsan gücü, Rus ordusunun başlıca avantajıydı. Rusya genişledikçe askerî birliklerinin sayısı da arttı. II. Yekaterina döneminde Rus ordusunun piyade sayısı iki katına çıktı. Süvari sayısında da benzer bir artış söz konusuydu.[10] Ordu mevcudu 1801 yılında 446.000'e, 1812 yılında 597.000'e ulaşmıştı.[11] Napoléon tehlikesi ise Rus ordusunu daha önce hiç olmadığı kadar büyüttü. 1815 sonrasında bu ordunun düzenli birlikleri, 800.000 kişinin altına hiç düşmeyecekti. Rus ordusu, 1856 yılında 31.954 subay ve 1.742.343 askere sahipti. Düzensiz birliklerle bu sayı 2.500.000'a çıkıyordu. Fakat bunların önemli bir kısmı eğitimsiz, yeni silahaltına alınan birliklerdi.[12]

Napoléon sonrası dönemde dünyanın açık ara en büyük kara gücü olan Rus ordusu, teçhizat ve asker alma masrafları açısından ise dünyanın en düşük maliyetlisiydi.[13] Çünkü toprak köleliği kurumu Rusya'daki asker tedarikini kolaylaştırmaktaydı. Subay ihtiyacı ise soylulardan, özellikle de Baltık Almanlarından karşılanıyordu. Diğer taraftan, toprak köleliği eğitimli ve hazır bir yedek ordunun

kurulmasını engelliyordu. Ayrıca Rus ordusundaki üst rütbeli subayların çok azı taktik beceriye sahipti. Pek çoğu sırf soylu olmaları hasebiyle bulundukları konuma yükselmişlerdi. Bunların emirleri altındaki subayların da çok azı gerçek bir askerî eğitime tâbi tutulmaktaydı.

18. yüzyılın sonlarında Rus ordusu, P. Rumyantsev (1725-1796) ve A. Suvorov'un (1730-1806) kumandasında süratle hücum eden bir güce dönüşmüştü. Suvorov, "Bir dakika, harbin neticesini; bir saat, seferin başarısını; bir gün, bir imparatorluğun kaderini belirler... Ben saatlerle değil, dakikalarla hareket ederim." diyordu.[14] Birlikler hızlı hareket edecek şekilde teşkilatlanıyor; gerekli iaşenin büyük kısmını harekât alanından karşılayacaklarını düşünerek, kendilerini yavaşlatacak yüklerden bağımsız bir şekilde hareket ediyorlardı. Diğer taraftan, seferdeki Osmanlı ordusunun gayrimuharip pek çok katılımcısı vardı. 18. yüzyılda vezirlerin ve büyük paşaların maiyetleri oldukça genişti ve bunlar ordunun lojistik yükünü artıyordu.[15] Dolayısıyla Osmanlılar, nispeten hızlı Rus birliklerine karşı yavaş hareket eden hantal bir ordu teşkilatı ile harp etmekteydi.

Rus ordusunun asker kayıplarını kapatacak potansiyeli varken, Müslüman nüfusu zaten büyük bir baskı altında olan Osmanlı Devleti'nin orduyu besleme kabiliyeti her savaşta daha da azalıyordu. Gayrimüslimler bazı istisnai durumlar hariç askere alınmazken, askerlik mükellefiyeti Müslüman halkı her geçen gün biraz daha tüketiyordu. İki imparatorluğun 19. yüzyıldaki nüfus yapılarına bakıldığında, Ortodoks nüfusu Osmanlı Devleti'nin Müslüman nüfusunun birkaç katı olan Rusya elbette bir avantaja sahipti.

Gönüllü düzensiz birlikler ve diğer yardımcı kuvvetler Osmanlı ordu mevcudunu şişirmekte; fakat bu kalabalıklar muharebe alanında pek bir işe yaramamaktaydı. Ancak, düzenli birlikler hiçbir zaman istenen rakamlara ulaşamadığı için seferberlik ilanlarında Osmanlı Devleti gönüllü asker kullanmaktan vazgeçemedi. Redif ya da mustahfız gibi eğitimi yetersiz yedek birlikler de nizam askerinin yerini tutmuyordu. Bilhassa savaşların sıkışık hazırlık dönemlerinde olabildiğince çok asker kalelere ve muhtelif garnizonlara gönderilmeye çalışılmaktaydı. Ne var ki, düşmanın sebatı ve taktik becerisi karşısında bozulan ve kaçan düzensiz birlikler ve eğitimsiz neferler çoğu kez yenilginin de başlıca müsebbibi olmaktaydılar. Özellikle Kafkasya Cephesi'ndeki başarısızlıkların temelinde düzensiz birliklerin muharebelerde etkin kullanılamaması yatmaktaydı.

Osmanlı ordusundaki eğitimli ve yetenekli kumandan eksikliği de hemen her muharebede hissedildi. Ordu komutası profesyonel bir meslekten ziyade üst düzey bürokratik bir makam olarak görülmeye devam edildiğinden, muharebelerde komutayı devralanların pek çoğu savaş sanatından bihaberdi. Osmanlı'da terfi sisteminin liyakatten ziyade iltimas üzerine kurulu olması da yetenekli kumandanların üst kademelere gelmesine mâni oluyordu. Aslına bakılırsa, kumandanların tayin ve görevlendirilmelerinde herhangi bir sistem ve düzen mevcut değildi. İstanbul'daki politik ilişkiler ağı ordu komutasındaki yüksek mevki sahiplerini belirliyordu. 19. yüzyılın ortalarında Damat Mehmed Ali Paşa'nın sadrazamlık, kaptan-ı deryalık ve seraskerlik gibi birbirinden farklı üç makamda bulunması, devlet idaresindeki uzmanlaşma eksikliğine iyi bir örnektir.

Osmanlı zâbitleri sadece kalite açısından değil, sayı olarak da yetersizdi. Ferik rütbesinde pek çok kumandan varken bunun astlarını oluşturacak miralay ve binbaşılar bir türlü yeterli düzeyde yetiştirilemiyorlardı. Mekteb-i Harbiyye ilk mezunlarını Kırım Harbi'nin hemen öncesinde vermişti; fakat 19. yüzyıl boyunca mülki idareciler/vezirler ile "alaylı" subaylar komuta kademesinin ağırlıklı kısmını oluşturacaktı. Dahası askerî teori, strateji ve tarihin yeterince okutulmaması, mekteplilerin daha ziyade mühendislik bilgisiyle mezun olmalarını beraberinde getirmekteydi.

Farklı hayat tecrübelerine ve dolayısıyla dünya görüşlerine sahip subaylar profesyonel yekpare bir sınıf oluşturmuyordu. Alaylı subaylar kendilerinden farklı gördükleri eğitimlileri dışlıyor, mühim görevlere gelmelerini engelliyorlardı. Rekabet ve şahsi çekişmeler bürokrasinin diğer kesimlerinde olduğu gibi Osmanlı ordusunda da görülüyor, kumandanlar

Kırım Harbi'nde Ömer Lütfi Paşa'nın R. Fenton tarafından çekilmiş fotoğrafı

arası hizipler savaş meydanındaki mağlubiyetlerin önemli bir sebebini teşkil ediyordu. Hatta bazen birbirlerine yardıma gitmeyen kumandanlar savaş arkadaşlarının başarısızlığını bekliyordu. 1828-29 Harbi'nde Hüsrev Paşa ile hem Ağa Hüseyin Paşa hem de Selim Mehmed Paşa arasında böyle bir rekabet vardı. Kırım Harbi'nde Serasker Hasan Rıza Paşa ile Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa'nın arası iyi değildi. Bu durum, Ömer Lütfi Paşa'yı harp planlamasında muhtemelen daha dikkatli olmaya itmişti. 93 Harbi'nde Süleyman Paşa ile aslen Alman olan Mehmed Ali Paşa'nın birbirlerine yardım etmemeleri Tuna Cephesi'ndeki başarısızlığın sebeplerinden biriydi.[16] Bu yüzden diğer Osmanlı kumandanlarının kabiliyetleri ya da başarılı taktikleri genel harp içerisinde neticeyi etkilemekten uzaktı.

1853 yılında Rus Tuna Ordusu'nun Bükreş'te bastırdığı, Osmanlılar ile muharebelerde nasıl hareket edileceğini açıklayan otuzüç maddelik bir rehber, Osmanlıların modern harp taktiklerinden ne kadar uzak olduğunu çok güzel açıklamaktadır: "*Türkler saldırırken değişik yönlerden geliyor, hem kanatlardan hem de arkadan vurmaya çalışıyorlar. Değişik yönlerden saldırarak bizi korkutacaklarını düşünüyorlar ve bu şekilde aptalca hareket ediyorlar. Biz ise bu sayede Türkleri her zaman savaş meydanında yeniyoruz.*" Burada Rus birliklerinin gevşek bir kuruluşla muharebe yapmaktan kaçınmalarının ve mecbur kalmadıkça hep birbirlerine yakın durmalarının altı çizilir: "*... kendimizden on kat güçlü dahi olsa Türklere karşı bir mevkii tutmak, daha zayıf olan Türk birlikleri karşısında geri çekilmekten kolaydır; çünkü onlar böyle bir durumda [geri çekilen bir ordu karşısında] kartal gibi saldırırlar.*" Osmanlı saldırısını beklemek ve bu saldırıyı savaş düzeninde karşılamak ise kitapçıkta zaferin en kestirme yolu olarak belirtilir.[17]

Birbirine yakın duran disiplinli küçük Rus birlikleri, dağınık halde tertiplenmiş şahsi beceri ve kahramanlığa dayalı Osmanlı güçlerini savaş meydanında zorlanmadan bozuyorlardı. Disiplinsiz yığınlardan oluşan Osmanlı kuvvetleri, düzenli top ve tüfek atışı karşısında darmadağın olmaktaydı. Koordinasyon ve planlamadan mahrum bir şekilde savaş harekâtı yürütülüyor; muhtemel bir mağlubiyet sonrası divan-ı harbe gönderilme korkusu kumandanların zaten eksik olan muharebe sırasında inisiyatif alma kararlılığını iyiden iyiye yok ediyordu.[18] Mesela 1829 yılında İstanbul'a yollanan bir raporda, meydan muharebesinin Osmanlılar için daima tehlikeli olduğundan söz edilmekteydi.[19] Nitekim Tuna Cephesi'nde savaşın sonunu getiren, Osmanlı komutanı Mehmed Reşid Paşa'nın bir sahra muharebesiyle Rusları püskürtme kararı sonrasında yaşanan hezimet olacaktı. 1853 yılında Rumeli Ordusu Kumandanı Ömer Lütfi Paşa ise her hareketine azami dikkat göstermesi, zira devletin başka ordusu olmadığı yolunda uyarılmıştı.

Hücum harekâtı gerçekleştiremeyen ve Ruslarla meydan muharebesi yapmaktan kaçınan Osmanlı ordusu, savaşın akıbetini tamamen kale müdafaalarına bırakmaktaydı. Halbuki kale müdafaaları ancak belli bir müddet başarılı olabilirdi. Nitekim hemen her kuşatmanın neticesinde büyük miktarda Osmanlı birliği esir düşmekte ve güçbela bir araya getirilmiş mühimmat ve levazım düşmana ikram edilmekteydi.

Bunlarla birlikte Osmanlı ordusunun Rus ordusundan güçlü yanları da vardı. 18. yüzyılda Osmanlı hafif süvarisi hâlâ dünyanın en iyilerindendi. Sonraki asrın ortalarında ise ıslah edilen ve ordunun

en elit kısmını oluşturan Osmanlı topçuları vardı. Disiplini, cesareti ve dayanıklılığı ile her zaman övülen Osmanlı nizam askeri ise ordunun potansiyelini göstermekteydi. Dahası Osmanlı ordusu, Kırım ve 93 Harbi'nde son teknolojiyi kullanmayı bilmişti. Örneğin Kırım Harbi sırasında *Minié* marka şeşhane tüfekleri Osmanlı avcı taburlarında kullanılırken, Rus birlikleri bu teknolojiden ancak savaş sonunda istifade edecekti. Kezâ 93 Harbi'nde de Osmanlı topçusu Krupp toplarıyla, piyadesi Martini-Peabody ve süvarisi Winchester tüfekleriyle donatılmıştı. Bunlar Rus askerlerinin elindeki Berdan ve Krnk tüfeklerine karşı daha üstün silahlardı.

Yedi Yıl Savaşları, Napoléon Savaşları ve Kırım Harbi Rus ordusundaki dönüşümü hızlandıran karşılaşmalar oldu. Fakat 18. yüzyılda Prusya ve 19. yüzyılın başlarında Fransız sisteminden etkilenen Rus ordusu tam anlamıyla modern bir orduya dönüşmedi. Rus ordusunun kendine göre pek çok zaafı vardı.[20] Toprak köleliğinin kaldırıldığı 1861 yılına kadar da ordu sisteminde büyük bir reform yapmak mümkün olmayacaktı. Toprak köleleri itaatkâr fakat cahildi. Uzun süreli askerlik sistemine dayanan bu orduda eğitimli bir yedek kuvvet de yoktu. Yolsuzluk, kayırmacılık, sarhoşluk, kumar orduda yaygındı. Yeteneksiz subaylara da fazlasıyla rastlanmaktaydı. Rus ordusundaki Alman ve Rus subaylar arasında bir gerilim vardı. Rus subaylar askerî başarısızlıklarda Alman subayları suçlamaktaydı. Kırım Harbi'nde Olteniçe'de Osmanlı ordusuna karşı başarısız bir hücum gerçekleştiren General Dannenberg ile 93 Harbi'nde Plevne önlerinde başarısız olan General Krüdener'e yönelik ithamlara buna örnektir.[21]

SAVAŞLAR

1768-74 HARBİ

18. yüzyılın son otuz yılında pek çok dahilî sıkıntı ile uğraşan Osmanlı Devleti, iki kez Rusya ile savaşmak mecburiyetinde kaldı. Bunların ilki olan 1768-74 Harbi, Osmanlı için tam bir hezimetle neticelendi. Osmanlı ordusunun savaş meydanında manevra kabiliyetini kaybettiği aşikârdı. Knyaz Golitsın, Moldovancı Ali Paşa'yı 1769'da Hotin önlerinde yenmiş, Rumyantsev kumandasındaki Rus birlikleri 1770 yılında Larga ve Kartal'da (her ikisi de bugünkü Moldavya coğrafyasında) açık alandaki üstünlüklerini bariz bir şekilde göstermişlerdi. Rus kaynaklarına göre, Kartal'da 23.000 kişilik Rus ordusunun yenilgiye uğrattığı 50.000 piyade ve 100.000 atlıdan oluşan devasa bir Osmanlı gücüydü.[22] Diğer muharebelerde de Ruslar kendilerinin en az iki üç katı olan düşmanlarını yenmişlerdi. Rusların abartma payı bir tarafa, iyi kumanda edilen küçük Rus birlikleri, kalabalık fakat düzensiz ve disiplinsiz Osmanlı güçlerine savaş meydanında üstünlük kurmuştu.[23]

Osmanlı askeri yaşlı ve dirayetsiz sadrazamların kumandası altında yanlış taktiklerin kurbanı oluyordu. Rusya sınırındaki Osmanlı kaleleri, savaş öncesinde gerekli tedbirler alınmadığı ve savaş sırasında gereken yardım ulaşmadığı için bir bir kaybediliyordu. Hotin Kalesi 1769 yılında defalarca gerçekleşen muharebelerden sonra ve ancak üçüncü kuşatmasında düşürüldü. Huruç hareketleri ile düşmanı etkisiz hale getiremeyen ve dışarıdan da yeterli yardımı alamayan Bender, İsmail, Akkerman, İbrail ve Yergöğü gibi diğer güçlü kaleler de sırayla Rus ordusu tarafından ele geçirildi. Bu kalelerin bazıları büyük sayılarda esir verdiler. Sadece Bender'de 12.000 Osmanlı askeri Rusların eline geçmişti. İbrail gibi bazı kaleler ise savunma ihtimali kalmadığını düşünen Osmanlı kumandanları tarafından boşaltıldılar. Dahası Rus ordusu ilk defa Tuna Nehri'ni aştı. Bunu 1771 yılında Kırım'ın işgali izledi.

Osmanlı açısından durum denizde de pek parlak değildi. Kont Aleksey Orlov kumandasında Baltık Denizi'nden hareket eden bir Rus donanması Cebelitarık'ı geçerek Ege Adaları'nda Osmanlı donanması ile karşı karşıya geldi. Bu karşılaşmalardan birinde Sakız Adası önünde Osmanlı donanması yenilgiye uğradı ve Çeşme Limanı'na çekildi. Ruslar, 1770 yılının Temmuz ayında Osmanlı donanmasını burada mürettebatıyla birlikte imha ettiler.[24] Bu muharebe, Osmanlıların ihmalinin yanı sıra Rus ordusunun makro düzeydeki hedeflerinin de bir yansımasıydı. Ruslar, sadece ordusuyla değil, bunun yanında artık donanmasıyla da Osmanlı Devleti üzerinde bir tehdit oluşturduğunu göstermekteydi. Sonraki muharebelerde Osmanlı donanması tıpkı

ordusu gibi müstahkem mevkilerde savaşmak isteyecek, bu durum Navarin ve Sinop gibi büyük bozgunları beraberinde getirecekti. İşin enteresan tarafı, 1768-74 Harbi sırasında henüz Karadeniz'de bir Rus deniz üssü bile yoktu. Bazı Ege Adaları savaşın nihayetine kadar Rus işgali altında kaldı, bu ise Rusların Ortodoks Osmanlı tebaasıyla daha yakın temas içerisine girmeleri için ilk adımı teşkil etti. Bu ilişki, sonraki Osmanlı-Rus Harpleri'nde daha da yoğunlaşarak devam edecek ve Rus ordusu Balkan devletlerinin teşekkülünde ehemmiyetli rol oynayacaktı. 1806-12 ve 1828-29 harplerinde Rus donanması tekrar Ege Adaları'nda ve Çanakkale Boğazı önlerinde görülecekti.

Savaşı sonlandıran Küçük Kaynarca Antlaşması ile Dnyester ve Bug nehirleri arasındaki toprak parçası Rusya'ya verilirken, Kuban Nehri Kafkasya'da sınır tespit edildi ve en mühimi Kırım'ın müstakil bir devlet olması kabul edildi. 1768-74 Harbi'nden sonra Bâbıâli Tuna savunmasına daha fazla önem vermek zorunda kaldı, geçiş mahallerini müstahkem hale getirmeye çalıştı. İleri savunma noktaları haline gelen İsmail, İbrail ve Silistre kaleleri ise Ruslar için artık âdeta Tuna'nın kilidiydi.

1787-92 HARBİ

Osmanlı ordusu, takip eden 1787-92 Harbi'nde en az bir önceki kadar başarısızdı. Osmanlı birlikleri açık alanda 1789 yılının Ağustos ayında Fokşan ve Eylül ayında Rımnik'de (her ikisi de bugünkü Romanya topraklarında) Suvorov'un kumandasındaki Rus ve Avusturya güçlerine karşı yenilgiye uğradı. Rımnik'deki muharebede müttefikler 25.000 askerden müteşekkilken, Osmanlı ordusu 90.000 kişiyi bulmuştu. Ruslar, sırasıyla Hotin, Özi, Akkerman, Bender, İsmail ve İbrail kalelerini aldı. 1789 yılı Ekim ayında anlaşma ile teslim olan Akkerman'daki birliklerin çıkmasına izin verilmişti; fakat Aydos Mehmed Paşa'nın emrindeki İsmail Kalesi o kadar şanslı değildi. 1790 yılının sonlarında İsmail düştüğünde Ruslar 9000 kişiyi esir alırken, kalede bulunanların 30.000'den fazlasını ise öldürdüler.[25] Rus kumandanlar düşmanın sadece müstahkem mevkilerini değil, doğrudan ordusunu yok etmeyi hedefliyorlardı ve bunda da gayet başarılıydılar.[26]

Bu savaşla birlikte Osmanlı-Rus mücadelesi Kafkasya'da da gerçek anlamda başladı. Savaş öncesi Anapa ve Soğucak'ı kuvvetlendiren Osmanlılar, buradan Rusların güneye inmesini engellemek istemişlerdi. Ancak Anapa Rusların eline düştüğü gibi, Battal Paşa da Kuban Nehri kıyısında Rus birlikleri ile savaşmak yerine düşman tarafına geçmeyi tercih etti. Neticede kendi komutanının ihanetine uğrayan ordu ağır bir yenilgiye uğradı. Bu muharebenin gerçekleştiği yerde sonradan Battal Paşa isminde bir şehir kurulacaktı (*Batalpaşinsk*, sonradan *Çerkessk*). Savaşı sonlandıran 1792 Yaş Antlaşması ile Kırım'ın Rusya'ya ilhakı kabul edildiği gibi Karadeniz'in kuzeyindeki Osmanlı toprakları da tamamen elden çıktı.

1806-12 HARBİ

Avrupa haritasının Napoléon'un önlenemez yükselişi ile şekilden şekle girdiği, Fransa'nın hem Osmanlı Devleti hem de Rusya için büyük tehdit oluşturduğu 1798 ve 1805 yıllarında Osmanlı-Rus ittifakları gerçekleşti. Ancak dönemin değişken koalisyonları 1806 yılında Rusya ve Osmanlı'yı tekrar karşı karşıya getirdi. Bu harp de daha öncekiler gibi uzun yıllar sürecek ve Rusya toprakları üzerinde beliren Fransa tehlikesi ile sona erecekti.

Hotin, Bender, Akkerman ve Anapa gibi güçlü Osmanlı kalelerini alan Ruslar, bu sefer mücadeleyi Güney Kafkasya'ya da taşıdı. Kars ve Ahıska'daki mücadele, sonraki Rus harplerinde daha da geniş bir alana yayılacaktı. General Mihail Miloradoviç emrindeki Rus ordusu Osmanlı birliklerini 1807'de Obileşti'de (bugünkü Romanya coğrafyasında) yendi. Daha önceki savaşlarda olduğu gibi, Tuna üzerindeki İsmail, İbrail ve Silistre'nin dirençleri 1809 yılına gelindiğinde kırılmıştı. Rus ordusu, Memleketeyn ve Bulgaristan'da, hasılı Tuna'nın her iki yakasında da aktifti. Ahmed Paşa kumandasındaki yaklaşık 36.000 kişilik Osmanlı ordusu, Eflâk'taki Rus güçlerine karşı savaş vermek üzere 1811 yılında Tuna'yı geçtiler. Bu sırada Rusçuk'u ele geçirerek Osmanlıların Tuna'nın sağ kıyısı ile bağlantısını kesen Ruslar, Slobodze'deki (Eflâk) Osmanlı birliklerini kuşattı. Kışın bastırmasıyla birlikte, hastalık ve açlıktan

1790'da İsmail'e Rus hücumunun temsili (S. Şiflyar)

kırılan Osmanlı askerlerinden geriye kalan 12.000'i Ruslara teslim olmak zorunda kaldı. Sovyet askerî tarihçi Beskrovnıy'a göre, 1811 yılındaki Rusçuk operasyonu Osmanlı'ya karşı Rus taktik ve istihbarat üstünlüğünün en iyi örneklerinden birisini teşkil ediyordu.[27] Her halde bu, Tuna'nın kuzeyine karşı Osmanlı ordusunun giriştiği son ciddi harekâttı ve tam bir başarısızlıkla neticelenmişti.

1812 yılına gelindiğinde Ruslar, Tuna üzerinde Rusçuk ve Silistre, Kafkasya'da Sohumkale ve Soğucak'ı alarak hem Kafkasya hem de Tuna Cephesi'ne ağırlıklarını koymuşlardı. Diğer taraftan Ege Denizi'nde faal Rus donanması Amiral Senyavin kumandasında Çanakkale Boğazı önlerindeydi. Rus filosu Çanakkale Boğazı'nı tehdit ederken, Rus ince donanması da Rusçuk ve Silistre kuşatmalarında başarılı oldu. Ancak geniş bir alana yayılan savaş bir türlü sonlandırılamıyordu. Çar I. Aleksandr uzayan savaşı bitirmek için bütün kumandanlarını denemişti: Miloradoviç, Prozorovskiy, Bagration, Kamenskiy ve en sonunda da Mihail Kutuzov ordunun başına geçti. Rus başkentinde İstanbul'a bir çıkarma fikri tartışılırken, Osmanlı ile anlaşma yoluna gidildi.[28] Bükreş Antlaşması ile Besarabya'yı topraklarına katan Rusya, Sırbistan için de imtiyazlar koparmayı başardı.

Rus ordusu, Avrupa'ya özgürlüğünü bahşeden bir güç edasıyla birkaç yıl içerisinde Paris'e girecekti. Kıta Avrupası'nda bir tür jandarmalığa soyunarak her türlü ihtilal ve değişim fikrinin karşısında yer alan Çarlık Rusyası, bu statüko yanlısı politikasını Osmanlı cihetinde devreye sokmadı. 1821-26 Rum İsyanı sonrası büyük güçlerle Bâbıâli arasında diplomatik bir çatışmaya dönüşen Yunan meselesi yeni bir Rus-Osmanlı savaşının fitilini ateşledi. II. Mahmud'un yeni bir merkez ordusu kurmaya çalıştığı ortamda savaş riski zamanla arttı. Nitekim Fransız,

İngiliz ve Rus birleşik donanması 20 Ekim 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasını imha ettiler. Bu felakete rağmen bağımsız bir Yunanistan kurulması yönündeki talepleri Osmanlı Sultanı tarafından karşılanmayan Rus Çarı, 14 Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.

1828-29 HARBİ

Kont Peter Wittgenstein kumandasında 100.000 kişinin üzerinde bir mevcuda sahip Rus birlikleri Prut'u aşarak Mayıs 1828'de Memleketeyn'e yerleşti. Tuna ordusu komutanlığına getirilmiş Ağa Hüseyin Paşa ise Şumnu ordugâhına ancak Haziran başlarında varacaktı. Aynı tarihlerde Rus Çarı I. Nikolay da ordusunun başında bulunmak üzere cepheye intikal etmişti. Ruslar, Mayıs ayı ortalarında Bükreş'i ele geçirdikten sonra Tuna Cephesi'nde metruk ve tahrip edilmiş bir coğrafya ile karşılaştı. Çünkü II. Mahmud, Tuna'nın sol yakasının, İbrail ve birkaç küçük köprübaşı dışında, boşaltılmasını istemişti. Rus kuvvetleri, yeterli savunma gücünü gösteremeyen İsakçı ve Tulça üzerinden, Haziran 1828'de zorlanmadan Tuna'yı aşarak Dobruca'ya geçtiler. Maçin, Hırsova, Tulça ve Köstence kısa zamanda Rus birlikleri tarafından işgal edildi, cephane ve pek çok iaşe malzemesi ele geçirildi. Yapılan amfibik harekâtlarla Karadeniz'deki Osmanlı istihkamları Anapa ve Poti de işgal edildi. Rus ağır topçu hücumunu yaklaşık bir buçuk ay geri püskürten ve bu sırada Ruslara büyük zayiat verdiren güçlü İbrail Kalesi de yardım alamadığı için, Silistre'ye serbestçe geçiş karşılığında, 23 Haziran'da teslim oldu.[29] Aslında Osmanlıların bu cephedeki stratejileri, 1806-1812 Harbi'nin bir devamıydı. Sahra muharebesine girmek yerine kalelerde kalmayı ve düşmanın ikmal hatları ile izole kalmış birliklerine saldırmayı tercih ediyorlardı.

Kafkasya Cephesi'nde faal olarak kullanılan Rus kuvveti sadece 20.000 civarında olmasına rağmen 1828 yılında oldukça başarılıydı. Kars üzerine hızlı şekilde ilerleyen İvan Paskeviç, şiddetli çarpışmaların ardından Temmuz başında kaleyi teslim almıştı. Osmanlı Şark Ordusu Seraskeri Köse Mehmed Paşa, Paskeviç önünde durmak yerine Ahıska'ya çekildi. Ahıska da şehir halkının bütün savunma gayretine rağmen 16 Ağustos'ta düştü. Diğer muharebeler ve harekâtlar ile birlikte Ruslar, 1828 yılında Anapa,

General İvan Paskeviç'in portresi (Pyotr Borel)

Poti, Ahılkelek, Ahıska, Kars, Ardahan, Bayezid ve Diyadin'i ele geçirerek Osmanlı ordusunu Kafkasya'dan tamamen atmayı başardı. Böylece binlerce esir ve harp malzemesi Rusların eline geçti.

Osmanlı donanması Navarin'de yok edildiği için bu savaş sırasında Karadeniz tamamen Rusların kontrolündeydi. Bu sayede Tuna Cephesi'ne rahatlıkla lojistik destek verebiliyorlardı. Çar 20 Temmuz'da ordusuyla Şumnu'ya doğru yürüdüyse de müstahkem ve iaşesi iyi kaleyi alamadı. Açlık, yorgunluk, salgın hastalıklar ve Osmanlıların saldırılarıyla iyice yıpranan Rus ordusunun kuşatmadan netice alamayacağı anlaşılınca, Çar Eylül ayında Odessa'ya geri döndü. Osmanlı ince donanması 13 gambot kaybettikten sonra Rusçuk'a çekildiğinden, donanmasının da desteğini alan Rus ordusu Varna Kalesi üzerindeki baskısını artırdı. Bu sırada ne Şumnu'da bulunan Sadrazam Selim Mehmed Paşa ne de Varna'ya

1828-29 Harbi'nde Kars'a Rus hücumu (January Suchodolski)

giden yolda bekleyen Ömer Viryoni Paşa kalenin kuşatmasını yarabildi. Kale Kumandanı Yusuf Paşa da 11 Ekim'de düşmana teslim oldu. Fakat iç kalede bulunan Kaptan-ı Derya İzzet Mehmed Paşa sonuna kadar direneceğini bildirince, Ruslar bu son müdafilerin serbestçe kaleden çıkmalarına izin verdi. Varna'da Yusuf Paşa ile birlikte 6000 asker esir düştü. Ölü ve yaralı 6000'in üzerinde kayıp veren Ruslar için Varna'nın ele geçirilmesi 1828 Seferi'nin en mühim başarısıydı.[30]

Bu sırada devam eden Silistre kuşatması ise Osmanlı hücumları ve soğuk havalar sebebiyle kaybedilen 2000 kişinin ardından kaldırıldı. Harp Rusların planladığı gibi bir yılda sonlandırılamamış; Ruslar, henüz gerçek anlamda ordusu olmayan bir devlete karşı bu cephede beklediği ve istediği başarıyı gösterememişti. Rus ordusunda hizmet eden İsviçreli meşhur stratejist General Jomini ve Alman kökenli Rus generali Diebitsch'in savunduğu nizami harp, alan hakimiyeti ve kanatların güvenliği esaslı doktrinde, takviye kuvvetler gelmeden Balkanları geçip İstanbul'a yürümek gibi bir hedef de bulunmuyordu.

1829 baharında başlayan savaşın ikinci perdesinde Rus tarafında General Diebitsch kumandayı alırken, Osmanlı ordusunun Balkanlardaki kumandası da Ağa Hüseyin Paşa'dan Mehmed Reşid Paşa'ya geçiyordu. Sadrazam Mehmed Reşid Paşa Silistre'yi kuşatan Rus birliklerine karşı savunmada kalmayıp, sürpriz bir şekilde Şumnu'dan ordusuyla çıkarak Rus merkezinin öncülerine saldırmaya karar verdi. İki ordu, Mayıs 1829'da Eski-Arnavutlar'da karşılaştı ve Ruslar Osmanlılara ciddi kayıplar verdirdi. Bir sahra muharebesi fırsatını kaçırmak istemeyen General Diebitsch, Silistre'den Pravadi'ye hareket etti. Reşid Paşa, Varna'daki Rus kuvvetlerini yarmak için bir

başka kanat akını yapıp sonra kuzeye doğru yönelerek Silistre'deki muhasarayı kaldırtmayı hedefliyordu. Ancak Diebitsch, Sadrazam'ın Pravadi'den Şumnu'ya dönüş yolunu ve Külefçe Geçidi'ni kapattı. Rus ağır topçu ateşi altında kalan Osmanlı birlikleri fazla direnemedi ve 11 Haziran'da Şumnu yakınlarındaki Külefçe'de ağır bir yenilgiye uğradı. Rusların yaklaşık 2000'in üzerinde asker kaybettiği bu muharebede Osmanlı ordusu tamamen dağıldı.[31]

Sahrada durdurulamayan ve geri hattını güven altına alan Ruslar, ilerleyişe devam edip altı haftalık bir kuşatma sonrasında, 28 Haziran'da Silistre Kalesi'ni teslim aldılar. Silistre'de 6500 kişi esir olurken, ölü ve yaralılar toplam 9000'i buluyordu. Rus ordusunun sadece bu kalede ele geçirdiği top sayısı 250'nin üstündeydi. Osmanlı ordusunun karargâhı olan Şumnu'yu ele geçirmek ise çok zordu. Dış tabyaları ile oldukça genişleyen savunma tertibatını ablukaya almak mümkün gözükmüyordu. Bu yüzden Rus ordusu 13 Temmuz'da Şumnu önünde bir miktar birlik bırakarak ileri harekâtını sürdürdü ve Balkan Dağları'nı geçerek Edirne'ye yürümeye karar verdi. Rus donanması Burgaz'ı ele geçirirken, 26 Temmuz'da Aydos da düştü. Ancak Rus kuvvetleri ve ikmal hatlarındaki problemler, Edirne Kalesi'nin 20 Ağustos 1829'da direnmeden teslim oluşundan az önce, Rus yürüyüşünü durduracaktı.[32]

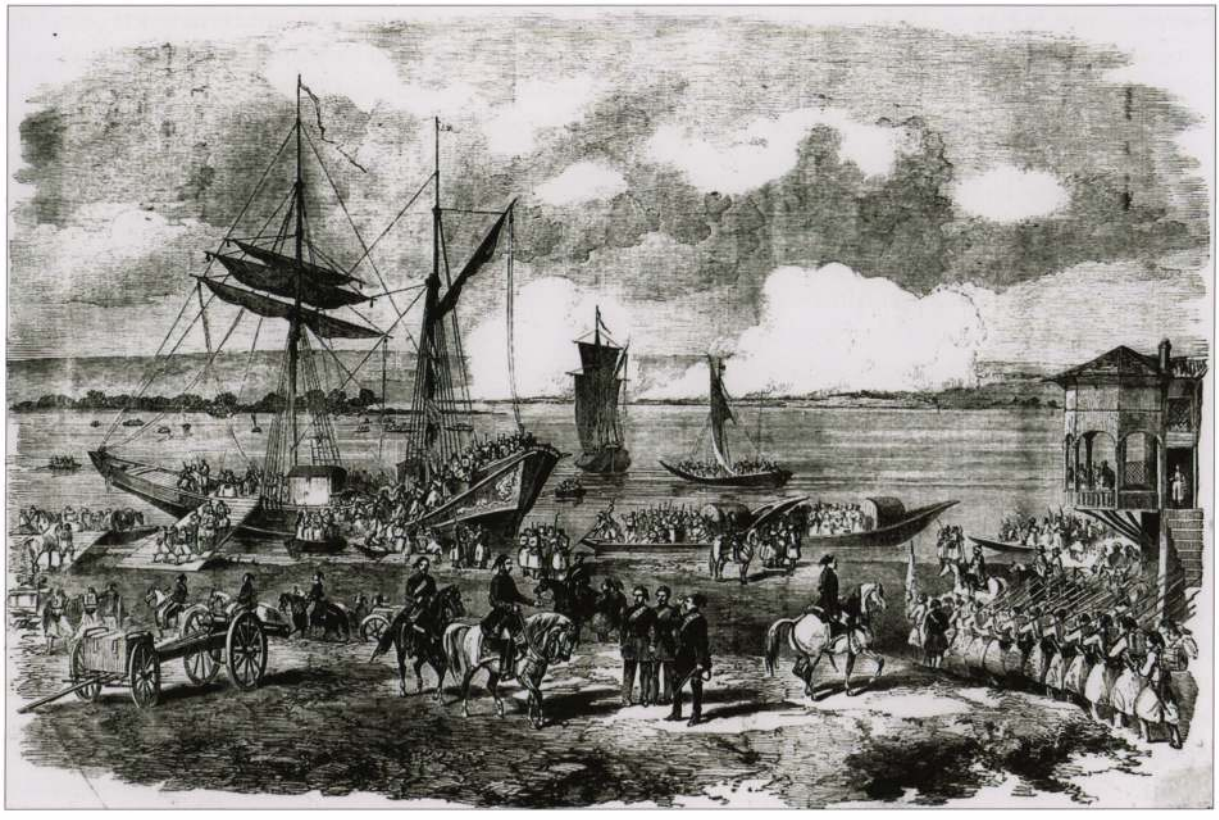
Kafkas Cephesi'nde Osmanlı ordusu 1829 yılında kaybettiği toprakları geri almayı hedeflemişti. Rus ordusunun hedefi ise Erzurum'du. Rus ve Osmanlı orduları 25 Haziran-2 Temmuz arasında Kayınlı mevkiinde karşılaştı. Ruslar Osmanlı ordusunun zayıf merkezine saldırarak cepheyi ikiye böldü ve süvari taarruzuyla Salih Paşa'yı toplarını sahrada bırakarak Erzurum'a çekilmeye zorladılar. Daha sonra Hakkı Paşa kumandasındaki birliklere saldırıp komutan da dahil pek çok askeri esir aldılar. Bu zaferlerin de moraliyle hızlı hareket eden Rus birlikleri birkaç gün içerisinde Erzurum'a ulaştılar. Şehir de 9 Temmuz'da savaşmadan teslim oldu. Paskeviç yeni Şark Seraskeri Osman Paşa'yı da Gümüşhane civarında mağlup etti ve kaleyi aldı. Bu cephede, Paskeviç'in düzenli ve milis kuvvetleri, sadece Bayburt'taki mahallî milislerce mağlup edilmişlerdi. Tabii olarak müstahkem bulunan ve iyi savunulan Trabzon ile Batum ve Sivas Rusların eline geçmeyen yerler olarak kaldı.[33]

Edirne'ye ulaşan düşman birlikleri İstanbul'da paniğe sebep oldu. Aslına bakılırsa sayıca azalmış ve pek çoğu hasta Rus askerleri İstanbul için pek de tehlike arz etmemekteydi. Ancak, Diebitsch'in ek bir güç gösterisi, 14 Eylül'de Edirne Antlaşması'nın Rusya'nın istekleri doğrultusunda imzalanmasını temin etti. Bu anlaşmayla Prut Nehri Rumeli'de Osmanlı-Rus sınırı olarak kalıyor, ancak Ruslar Tuna deltasının kontrolünü tamamen ele geçiriyorlardı. Ayrıca bir Yunan devleti kuruluyor, Osmanlı Devleti Doğu Karadeniz kıyısındaki ve Çerkezistan topraklarındaki bütün haklarından vazgeçiyordu. Aralarında İbrail, Tulça, İsakçı, Maçin ve Köstence'nin de bulunduğu Tuna'nın kuzeyindeki kale ve istihkamlar yıkılacak ve yeniden yapılmayacaktı. Tuna üzerindeki ve Kafkasya'daki kontrolünü artıran, Yunanistan'ın ve kısmen de Sırbistan'ın bağımsızlığı ile Memleketeyn'in özerkliğini sağlayan Rusya, bu savaş sonrasında İstanbul'a bir adım daha yaklaşmış oluyordu. Osmanlılar için Rumeli'deki müdafaa hattı artık Tuna değil, Balkan Dağları idi. Rusların bu kazançlarının karşılığındaki kaybı, çoğu açlık ve hastalıktan olmak üzere 140.000 asker ve 50.000 at idi.

1853-56 KIRIM HARBİ

Güçlenen ve Osmanlı topraklarına doğru genişleyen Çarlık Rusyası Boğazlar'ı tehdit etmekteydi. Bununla beraber, savaşlar sonrasında kendisini bilinçli olarak sınırlamış ve Avrupalı büyük güçlerin düşmanlığını üzerine çekmemeye çalışmıştı. Ancak 1850'li yıllarda patlak veren diplomatik kriz ve sonrasında çıkan savaş, Rusya'yı istemeden de olsa, İngiltere ve Fransa ile karşı karşıya getirdi. Bunda Çar I. Nikolay'ın Osmanlı Devleti'ni parçalama planlarını İngiltere ile bütün açıklığıyla paylaşmasının etkisi büyüktü. Fransa'nın Napoléon sonrası Avrupa düzenini değiştirmek isteği de Rusya'nın aleyhine oldu. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1853 yılında başlayan savaş ertesi yıl bir Avrupa savaşına, hatta kimi tarihçilere göre "ilk dünya savaşı" şekline dönüştü.

3 Temmuz 1853'te Rus ordusu Memleketeyn'e girdi. Savaş ise fiilen Ekim ayının sonlarında başladı. İlk ciddi çatışma İsakçı önünden geçen Rus vapur ve dubaları ile Osmanlı bataryası arasında gerçekleşti.

Kırım Harbi sırasında Olteniçe

Aslında Kırım Harbi'nde Tuna Cephesi, Silistre kuşatması bir yana bırakılırsa büyük çaplı askerî operasyonlara sahne olmadı. Harbin kışa doğru başlaması ve barış için diplomatik faaliyetlerin bütün hızıyla devam etmesi her iki tarafın da cesur bir askerî stratejiye yanaşmamasını beraberinde getirdi. Rus Mareşal İvan Paskeviç ordusunun İstanbul'a yürüyebileceğine inanmazken, Rumeli Ordusu Müşiri (ve sonra Serdar-ı Ekrem) Ömer Paşa'nın da Rusları Memleketeyn'den atmak gibi bir hedefi yoktu. Ancak savunma amaçlı harekât karşı tarafça hücum için birer ilk adım olarak algılandı. Başka bir deyişle iki taraf da birbirini olduğundan daha saldırgan görüyordu.

Bâbıâli, Rusların Balkan halklarını, bilhassa da Sırp ve Rumları isyana kışkırtmasından korkuyordu. Bu sebeple Sırbistan sınırındaki Vidin'e ciddi miktarda asker yığılmış, Tuna'nın sol kıyısındaki Kalafat kasabası işgal edilerek müstahkem hale getirilmişti. Aslına bakılırsa Ruslar, Balkan halklarını isyana teşvik etme senaryoları kurmakla birlikte Avusturya'yı karşılarına almamak için savaş içerisinde bu yönde bir strateji takip etmediler. Diğer taraftan Osmanlı'nın Vidin ve civarındaki güçlü askerî varlığı, bu cihetten bir Osmanlı taarruzu gelebileceği düşüncesiyle Rus ordusunu endişelendirmeye devam etti.

Ömer Lütfi Paşa, Kalafat'a Rus askerinin yürüyeceği haberini alınca, -Rusların aslında böyle bir hazırlığı yoktu- buraya yeterli birlikleri zamanında yollayamayacağı düşüncesiyle, düşmanın dikkatini dağıtmak için Olteniçe'ye bir taarruza karar vermişti.[34] Büyük bir gizlilikle yürütülen hazırlıklar sonunda Olteniçe'deki Rus karakolu ani bir baskınla ele geçirildi. Yaklaşık 8000 Osmanlı askeri Tuna'nın karşı yakasına geçerken 16.000 kadar asker de Ömer Paşa kumandasında Tutrakan'da bulunmaktaydı. Olteniçe'nin Bükreş'teki Rus ordugâhına yakınlığı dolayısıyla telaşlanan Ruslar hemen karşı taarruz harekâtına giriştiler. General Dannenberg ve General Pavlov komutasındaki 20.000 kişiyi bulan Rus

kuvvetlerinin 4 Kasım 1853 tarihinde Osmanlı mevzilerine hücumu başarısız oldu. Ruslar yaklaşık 1000 kişilik bir zayiat verdi. Ömer Paşa istediğini aldığını düşünerek birliklerini birkaç gün sonra Tuna'nın güneyine geri çekti.[35]

1854 yılının hemen başlarında Osmanlı ve Rus birlikleri bu sefer Memleketeyn'in en batı ucunda, Çatana kasabasında karşı karşıya geldiler. 6 Ocak 1854'te İsmail Paşa, Mustafa Tevfik Paşa ve Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Albay Baumgarten'ın kumandasındaki Rus birliği ile Çatana'da karşı karşıya geldi. Takviye Rus güçlerinin gelişine kadar Ruslara 2000'den fazla zayiat verdirilirken, Osmanlıların ölü ve yaralı kayıpları 1000 civarındaydı.[36] Hem Olteniçe hem de Çatana'da Osmanlı ordusu düşmana karşı başarılıydı. İlkinde Rus birlikleri güçlü bir Osmanlı istihkamına saldırma hususunda zorlanırken, diğerinde ani bir saldırı ile düşmana büyük zayiat verdirilmişti. Fakat bu muharebelerden Osmanlı ordusunun asıl kazancı kendine güven oldu. Osmanlı ordusunun başarısı Avrupa basınında sıklıkla ve biraz da abartılarak yer buldu.

Rus ordusu, Tuna'yı savaş başladıktan aylar sonra, 24 Mart 1854 tarihinde geçti. İlk hedef 1810 ve 1829 yıllarında zaptedilen Silistre Kalesi idi. Ancak Rus ordularının Silistre'ye ulaşması 16 Mayıs'ı buldu. Bu gecikme General Paskeviç'in endişelerinden kaynaklanmaktaydı. Avusturya'nın Rus ordusunu arkadan vurabilme ihtimali, Çar'ın bütün teşvik ve cesaretlendirmelerine rağmen, General Paskeviç'i cesur adımlar atmaktan alıkoyuyordu. Kuşatma başladığında kalede 12.000 kişi mevcuttu ve bunun önemli bir kısmı düzensiz birliklerdi. Paskeviç'in emrindeki kaleyi kuşatan kuvvetler ise 90.000 kişiydi. Rus ordusunun ilk ciddi hücumu 29 Mayıs'ta Arap Tabya'ya gerçekleştirildi. Ruslar, bu hücumda biri general olmak üzere yaklaşık 1000 askerini kaybetti.[37]

Kuşatma boyunca Rus ordusu Arap ve Yılanlı tabyalarına yaptığı hücumlarla Silistre'yi düşürmeye çalıştı. Rusların büyük bir muharebeye hazırlandıklarını düşünen Ömer Lütfi Paşa, kuşatma sırasında kaleye yardım etmek yerine dağınık halde bulunan birliklerini Şumnu'ya toplamaya gayret etti. Müttefik Fransa ve İngiltere ise ordularını Varna'ya toplarken Silistre'nin düşüşünü bekliyorlardı. Silistre savunması ve Rus ordusunun geri çekilmesi Avrupa'da hayretle karşılandı. Musa Hulusi Paşa ve sonrasında Mehmed Rıfat Paşa kumandasındaki Osmanlı garnizonu bir aydan daha uzun müddet Rus ordusuna direnmiş ve Ruslar Avusturya'nın baskısından da çekinerek kuşatmayı 23 Haziran'da kaldırmak zorunda kalmıştı. 7 Temmuz 1854'te Tuna Cephesi'nde son bir muharebe oldu. Yergöğü'nde ve Tuna üzerinde yer alan adalardaki bu karşılaşmada da Osmanlı birlikleri Ruslara kıyasla daha başarılı idi. Fakat her iki taraf da birliklerini geri çekerken kendisini galip ilan ettiler.[38]

Kafkasya Cephesi'nde ise Osmanlı'nın alışılagelmiş yenilgileri Kırım Harbi'nde de devam etti. Aslında Osmanlı ordusu bu cephede savaşa sayıca avantajlı başlamıştı. Osmanlı sınırındaki en fazla 30.000 kişilik Rus askerî kuvvetine karşı yaklaşık 90.000 mevcutlu Osmanlı ordusu savaşın başında hücum stratejisi izledi. 25 Ekim'de Şekvetil'i aldı, 14 Kasım'da Bayındır Muharebesi'nde Rusları geri çekilmeye zorladı. Fakat düşmana gerçek bir darbe indirme konusunda yine cesaretsiz davranıldı. Osmanlı ordu komutasındaki planlama eksikliği ve koordinasyon sıkıntısı bütün açıklığı ile ortadaydı. 27 Kasım'daki Ahıska ve 1 Aralık'taki Başgedikler muharebelerinin kaybedilmesi akabinde Kafkasya'daki bütün dengeler Rus ordusu lehine değişti. Ahıska'da Osmanlı kaybı 3500 civarında, Başgedikler'de ise 6000'in üzerindeydi.[39] Kötü kumanda ve başıbozukların disiplinsiz hareketleri, Osmanlı birliklerinin bozguna uğramasının temel sebepleriydi. Başarısızlıklar, komuta kademesinin sürekli değişmesini beraberinde getirdi. Abdülkerim Nadir Paşa, Ahmed Paşa, Mustafa Zarif Paşa ve en sonunda Vasıf Paşa buraya müşir olarak atandılar. Her komutanın kendine göre eksiklikleri vardı: Abdi Paşa eğitimli ama cesaretsizdi, Ahmed Paşa'nın okuma yazması bile yoktu, Zarif Paşa ise daha önce hiç ordu kumanda etmemişti.

Kendisini limana sığınarak muhafaza edebileceğini düşünen bir Osmanlı filosunun 30 Kasım 1853'te Sinop'ta yok edilmesi de Kafkasya'nın lojistiğini sonraki yıllarda olumsuz etkiledi. Seferin ilerleyen yıllarında Rus ordusu her zaman olduğu gibi sayısını ve gücünü artırırken, Osmanlı ordusu zayıflamaya devam etti. Çünkü takviye birlikleri yeterli değildi. Bu yüzden 1854 yılında Osmanlı ordusu savunmada

Çatana Muharebesi, 6 Ocak 1854 (Vasiliy N. Maksutov)

kalmakla yetindi. 5 Ağustos 1854'te Kürekdere Muharebesi'nde Osmanlılar yine kendilerinden küçük bir birliğe yenildiler. Kumandanların yetersizliği ve aralarındaki hizip mücadeleleri mağlubiyetin yine başlıca sebebiydi. Sadece Osmanlı zâbitleri içinde değil, İngiliz ve Leh meslektaşları arasında da sorunlar vardı. Başarısızlığın başka bir sebebi ise süvari birliklerinin yetersizliğiydi.[40]

Kafkasya ordusundaki yolsuzluklar, Osmanlı Tanzimat ordusunun gerçek anlamda modern bir orduya dönüşemeyişini açıkça göstermekteydi. Teçhizat açısından durum düşmandan kötü değildi, fakat cephe ve cephe gerisindeki ordu idaresinde büyük sıkıntılar vardı. Osmanlı Kafkasya ordusu, Rusya'ya karşı Kuzey Kafkasya halklarına yardım edemediği gibi, kendisi de Güney Kafkasya'da Ruslar karşısında gerilemeye devam ediyordu. Fakat kale savunmasında yine başarılıydı. 29 Eylül'de Kars'ı bir hücumla almak isteyen Rus birlikleri yaklaşık 8000 zayiat vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat Osmanlı ordusu yine kaleyi kurtaracak bir operasyon yapamadı ve Kars 27 Kasım 1855'te açlık sebebiyle teslim oldu.[41]

Bu harpte Osmanlı birlikleri Kırım'da da müttefiklerle yapılan birleşik harekâtta rol aldılar. Bunlar arasında 25 Ekim 1854'teki Balaklava Muharebesi Osmanlı askeri için en talihsiz çarpışmalardan biridir. Yeni çalışmalar, savaş alanından kaçmakla eleştirilen Osmanlı askerlerinin aslında istihkamları Ruslara karşı gayet iyi savunduklarını göstermektedir.[42] Ömer Lütfi Paşa'nın kumandasındaki Osmanlı birlikleri ise 17 Şubat 1855'te Gözleve'nin savunmasında bir kez daha Osmanlı askerinin istihkam gerisindeki inatçı direnişini sergilemişlerdir. Ömer Lütfi Paşa'nın Kars'ın kurtarılması için gerçekleştirdiği Mingrelya (Gürcistan) Seferi sırasındaki İngur Muharebesi'nde (6 Kasım 1855) de Osmanlı birlikleri Rus kuvvetlerinden daha başarılı gözükür.

Rus ordusu II. Yekaterina'nın savaşlarından bu yana ilk kez Bulgaristan içlerine yürüyemedi. Bunda elbette müttefik Fransız ve İngiliz askerlerinin Varna'da bulunmasının ve savaşın Balkanlara yayılmasını arzu etmeyen Avusturya'nın Rus ordusunun gerisini tehdit etmesinin de rolü vardı. Her şeye rağmen, Osmanlı nizam birlikleri Tuna Cephesi'nde bu kez kendisini göstermişti. Ömer Lütfi Paşa ve emrindeki diğer kumandanlar strateji ve taktiklerini muharebe meydanına kısıtlı bir şekilde de olsa aktarabilmişti. Bununla birlikte bu

Şıpka'da General Skobelev komutasında Rus ordusu (Vasiliy Vereşçagin)

başarılar Osmanlı'nın devam eden strateji eksikliğinin üstünü örtemedi. Düşmanı zor duruma düşürecek ve geri adım atmasını sağlayacak iddialı girişimlerde bulunulmadığı gibi, savunmada da kronik zaaflar bu kez de kendini gösterdi. Savaşın genelinde, Osmanlı kuvvetleri Rus başarısızlıklarını veya hatalarını gerçek anlamda cezalandıramadı: Geri çekilen düşmanı takip etmediği gibi büyük muharebelere girmekten de çekindi.

1877-78 HARBİ (93 HARBİ)

Osmanlı Devleti, Kırım zaferinden yaklaşık yirmi yıl sonra Rusya karşısında bir kez daha var olma mücadelesi verdi. Balkanlardaki Hıristiyan halklar lehine reformlar yapılması hususundaki tartışmalar Osmanlı ile Rusya'nın arasını açarken, talepleri geri çevrilen Rusya, Nisan 1877'de savaş ilan etti. Savaşın uzaması Avrupalı devletlerin müdahalesini beraberinde getirebilir ve bir önceki savaşta olduğu gibi Rusya Avrupa ordularını karşısında bulabilirdi. Bu sebeple Rus ordusu, hızlı bir harekâtla Balkan geçitlerini tutup İstanbul'a sarkmak istiyordu. Rus birlikleri öncelikle ittifak halinde oldukları Romanya topraklarına yerleştiler. Daha önceki Osmanlı harplerinden farklı olarak, Tuna'yı geçmek için Dobruca yerine Bulgaristan ve Romanya sınırının yaklaşık orta kısmına denk gelen Zimniç tercih edilmişti. Bunun sebebi, Rusya'nın bu savaşta Karadeniz'de güçlü bir donanmasının olmamasıydı. Böylece *Kıla-ı Erbaa*'nın savunmasını aşmak için de vakit kaybedilmeyecekti. Haziran ayı içerisinde Tuna'yı geçen Rus ordusu Temmuz ayında stratejik Şıpka Geçidi'ni ele geçirdi. Fakat Ruslar beklemedikleri bir gelişmeyle karşılaştılar. Yolları üzerindeki Rus ordusunu arkadan tehdit edebilecek bir mevki olan Plevne, enerjik Osmanlı savunmasının yeni bir örneğini verdi ve aylar boyunca Rus ilerleyişine set vurdu.

Balkanlardaki Osmanlı birliklerinin mevcudu 200.000'i geçiyordu. Bu ordu yerinde kullanılması halinde Rusları durdurmaya yeterliydi. Osmanlı askerî gücü daha önceki harplerde olduğu gibi dağılmış şekilde muhtelif bölgelerde, birkaç kumandanın komutası altındaydı. Şumnu yine merkez ordugâh olmakla birlikte, Ruslar bu kez Dobruca ve Doğu Bulgaristan yolunu kullanmadıkları için, Kıla-ı Erbaa önceki savaşlardaki kadar önemli bir role sahip değildi. Şumnu'da Serdar-ı Ekrem unvanıyla Abdülkerim Nadir Paşa bulunuyordu. Osman Nuri Paşa, cephenin en batı ucunu oluşturan Vidin'deki birliklere kumanda ediyordu. Bosna-Hersek'te ise Süleyman Paşa Osmanlı ihtiyat kuvvetlerinin başındaydı. Kafkasya Cephesi'nin kumandası ise Ahmed Muhtar Paşa'ya tevdi edilmişti. Rus

ordularının başında Çar II. Aleksandr'ın iki kardeşi bulunuyordu: Tuna ordusunun başında Grandük Nikolay Nikolayeviç ve Kafkas ordusunun başında Grandük Mihail Nikolayeviç. Ancak başarılarda en çok payı olanlar Balkan Cephesi'nde Tümgeneral Gurko ile Tümgeneral Skobelev ve Kafkas Cephesi'nde Tümgeneral Loris-Melikov oldular.

Bazı Rus birlikleri 22 Haziran 1877'de Dobruca'ya geçmişler; fakat asıl Rus kuvvetleri büyük bir gizlilik içinde Zimniç'te hazırlanmıştı. Ruslar, 27 Haziran'da yaklaşık 800 kayıp vererek, Niğbolu ve Rusçuk kalelerinin ortasında bulunan Ziştovi'ye geçmeyi başardılar. Temmuz başında Tuna'nın sağ tarafındaki birliklerin sayısı 120.000'i buldu. Nehri geçen Rus kuvvetleri Rusçuk ve Niğbolu kalelerine ilerlediler. Rus birliklerine direnemeyen Niğbolu'da 7000 Osmanlı askeri esir düştü. Bu sırada Vidin'den hareket eden Osman Paşa kumandasındaki birlikler hızlı bir yürüyüşle altı gün içerisinde 19 Temmuz günü Plevne'ye ulaştılar. Osman Paşa elindeki 17.000 asker ile hemen istihkamları kuvvetlendirdi. Aynı gün Plevne'ye ulaşan Orgeneral Krüdener, 7000 piyade ve 1600 süvariden müteşekkil bir birlikle Korgeneral Schilder-Schuldner'i taarruza yolladı. Ruslar, 20 Temmuz'da gerçekleşen ilk muharebede 2000'in üzerinde zayiat vererek çekilmek zorunda kaldılar.[43]

Diğer taraftan General Gurko emrindeki öncü kuvvetler, 19 Temmuz'da Hulusi Paşa'nın muhafaza ettiği Şıpka Geçidi'ni ele geçirerek çok mühim bir askerî başarıya imza atmıştı. Rus ordusu Plevne'ye takılıp kalmasaydı Balkanların güneyindeki harekât 1877'nin yazında başlayabilirdi. Ne var ki, Rus ilerleyişinin durması üzerine Şıpka'daki birlikler de savunma pozisyonu aldılar. Temmuz sonlarında Plevne önlerinde 26.000 Rus askeri yığılmıştı. Emrinde 20.000 civarında asker bulunan Osman Paşa bu sırada erzak ve cephane depolamaya devam etti. 30 Temmuz'da gerçekleştirilen ikinci Rus hücumu, birincisinden daha da başarısız oldu ve 7000 zayiat verildi.[44] Bunun üzerine Ruslar Romanya ordusundan yardım istemek zorunda kaldı. Plevne, Rus ordusunun hem savaş planını hem de moral gücünü bozmuştu. Savaşın uzaması ve Balkan Cephesi'ndeki ağır zayiatlar, Rusya'dan yeni kuvvetlerin yollanmasını gerektirdi. Takviye

93 Harbi'nde Rus ordusunun Tuna'yı geçişinin temsilî resmi

93 Harbi'nde Bayezid Kalesi'ne Osmanlı hücumu, 20 Haziran 1877 (L. Lagorio)

kuvvetler savaş alanına ulaşıncaya kadar Ruslar müdafaaya çekildi. Bu arada Osmanlı ordusunun üst komutasında değişikliğe gidildi ve Abdülkerim Nadir Paşa azledilerek yerine Müşir Mehmed Ali Paşa Tuna ordusu komutanlığına getirildi.

Savaş esnasında Balkan ordusu kumandanlığına getirilen Süleyman Paşa emrindeki yaklaşık 27.000 kişilik Osmanlı birliği, Ağustos ayının sonlarında altı gün boyunca Şıpka Geçidi'ni geri almaya uğraştı. Bu kanlı muharebelerde Ruslar 3000'in üzerinde kayıp verirken, Osmanlı kaybı 7000 civarındaydı. Aslına bakılırsa, Plevne savunmasında geçit vermeyen Osmanlı ordusu, Şıpka'daki hücumda başarısız olarak Osmanlı-Rus Savaşları'nın geneline uygun bir performans sergilemiş oldu. Şıpka'nın Rusların elinde kalması savaşın seyri boyunca Balkanların kuzeyindeki Osmanlı birlikleri ile irtibatın kopmasına sebep olurken, Osman Paşa'ya yardım gitmesine de mâni oldu.

Ağustos'un sonlarına doğru Plevne önlerindeki Rus ve Romen birliklerin sayısı 100.000 civarındaydı. Bu sırada Plevne'de yaklaşık 35.000 Osmanlı askeri mevcuttu. 3 Eylül'de Lofça'nın da Rusların eline geçmesinden sonra bütün dikkatler yine Plevne'ye çevrildi. Rus ordusu, Plevne'ye üçüncü hücumunu 11 Eylül tarihinde gerçekleştirdi. Bu kanlı muharebenin faturası oldukça ağır oldu ve büyük kuvvetler karşısında Plevne'nin dayanamayacağı düşüncesinin yanlışlığı bir kez daha gözler önüne serildi. Bu hücumda yaklaşık 13.000 Rus ve 3000 Romen ölürken, Osman Paşa da 3000 askerini kaybetmişti. Ancak, düşmanın böylesine ağır kayıplar verdiği bir ortamda dahi Osmanlı birlikleri karşı saldırıya geçemedi.[45]

Artık Ruslar için Plevne'yi almanın tek yolu olarak abluka gözüküyordu. Eylül ayı boyunca Osman Paşa'ya birlik ve iaşe desteği gelmeye devam etti; fakat sonrasında kalenin dışarı ile bağlantısı tamamen kesildi. Bu sırada Sivastopol savunmasının mimarı General Eduard Todleben de Plevne önlerine gelmişti. Kasım ayının sonlarına doğru Plevne'de Osman Paşa'nın 47.000 askerinin karşısında 130.000 kişilik bir ordu vardı. Mehmed Ali Paşa kumandasındaki Sofya ordusu Plevne muhasarasını yarmak için yardıma gelmek istedi; fakat General Gurko, Mehmed Ali Paşa'nın ilerleyişini durdurdu ve onu geri çekilmeye zorladı. Yardım alamayan Plevne'de erzak ve mühimmat Kasım sonlarına doğru tükenmeye başlamıştı. Osman Paşa 10 Aralık'ta son çare olarak bir huruç harekâtına başvurdu. Ancak başarısız olan bu harekât sonunda 43.000'den fazla Osmanlı askeri esir düştü. Bu son muharebede Ruslar ölü ve yaralı toplam 1700 kayıp verirken, Plevne müdafaasının Rus ordusuna toplam maliyeti kaybedilen 20.000 asker ile 5 aylık bir süre olmuştu.

26 Aralık'ta Şıpka'ya yönelen Rus ordusu, Veysel Paşa'nın kumandasındaki Şeynova'ya geldi. İki gün süren çarpışmalardan sonra kuşatılan Veysel Paşa 31.000 askeriyle birlikte esir düştü. Rusların kaybı ise 5000'den fazlaydı. Gurko'ya mağlup olan Süleyman Paşa kumandasındaki birlikler son Osmanlı savunmasını ortaya koyarken, Edirne ise 1829'daki gibi yine savaşsız teslim oldu. Plevne'nin düşmesiyle birlikte kışın ağır şartlarına aldırmayan Rus ordusu Balkanların güneyindeki operasyonlarına devam etti ve bu sayede 19 Şubat 1878'de Yeşilköy'e (Ayastefanos) kadar geldi.[46] Yeşilköy'de imzalanan antlaşma Balkanlardaki Osmanlı hakimiyetine büyük bir darbe vururken, buraya dikilen Rus anıtı da kuzeyden gelen tehlikeyi her zaman hatırlatacak bir işaret olarak kaldı.

93 Harbi'nde Kafkasya Cephesi yine ikinci derecede önemdeydi. İki ordu da mütevazı sayıdaki birliklerle sınırlı bir harekât alanında mücadele veriyordu. Harp başladığında Kafkasya'daki faal Rus ordusu sadece 50.000 kişiden müteşekkildi. Yine de sefer Rus ordusu için başarılarla başladı. 30 Nisan'da Bayezid'i savaşmadan alan Rus birlikleri, 17 Mayıs'taki muharebelerin ertesi günü Ardahan'a da girmişlerdi. 21 Haziran'da Zivin ve 2 Ekim'deki Yahniler muharebeleri iki taraf adına da neticesiz kaldı; fakat 15 Ekim günü Alacadağ'da Ahmed Muhtar Paşa ağır bir yenilgiye uğradı. Telgrafın da oldukça etkili kullanıldığı Rus askerî harekâtında kuşatılan Osmanlı kuvvetleri 16.000 asker kaybederken 8500 de esir verdiler. Sonrasında Ruslar bütün enerjilerini Osmanlı kaleleri üzerine yoğunlaştırdı. Eylül ayında Kars'ın karşısında artık 50.000 kişilik bir Rus gücü bulunuyordu. Kars, Erzurum ve Batum üzerine yapılan operasyonlar başlangıçta başarısız oldu. Ancak Kars, sürpriz bir şekilde gerçekleştirilen şiddetli Rus hücumu ile 17 Kasım'da düştü. 7000'in üzerinde ölü ve yaralısı olan Osmanlı garnizonu yaklaşık 18.000 de esir vermişti. Rusların kayıpları da 2000'i buluyordu. İki ordunun da tifüs ve koleradan tükendiği kış aylarında artık mücadelenin merkezi Erzurum'du. Fakat Ayastefanos Antlaşması ile Erzurum da teslim oldu. Bu cephede Rus ordusu hem açık alanda devam eden üstünlüğünü göstermiş, hem de Kars Kalesi'ni bir kez daha ele geçirmeyi başarmıştı.[47]

Aslında talimli asker sayısı ve kumanda heyeti bakımından daha güçlü bir orduya ve savaş masraflarını karşılamak adına daha büyük bir

93 Harbi'nde Kars'ın düşüşüne ait temsilî resim

ekonomiye sahip olan Rusya Devleti'nin savaşı kısa sürede bitireceği düşünülmüştü.[48] Fakat harp tam 47 hafta sürdü. Rusya hizmetindeki Prusyalı bir subay, meşhur Rus diplomat Nikolay İgnatyev'e Plevne önündeki Rus başarısızlığının sebebini sorunca İgnatyev, "Her zaman söyledim... Savunmada Avrupa'nın en iyileri Türk piyadeleridir." demişti.[49]

Aralık ayına kadar Plevne'deki askerî operasyonlara devam etmek zorunda kalan Rus ordusunun en büyük hatası Osmanlı ateş gücünü hafife alması olmuştu. Ayrıca Rusya'nın seferberliği de Tuna'da hızlı bir harekât için yeterli değildi; Ruslar yine yetersiz sayıda birlikle savaşa başlamıştı. Diğer taraftan savaşın başlarında cephede bulunan Çar II. Aleksandr'ın kalabalık maiyeti de orduya lojistik açıdan büyük yük getirmiş ve ordu işleyişini sekteye uğratmıştı. Zaman içerisinde asker sayısı artırılırken, çarlığın Hassa ordusu da Tuna Cephesi'ne yollandı. Savaş Bakanı Dimitriy Milyutin'ın reformları ile gelişen topoğrafya ve askerî istatistikler bu harpte Rusya'nın işine çok yaradı.[50]

Osmanlılar ise her zamanki gibi muhtelif kolordularını birbirine yardım edecek şekilde kullanamadı. Pasif savunmaya devam ederek Plevne müdafaasını başarılı bir hücumla taçlandıramadı. Savaş sonrasında Balkanların kuzeyinde özerk bir Bulgaristan'ın kurulmasıyla birlikte Tuna savunma hattı tarih oldu. Doğu'nun serhad kalesi Kars da Rusya'ya verildi.■

8. BÖLÜM

On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik

Son dönem Osmanlı harpleri birçok açıdan neredeyse kesintisiz bir süreç oluşturur: 1912'deki Balkan Savaşı'ndan başlayıp 1914-1918 arasındaki Birinci Dünya Savaşı'ndan geçerek İstiklâl Savaşı'nın sona erdiği 1922 yılına kadar bir "On Yıllık Savaş" döneminden bahsetmek mümkündür. Hatta bu zincire, kapsam ve önem açısından biraz daha kenarda dursa da, 1911-1912'deki Trablusgarp Savaşı'nı ekleyerek zaman aralığı biraz daha da genişletilebilir.

Gerçekten de, Osmanlı-Türk orduları Trablusgarp Savaşı'nın başladığı 29 Eylül 1911'den İstiklâl Savaşı'nı sonlandıran Mudanya Mütarekesi'ne, yani 11 Ekim 1922'ye kadar, görece kısa sayılabilecek barış zamanları dışında, sürekli sıcak savaşın içinde olmuştur. 1911'de 20'li yaşların başlarında olup da zorunlu askerlik sistemi içerisinde askere alınan bir köylü genci, birkaç

Birinci Dünya Savaşı esnasında bir grup Türk askeri dinlenirken (1915)

aylık süreler hariç tutulursa ve eğer hayatta kalmayı başarabilmişse, bu on yıl boyunca sürekli seferberlik kararlarıyla yeniden ve yeniden askere çağrılmış ve memleketine gerçek anlamda ancak 1922 sonlarında dönebilmiştir.

"ON YILLIK SAVAŞ"

On Yıllık Savaş tanımlaması, son dönem Osmanlı-Türk harplerini daha geniş bir çerçeveye yerleştirmemizi sağladığı gibi, savaşlar arasındaki siyasi, askerî, ekonomik ve hatta kültürel bağlantıları tespit etmemizi kolaylaştırır. Çünkü söz konusu harplerin hiçbiri izole ve birbirlerinden bağımsız değildir. Mesela, 1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşları birçok açıdan Birinci Dünya Savaşı'nın bir "provası" niteliğindedir.[1] Benzer şekilde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu savaşı olan ve resmî tarihte kendi başına müstakil bir harpmiş gibi takdim edilen İstiklâl Savaşı (1919-1922), aslında Birinci Dünya Savaşı'nın bir uzatmasıdır. Çok unsurlu Osmanlı mozaiğinin çözülerek yerini daha homojen bir ulus-devlet modeline bırakmasının hikâyesi, sadece İstiklâl Savaşı'na odaklanılıp Balkan Savaşları ve neticelerine değinilmemesi halinde eksik kalacaktır.

Bu sürekliliğin altını çizmek, sadece muharebelerde değil, askerî teşkilatta ve ordu-toplum ilişkilerinde yaşanan dönüşümlerin de izlerini daha kolay sürmemize yardım eder. Örneğin, Cumhuriyet dönemine de miras kalacak olan zorunlu askerlik sistemi, bu on yıl içerisinde, bilhassa da Balkan Savaşı yenilgisinden sonra sürekli düzeltme ve gözden geçirmelere tâbi tutulmuş, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklâl Savaşı tecrübeleri ışığında son şeklini almıştır. Bu on yıl boyunca toplumdan sürekli ve çok miktarda asker alma ihtiyacı, ordu ile toplum arasında organik bir bağın tesis edilmesini gerekli kılmıştır. Toplumu her an askerliğe ve harbe hazır tutma hedefiyle ona, bugün "militarizm" başlığı altında toplayabileceğimiz bir askerlik kültürü ve propagandası enjekte edilmiştir. Dolayısıyla, "Her Türk asker doğar" tarzındaki sloganların kökenini bu süreçte aramak mantıklıdır.

Ancak, her kavramsal çerçeve gibi On Yıllık Savaş tanımının da yetersiz kalabildiği noktalar vardır. Dahası, eğer dikkatsiz kullanılırsa ve sadece bir şablon halini alırsa, ciddi yanılgılara da yol açabilir. Birincisi, kesintisiz bir sürece yerleştirilebiliyor olsalar da, sözü edilen harpler arasında ciddi farklılıkların olduğu unutulmamalıdır. Mesela, kullanılan askerî personel açısından Trablusgarp Savaşı'yla Birinci Dünya Savaşı arasında, deveyle kulak misali fark

Birinci Dünya Savaşı'ndan bir sahne

vardır. Aynı şekilde seferberliğin boyutu, askere alınan insan sayısı ve zayiat açısından İstiklâl Savaşı'nın boyutu neredeyse Birinci Dünya Savaşı'nın sadece tek bir cephesi kadardır. Balkan Savaşları ve İstiklâl Savaşı'nın politik ve sosyal boyutları farklıdır. Bu savaşların birbirinden kopuk olmadığını söylemek, onların tek tek ele alınmasının gerekmediği anlamına gelmez.

On Yıllık Savaş tanımı, biraz Batı-merkezli, hem de sadece nizami harplere (yani saf düzeni şeklinde, net bir biçimde tanımlanmış yabancı bir düşmana karşı yapılan cephe savaşlarına) odaklanmakla da

malûldür. Oysa son dönem Osmanlı askerî tarihinde, imparatorluğun çeşitli yerlerinde (Arnavutluk, Yemen, Doğu Anadolu) yürütülen *gayrinizami harp* ya da *isyan bastırma harekâtı* faaliyetleri de gözden kaçırılmamalıdır. Bunun en önemli örneği Yemen'dir. Yemen'de 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki isyanlar (örneğin 1897-1898, 1904, 1911) hatırı sayılır bir Osmanlı askerî gücünün müdahalesini gerektirmiş, uzun ve yıpratıcı olan bu savaşlarda ciddi kayıplar verilmiştir. Anadolu halk kültüründeki *Yemen türküleri* bu harbin toplumun hafızasında ne kadar derin izler bırakmış olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca, Balkan Savaşı başladığında önemli miktarda Osmanlı kuvvetinin hâlâ Yemen'de olması ve bunun Balkan cephelerindeki kuvvetler için yarattığı noksanlar, Balkan yenilgisine etki eden faktörlerden biri olarak gösterilebilir.

TOPYEKÛN HARP

Son dönem Osmanlı harp tarihini daha geniş bir çerçeveye yerleştirmemize olanak sağlamasının yanı sıra, onu Avrupa ve dünya askerî tarihiyle daha iyi ilişkilendirmemize de yarayan ikinci kavramsal çerçeve ise *topyekûn harp* tanımlamasıdır.[2] Napoléon Savaşları'ndan (1799-1815) itibaren modern savaşın niteliğinde ciddi değişimler ortaya çıkıp silah teknolojisindeki gelişmelerle çatışmalar giderek daha yıkıcı hale gelir. Daha fazla insan gücü gerektiren ve daha geniş coğrafyalara yayılan savaşlarda "cephe" ile "cephe gerisi" fark belirsizleşir. Artık ülkelerin bütün sosyal ve ekonomik kaynakları savaş için seferber edilmek zorundadır. Kitle iletişim araçlarındaki gelişmeler de savaş hazırlığını ve savaş seferberliğini toplumun gündemine daha hızlı ve etkili bir biçimde sokar. Bu yüzden propaganda faaliyetleri ciddi bir önem kazanır. Zorunlu askerlik sistemiyle zaten her erkek vatandaşı asker yapmaya çalışan devlet otoriteleri, askerlik çağında ya da beden yeterliliğinde olmayan diğer erkeklerden ve daha da önemlisi kadınlardan "harp endüstrisi" alanında ya da seferberlik şartlarında olağanüstü emek kullanımı hedefiyle yararlanmaya başlar. Savaş endüstrisi ya da savaş için üretim alanında kullanılan "sivil nüfus" düşman tarafından artık savaşın "meşru hedefi" olarak görülmeye başlanır. Önceden hukuki ve ahlaki

Trablusgarp Savaşı'nda mahallî gönüllülerden oluşan müfrezeye kumanda eden Erkân-ı Harp Binbaşısı Mustafa Kemal Bey, yaveri Fehmi Bey'e talimatlarını yazdırırken

Birinci Dünya Savaşı sırasında Dr. Arif Bey ve Kızılay hemşireleri

açılardan yasaklanmış ya da kısıtlanmış olan "sivil hedeflere yönelik saldırılar" topyekûn harp ile beraber muharebelerde giderek "sıradan" hale gelecektir.

Fransa-Prusya Savaşı (1870-1871) sanayileşen ekonomilerin savaşın yıkım gücünü devasa artırdığı ve savaşta sivil toplumun askerî sektörle iyice iç içe geçtiği Avrupa'daki ilk önemli tecrübelerdendir. Dört yıl boyunca Amerika'nın insan ve ekonomik kaynaklarını savaş için seferber ettiren Amerikan İç Savaşı (1861-1865) ise Atlantik ötesi ilk örnektir. Amerikan İç Savaşı, yayıldığı coğrafi alanın genişliği ve süresinin uzunluğunun yanı sıra, sivillerin orduya sürekli maddi ve manevi katkı sağlamalarının talep edilmesi ve bu yüzden muharebelerin doğrudan hedefi olmaları açısından da, "topyekûn" kavramını sonuna kadar hak eder. Topyekûn savaşın Asya'daki ilk önemli örneği ise, kuşkusuz, 1905'teki Japon-Rus Savaşı'dır. Birinci Dünya Savaşı ise bu yeni savaş türünün doruk noktasına yerleşecektir.

Topyekûn harp kavramıyla birlikte savaşlardaki tek kuvvete dayalı operasyonlar da değişime uğramıştır. Daha önceki yüzyıllarda genellikle birbirlerinden ayrı cereyan eden deniz ve kara muharebeleri (daha sonraki dönemlerde hava muharebeleri de) aynı savaşın birbirini tamamlayıcı parçaları haline gelir. Bu unsurların hepsini sistemli biçimde *müşterek harekât* çerçevesinde kullanmadan başarı sağlamak artık mümkün değildir.

19. yüzyılın ikinci yarısındaki ve bilhassa da 20. yüzyılın başındaki Osmanlı harplerini, "topyekûn harp" kavramı içerisine yerleştirmek mümkündür. Osmanlı Devleti için Balkan ve Birinci Dünya savaşları, cephe ile cephe gerisi arasındaki farkın buharlaşması ve başta insan gücü olmak üzere seferberliğin neredeyse bütün toplumu içine almasıyla neticelenmiştir.

Elbette henüz yeterince endüstriyelleşmemiş ve zirai bir ekonomiye sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun

savaş topyekûnlaştırma kapasitesi Almanya'dan daha düşüktü. Aynı şekilde, ülkesindeki nüfusu 1789 Devrimi'nden itibaren giderek daha sıkı kontrol ve takip eden Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki insan seferberliği potansiyeliyle, aşiret ve kabilelerle meskûn bölgelerine nüfuzu fazla olmayan ve asker alma sistemini şahsi mükellefiyet temelli hale gelmemiş Osmanlı Devleti arasında önemli farklar mevcuttu.

TOPYEKÛN SEFERBERLİĞİN BİRİNCİ HALKASI: BALKAN SAVAŞLARI

Osmanlı askerî tarihinde, savaş olgusunun topyekûnlaşmasının On Yıllık Harp süreciyle örtüştüğü söylenebilir. Bu sürecin ilk ciddi belirtileri daha da öncesine uzatılıp, çok-cepheli ve ittifak sistemine dayanan Kırım Harbi (1853-1856) ile başladığı ve yine çok-cepheli ve maliyetli 93 Harbi ile hızlandığı iddia edilebilir.[3]

Osmanlı ordusunun ağır bir yenilgi yaşadığı Balkan Savaşları (1912-13), sivil-asker ayrımının iyice buharlaştığı ve toplumsal seferberlik olgusunun ciddi önem kazandığı bir savaş oldu. Askerî terminolojide sık kullanılan anlamıyla "askerlik çağındakilerin silahaltına çağrılması" demek olan seferberlik, Balkan Savaşları'nda artık çok daha geniş bir toplumsal hareketliliği tanımlar hale geldi. Genç erkekleri askere çağırmanın yanı sıra kamuoyunda savaş için meşruiyet oluşturulması, düşmanın mutlak bir "öteki" olarak kabul ettirilmesi ve sivil toplumun savaşa her türlü maddi-manevi desteği vermesi yönündeki çabalar, Balkan Savaşı ile birlikte iyice kendini gösterdi.

İttihad ve Terakki Cemiyeti ile organik bağları olan *Osmanlı Donanma Cemiyeti* ve *Müdafaa-i Milliyye Cemiyeti* gibi "gönüllü" dernekler, savaş masrafları için halktan iane (bağış) ve gönüllü toplama kampanyaları yürüttüler. Ayrıca milliyetçi bir perspektifin şekillendirdiği çok çeşitli basın-yayın etkinlikleriyle savaşı sivil toplumun gündemine sokarak, sivil toplumun militarizasyonu diyebileceğimiz bir süreci başlattılar.[4] Balkan Savaşları, aslında daha önceden başlamış ama nispeten düşük bir düzeyde sürmüş olan kaybedilen topraklardan Anadolu'ya muhacir akınını da çok üst bir boyuta taşıyarak savaşın insani trajedi boyutunu derinleştirecekti.[5]

Modern kitle ordularının gelişmesiyle daha da önem kazanan insan gücü seferberliği, rakiplerine benzer şekilde, On Yıllık Harp sürecinde Osmanlı Devleti'nin askerî performansının başlıca belirleyicilerinden biri oldu. Bu tespiti tersinden yapmak da mümkündür: Osmanlı ordularının son dönem harplerinde neden ciddi yenilgiler aldığının temel açıklaması, Osmanlı insan gücü seferberliğindeki sorunlarda aranmalıdır.

8 Ekim 1912'de başlayan ve 31 Temmuz 1913'te sona eren Balkan Savaşları aslında iki safhalı bir çatışmadır ve bu yüzden "Savaşlar" şeklinde çoğul olarak anılır. Savaşın asıl belirleyici olan kısmı, Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ın teşkil ettiği Balkan İttifakı'na karşı savaştığı ve ciddi bir yenilgi aldığı ilk safhasıdır. Londra Antlaşması (30 Mayıs 1913) ile sona eren savaşın bu ilk perdesinin kayıpları ağırdır: Osmanlı Devleti batıda Midye-Enez hattına kadar çekilmiş ve bu hattın ötesinde kalan, Edirne dahil, bütün Avrupa topraklarını kaybetmiştir.

Savaşın 29 Haziran 1913'te başlayan ve hem daha kısa hem de daha az yoğun olan ikinci safhası, toprak paylaşımından memnun olmayan Bulgaristan'ın müttefikleriyle çatışmasından çıkmıştı. Osmanlı Devleti de fırsattan yararlanarak Bulgaristan'la savaştı ve en azından Edirne'yi geri aldı. Savaşın bu ikinci perdesini Bükreş Antlaşması (10 Ağustos 1913) sona erdirdi. Osmanlı Devleti, Ege Adaları'nın büyük kısmı da dahil Rumeli topraklarının tamamına yakınını kaybetti ve Rumeli'deki Osmanlı hakimiyeti sona erdi.

Balkan Savaşı, Osmanlı Devleti açısından başlıca iki cephede cereyan etti ve askerî kuvvetler de iki ana kısma ayrıldı. Doğu Trakya'da konuşlandırılan *Şark Ordusu* Balkan İttifakı içerisindeki en yakın ve zorlu kuvvet olan Bulgaristan kuvvetleriyle savaştı. Makedonya merkezli *Garp Ordusu* ise diğer kuvvetlerle, yani Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'la çatıştı.[6] Savaşın ilk safhasında bu cephelerde,

Balkan Savaşı'nda Bulgar askerlerin hücumu (Yaroslav Veshin)

Edirne Müdafii Şükrü Paşa'nın teslim olduktan sonra çekilmiş fotoğrafı

Edirne'nin Mehmed Şükrü Paşa tarafından kuşatmaya karşı savunulması (2 Kasım 1912-26 Mart 1913) gibi dirençli kale savunmaları dışında, Osmanlı orduları sürekli geri çekilmek zorunda kaldı. Sırplara karşı Kumanova (23 Ekim 1912), Bulgarlara karşı Kırkkilise/Kırklareli (24 Ekim 1912) ve yine Bulgarlara karşı Lüleburgaz (3 Kasım 1912) kara muharebeleri ve Yunanlılara karşı İmroz (16 Aralık 1912) deniz muharebesi gibi savaşın belirleyici çatışmalarında Osmanlı kuvvetleri seri yenilgiler aldı. Bulgar kuvvetlerinin Çatalca hattına kadar dayanıp İstanbul'u tehdit eder hale geldiler.

Balkan Savaşı'nın hemen öncesinde, Osmanlı Devleti'nin nüfusu yaklaşık 24 milyondu. Osmanlı askerî makamları, bu nüfus içinde askerlik çağındaki erkek sayısını (20-25 yaş) 1.080.000 olarak hesaplamışlardı. Yedeklerle (ihtiyatlarla) birlikte (20-40 yaş) bu sayı 4.000.000'e çıkıyordu. O esnada barış zamanında askerî kuvvetlerin mevcudu 280.000, savaş zamanı buna katılacakların tahminî sayısı ise 450.000 idi.[7] Ancak, kâğıt üzerindeki verileri gerçeğe dönüştürmek, hukuki mevzuattan askerlik şubeleri teşkilatına, celbedilen acemileri eğitecek birliklerden firarileri takip edecek jandarma teşkilatına varıncaya dek geniş bir askerî-bürokratik örgütlenmeyi gerektiriyordu. Böyle bir altyapı Osmanlı Devleti'nde hiç yok değildi, ancak ciddi eksiklikleri vardı ve 19. yüzyıl boyunca hep belli sorunlarla birlikte işlemek zorunda kalmıştı.

Bu sorunların ilki mevzuattaki hantallıktı. Balkan Savaşı eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda hâlâ 25 Ekim 1886 tarihli Askere Alma Kanunu yürürlükteydi. Bunun yeni şartlara cevap verebilmesi için acilen güncellenmesi gerekiyordu. Aslında, 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra yeni bir zorunlu askerlik kanunu gündeme alınmış ve bir taslak da hazırlanmıştı. Ama o yıllardaki gerek siyasi belirsizlikler gerekse de askerî alandaki hedeflerin netleşmemesi yüzünden bu kanun tasarısı yürürlüğe sokulamamıştı. Yeni bir kanun yerine, 1909'da yapılan ve askerlik yükümlülüğünü farklı din ve etnik grupları daha fazla kapsayacak şekilde genişleten bazı eklemelerle yetinildi.[8]

1886 Kanunu, Tanzimat sonrası Osmanlı askere alma kanunlarının hepsinde mevcut uzun bir muafiyet listesi içeriyordu. Başta gayrimüslimler olmak üzere çeşitli siyasi, idari ve sosyal kesimler şartlı ya da şartsız olarak askerlik hizmetinden kısmen ya da tamamen muaftı. Mesela, Tanzimat'ın herkesin kanun önünde eşitlik vaadine rağmen, gayrimüslim Osmanlılar zorunlu askerlik hizmetinin kapsamına ancak teorik olarak alınmış, pratikte ise cizye vergisinin yerine konulmuş *bedel-i nakdi* (nakit bedel) karşılığında faal askerlik hizmetinin dışında tutulmuşlardı.[9] Askerlik yükümlülüğünü gayrimüslimleri de kapsayacak şekilde genişleten ilk hukuki düzenleme 1909 yılında yapıldı. Artık devlet gayrimüslim nüfusun askerlik hizmeti havuzuna daha fazla dahil edilmesini planlıyordu.[10] Nitekim Balkan Savaşı'nda Osmanlı birliklerinde ilk kez ciddi anlamda gayrimüslim er istihdam edildi.[11]

İnsan gücü havuzunu daraltan bir başka faktör de bazı coğrafî bölgelere muafiyet tanınmış olmasıydı. İstanbul, Hicaz, Yemen, Trablusgarp, İşkodra, Havran ve Basra gibi, daha önceki dönemlerde çeşitli nedenlerle zorunlu askerlik kapsamına alınmamış

Bulgarların hücum ettiği Edirne müstahkem mevkilerinin planı

Hamidiye Alayları'na mensup bir aşiret süvari birliği

yerlerin sakinleri de Balkan Savaşı arefesinde yükümlülük kapsamına sokuldu. 1909'daki yeni düzenlemelerle, bolca istismar edilmiş bir uygulama olan medrese öğrencilerinin askerlikten muaf tutulmasına da, imtihanlarını zamanında veremeyenlerin askere alınması gibi belli sınırlamalar getirildi.[12]

Ancak, bazı zaruretler ve devlet altyapısının eksiklikleri ile II. Meşrutiyet dönemi siyasi elitinin açık ya da zımni siyasi-ideolojik tercihleri, zorunlu askerlik sisteminde varolagelen kimi sıkıntıların Balkan Savaşı'na gelinceye değin ve harp esnasında da devam etmesine yol açacaktı. 1909 düzenlemeleriyle kaldırılacağı beyan edilen ve ağırlıklı olarak gayrimüslimleri muhatap alan bedel-i nakdi uygulamasından, devletin mali sıkıntıları yüzünden hiçbir zaman vazgeçilemedi; sadece kapsamı biraz daraltılabildi. Aşiret yapılarının kuvvetli olduğu Doğu-Güneydoğu Anadolu'daki insangücü havuzundan *Aşiret Süvari Alayları* sistemi yoluyla yararlanma düşüncesi Balkan Savaşı'nda da devam etti.[13] Osmanlı ordusunun ana gövdesini oluşturan ve zorunlu askerlik sistemine dayanan *nizamiye* birliklerinin yanında, aşiret liderlerinin önderliğinde toplanan ve II. Abdülhamid döneminde teşkil edilmiş *Hamidiye Hafif Süvari Birlikleri* (Hamidiye Alayları)'nin devamı olan *Aşiret Hafif Süvari Alayları* kullanıldı.[14]

Askerî teşkilattaki yeniden yapılanma çabalarına rağmen, Balkan Savaşı'nda Osmanlı *sefer* ve *seferberlik* planlarını tasarlayanlar topyekûn harp çağının gerekliliklerini pek de doğru okuyamamışlardı. Birinci Balkan Savaşı'nda (harbin ilk, ama belirleyici safhası) Osmanlı Devleti'nin karşısına Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ın oluşturduğu Balkan İttifakı çıktı. Aslında Osmanlı askeriyesi böyle bir ittifakla savaşma ihtimalini öngörmüştü. Ancak böylesi bir harbin gerektireceği seferberliğin kapsamını iyi hesaplayamamıştı. Hazırlanan *seferberlik planları*nda, bütün orduları seferberlik durumuna geçirmek yerine, eski dönemlerin "sınırlı harp" anlayışını hatırlatırcasına, *Şark Ordusu* ve *Garp Ordusu* olarak iki kuvvet teşkili öngörülmüş ve uygulamaya geçirilmişti. Bu durum bir yandan eldeki planların yeni ordu teşkilatına göre güncellenmemiş olduğunu akla getirirken, diğer yandan muhtemel

Balkan Savaşı sırasında Osmanlı askerî nakliyatında gecikmelere yol açan demiryolu arızalarından biri

bir Balkan Savaşı için bir nevi "kısmî seferberliğin" yeterli olacağının düşünülmüş olduğuna da işaret etmektedir. Bu ise düşmanın küçümsenmiş ve topyekûn harp kavramının yeterince anlaşılmamış olduğunu gösterir.

Osmanlı *sefer harekât planı*na göre Şark ve Garp ordularının ana gövdesini 1. ve 2. Ordu ile onlara bağlı redif kuvvetleri oluşturacaktı. Bu planın hayata geçirilebilmesi için sadece etkin bir askere alma sistemi değil, birliklerin yerini değiştirmek ve muharebe alanlarına sevk etmek için oldukça yüksek bir hareket kabiliyeti de lazımdı. Bu hareket kabiliyetinin pratikteki anlamı, ihtiyaca karşılık verecek bir ulaşım ve nakliye altyapısıydı. Fakat harbin eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda bu alanda ciddi eksiklik ve sorunlarla boğuşuluyordu. Trakya ve Batı Rumeli'de açılan cephelere Anadolu'dan celbedilen kuvvetler tek demiryolu hattıyla önce İstanbul'a toplanıyor ve oradan yine tek demiryolu hattıyla Tekirdağ ve Silivri'ye çıkarılarak oradan yığınak bölgelerine aktarılabiliyordu.[15]

Osmanlı askeriyesinin seferberlik planlamasına göre ulaşılması hedeflenen personel miktarları, Şark Ordusu için 478.848 ve Garp Ordusu için 333.815 olmak üzere toplam 812.663 askerdi.[16] Ama evdeki hesap çarşıya uymadı. 22 Ekim 1912'de taarruza başlamasına karar verilen Şark Ordusu, 21 Ekim 1912 tarihi itibarıyla ancak 115.000 kişilik bir insan gücüne ulaşabildi. Durum Garp Ordusu için de çok farklı değildi. 19 Ekim 1912 tarihinde Garp Ordusu'nun mevcudu 175.000 kişiydi. Seferberlik planındaki

Balkan Savaşları'ndan sonra toprakların bir hayli küçülmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu hâlâ 2.4 milyon m²'lik bir alana yayılmaktaydı ve tahminen 22 milyon nüfusa sahipti.

toplamın 812.663 olduğu düşünüldüğünde, harbin başında iki Osmanlı ordusunun toplam mevcudu hesap edilenin yaklaşık yüzde 35'ine ulaşılabilmişti. Nüfus olarak Osmanlı'nın Balkan İttifakı ülkelerinin toplamından daha büyük olduğu düşünüldüğünde, bu eksikliğin oldukça vahim boyutlarda olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yandaki tabloda savaşa katılan orduların personel sayılarını bulmak mümkündür.[17]

Osmanlı ordularının Balkan Savaşı'ndaki kötü performansının sebeplerinden biri de, Osmanlı askeriyesinin aslında 19. yüzyıldan kalma kuruluş ve kuvvet kompozisyonlarını güncelleyememiş ve şartların çoktan değişmesine rağmen mevcut yapıyı sürdürmüş olmasıdır. Bunun en önemli örneği redif teşkilatıdır. 1834 yılında kurulmuş olan redif teşkilatı, merkezdeki düzenli orduya paralel olarak, hem emeğin kıt olduğu kırsal alandaki tarım üretimini aksatmaksızın taşrada asayişi sağlayacak ve harp zamanında nizami orduya destek olacak bir "taşra ordusu" şeklinde kurgulanmıştı. Rediflerin

OSMANLI KUVVETLERİ		BALKAN İTTİFAKI KUVVETLERİ			
		Bulgaristan	Sırbistan	Yunanistan	Karadağ
Ülke nüfusu (1912)	24.000.000	4.300.000	3.000.000	2.666.000	250.000
Şark Cephesi	115.000	200.000	-	-	-
Garp Cephesi	175.000	33.000	130.000	80.000	31.000

Liman von Sanders ve Alman Askerî Misyonu Bâbıâli'den çıkarken (Aralık 1913)

düzenli birlikler (nizamiye) içinde paylaştırılmak yerine kendi taşra taburlarında toplanması ve iç güvenlikte kullanılmaya devam edilmesi, onları sonraki dönemlerde yedek ordu olmayla taşra ordusu olmak arasında belirsiz bir yerde tutmuştu. Nitekim, talim ve teçhizat açısından ciddi eksiklikleri bulunan redif birliklerinin Balkan Savaşları'nda da muharip kuvvet olarak kullanılmaya çalışılması, hem seferberlik hem de muharebeler esnasında ciddi bir hantallık ve dağınıklığa sebebiyet verdi.[18]

Ordunun seferberlik kapasitesini zayıflatan bir diğer faktör ise Osmanlı ordusuna bağlı birliklerin 20. yüzyıl başında çoğunlukla iç güvenlik harekâtında kullanılmış olmasıdır. 1909-1911 arası Arnavutluk'ta, 1910'da Havran'da (Suriye-Ürdün sınır bölgesi) ve 1911'de Yemen'deki isyanlar ciddi bir askerî kuvvet sevkini gerektirmiş ve bu bölgelerdeki operasyonlar Osmanlı ordusunu neredeyse bir gayrinizami harp kuvvetine dönüştürmüştür. Kara kuvvetlerinin fiilen "jandarma hizmetine mahsus" gibi kullanılması, Balkan Savaşı'nda Şark Ordusu Komutanı Abdullah Paşa'nın da altını çizdiği sorunlardan biri olmuştur.[19]

YENİLGİ VE ÇIKARILAN DERSLER

Balkan Savaşı Osmanlı Devleti için ağır ve onur kırıcı bir yenilgiyle neticelendi. Bu harpte Osmanlı kuvvetlerinin ne kadar zayiat verdiklerine dair kesin istatistikler mevcut değildir. Eldeki bölük pörçük verileri derleyen bir çalışmaya göre toplam zayiat yaklaşık 340.000'dir. Bu sayının 50.000'inin muharebede, 75.000'inin hastalıktan öldüğü;

100.000'inin yaralı ve 115.000'inin savaş esiri olduğu tahmin edilmektedir.[20]

Savaş sadece askerî açıdan değil, sosyal ve kültürel boyutlarıyla da ciddi bir travma etkisi yarattığından, genel bir durum muhasebesi yapılmasına ve orduda geniş bir yeniden yapılandırma hamlesine yol açtı.[21] Yeni düzenlemeler büyük ölçüde, modern savaşın belkemiğini oluşturan etkin insangücü kullanımına odaklandı. Harbin ilk safhasının ardından, 14 Şubat 1913'te *Teşkilat-ı Umumiyye-i Askeriyye Nizamnamesi* hazırlandı. Bu nizamnameyle birlikte, işlevini yitirmiş redif teşkilatı lağvedildi. Onun yerine, düzenli ordunun parçası olacak yedekleri "yerel kolektif birlikler" şeklinde değil de "hizmet yükümlüsü fertler" olarak tanımlayan ve seferberlikte onları düzenli birlikler içinde sistemli bir iş bölümü çerçevesinde istihdam etmeyi hedefleyen bir yedeklik sistemi getirilmeye çalışıldı. İkinci adım olarak, 12 Mayıs 1914'te yeni bir Askerlik Kanunu çıkarıldı. Eldeki potansiyel insangücünden daha etkin bir şekilde yararlanma amacı güden bu kanun, askerlik muafiyetlerine önemli sınırlamalar getiriyor ve bedel uygulamasını tam kaldırmasa da şartlarını ağırlaştırıyordu. Yeni kanunun çıkartılmasına paralel olarak, askerlik şubeleri teşkilatına da bir çekidüzen verildi. Ülkeye dağılmış kolordu komutanlıklarına bağlı olacak ve ilçe (liva) düzeyinde örgütlenerek taşraya nüfuz edecek bir askerlik teşkilatı hayata geçirilmek isteniyordu. Kolordu mıntıkaları esas alınarak ülke 12 askeralma bölgesine (*Ahz-ı Asker Dairesi*) bölünürken, bunlara bağlı olarak tümen (*fırka*) mıntıkalarında 35 *Ahz-ı Asker Kalemi* ve bu sonuncular altında da ilçelerde 362 askerlik şubesi (*Ahz-ı Asker Şubesi*) kuruldu.[22]

Osmanlı ordusunun seferberlik sistemini Balkan Savaşı sonrası ve Birinci Dünya Savaşı arefesinde yeniden düzenlemesinde Liman von Sanders başkanlığındaki Alman Askerî Heyeti'nin de büyük rolü oldu. Tıpkı II. Abdülhamid döneminde görev yapan Colmar von der Goltz Paşa ve ekibi gibi, bu ikinci Alman danışman grubu da Osmanlı seferberlik sistemi ve askeralma teşkilatının Prusya-Alman modelinden esinlenmelerle etkinleştirilmesine katkıda bulunacaktı.[23]

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TOPYEKÛN SEFERBERLİK

Balkan yenilgisinin üzerinden çok geçmeden Osmanlı Devleti yeni ve çok daha yoğun bir savaşın içine girdi. Avusturya-Macaristan Arşidükü Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da öldürülmesinin ardından patlak veren *Temmuz Krizi* zaten gerilmiş olan Avrupa diplomasini çıkmaza götürmüş, dönemin süper güçleri İngiltere ve Almanya'nın başını çektiği iki rakip blok o güne dek görülmemiş kapsam ve yoğunlukta bir savaşın içine girmişti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sırbistan'a 28 Temmuz 1914'te harp ilanından sonra Ağustos başından itibaren büyük güçler de çatışmanın içine girdi. Bu süreçte, İttihad ve Terakki liderliğinin kontrolündeki Osmanlı Devleti önce 2 Ağustos'ta "silahlı tarafsızlık" (*müsellah bîtaraflık*) adı altında seferberlik ilan ederek harbe hazır hale gelmek için çalışmalara başladı. İttihadçı liderlik aynı tarihte Almanya ile gizli bir ittifak anlaşması imzaladığından, "silahlı tarafsızlık" süresini çok da uzatmaya çalışmadan, Ekim sonunda Rus limanlarının Osmanlı sancaklı Alman zırhlarıyla bombalanması ile beraber 2 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti büyük savaşa dahil oldu.

Balkan yenilgisi sonrasında genelde Osmanlı askerî teşkilatında ve özelde de seferberlik sisteminde yapılan durum değerlendirmesi ve kısmî yeniden yapılanma, Birinci Dünya Savaşı seferberliğinin belkemiğini oluşturmuştur. Balkan Savaşı'ndaki fiyaskoyla karşılaştırıldığında, bu yeniden yapılanmanın Osmanlı askeriyesinin direncini büyük ölçüde arttırdığı açıktır. Dört yıl boyunca sürekli insan gücü talep eden Birinci Dünya Savaşı gibi geniş

kapsamlı bir çatışmada, Osmanlı seferberlik altyapısı beklenilenin üzerinde bir performans sergilemiştir.

Harp müddetince Osmanlı kuvvetleri çok geniş bir coğrafi alana yayılan ve yoğun çatışmaların yaşandığı cephelerde harbin son anına değin ayakta kalmayı başardı. Doğu (Kafkas), Çanakkale, Irak-Mezopotamya ve Sina-Filistin gibi başlıca cephelerin yanı sıra, Arabistan-Yemen, Galiçya, Romanya, Makedonya, İran, Azerbaycan gibi tâli cephelere de, eksiklikler olmasına rağmen, sürekli personel ikmali yapılabildi. Elbette, bu cephelerin birçoğunda ciddi kayıplar verildi ve nihai olarak Osmanlı Devleti savaştan yenik çıktı. Ancak, 1915'te Çanakkale'de ve 1916'da Irak Cephesi'nde (Kutü'l-Amâre) hatırı sayılır başarılar elde edildi. Harbin başında bir müttefik olarak fazla şans tanınmayan Osmanlı Devleti, harpte nispeten erken havlu atan Avusturya-Macaristan, Sırbistan ve Bulgaristan gibi ülkelere kıyasla çok daha ciddi bir direnç sergiledi.[24]

Balkan Savaşı'nda toplam 24 milyonluk nüfustan 290.000 insanı zar zor seferber edebilen Osmanlı Devleti, çok-cepheli ve uzun Birinci Dünya Savaşı'nda, tahminen 22-23 milyona gerilemiş nüfusundan yaklaşık 2.900.000 insanı seferber etmeyi becerebilmiştir.[25] Bu hiç de azımsanmaması gereken bir sıçramadır. Savaşa katılan önemli ülkelerin nüfusları ve seferber ettikleri asker miktarı aşağıdadır:[26]

Ülke	Nüfus	Seferber edilen insan sayısı	Nüfus/Asker (%)
Osmanlı	23.000.000	2.900.000	12,6
Almanya	66.853.000	13.250.000	19,8
Avusturya-Macaristan	51.390.000	7.800.000	15,1
Fransa	39.600.000	8.410.000	21,2
İtalya	35.845.000	5.615.000	15,6
Rusya	160.700.000	13.700.000	8,5

Harbiye Nazırı Enver Paşa

Devlet altyapısındaki gelişmişlik ve merkezî devlet gücü açısından Osmanlı Devleti'ne kıyasla daha üst seviyelerde olan Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında, Osmanlı insangücü seferberliğinin nicelikte hiç de kötü bir görüntü arz etmediği, hatta beklentilerin üzerinde olduğu söylenebilir. Ancak bu direnç artışı aşırı iyimser bir değerlendirmeye de yol açmamalıdır. Çünkü Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı seferberlik sisteminin bazı yapısal sorunları devam ederken, bunlara bazı yenileri de eklenmiştir.

En önemli ve kronikleşmiş sorun, insangücü seferberliğinin temeli olan zorunlu askerlik sisteminin imparatorluğun her yerinde işletilebilecek durumda olmamasıydı. Balkan Savaşları'ndan alınan derslerin ışığında hazırlanıp 12 Mayıs 1914'te "Geçici" (*Muvakkat*) ibaresi eklenerek çıkarılan yeni *Askerî*

Mükellefiyet Kanunu, yukarıda da değinildiği gibi, coğrafi, dinî, ve bürokratik muafiyetleri büyük ölçüde kaldırıyor ve askerlik yükümlülüğünü geneline yaymayı hedefliyordu. Ancak, bunun için merkezî idarenin taşranın tamamına nüfuz edecek gücünün olması gerekiyordu. Aşiret yapılarının güçlü olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Arabistan Yarımadası'nın önemli bir kısmında Osmanlı Devleti'nin ferdileşmiş bir vatandaş askerliğini hayata sokacak kapasitesi yoktu. Buralarda, *gönüllülük* başlığı altında, eski dönemlerden kalan dolaylı askeralma şekillerine başvurulmak zorunda kalındı. Bunun için aşiret liderleriyle pazarlıklara girişildi, onların mahallî iktidarları devlet tarafından teyit edildi ve bunun karşılığında da o bölgelerdeki insangücünden, *Gönüllü Aşiret Hafif Süvari Alayları* adı altında yararlanılmaya çalışıldı.[27]

Diğer bir sorun ise gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıyla ilgiliydi. Yeni kanun onları da zorunlu askerlik sistemine dahil etmekte kararlıydı. Ama teorik olarak ifade edilen bu hedef pratikte yine eksik kaldı. Birincisi, gayrimüslimlerden askerlik muafiyeti karşılığında alınan bedel-i nakdi, biraz da devletin mali sorunları yüzünden, kapsamı daraltılsa da, hiçbir zaman tam olarak kaldırılamadı. İkincisi, İttihadçı liderliğin giderek derinleşen milliyetçi perspektifi ve başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslim gruplara yönelik artan güvensizliği, hizmet kapsamına alınan gayrimüslim Osmanlı askerlerine ayrımcı muameleleri gündeme getirdi. Silahlı hizmette istihdamlarını güvenilir bulmayan devlet, gayrimüslim askerleri daha çok *Amele Taburları*'nda istihdam etmeyi tercih etti.[28] Ordunun geri hizmetinde yol inşası ve nakliye hizmetlerinde kullanılan Amele Taburları'ndaki zor hayat şartları, askerlik hizmeti kapsamına alınmayı zaten coşkuyla karşılamamış olan gayrimüslim Osmanlıları bu hizmetten daha da soğuttu. Bunların neticesinde, Fransız Devrimi'nden sonra devletle yurttaş arasında organik bir bağ oluşturmanın araçlarından biri olarak görülen zorunlu askerlik hizmeti, Osmanlı bağlamında *toplumsal bir çimento* işlevini görmekten çok, aksine toplumsal ayrışmayı hızlandırıcı bir etki yaptı.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı seferberlik tecrübesinde karşılaşılan bir diğer önemli sorun ise yüksek miktardaki firarlardı. Gerek celbe icabet etmeme şeklinde, gerekse de bir süre hizmet ettikten sonra kaçma şeklinde olsun, bilhassa harbin son yıllarındaki yüksek firar sayıları Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı harp performansını aşındıran önemli etkenlerden biriydi. Harbin sonundaki zayiat istatistiklerine bir göz atıldığında bu durum daha belirgin bir biçimde görülmektedir. Her ne kadar Osmanlı harp istatistikleri net rakamlar sunmasa da, birçok verinin toplu değerlendirmesinden çıkan tablo yandaki gibidir.[29]

Amele Taburları'ndan bir grup yürüyüş esnasında

Kudüs'te İngilizler tarafından esir alınan Osmanlı askerleri

Harpte ölen veya kaybolan asker sayısı	305.000
Hastalıktan ölen asker sayısı	467.000
Esir düşen asker sayısı	145.000-217.000
Yaralanan asker sayısı	303.000
Firari sayısı	500.000

Görüldüğü gibi firari sayısı diğer bütün kategorilerden yüksektir. Kezâ hastalıktan ölen asker sayısı da dikkati çekecek derecede yüksektir. Böylesi yüksek bir firari sayısının çeşitli sebepleri vardır. Harbin uzaması ve ne zaman biteceğinin belirsizleşmesi, askerlerin harbin haklılığına olan inancının aşınması, askerlerin gıda, giyim vs iaşelerindeki ciddi eksiklikler, uzun harp yılları boyunca personele izin verilmemesi, askerlerin ailelerinden haber alamamaları ve kimi subayların astlarına kötü muamelesi bunlar arasında sayılabilir.

Çok sayıda firarinin cephe gerisinde yürüttüğü eşkıyalık faaliyetleri harp yıllarında Osmanlı Devleti'ni uğraştıran önemli bir iç güvenlik meselesine dönüşmüştür. Gerek eşkıyalarla uğraşmak, gerekse de asker kaçaklarını takip edip yakalamak için jandarma teşkilatı deyim yerindeyse yeniden tesis edilmiştir. Bakaya kalanların daha etkin takibi için ise askerlik şubelerinin verimliliği artırılmaya çalışılmıştır.[30]

Birinci Dünya Savaşı boyunca süren böylesine kapsamlı bir seferberlik savaşın toplum hayatının her alanına ve hemen herkesin gündemine sokulması neticesini beraberinde getirdi. Dört sene boyunca sürekli seferberlik ihtiyacı devletin taşradaki idari birimlere daha fazla nüfuz etmesini, jandarma teşkilatını kuvvetlendirmesini, celbedilen kitlenin iaşe ve lojistik hizmetleri için yeni ekonomik kaynaklar ile askere gidenlerin boş bıraktığı emek alanlarına yeni iş gücü bulunmasını ve toplumun savaşın gerekliliğine sürekli inandırılmasını gerektiriyordu. Bu da aslında, *cephe hattı* (askerî alan) ile *cephe gerisi* (toplumsal alan) arasındaki ayrımın buharlaşmasını kasteden "topyekûn savaş"ın Osmanlı tatbikatı demekti. Sanayi Devrimi'ni yapmış ve modern-merkezî bir bürokrasi aygıtını verimli işletebilen İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkeler kadar yoğun olmasa da, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı tecrübesi topyekûn savaş konseptinin birçok unsurunu içeriyordu.

Savaş sırasında kadınlar

Harp tecrübesini bizzat yaşayanlar bunun farkında gözükmektedir. Mesela, Birinci Dünya Savaşı esnasında ihtiyat zâbiti (yedek subay) olarak Suriye'de Cemal Paşa'nın hususi kâtipliğini yapmış Falih Rıfkı Atay şu tespiti yapmıştır: "Son muharebe senelerinde şu iki ismi öğrendik: Cephe ve cephe gerisi... Savaşları ordularla milletler beraber yaptı... Herkes kuvvetine, zekâsına, işine göre hissesini aldı. Herhangi bir cepheyi bize anlatmak isteyenler, ilk olarak o cephenin gerisinden bahsetmelidir."[31] Seferberliğin kapsam ve yoğunluğunun bu denli artması, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı-Türk kolektif hafızasında harp yerine *seferberlik seneleri* şeklinde kazınmasına yol açmıştır.[32]

Ekonominin savaş yıllarında ordunun ihtiyaçlarına göre seferber edilişi genel olarak bilinmektedir.[33] Bu bağlamda kadın emeğinin de seferber edilmiş olması ise nispeten daha az bilinir. Harp müddetince, faal hizmet yaşındaki erkek nüfusun çok büyük bir kısmının silahaltına alınması, ağırlıklı olarak kol emeğine dayanan Osmanlı tarım ekonomisinde ciddi bir emek sıkıntısı doğurmuştu. Bu boşluk, nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan ve silahaltına alınmayan kadınlardan faydalanma yollarını aratti ve başta ziraat olmak üzere ekonominin çeşitli alanlarında *Kadın Çalışma Taburları* meydana getirildi. Ama madalyonun bir de öbür tarafı vardı: Harp yıllarında artan yoksulluk bilhassa büyük şehirlerde kadınların cinsî istismarı sorununu da ortaya çıkardı ve fuhuşta artış yaşandı.[34]

Birinci Dünya Savaşı'nda önem kazanan başka bir unsur da propagandadır. Devasa sayıda insanın sürekli askere alındığı ve cephelerde çok uzun süre geçirmek zorunda bırakıldığı böyle yıkıcı bir savaşta, başta askere alınanlar olmak üzere, bütün nüfusun savaşın haklılığına ve savaşta ölmenin "ulvi" bir fiil olduğuna derinden inandırılmaları lazımdı. Bu derece geniş bir kitleyi hedef alan Birinci Dünya Savaşı seferberliği sistematik bir propaganda faaliyeti olmadan düşünülemezdi. Ayrıca, başka birçok devlet

gibi Osmanlı Devleti de sansüre başvurdu. Savaş politikalarını ya da İttihadçı liderliğin kararlarını kamuoyunda açık şekilde eleştirmek suç haline getirildi.

Hükûmet güdümündeki gazeteler ve *Harb Mecmuası* gibi propaganda amaçlı dergilerin yanı sıra bu propagandaya destek veren edebiyatçıların şiir ve nesirleri aracılığıyla da nüfus harbin haklılığına, askerlik vazifesinin kutsallığına ve harbe destek vermenin lüzumuna inandırılmaya uğraşıldı.[35] Ancak hem yazılı basının üretimi ve dağıtımı konusundaki altyapı eksikliği, hem de okuryazar oranının oldukça düşük olmasından dolayı, yazılı propaganda diğer Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında daha az etkili oldu. Buna karşılık, Osmanlı Devleti'nin güçlü sözlü propaganda gelenekleri çok iş gördü. Cuma hutbeleri, vaazlar ve hatta türkülerden savaş sırasında oldukça yararlanıldı.[36]

Seferberlik yıllarında, ülkedeki askerlik çağına gelmemiş genç erkek nüfusa askerî değerleri aşılamaya yönelik dernekler de kuruldu. Yedi yaşından askerlik çağına kadar olan (20 olan askere gitme yaşı savaş esnasında 15'e kadar düşecektir) gençleri ve çocukları savaşa hazırlamayı amaçlayan bu topluluklar 1914 yılında izcilikten esinlenerek tesis edilen *Güç Dernekleri* ile başladı. Daha teşkilatlı ve sistemli haline ise 1916'da Alman uzmanlardan da yardım alınarak kurulan *Genç Dernekleri* ile ulaştı. Sivil alanda işlese de askerî bir rengi olan anlamında "paramiliter organizasyonlar" olarak tanımlanan Genç Dernekleri, izciliği daha militarist bir çerçevenin içine sokmaktaydı. İttihadçı liderliğin himayesinde her vilayet ve kazada şube açmayı hedefleyen teşkilat beklenen rağbeti görmedi. Bazı bölgelerdeki aileler, geçimlerine yardım edecek çocuklarının bir nevi askerlik hizmeti gibi haftanın belli günleri dernek faaliyetlerine katılması zorunluluğuna tepki gösterdi. Birçok şubede dernek faaliyetlerine devamlılık hedeflenen seviyede olmadı.[37]

Balkan Harbi sırasında Gülhane Askerî Tababet Tatbikat Mektebi'nde ilaç tabletleri hazırlayan Osmanlı kadınları

Milli Mücadele sırasında Kâzım (Karabekir) Paşa maiyetiyle birlikte (1922)

İSTİKLÂL SAVAŞI'NA DOĞRU

Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında Osmanlı orduları gerek Irak gerekse de Sina-Filistin Cephesi'nde, takviye edilmiş İngiliz kuvvetleri karşısında, sürekli geri çekilmek zorunda kaldı. Müttefik Bulgaristan'ın 29 Eylül'de ateşkes imzalayarak savaştan çekilmesi ise Avrupa cihetinden gelecek saldırılara karşı Osmanlı'yı savunmasız hale getirdi. Yenilgi artık kaçınılmazdı. 30 Ekim 1918'de Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda demirli İngiliz zırhlı gemisi Agamemnon'da imzalan ateşkes anlaşması (Mondros Mütarekesi) Osmanlı Devleti için harbi sona erdirdi ve İstanbul'un yenilgiyi kabul ettiğini tasdik etti. Ardından gelen işgal süreci ve sonrasında dayatılmaya çalışılan şartları son derece ağır Sevr Antlaşması'na karşı Anadolu'da gerilla harbi biçiminde bir direniş hareketi (*Kuva-yı Milliyye*) başlatıldı. Osmanlı ordusunun Mondros Mütarekesi şartları gereği büyük ölçüde terhis edilmesi yüzünden başlangıçta gayrinizami harp konseptine uygun şekilde yürütülen direnişin çekirdeğini, *Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri* çatısı altında toplanan eski İttihadçılar ve işgal karşıtı kamuoyu ile Anadolu'da

direnişe katılan Osmanlı askerleri ve mahallî milis güçleri oluşturuyordu. Ankara hükûmetinin kontrolü eline almasından sonra, işgal kuvvetlere karşı yapılan mücadele bir düzenli ordu harbine çevrildi. Bu süreçte Ankara hükûmeti, idaresi altına giren askerlik şubeleri teşkilatı ve jandarma kuvvetiyle birlikte, boyutu daha dar olmakla birlikte yeniden bir seferberlik başlattı. Birinci Dünya Savaşı'nın tecrübesi bu yeni seferberlik süreci tarafından devralındı.

Ancak Ankara hükûmeti de işin başında asker kaçakları sorunuyla uğraşmak zorunda kaldı. Büyük Millet Meclisi'nin 11 Eylül 1920 tarihinde çıkardığı kanunla İstiklâl Mahkemeleri kuruldu ve askerden kaçmaya sert cezalar getirildi.[38] Önceki yılların askerlik şubeleri ve jandarma teşkilatının da katkılarıyla zaman ilerledikçe asker almada başarılı sağlandı. Sakarya Muharebesi'nden (23 Ağustos-13 Eylül 1921) önceki birkaç ayda düzenli ordunun mevcudu 23.000 iken, bu sayı yeni seferberlik kampanyasının hızlandırılmasıyla muharebenin ilk 28 gününde 78.000'e çıkarıldı. Batı Cephesi'ndeki firari sayısı Haziran 1921'de 31.000 civarında iken, etkin takiple bu sayı aynı yılın Ağustos ayı içinde 4500 civarına indirildi.[39] Merkez ordusu bölgesinde (Orta Anadolu) firari sayısı 1921 senesi Ağustos-Eylül aylarında 12.000 idi.[40]

Bununla birlikte, Anadolu yekpâre bir insan gücü havuzu hiçbir zaman olmadı. Bir kısmı İstanbul hükûmeti tarafından örgütlenmiş, bir kısmı ise mahallî-etnik kimlik temelinde ayrışma hedefiyle yönlendirilmiş "iç isyanlar" ortaya çıktı. Daha ziyade 1919 sonları ve 1921 ortaları arasında yoğunlaşan bu meseleyle uğraşmak için, deyim yerindeyse, bir "iç cephe" açılmak zorunda kaldı. Bu isyanlar sadece Ankara hükûmetinin siyasi davasını baltalamakla kalmıyor, onun göz diktiği insan gücü potansiyelini de eksiltiyordu.

İstiklâl Savaşı da, çok daha küçük bir harekât sahasında gerçekleşmekle birlikte, çok-cepheli bir savaştı. Ancak Batı Cephesi dışındaki diğer cephelerde çatışmaların hem boyutu küçüktü, hem de oralardaki sorunlar daha erken halledildi. Doğu Anadolu'da Kâzım Karabekir kumandasındaki kuvvetlerine karşı Ermeni kuvvetleri direnç gösteremedi ve bu harekât 1 Aralık 1920'deki Gümrü Antlaşması'yla sona erdirildi. Güney Cephesi'nde, Fransızlara karşı daha ziyade milis kuvvetleriyle yürütülen çatışmalar, Maraş, Antep ve Urfa bölgeleri güvence altına alındıktan sonra, 20 Ekim 1920'de Ankara Antlaşması'yla sükûnete erdi.

İstiklâl Savaşı'nda celbedilen insan gücünün asıl sevk edildiği alan Batı Cephesi (Garp Cephesi) olarak bilinen ve İzmir-Bursa-Balıkesir-Kütahya-Eskişehir hattı ve çevresine yayılan çatışmalardı. Düzenli ordu harekâtının damga vurduğu bu cephedeki asıl ve tek düşman Yunan ordusuydu. 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgaliyle başlayan Yunan ilerleyişine önce İnönü Muharebeleri ile (11 Ocak 1921 ve 23 Mart-1 Nisan 1921) bir sekte vuruldu. Batı Cephesi 3 Mayıs 1921 tarihinden itibaren İsmet Paşa kumandası altında bir derlenme-toparlanma sürecine girdi. 1921'in Temmuz ayında Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde geri çekilmek zorunda kalan Türk ordusu, Sakarya Muharebesi ile dengeyi kendi lehine bozdu ve karşı saldırı imkânı yakaladı. Ankara hükûmeti 15 Eylül 1921'de seferberliği tazeleme kararı vererek 1899,1900, 1901 senesi doğumluları silahaltına aldı ve orduya personel ikmali yaptı. Batı Cephesi'ndeki asker sayısı 208.000'e ulaştı. Bu hazırlık sürecinin sonunda, bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın kumanda ettiği ordu, 30 Ağustos 1922'de Kütahya'ya bağlı Dumlupınar yakınlarında cereyan eden Başkomutanlık Meydan Muharebesi (ya da Dumlupınar Meydan Muharebesi) ile Yunan ordusunun bütün direncini kırdı ve onu geri itmeye başladı. Bunun son adımı 9 Eylül 1922'de İzmir'in işgalden kurtarılması oldu.

Tıpkı Birinci Dünya Savaşı seferberliğinde olduğu gibi, bu sürece de etkin bir yazılı ve sözlü propaganda eşlik etti. İstiklâl Savaşı'nın zulme uğrayan Müslümanların, işgal altındaki Halifeliğin, Batı emperyalizminin boyunduruğu altına alınmaya çalışılan mazlum Doğu halklarının ve kendi kaderini tayin hakkı elinden alınan Anadolu halkının bir kurtuluş mücadelesi olduğu anlatıldı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında tecrübe edilen kadın emeğinin seferber edilmesi İstiklâl Savaşı'nda da devam etti.

Birinci Dünya Savaşı bir imparatorluğu tarihe gömüp nüfus kompozisyonunu paramparça ederken, İstiklâl Savaşı "homojen" bir nüfus iddiasıyla yeni bir ulus-devletin kuruluşunun miladı oldu.■

9. BÖLÜM

DENİZ MUHAREBELERİ VE MÜŞTEREK HAREKÂT (1792-1912)

Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında 9 Ocak 1792 tarihinde imzalanan Yaş Barış Antlaşması, Osmanlı siyasi ve askerî tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu antlaşma, 1774 Küçük Kaynarca Barışı ile baş aşağı edilen Karadeniz havzasındaki stratejik vaziyeti Ruslar lehine genişletirken; Osmanlıların Karadeniz kontrolünü geri alma çabalarının kesin olarak sona erdiğini ilan ediyordu.

1787-92 Savaşı'nın en çarpıcı neticesi, Karadeniz'in kuzey sahillerini karadan kapatan istihkam kuşağının tamamen yıkılması oldu. Bu durum Osmanlı savunma politikalarında radikal bir değişikliğin habercisiydi: Kuzey serhaddi artık deniz sathına kaymıştı ve buranın müdafaasında

1787-92 Osmanlı Rus Savaşı'nın Kavarna açıklarında gerçekleşen son deniz muharebesinde, Amiral Fyodor Uşakov ile Kapudane Seydi Ali Bey gemileri arasında 1791'de gerçekleşen düello (Afanasiy Nikitoviç Depaldo). Muharebe Osmanlılar için küçük düşürücü bir yenilgiyle bitmişti.

Osmanlı bahriyesi her zamankinden büyük bir rol oynamaya hazırlanmalıydı.

Bu savaşın bitmesinden sadece 6 yıl sonra, Akdeniz'deki serhad de tepetaklak oldu. Pasarofça Barışı (1718) ile fiilen son nefesini veren ve kalan senelerinde giderek işlevsiz bir süse dönüşen Venedik deniz imparatorluğunun yerini, 1797'de Adriyatik kıyılarını işgal ederek Osmanlı ile komşu haline gelen Devrim Fransası aldı. Seksen yıldır kapalı olan Akdeniz serhaddi bir anda tekrar açılmıştı. Sağ kalmak için sürekli bir hücum stratejisine muhtaç bulunan Fransa Cumhuriyeti, Osmanlılar için ciddi bir endişe kaynağı konumundaydı. Nitekim Osmanlıların endişelerinde ne kadar haklı oldukları 1798'de Napoléon'un Mısır'ı işgali ile görülecekti. Bu işgalin hiç beklenmedik bir yan ürünü olarak, Mısır'ın Kavalalı Mehmed Ali Paşa idaresinde dinamik ve modernleşen özerk bir bölgesel güç olarak ortaya çıkması ise yeni Akdeniz serhaddini iyice genişletti. Adriyatik, Ege ve Levant kıyılarını kapsayan bu yeni deniz hududu, Osmanlı deniz kuvvetlerinin zaten artmış olan sorumluluğunu ikiye katladı. 1792-1912 arasındaki dönem Silistre, Sivastopol, Plevne, Kars ve Edirne gibi destansı kara savunma savaşları kadar Yedi Adalar Harekâtı'na, Limni, Navarin ve Sinop muharebelerine, Tuna Nehri ve Boğazlar'ın kontrolü için girişilen büyüklü küçüklü sayısız deniz çarpışmasına da tanıklık edecekti.

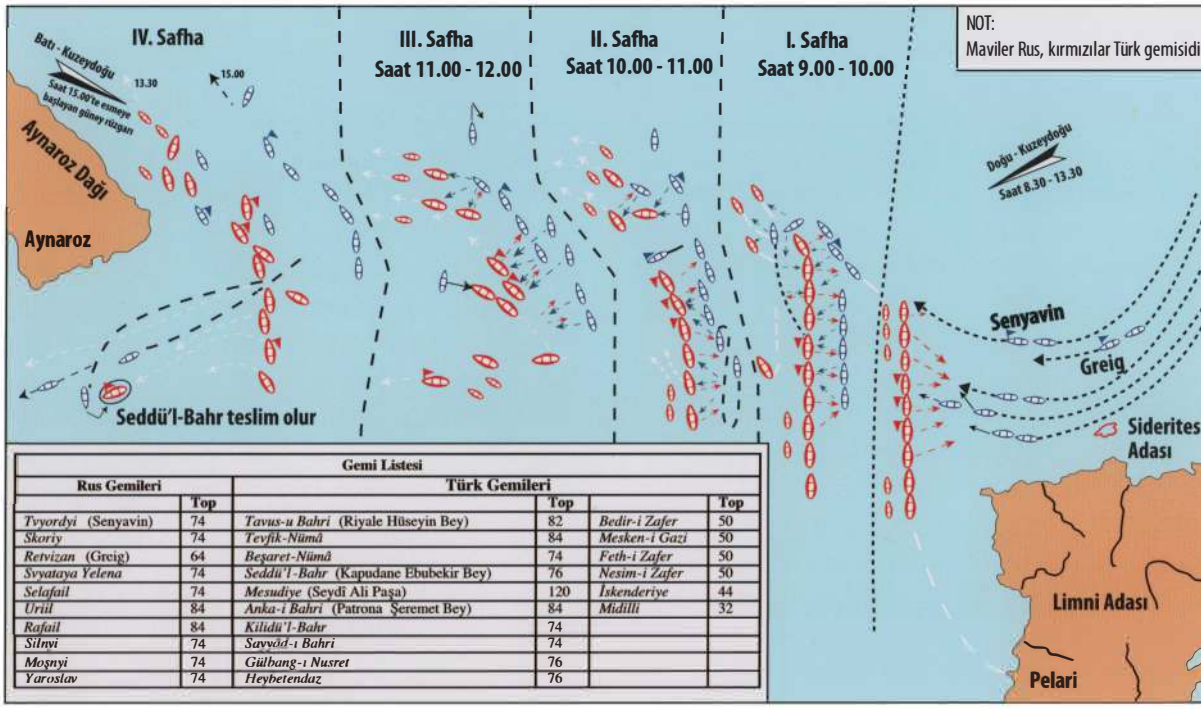
FİLO MUHAREBELERİ: LİMNİ, NAVARİN, SİNOP VE İMROZ

Filo muharebesi (Fransızca *guerre d'escadre*'dan mülhem), çok sayıda ana muharebe gemisinin açık deniz hakimiyeti sağlamak, stratejik bir ablukayı idame ettirmek yahut kırmak ve deniz ticaret yollarını güvene almak üzere aradığı kesin neticeli çarpışmalara verilen isimdir. Dünyanın ilk jeostrateji incelemesi sayılan *The Influence of Seapower Upon History* (Deniz Gücünün Tarihe Etkisi)'nin yazarı ünlü Amerikalı teorisyen Amiral Alfred Thayer Mahan tarafından paradigmatik tanımı yapılan filo muharebesi, bir donanmanın bütün ana muharebe gemilerinin bir arada kalmasını (*principal of fleet unity*/filo yekpareliği şartı), had safhada karmaşık manevraları ve ağır zayiat riskini göze alabilme gibi hususları gerektirdiği için denizlerdeki askerî mücadelenin tepe noktasını oluşturur. Osmanlı bahriyesi 19. yüzyıl zarfında dört filo muharebesi yaptı. Bunların ilki olan Limni Muharebesi ise Napoléon Savaşları'nın en şiddetli safhasında vukû bulmuştu.

Birleşik Avusturya ve Rusya ordularına karşı Fransızların 1805'te Austerlitz'de kazandıkları müthiş zafer neticesinde Osmanlıların Fransa'ya eğilimi giderek artmıştı. Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasında 1798-1802 İkinci Koalisyon Savaşı'nı doğurmuş bulunan düşmanlığı tersine döndüren İmparator Napoléon'un teşebbüsleri neticesi, III. Selim Rus taraftarı olan Eflâk ve Boğdan hospodarlarını 1806'da görevden aldı. Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş rüzgârları esmeye başlamıştı. Dalmaçya üzerinden bir Fransız hücumu tehlikesini bahane eden Rusların Tuna prensliklerine (Eflâk-Boğdan) 40.000 askerlik bir ordu sokmaları üzerine, III. Selim Boğazlar'ı Rus gemilerine kapattı ve 30 Aralık 1806'da savaş ilan etti. Böylece 6 yıl sürecek harp başlamış oluyordu.

Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmesi hiç umulmadık şekilde İngiltere'yi de savaşa soktu. Osmanlıları tekrar Fransa karşıtı ittifaka zorlamayı amaçlayan İngilizler, 8 kalyon, 2 fırkateyn ve 3 yardımcı gemiden müteşekkil bir donanmayı 11 Şubat 1807'de Çanakkale Boğazı'ndan içeri sokmayı başardılar ve İstanbul önlerinde belirdiler. İlk baştaki panik daha sonra yerini, kudretli Fransız Elçisi Sebastiani'nin de dirayetiyle, pâyitahtı müdafaa etmek için azimli bir kararlılığa bıraktı. Çıkartma askeri olmayan İngiliz filosu, İstanbul önünde on gün kadar oyalandıktan sonra hiçbir şey elde edemeyerek çekildi ve bu esnada ağır ateş altına alınıp hayli kayıp da vererek 2 Mart'ta Çanakkale'den çıktı.[1] Ertesi gün Bozcaada'ya varan İngiliz donanmasını burada yeni bir kuvvet karşıladı: Amiral Dimitri Senyavin kumandasındaki Rus Akdeniz Müfrezesi Çanakkale'yi abluka etmeye gelmişti.

Bu sırada İstanbul'da Osmanlı hükûmeti tepetaklak oluyordu. III. Selim'in reform programı Nizam-ı Cedid'in imparatorluğun bütün dengelerini oynatması ile Sultan karşısında büyük bir muhalefet ittifakı oluşmuştu. Neticede ustalıkla düzenlenmiş bir darbe ile III. Selim 29 Mayıs günü hal' edildi ve yerine

Gemi Listesi					
Rus Gemileri		Türk Gemileri			
	Top		Top		Top
Tvyordyi (Senyavin)	74	*Tavus-u Bahri* (Riyale Hüseyin Bey)	82	*Bedir-i Zafer*	50
Skoriy	74	*Tevfik-Nümâ*	84	*Mesken-i Gazi*	50
Retvizan (Greig)	64	*Beşaret-Nümâ*	74	*Feth-i Zafer*	50
Svyataya Yelena	74	*Seddü'l-Bahr* (Kapudane Ebubekir Bey)	76	*Nesim-i Zafer*	50
Selafail	74	*Mesudiye* (Seydî Ali Paşa)	120	*İskenderiye*	44
Uriil	84	*Anka-i Bahri* (Patrona Şeremet Bey)	84	*Midilli*	32
Rafail	84	*Kilidü'l-Bahr*	74		
Silnvi	74	*Savvöd-ı Bahri*	74		
Moşnyi	74	*Gülbang-ı Nusret*	76		
Yaroslav	74	*Heybetendaz*	76		

Limni Deniz Muharebesi haritası (20 Haziran 1807)

kuzeni IV. Mustafa tahta çıkartıldı. Yeni padişahın yaptığı ilk işlerden biri, donanmanın başına tecrübeli denizci olan ve 1787-92 Harbi'nde kapudaneliğe kadar yükselmiş Cezayirli Seydi Ali Paşa'yı geçirmek ve donanma ile Çanakkale'den çıkarak Rus ablukasını ne pahasına olursa olsun kırma emrini vermek oldu. Çünkü abluka İstanbul'a giden Mısır buğdayını kesmiş ve pâyitahttaki yiyecek fiyatlarında büyük artış ile açlığa sebebiyet vermişti. Geçen her gün, ahali ile yeniçerilerin öfkesini artırmakta ve tahta yeni çıkmış Sultan'ı tehlikeye sokmaktaydı.

Osmanlı filosu Haziran ortasında Çanakkale'den çıktı. Ali Paşa'nın amacı, Rusların Mart ayında ele geçirdiği Bozcaada'yı geri almak ve düşmanı Ege'deki yegâne üssünden mahrum bırakmaktı. Osmanlı planını anlayan Senyavin, Ali Paşa'nın gerisine sarkıp ricat yolunu tıkamak üzere harekete geçti. Ancak hedefinden sapmak istemeyen ve muharebeden kaçınmak arzusundaki Ali Paşa önce güneye, ardından da tekrar batıya dönerek Senyavin'in etrafından dolandı ve Bozcaada'ya asker çıkarmayı başardı. Ne var ki Senyavin, Osmanlı donanmasını 19 Haziran'da Aynaroz Dağı ile Limni Adası arasında yakaladı. Sultan Selim'in onca çabayla yarattığı donanma için nihai sınav anı gelip çatmıştı.

Limni Deniz Muharebesi, Osmanlılar için pahalıya patlayan acı bir düş kırıklığı oldu. Ateş gücü ve sayı olarak hasmından iki kat üstün bulunan Osmanlı filosu, kalyonlar önde fırkateynler arkada olmak üzere iki sıradan müteşekkil bir *pruva hattı* nizamında dizilmişti. Seydi Ali Paşa, Kapudane ve Patrona gemileri teamüle aykırı olarak kalyon hattının ortasında art arda dizilmişlerdi. İngiliz Amiral Nelson'ın 1805'te Trafalgar'da uyguladığı yakın menzilden boğuşma taktiğini taklit eden Senyavin, 10 kalyonunu beşerli iki kol halinde Osmanlı hattının ortasına sürdü ve safı yardı. Osmanlı filosu böylece hem iki parçaya bölünmüş hem de iki tarafından ateş altına alınmıştı. Müteakip şiddetli topçu düellosu neticesi, Kapudane Ebubekir Bey'in bayrak gemisi *Seddü'l-Bahr* tüm direkleri yıkılarak kontrolden çıkarken Seydi Ali Paşa'nın bayrak gemisi *Mesudiye* ateş aldı ve zorlukla söndürülerek yanıp gitmekten kurtuldu. Ne var ki, Osmanlı merkez kuvvetinde

Meçhul bir Avrupalı ressamın fırçasından Limni Muharebesi (Koç Müzesi Koleksiyonu)

Pruva Hattı

1652 yılında, Birinci İngiliz-Hollanda Savaşı esnasında vukû bulan Gabbard Muharebesi'nde ilk defa İngilizlerin uyguladığı pruva hattı, yelken devrinin ortalarından uçak gemisinin baskın hale geldiği İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar başlıca deniz savaşı taktiğidir. Pruva hattı oluşturan ana muharebe gemileri art arda dizilerek uzun bir sıra oluşturur ve benzer şekilde dizilmiş düşman gemileriyle paralel rotada seyrederek kozlarını paylaşırlar. Pruva hattına uygun tertip edilen yelken devri filolarında her biri 4-8 arası gemiden oluşan üç tümen (öncü, merkez ve artçı) bulunur; öncü komutanı amiral hattın en başında, merkez komutanı ortada, artçı komutanı ise hattın en sonunda yerleşerek filoya mensup gemilere en iyi şekilde hakim olunmaya ve mümkün mertebe sağlıklı işaretleşmenin sağlanmasına gayret ederler.

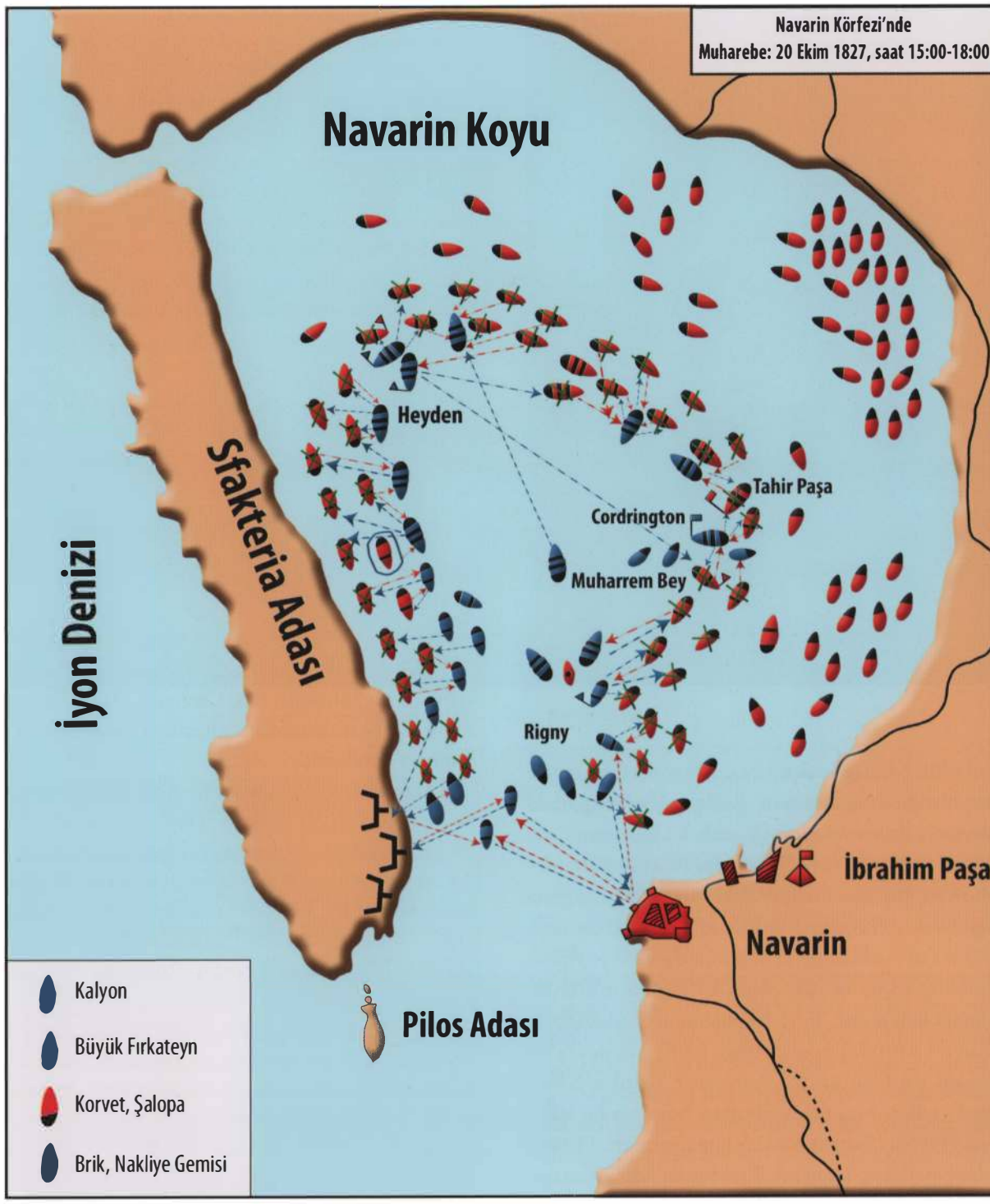
böyle şiddetli bir çarpışma yaşanırken artçı kuvvetler neredeyse tek top bile atmamışlardı. Nizam ve intizamlarını böylece yitiren Osmanlı gemileri teması keserek, Rus filosunun büyük kısmı peşlerinde olduğu halde, kuzeye doğru çekilmeye başladılar. Ali Paşa, *Beşaret-Nümâ* kalyonu ile *Nesim-i Fütûh* ve *Midilli* firkateynlerini, dümen tutmaz halde batıya sürüklenen *Seddü'l-Bahr*'ı kurtarmaya gönderdiyse de bu gemi Tuğamiral Greig komutasındaki Rus artçı birliklerine teslim olmak zorunda kaldı. Yardıma gönderilen üç gemi ise Amiral Greig tarafından kapana kıstırılınca mürettebatları tarafından Selânik yakınlarında karaya oturtulup ateşe verildiler. Öte yandan, Osmanlı ana kuvvetini takip eden Amiral Senyavin de gemileri epeyce hasar görmüş olduğu için 23 Haziran'da takibi bıraktı. İki gün sonra Bozcaada'ya vardığında ise buraya çıkartılmış bulunan Türk kuvvetleri teslim oldular.[2]

Limni Muharebesi neticesi Osmanlı donanması kendine güvenini kaybetti. Ruslar, eğer Avrupa'daki olaylar araya girmeseydi, Çanakkale ablukasını daha devam ettirebilirlerdi. Napoléon, Rus ordularını 14 Haziran 1807'de Friedland'da büyük bir bozguna uğratarak Avrupa'dan sürüp atmıştı. Güç duruma düşen Çar Aleksandr, 12 Temmuz'da Tilsit'te Fransa ile barış yaptı ve Napoléon'un zoraki müttefiki olmayı kabul etti. Yine Napoléon'un zorlamasıyla Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ile 12 Ağustos'ta bir ateşkes yaptı ve Amiral Senyavin'e Baltık'a dönüş emri verildi. Napoléon Savaşları boyunca bir daha başka bir Rus filosu Akdeniz'e giremeyecekti. 1808'de tekrar başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Osmanlı donanması Karadeniz'de sürekli dolaşarak muharebe için fırsat arayan Rus Karadeniz filosunun karşısına çıkmadı ve harbin bittiği 1812 senesine dek önemli bir faaliyette bulunmadı. Öyle ki, Rus donanmasının 1810'da Trabzon'u topa tutması bile Bahriye'yi İstanbul Boğazı'nda teyakkuz halinde yatmaktan gayrı harekete geçiremedi.

Yelken çağının son büyük Osmanlı filo muharebesi, 1827'de Mora'nın güneyindeki Navarin Limanı'nda gerçekleşti. Gerçi Navarin Deniz Muharebesi, meydana geliş şekli açısından, bir muharebeden ziyade diplomatik bir kriz, hatta müttefikler hanesine yazılmış bir suç bile sayılabilir. Mora'da 1821'de başlayan Rum İsyanı'nın Osmanlı kuvvetlerince bir türlü bastırılamaması üzerine, kendisine "bütün Ortodoks halkların hâmisi" sıfatını uygun gören Rusya isyancılara yönelmeye başlamıştı. Mora'yı nüfuz alanları içine alıp Akdeniz'de kalıcı bir varlık oluşturmak tasavvuru, Rus devlet adamlarından pek çoğuna kaçırılmaz bir fırsat gibi görünüyor, 1825'te tahta çıkan yeni Çar I. Nikolay'ın mutaassıplığı ise bu saldırgan siyaset taraftarlarına destek oluyordu. Bunun üzerine harekete geçen İngiltere ve Fransa, diplomatik teşebbüslerde bulunarak Rusya'yı baskı altına aldılar ve 1827'de Londra Antlaşması'nı imzalamaya zorlayarak Çar'ın elini kolunu bağladılar. Ardından, bu üç devletin sağladığı müfrezelerden kurulan bir müttefik filo, Osmanlı Devleti'ni asi Rumlarla pazarlık masasına oturmaya zorlamak üzere Akdeniz'e yollandı.

Bu esnada, ayaklanmayı bir türlü bastıramayan ve dış baskılardan giderek daha çok bunalan II. Mahmud, Mısır'ın güçlü valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile anlaşmaya varmış ve Avrupai tarzda talim ve teçhiz edilmiş güçlü bir ordu ile donanma kuran Paşa'ya, ayaklanmayı bastırması karşılığında Girit ve Suriye valiliklerini vaat etmişti. Mehmed Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa komutasındaki 16.000 asker ile donanmasının büyük kısmını Mora'ya gönderdi ve 1827'ye gelindiğinde asilerin beli neredeyse tamamen kırıldı. Bunun üzerine İngiliz-Fransız-Rus müttefik filosu, müşterek Osmanlı-Mısır donanmasının yattığı Navarin Limanı'na 12 Eylül'de gelerek askerî harekâtın kesilmesi ve Osmanlı gemilerinin İskenderiye'ye çekilmesine dair ültimatom verdi. Müttefik filonun üç komutanı da (Amiral Cordrington, Amiral de Rigny ve Amiral Heyden)

Navarin Muharebesi haritası (20 Ekim 1827)

Navarin Muharebesi (Antoine Louis Garneray)

Helenofil'di ve Türklerden nefret ediyorlardı. Çok hassas bir diplomatik arabuluculuk görevi tevdi edilmiş bir gücü, duygularıyla hareket eden böylesi kişilerin eline vermek baştan hatalı bir karardı. Osmanlı komutanları İbrahim Paşa ile Çengeloğlu Tahir Paşa müttefiklerin bütün aşağılayıcı tavırlarına karşın sükûnetlerini koruyarak diplomasiyi devam ettirdiler. Ne var ki Ekim başında, müttefiklerin kavga aradığı iyice belli olunca, savunma tertibatı almaktan başka çare kalmadı.

Osmanlı-Mısır filosunun yattığı Navarin Koyu, kuzey ucunda sadece küçük gemilerin girebileceği sığ ve dar bir kanal bulunan, dolayısıyla tek girişi güney ağızda olan korunaklı bir limandır ve yüzyıllar boyu Akdeniz'deki en stratejik noktalardan biri olagelmiştir. Osmanlı gemileri, Mısır müfrezesinin baştalimcisi Fransız Le Tellier tarafından tertip edildiği biçimde, at nalı şeklindeki üç saflı bir nizamda demirlemişlerdi. En ön safta en ağır fırkateynler ve üç kalyon, arka safta daha hafif fırkateynler ve korvetler, üçüncü safta ise brik ve uskunalar bulunuyordu. En gerideyse nakliye gemileri bekliyordu. At nalı nizamının uçları, biri anakarada, öteki ise limanı kapatan Sfakteria Adası'nda kurulu iki istihkama dayanıyordu. Bu istihkamların hemen altına ise karaya oturmuş yahut bir sebeple hareketsiz kalmış ahşaptan savaş gemilerini imha etmek için kullanılan *ateş gemileri* demirlemişti. Bunlar, genellikle az su çeken, nispeten hızlı ama eskimiş küçük gemilerin içine katran, eski yelkenler, saman ve barut gibi yanıcı maddeler doldurularak hazırlanan silah-gemilerdi. Tecrübeli denizci Tahir Paşa donanmanın bu tertiplenme nizamını beğenmemişti. Demir üzerinde yakalanmanın mahzurlarını İbrahim Paşa'ya anlattı ise de sözünü dinletemedi.

İngiliz Amiral Cordrington, birleşik filoya demir alıp körfeze girme emrini 20 Ekim 1827 günü verdi.

Ege Karakolu

Başlıca görevi pâyitaht ile denize kıyısı olan eyaletler arasındaki deniz yolunu güvene almak olan Osmanlı donanması, gerek bu amaçla gerekse her yıl yeni celbedilen acemi denizcileri talim etmek amacıyla Ruz-ı Hızır (23 Nisan) ile Ruz-ı Kasım (26 Ekim) arasında, 6 ay süren bir Ege Adaları ve Akdeniz seferi yapardı. Mutat rotaya göre gidiş esnasında Anadolu kıyısı takip edilerek Girit'e kadar inilir, dönüşte ise Mora ve Makedonya sahilleri takip edilerek tekrar Çanakkale'ye çıkılırdı.

1831 yılı Ege Karakolu'ndan dönen Osmanlı gemileri Çanakkale'den geçiyorlar (Hüsnü Tengüz)

Osmanlı gemileri ise hiçbir surette ateş açmama emri almışlardı. Müttefik gemileri Osmanlı gemilerinin arasına serbestçe girip demirlediler. İngiliz fırkateyni *Dartmouth*, öğleyin limanın sol yanındaki Osmanlı ateş gemileri üzerine filikalarla adam gönderdi. Osmanlı kaynaklarına göre, filikalara verilen geri dön ihtarı tüfek ateşi şeklinde cevap buldu. Hemen ardından İngiliz fırkateyni top ateşi açtı ve aynen karşılık gördü. Zincirleme bir ateş dalgası bir anda bütün koyu sardı: Muharebe başlamıştı. Osmanlı gemileri kâğıt üzerinde daha kalabalıklardı; ancak müttefik gemilerin çoğu güllelere daha dayanıklı kalın keresteden yapılmış ve ağır toplarla silahlı kalyonlar iken, Osmanlı donanması ince keresteli ve hafif toplu fırkateynlerden müteşekkil olduğu için ateş üstünlüğü müttefiklerde idi. Ayrıca, özellikle de İngiliz gemilerinin mürettebatı Napoléon Savaşları'nda zafer üstüne zafer kazanmış dünyanın en iyi talimli denizcilerinden mürekkepti. Neticede güneş battığı sırada toplar susarken Osmanlı-Mısır filosu tam anlamıyla mahvolmuştu: 78 harp gemisinden ancak 8 tanesi yüzer halde kalmış; 3000 denizci ölmüş, 1109 tanesi yaralanmıştı.[3]

Osmanlı bahriyesi Navarin Muharebesi'nin yaralarını yelken döneminin sonuna kadar tam anlamıyla saramadı. Zaten II. Mahmud'un kalan seneleri ve Abdülmecid'in saltanatı boyunca aslan payı orduya verildiği için, donanma ancak muharebede kaybedilen ve eskiyen gemilerin yerine, o da daha küçültülmüş bir mevcutla, yeni gemiler yapılmasıyla iktifa etmek durumunda kaldı. Osmanlı donanmasının durumuna dair 1832 tarihli bir İngiliz raporu, donanmada denize çıkabilecek haldeki gemilerin sayısını ikisi üç anbarlı olmak üzere 6 kalyon, 6 fırkateyn, 9 korvet ve 2 buharlı gemi olarak verir. Bütün donanma için topu topu 5000 mürettebat vardı ki bunların ancak bir avuç kadarı gemici, geri kalanı ise deniz yüzü görmemiş acemilerdi. Yine aynı rapora göre, donanma yazları çıktığı mutat *Ege Karakolu*'nda top talimi için "bir tek barut zerresi" dahi harcamıyordu.[4]

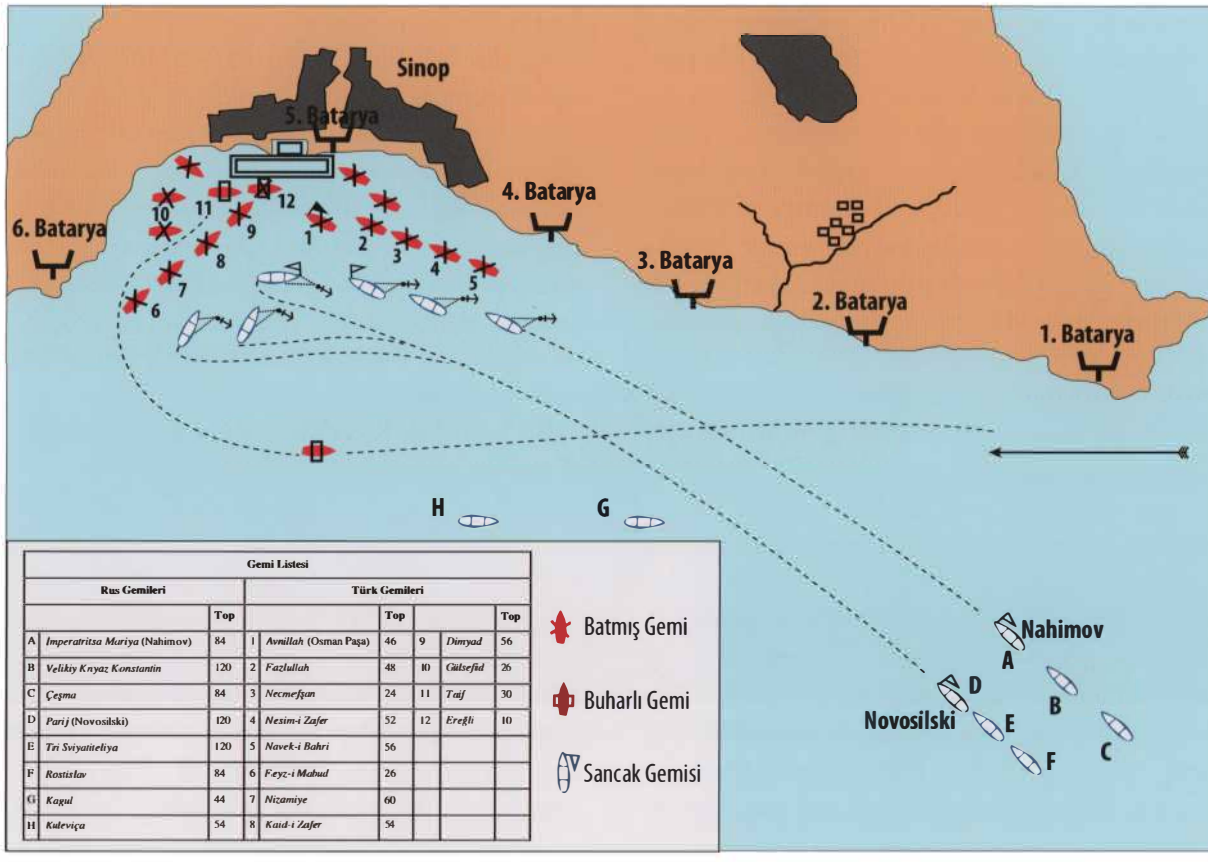
Osmanlı deniz kuvvetlerinin zırh devrinden evvel giriştiği son filo muharebesi olan Sinop Muharebesi, aynı zamanda dünyada da yelken çağında yapılmış son büyük muharebedir. Osmanlılar ile Ruslar 1853'te bir defa daha Kafkasya ve Balkanlar uğruna savaşa

girmişlerdi. Harbin başında Osmanlı donanmasında kullanılabilir halde 6 kalyon, 11 fırkateyn, 8 korvet, 13 brik, 5 uskuna ve 5 buharlı gemi mevcuttu. Bu sayılardan görüldüğü gibi Navarin sonrası tespit edilen yeni bahriye mevcudu pek değişmemişti, ancak fark 20.000 kişilik mürettebatta yatıyordu. Kullanılamayacak gemiler yapmak yerine mevcut gemileri kullanabilecek mürettebatı yetiştirmek cihetinde sağduyulu bir seçim yapılmıştı, ama bunların talimi halen eksikti. Osmanlıların temel deniz stratejisi, Mahan'ın klasik prensiplerinden "deniz hakimiyeti"ne uygun olarak, deniz yollarını (bu savaşın bağlamında belirtmek gerekirse, Kafkasya'da harekât yapan orduların ikmal hattını) güvende tutmak şeklinde belirlenmişti. Bu amaçla Karadeniz'e sürekli devriye filoları çıkarılıyordu. Patrona Osman Paşa komutasındaki bir hafif filoya Karadeniz'deki en iyi Osmanlı limanı olan Sinop'ta konuşlanma emri verilmişti. Ne var ki Osman Paşa bu karara itiraz etti, zira Sinop şehri İstanbul'dan 280 deniz mili mesafede iken Rus Karadeniz filosunun ana üssü Sivastopol'a sadece 180 mil uzaklıktaydı. Emrindeki mürettebatın taliminin de çok eksik olduğunu belirten Osman Paşa'ya göre, verilen emir felakete davetiye çıkartmaktan farksızdı. İtirazı İstanbul tarafından da haklı bulundu ve filosunu kalyonlarla takviye etmek için harekete geçildi. Ancak Osmanlı hükûmeti üzerinde büyük nüfuz sahibi olan İngiliz Sefiri Stratford Canning araya girerek İngiliz ve Fransız filoları gelmeden Karadeniz'e başka Osmanlı gemisinin sevk edilmemesini istedi ve bu işe engel oldu. Böylece Osman Paşa kaderine terk edilmiş oluyordu.

Bu esnada, Rus Karadeniz donanmasının enerjik ve genç komutanı Amiral Pavel Nahimov, sonbahar fırtınaları ile sislerini lehinde kullanarak, fark edilmeden Sinop civarında keşif yaptırmakta ve Osmanlı kuvvetini tespit etmekteydi. Ardından Amiral Novosilski'nin müfrezesi ile takviye edilen filosunu 18 Kasım 1853 günü Sinop Limanı'na getirdi. Denizcilik kifayetinin düşüklüğü sebebiyle limandan dışarı çıkıp karakol gezemeyen Osman Paşa kuvvetleri demir üzerinde gafil avlanmışlardı. Büyük kısmı kalyonlardan müteşekkil Rus filosu,

Sinop Muharebesi (İvan Ayvazovski)

Gemi Listesi

Rus Gemileri		Top	Türk Gemileri		Top			Top
A	*İmperatritsa Mariya* (Nahimov)	84	1	*Avnillah* (Osman Paşa)	46	9	*Dimyad*	56
B	*Velikiy Knyaz Konstantin*	120	2	*Fazlullah*	48	10	*Gülsefid*	26
C	*Çeşma*	84	3	*Necmefşan*	24	11	*Taif*	30
D	*Parij* (Novosilski)	120	4	*Nesim-i Zafer*	52	12	*Ereğli*	10
E	*Tri Sviyatiteliya*	120	5	*Navek-i Bahri*	56			
F	*Rostislav*	84	6	*Feyz-i Mabud*	26			
G	*Kagul*	44	7	*Nizamiye*	60			
H	*Kuleviça*	54	8	*Kaid-i Zafer*	54			

Sinop Deniz Muharebesi haritası (18 Kasım 1853)

en büyük gemileri ince keresteli fırkateynler olan Osmanlı filosunu sadece bir saat içinde mahv ve perişan etti. Osmanlı zayiatı 3000'i bulurken, pek çok askerle birlikte Osman Paşa da tutsak düştü. Yahya Bey komutasındaki Taif buharlı fırkateyni, o esnada kazanları çalıştırılmış olduğu için, kaçmayı başarabildi ve felaket haberini İstanbul'a ulaştırdı.[5]

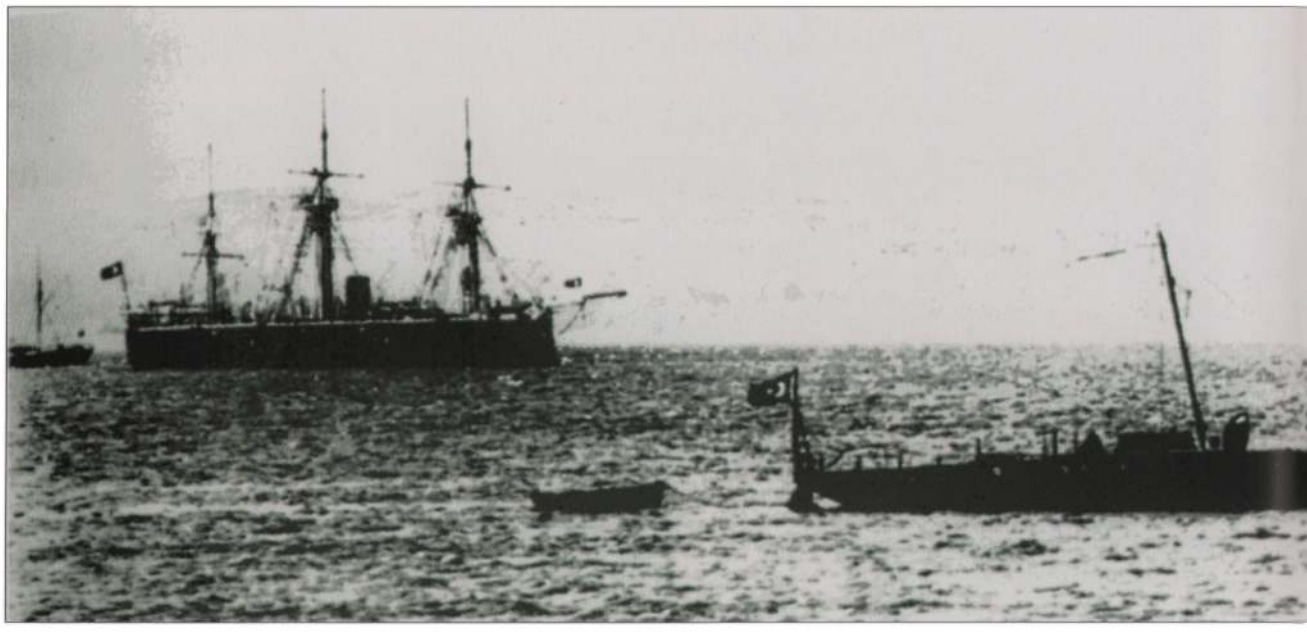
Sinop faciası Osmanlı kuvvetlerinin desteklenmedikleri takdirde çökeceklerinden çekinen İngiltere ile Fransa'da büyük etki yarattı ve bu iki devlet Mart 1854'te Rusya'ya harp ilan ettiler. Osmanlılar Karadeniz'de hakimiyet sağlama işini memnuniyetle müttefik donanmasına bıraktılar. Bundan sonra Kırım Harbi'ndeki deniz cephesine Osmanlı katkısı, Sivastopol'u abluka eden filoya üç anbarlı sancak gemisi *Mahmudiye* ile *Nusretiye* ağır fırkateynini katmaktan ibaret kaldı. Rus Karadeniz donanması gemileri ise mürettebatları ve topları kara kuvvetlerine katıldıktan sonra kendi kendilerini batırdılar. 9 Eylül 1855'te Sivastopol düşünce harp müttefiklerin zaferiyle sonuçlandı. 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Barış Antlaşması ile Rusya, Karadeniz donanmasını ilga etmeye ve sahil istihkamlarını yıkmaya zorlandı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu bir defa daha Karadeniz'de askerî üstünlüğü ele geçirdi.

Tam anlamıyla deniz gücünün bir zaferi olan Kırım Harbi Osmanlı stratejik düşüncesi üzerinde büyük etki yarattı. Aralarında Şehzade Abdülaziz'in de bulunduğu çok sayıda Osmanlı bu dersi akıllarına kazıdı ve Abdülaziz'in 1861'deki cülûsu ile beraber teveccühün ibresi bir defa daha donanmaya kaydı.

Osmanlı zırhlı filosunun yaptığı yegâne filo muharebesi ise 1912-13 Balkan Savaşları esnasında gerçekleşti. Çöküntüye uğramış haldeki donanmayı güçlendirmek için II. Meşrutiyet döneminin başında Almanya'dan satın alınarak *Barbaros* ve *Turgut Reis* isimleri verilmiş 1891 yapımı 10.000'er tonluk iki

Bir buharlı römorkörün yedeklediği Mahmudiye kalyonu Sivastopol bombardımanına katılıyor. Sağ üstteki portre, o sırada geminin kaptanı olup bilahare kaptan-ı deryalığa yükselen Ateş Mehmed Paşa'ya aittir (Hüsnü Tengüz)

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı esnasında Çanakkale Nara'da Osmanlı savaş gemileri. Önde Burhaneddin ve Gilyum torpidobotları, arkada soldan sağa Aziziye, Orhaniye ve Osmaniye

eski moda kardeş zırhlının (6 adet 28 cm.'lik, 10 adet 10.5 cm.'lik top; 3 adet torpil kovanı; 30.5-40.6 cm. kalınlığında Krupp çeliği zırh; azami sürat kâğıt üzerinde 17 deniz mili ancak 1912'de sadece 9-10 mil) belkemiğini oluşturduğu Osmanlı filosu, Ege Denizi'nin hakimiyeti için Yunan donanması ile karşı karşıya geldi.

Birinci çarpışma olan İmroz Deniz Muharebesi 16 Aralık 1912 günü vukû buldu. Albay Ramiz (Numan) Bey komutasındaki Osmanlı gemileri borda hattında iki kolona (kol) teşkil ederek Çanakkale Boğazı'ndan çıkmışlardı. Amiral Pavlos Konduriyotis, elindeki eski gemilerin yavaşlığından muzdarip olmamak için sancak gemisi 1910 yapımı 10.000 tonluk *Averof* (4 adet 23.4 cm.'lik, 8 adet 19 cm.'lik, 16 adet 7.6 cm.'lik top, 20 cm.'lik çelik zırh kuşağı, 20 deniz mili sürat) ile tek başına harekete geçti ve Osmanlı gemilerini *T'ye aldı*. Bu sırada Averof'a bazı isabetler oldu ve yangın çıktı ise de bunların hiçbiri ciddi hasar vermedi. Buna mukabil Osmanlı sancak gemisi *Barbaros* zırhlısına vâki olan isabetlerden de ciddi bir hasar oluşmamıştı. Ne var ki Averof, tek başına bile bütün Osmanlı gemilerinin toplamından üstündü.

20. yüzyıl başındaki deniz muharebelerinde, düşman ateşinden kaçınmak ve buna mukabil

T'ye Almak

Zırh levhalar sayesinde ateşe dayanıklılıkları büyük ölçüde artan muharebe gemilerini en kısa sürede ve en az riskle sakatlamayı sağlayacak bir manevra arayışı "T hamlesi"nin geliştirilmesi ile neticelendi. Zırh devri İngiliz donanmasını gerçek anlamda kuran Amiral Sir John Fisher, önce kâğıt üzerinde geliştirdiği bu manevrayı 1901 yılı İngiliz donanma tatbikatında ilk defa denedi. Buna göre, bir pruva hattı oluşturan muharebe gemileri dik açıyla gelen düşman filosunu başından yahut kıçından yakalayacak, yani tıpkı "T" harfinin tepesini oluşturur gibi konumlanacak şekilde manevra yapıyorlardı. Böylece, düşmanın ancak başa yahut kıça bakan toplarına karşı mevcut bütün ateş gücünü kullanarak yok edici bir ateş açmak mümkün oluyordu. Bu taktiği kullanan Japonların 1905 Çuşima Muharebesi'nde kendilerinden iki kat büyük Rus donanmasını neredeyse hiç kayıp vermeden batırmaları neticesinde "T'ye alma" manevrası bütün dünyadaki amiralleri için en ideal taktik konum oldu.

düşmanı kör noktalarından ateş altına almak sürat üstünlüğü ile mümkün oluyordu. Yunan sancak gemisinin sürati bütün hasımlarının iki katıydı. Ayrıca, isabetli ateş için zorunlu bulunan en son sistem optik atış kontrol cihazlarından Osmanlı donanmasında bir tane bile bulunmuyorken, Averof bu sistemle donatılmıştı. Son olarak, Osmanlı zırhlılarının nispeten kısa menzilli ve eski topları çok yavaş (iki dakikada bir defa) atış yapabilirken, Averof'un elektrikli doldurma sistemine sahip uzun menzilli topları dakikada iki atış yapabiliyordu. Sancak gemilerinin Yunan ateşiyle sendelediğini gören ve arkadan yetişen Yunan muhriplerinin torpido hücumu tehdidi altında kalan Osmanlı artçı kuvvetleri geri çekilmeye başladılar. Muharebe yirmi dakika bile sürmemişti. Osmanlı raporları Averof'un çok ağır yaralandığını, hatta torpido hücumu yapılsa batacak hale geldiğini yazmışlar ise de bunların gerçeği yansıtmadığı söylenmelidir. İmroz Muharebesi neticesinde Yunanlar, Ege Adaları'nı serbestçe işgal etmek için gereken deniz hakimiyetini sağladılar. Osmanlılar jeopolitik bir hezimet yaşamışlardı.

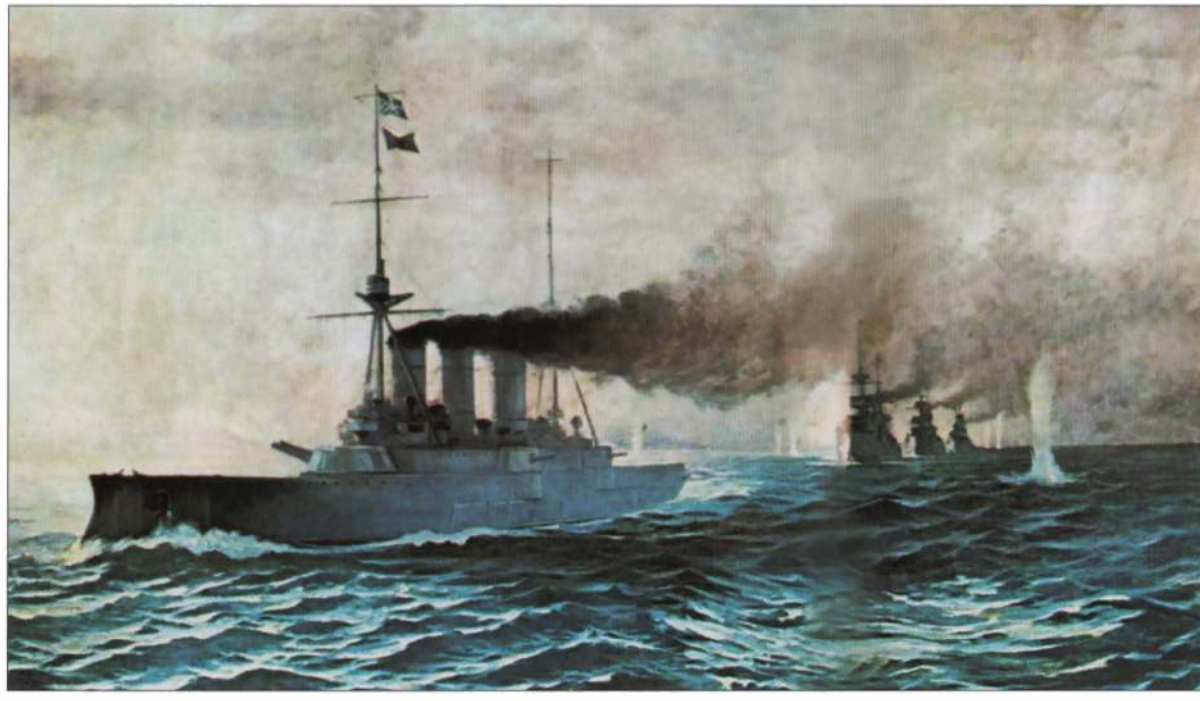
İkinci deniz muharebesi 18 Ocak 1913'te Mondros açıklarında vukû buldu. Bir hafta kadar evvel *Hamidiye* kruvazörü, Yunan ticaretine saldırıp Averof'u Ege Denizi dışına, mümkünse Doğu Akdeniz'e çekmek üzere, ünlü akın seferine gönderilmiş; ancak Amiral Konduriyotis bu numarayı yutmamıştı. Ne var ki Osmanlıların bundan haberi yoktu. Neticede iki filo sabah saatlerinde Limni Adası'nın güneydoğu açıklarında pruva nizamında karşı karşıya geldiler. Bu sefer Osmanlı zayiatı çok daha ağır oldu: Sancak gemisi *Barbaros*'un orta tareti (ağır topların konulduğu 360 derece dönebilen zırhlı kule) tahrip olurken, *Mesudiye* de orta bataryasından yara aldı. Osmanlı filosundaki kullanılabilir topların yaklaşık üçte biri savaş dışı kalmıştı. Neticede Osmanlı gemileri tekrar Çanakkale'ye çekildiler. Balkan Savaşı'ndaki bu iki filo savaşında Osmanlı donanması toplam 59 şehit ve 209 yaralı verdi. Daha da üzücüsü, bütün Ege Adaları kaybedildi.[6]

FİLOTİLLA SAVAŞI: 1808 SELANİK ÇARPIŞMASI, 93 HARBİ VE TRABLUSGARP İLE BALKAN HARPLERİ

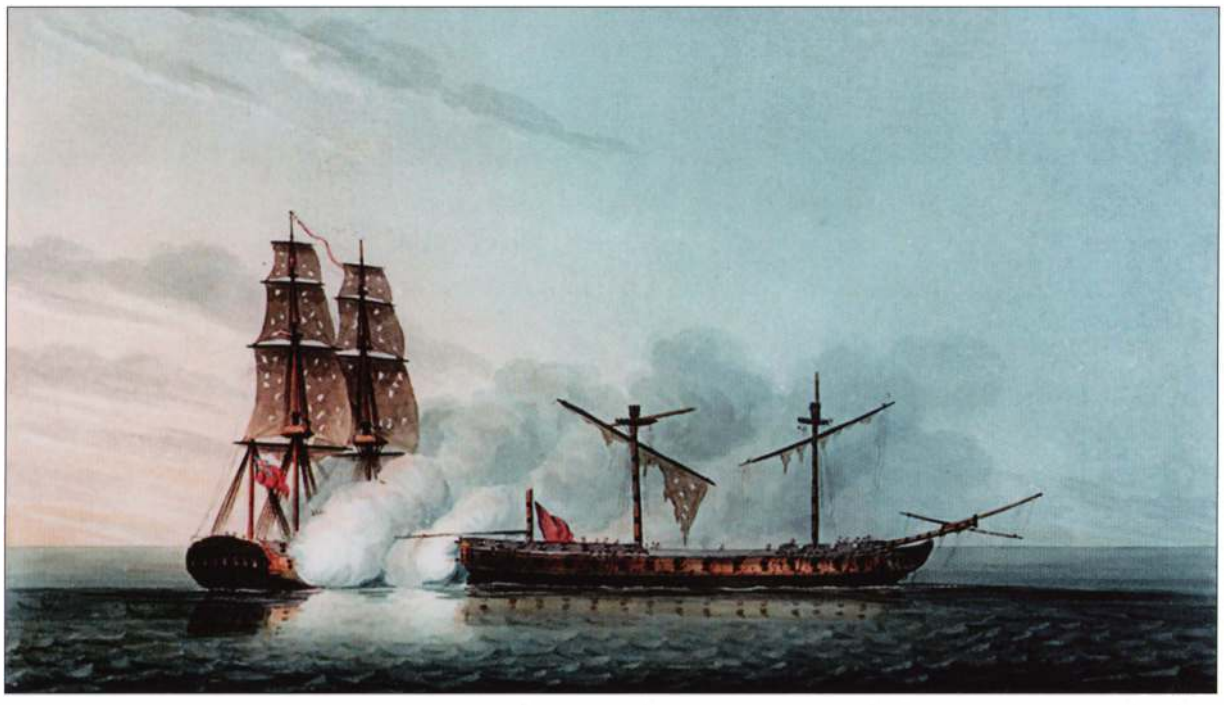
Filotilla (küçük filo) savaşı, sayıca zayıf vaziyetteki bir donanmanın üstün düşmana karşı takip ettiği belli başlı stratejidir. Böyle bir yola başvuran donanmalar tek başına yahut küçük gruplar halinde harekât yapmaya uygun savaş gemileri (kruvazör,

torpidobot yahut denizaltı gibi) ve sahil müdafaa tertibatının ortak kullanımıyla düşman kuvvetlerini önemli limanlarından uzak tutmaya ve sivil yahut askerî deniz ulaştırmasını baltalamaya çalışırlar. 19. yüzyılda buhar makinesi, torpido ve mayınların geliştirilmesi ile filotilla savaşının etkinliği katbekat artmış ve en nihayet Fransa'da Amiral Theophile Aube'un kuramlaştırdığı üzere, büyük zırhlı gemilerin aleyhinde, torpidobotlara dayalı sahil müdafaası ile süratli kruvazörlerin yürüttüğü acımasız bir ticaret savaşını birleştiren *Jeune Ecole* akımı ortaya çıkmıştır. Osmanlı deniz harp tarihi incelendiğinde, 93 Harbi sonrasında donanmanın küçültülmesi neticesi filotilla savaşının esas stratejik eksen olarak benimsendiği görülür. Özellikle 1911-1922 arası on yıllık kesintisiz harp döneminde Osmanlıların rol aldığı bütün deniz harekâtı, klasik birer filotilla savaşı örneği olarak tarihe geçmiştir.

Buhara geçişten evvelki en kayda değer Osmanlı filotilla harekâtı 1808'de vukû buldu. Osmanlıların 1806'da Rusya'ya savaş açmaları neticesinde İngiltere ile de, açıkça ilan edilmese bile, fiilen savaşa girilmiş ve İngiliz filosu İstanbul'a dek gelmişti. 1807 Tilsit Barışı ve Osmanlı-Rus ateşkesi neticesi Senyavin müfrezesinin geri çekilmesinin ardından, İngilizler Çanakkale'den çıkacak bütün Osmanlı savaş gemilerini düşman kabul edip saldıracaklarına dair ihtarda bulunmuşlar, yani hafifletilmiş bir tür abluka uygulamayı sürdürmüşlerdi. Karakol amaçlı görevlendirilmiş İngiliz fırkateynleri de Ege'de dolaşıyorlardı. Bu esnada, Tilsit sonrası Rus hizmetinden terhis edilmiş bir grup Epirli eşkıya, Selanik ağzındaki iki küçük adayı ele geçirdi ve bu çok önemli liman ile İstanbul arasındaki ticareti büyük zarara uğratmaya başladı. Osmanlı idaresi, Çanakkale civarında devriye gezmekle görevlendirilmiş İngiliz fırkateyni *Seahorse*'un (38 top) komutanı Albay John Stewart'tan bu duruma müdahale etmesi talebinde bulunduysa da cevap alamadı. Bunun üzerine, İngiliz izni olsun veya olmasın, Çanakkale'den dışarı bir filotilla gönderilip Epirlilerin tepelenmesi için karar çıktı. İki fırkateyn, iki korvet, iki bomba gemisi (ağır bir havan topu ile silahlı yelken devri kıyı bombardıman gemisi) ve bir sünbekiden (yelken devrinde Akdeniz devletlerinin kullandığı, çok süratli, Atlantik devletlerindeki korvetlere denk bir gemi tipi) mürettep Osmanlı filotillası Selanik'e ulaşarak korsan üssünü kuşattı. Ne var ki korsanlar bir kayıkla haberci gönderip Osmanlı harp gemilerinin Çanakkale dışına çıktığını *Seahorse*'a bildirdiler.

Averof'un başını çektiği Yunan donanması İmroz Muharebesi'nde (Yunanistan Deniz Müzesi)

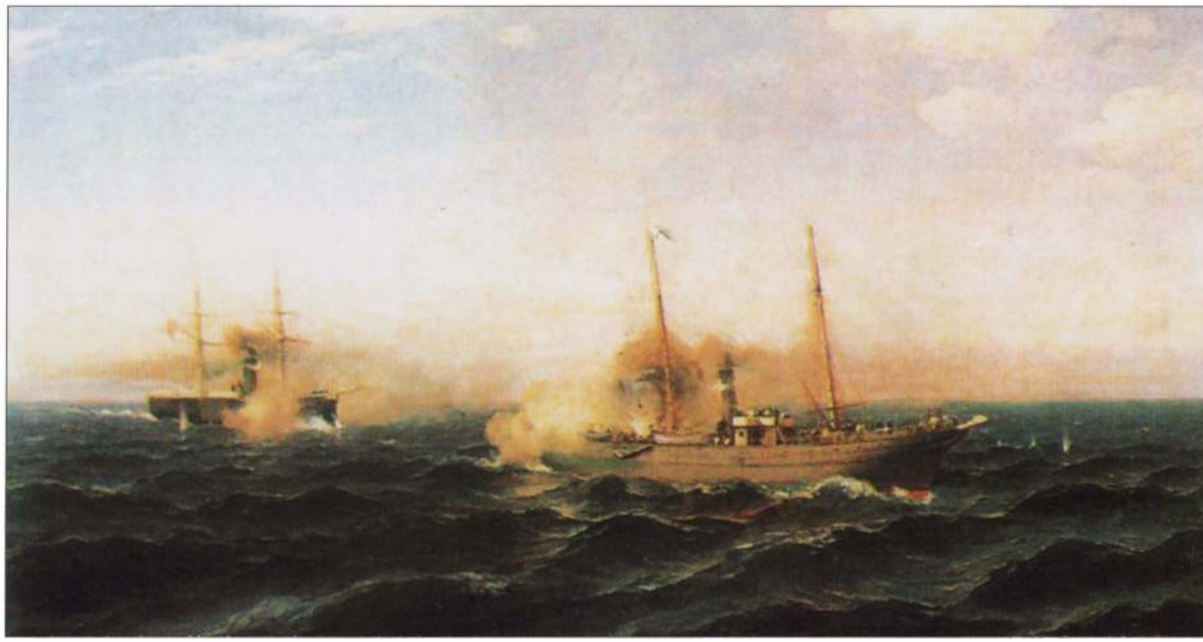
İngiliz *firkateyni* Seahorse bütün direkleri devrilmiş haldeki Osmanlı *firkateyni* Bedir-i Zafer'i Selanik Çarpışması sonunda teslim alıyor.

Seahorse derhal demir alarak 5 Temmuz 1808 günü Selanik önlerine ulaştı ve iki Türk gemisini, *Bedr-i Zafer* firkateyni (52 top) ile *Ateşfesan* korvetini (24 top) burada buldu. İngiliz gemisinin yaptığı teslim ol çağrısı ile Napoléon Savaşları'nın en kanlı ve en uzun deniz düellolarından biri başladı. Gün boyu ve ertesi sabah devam eden çarpışmada İskenderiyeli Ali Kapudan komutasındaki *Bedr-i Zafer* muazzam bir şecaat gösterdi; ne var ki İngiliz donanmasının en iyi talimli mürettebatlarından ve en iyi kruvazör komutanlarından birine sahip *Seahorse*'a galebe çalamadı. Neticede, *Bedr-i Zafer*'in bütün direkleri devrildi; 543 kişilik mürettebatından 170 kişi öldü ve pek çoğu ölümcül olmak üzere 200 kişi yaralandı. En nihayetinde, can korkusuna kapılan subaylar delice bir inatla savaşa devam etmek isteyen Ali Kapudan'ı derdest ederek teslim bayrağını çektiler. *Ateşfesan* ise kaçmayı başardı. Albay Stewart tarafından ganimet olarak Malta'da satılan *Bedr-i Zafer* ticaret gemisine dönüştürüldü ve İngiliz kayıtlarına göre, Deptford'da sökülmesinden önce Brezilya'ya bile yük taşıdı.[7]

Yelken devri muharebelerinde göze çarpan bir husus, Osmanlı gemilerindeki talim ve disiplin eksikliğidir. Osmanlı bahriyesi bu eksikliği, ekseriyetle ganimet beklentisinin motive ettiği kalabalık mürettebat ve topçuluktan ziyade *rampa etme* teşebbüsleri ile kapatmaya çalışıyordu. Ancak 1807 Limni ve 1808 Selanik vakalarında görüldüğü üzere, manevra yapmakta serbest ve iyi nişancı düşmanlar karşısında rampa merkezli taktiklerin pek şansı yoktu.

Osmanlı donanmasının buharlı ve zırhlı bir deniz kuvvetine dönüşmesinin ardından yabancı bir devletle tutuştuğu ilk savaş 93 Harbi oldu. 1856 Paris Barışı ile Rus Karadeniz donanması ilga edilmiş ve Rus sahil istihkamları yıkılmış olduğu için aşırı kuvvetli Osmanlı bahriyesi Tuna Nehri ve Karadeniz'e kâğıt üstünde hakim hale gelmişti. Ancak 93 Harbi'ndeki deniz harekâtı, bazı küçük başarılara rağmen, büyük bir hayal kırıklığı yarattı.

Ruslar, Tuna Cephesi'nde, Tuna ağzına mayın dökmüş ve nehrin Romanya yakasına güçlü sahil bataryaları kurmuşlardı. Vesim Paşa komutasındaki Tuna filosu Rus faaliyetlerini hiçbir şey yapmadan seyretti. 11 Mayıs 1877 günü *Lütf-i Celil* zırhlısı bu bataryalardan açılan ateşe hedef oldu ve cephaneliği tutuşunca iki kişi hariç bütün mürettebatıyla battı. İki hafta sonra da bir Rus mayın istimbotu *Seyfi* ganbotunu tam isabet ile batırdı. *Seyfi*'nin de kaybından sonra Tuna filosu, torpido hücumlarına

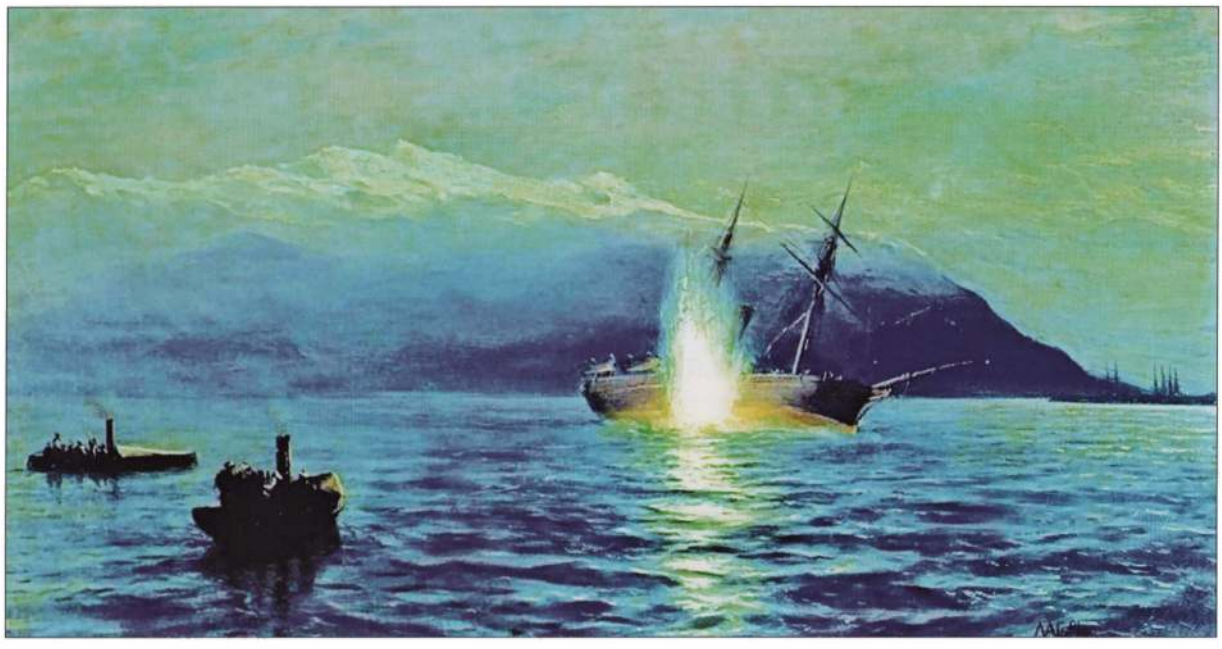
Feth-i Bülend *korvetiyle* Vesta *vapurunun çarpışması (İvan Ayvazovski)*

karşı etrafına yüzer kütüklerden salınmış balık ağlarından müteşekkil bir mania çekerek iyice hareketsizliğe gömüldü. 16 Temmuz'da Ruslar iki zırhlı ganbotu ele geçirince Osmanlı deniz kuvvetleri Tuna'yı terk edip kaçmaktan başka çare bulamadı; çünkü geride sadece iki gemisi hasar almadan kalmıştı.

Aynı savaşta, Mirliva Hasan Hüsnü Paşa komutasındaki Karadeniz filosu, müteakiben incelenecek çıkartma harekâtı esnasında sürekli olarak Rus mayın kuvvetleri ve akıncı kruvazörleri ile çarpıştı. Kruvazör karakolları esnasında *Feth-i Bülend* zırhlı korveti, 23 Temmuz 1877 günü Bulgar sahili açıklarında Rus silahlı yatı *Vesta* ile karşılaştı. Vesta'da mevcut 12 cm.'lik dikey mermi yollu Krupp topları ve sürat üstünlüğü, Rus gemisine zırh yoksunluğunu fazlasıyla telafi etme imkânı veriyordu. Ne var ki Osmanlı topçuluğunu, geçmiş tecrübelerden olsa gerek, küçümseyen Vesta ihtiyatsızca Osmanlı gemisinin top menziline sokulunca kıç tarafından tam isabet aldı ve dumanlar içinde kaçarak canını zor kurtardı. Feth-i Bülend'de ise hiç zayiat olmamış, sadece bir mermi bacayı delip geçerek denize düşmüştü. Karadeniz'deki tek Osmanlı zayiatı 25 Ocak 1878 gecesi Batum'da batan ve tarihte seyyar torpido silahı tarafından imha edilen ilk gemi olmak bahtsızlığına uğrayan ahşap ganbot *İntibah* oldu.[8]

93 Harbi'ni müteakip 20 senede zırhlı filo enkaza dönerken, faal halde sadece karakol amaçlı ganbotlar ve yeni alınan torpidobotlar kalmış; yani Osmanlı donanması fiilen bir *Jeune Ecole* kuvvetine dönüşmüştü. İkinci Meşrutiyet'in ardından Osmanlı deniz kuvvetlerine verilebilecek ilk ciddi görev, 1911'de İtalyan saldırısı ile başlayan Trablusgarp Savaşı'nda olabilirdi. Ne var ki İtalyan deniz kuvvetleri öylesine ezici bir üstünlüğe sahip idi ki işe yarar gemileri iki köhne Alman zırhlısı ile iki küçük kruvazörden ibaret bulunan Osmanlı deniz kuvvetlerinin İtalyanların karşısına çıkması intihar olurdu. Harbin başladığı 29 Eylül'de ve takip eden ertesi günde, Adriyatik Denizi'nde Arnavutluk sahillerinde bulunan altı Osmanlı torpidobotundan *Tokat*, *Alpagot* ve *Hamidabat* adındaki üç tanesi İtalyanlar tarafından derhal batırıldı. Somali'de üslenmiş İtalyan gemileri ise Ocak ayına dek, silahlı yat ve küçük gambotlardan müteşekkil bütün Osmanlı Kızıldeniz kuvvetlerini temizlediler.

Trablusgarp Savaşı'nda iki adet kayda değer deniz çarpışması olmuştu. Bunlardan ilki 28 Şubat 1912'de Beyrut'ta gerçekleşti. Harap ve antika durumdaki

İntibah ganbotunun Rus torpido taarruzu ile batırılışı (Lev Feliksoviç Lagorio)

Osmanlı sahil müdafaa zırhlısı *Avnillah* ile *Ankara* torpidobotu bu limanda muhafız olarak yatıyorlardı. Bu iki geminin Kızıldeniz'deki İtalyan nakliyatına hücum etmeleri tehlikesi gibi pek akla yatmayan bir bahane beyan eden İtalyanlar, *Giuseppe Garibaldi* ve *Francesco Ferrucio* zırhlılarını Beyrut'a göndererek iki gemiyi de yirmi dakika içinde batırdılar. Mürettebattan 58'i şehit oldu, 108'i de yaralandı. Bundan daha fenası, İtalyan gemilerinin attığı rastgele mermilerden şehirde yangınlar çıktı; Osmanlı Bankası dahil pek çok kamu binası yandı ve 66 sivil öldü. Büyük öfkeye kapılan Osmanlı hükûmeti Suriye'de meskûn 60.000 İtalyan'ı sınır dışı etme ve bunların bir kısmını da İtalyan bombardımanına açık şehirlerde canlı kalkan olarak rehin tutma kararı aldı ve kimsenin gözünün yaşına bakmadan bunu uyguladı.

İkinci ve daha da dikkat çekici olan harekât ise Çanakkale Boğazı'nda gerçekleşti. Osmanlıların barış teklifini reddetmesi üzerine İtalyan donanması savaş alanını Ege Denizi'ne kadar genişletmişti. İtalyanlar Mart ve Nisan'da Çanakkale istihkamlarını topa tuttular ve ardından Rodos ile On İki Adalar'ı işgal ettiler. Bu, Osmanlılar için ciddi bir jeopolitik hezimetti. Saldırıyı iyice tırmandıran İtalyan deniz kuvvetleri, 18 Temmuz günü Çanakkale'de Nara Burnu'nda demirli yatan Osmanlı gemilerine bir torpido baskını yapmaya çalıştı. Baskın her ne kadar amacına ulaşamasa bile Osmanlı kumandanlığı için bu, kritik su yoluna yönelik tehlikelere dair bir alarm düdüğü oldu. Nitekim 1915'te çok daha güçlü ve büyük bir filo Çanakkale'yi zorladığı zaman İtalyan baskınlarından alınan pek çok ders tatbik edilmiş ve büyük fayda sağlanmış olacaktı.[9]

Osmanlı deniz kuvvetlerinin buhar ve zırh dönemindeki en kayda değer filotilla harekâtı şüphesiz Binbaşı Rauf Bey (Orbay) komutasındaki 1902 yapımı 4000 tonluk *Hamidiye* hafif kruvazörünün (2 adet 15 cm.'lik, 6 adet 12 cm.'lik seri ateşli top; 2 adet torpido kovanı; 16-20 deniz mili sürat) Ege ve Akdeniz'deki akınıdır. Bu harekât, esas amacı olan Yunan zırhlısı *Averof*'u Çanakkale ağzından uzağa çekme işinde başarılı olmasa da, imparatorluğun karada ve denizde karşılaştığı bir felaketler silsilesi içinde moral yükselten ve düşmanın canını yakabilen tek hücum harekâtıdır. 14 Ocak 1913 günü gece karanlığında Çanakkale'yi tek başına terk eden *Hamidiye*, ertesi gün Şıra Adası'nı topa tuttu ve Yunan yardımcı kruvazörü *Makedonya*'yı batırdı. 13 Mart'ta ise Adriyatik'teki Şıngın Limanı'nı basarak

buradaki altı Yunan nakliye gemisini tahrip edip Sırp ordugâhını bombardıman altına aldı. Yunanistan'da panik ve küçük düşme duyguları yaratan Hamidiye, Balkan Savaşı'nda Osmanlı halkının tek tesellisi oldu. Uzun süreli seyirden ötürü kazan ve makineleri yıpranan Hamidiye, kendisini yakalamak için gönderilen güçlü ve süratli Yunan muhriplerine yakalanmamak amacıyla Kızıldeniz'e geçti ve savaşı burada bitirdi.[10]

ABLUKA VE ÇIKARTMA: İYONYA SEFERİ (1799), GİRİT ABLUKASI (1866-67) VE SOHUMKALE ÇIKARMASI (1877)

Dünya tarihinin her devrinde abluka ve çıkartma harekâtı uygulaması en zor ama aynı zamanda da en sonuç alıcı deniz stratejileri arasında olagelmiştir. Napoléon'un ve Kayzer Wilhelm Almanyası'nın belini büken İngiliz ablukaları ile Çanakkale'de başarısız olsa da Normandiya'da başarı kazanan çıkartma harekâtı, savaş üzerindeki kesin neticeli tesirleri ile askerî tarihin köşe taşları arasında yer alır. Abluka ve çıkartma harekâtı kara ve deniz kuvvetleri arasında eş güdüm ve iş birliğinin yanı sıra, çoğu zaman diplomatik kıvraklık da gerektirdiği için, Clausewitz'in "mükemmel denge" temelli harp teorisiyle en çok örtüşen harekâtlardır. Nitekim büyük İngiliz deniz stratejist ve tarihçisi Sir Julian Corbett, 1911'de basılan *Some Principles of Naval Strategy* (Deniz Stratejisinin Prensipleri) isimli klasik eserinde Clausewitz'in kavramlarını deniz kuvvetlerine uygulayarak abluka ve çıkartmaları filo muharebelerinden daha çok öne çıkarır. Dönemin Mahanist dogması tarafından topa tutulan Corbett'in bu yaklaşımı, 20. yüzyıl deniz stratejisinin temel çizgilerini belirlemiştir. Corbett'in müşterek harekât stratejisi, tarih boyu kısa menzilli savaş gemileri ve bunları barındıran müstahkem deniz üsleri ile çevrelenmiş Akdeniz'de geleneksel sistem idi. Osmanlılar yüzyılların verdiği bir birikimle, en zor duruma düştükleri 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılda bile bu alanda, tarih yazımında hep göz ardı edilen parlak başarılar kazanmışlardı. Bunların ilki ve en başarılı olanı şüphesiz 1798-99 İyonya Harekâtı idi.

Fransa 1792 senesinde Cumhuriyet'in ilanı ardından Avrupa monarşilerinin saldırısına uğramış ve iki sene boyunca işgal ordularıyla uğraştıktan sonra savaşı düşman topraklarına taşıma stratejisini benimsemişti. Bu minvalde İtalya'ya giren Fransızlar 1797 itibarıyla Venedik toprakları dahil bütün

İtalyanlar tarafından batırılmış sahil müdafaa zırhlısı Avnillah'ın Beyrut Limanı'ndaki batığı (1914)

yarımadayı işgal etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu ile fiilen komşu olmuşlardı. Saldırgan bir devrimci güçle komşu olmak Osmanlı hükûmetinde büyük rahatsızlık yaratmış ve Mora'ya yönelik muhtemel bir Fransız saldırısına karşı Rusya ile gizli ittifak görüşmelerine başlanmıştı. Ne var ki bekledikleri saldırı Mora'da değil, 27 savaş gemisi eşliğindeki 40.000 Fransız askerinin General Napoléon Bonaparte komutasında Mısır'a çıkmalarıyla başka yerden geldi. İngiliz Amiral Nelson, Fransız donanmasını Ebukır Körfezi'nde demir üstünde iken yakalayıp Ağustos başında yaktı. Ancak Dalmaçya ve İyon Adaları'nda muhkem Fransız birlikleri ile Mısır'daki Fransız işgal ordusu halen büyük tehlike arz ediyordu. Çar Pavel, Karadeniz donanması daha Mısır'ın düştüğü haberleri gelmeden İstanbul'a göndermişti. İşgal haberinin gelişi ile beraber zımni iş birliği yürürlüğe sokuldu: İkinci Koalisyon Savaşı başlamıştı.

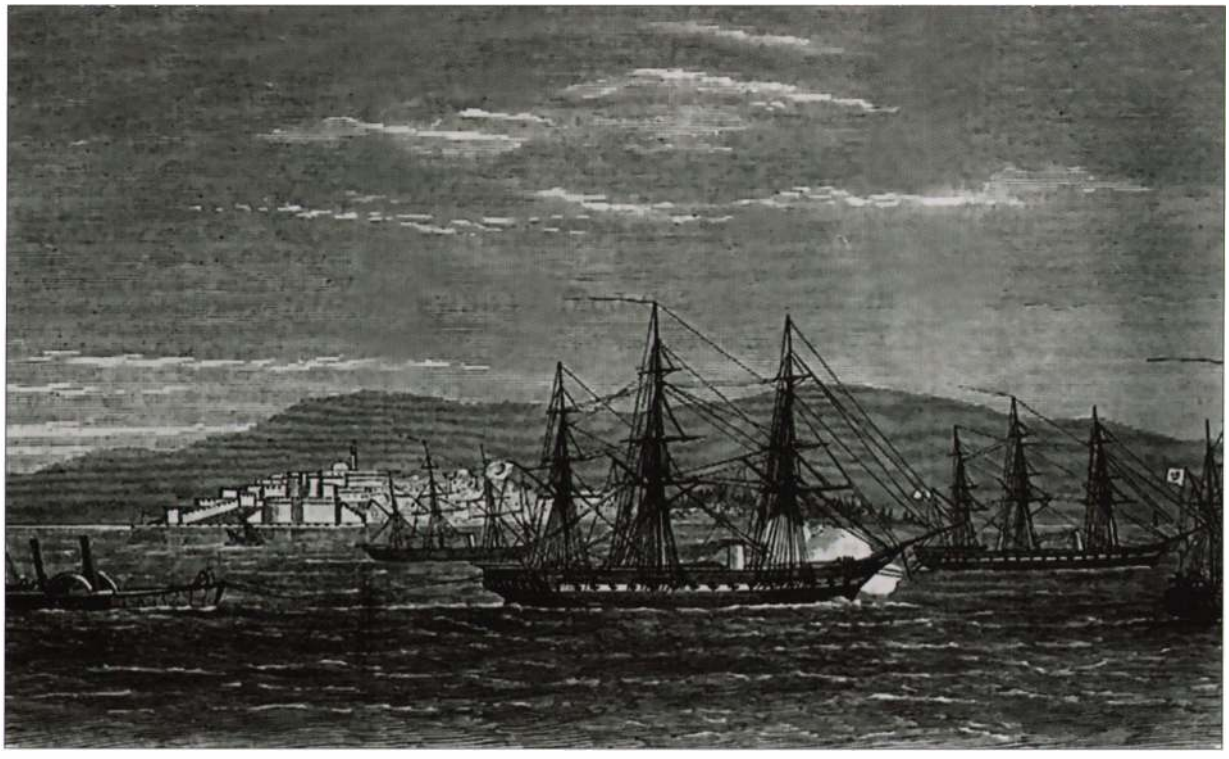
Amiral Nelson Fransız donanmasını yakmıştı yakmasına ancak Atlantik'ten de takviye alacak ikinci bir filonun gelme tehlikesi halen sürüyordu. Böyle bir filonun üs olarak kullanması muhtemel yerler Malta ve başta Korfu olmak üzere İyon Adaları idi. Malta, İngiliz donanması tarafından ablukaya alındı; İyon Adaları'nın temizlenmesi ise birleşik Osmanlı-Rus donanmasına bırakıldı. Amiral Uşakov ile Kapudane Kadir Bey'in komutasındaki Osmanlı-Rus filosu, 1 Ekim'de Çanakkale'den çıkarak İyon Denizi rotasını tuttu. Hazırlıksız yakalanan Çuha, Zanta, Kefalonya, Küçük Kefalonya, Pakso ve Ayamavra adaları neredeyse hiç direniş göstermeden teslim oldular. Bunların ardından, hem esas Fransız garnizonunun hem de bir kalyon, bir fırkateyn ve bir korvetten müteşekkil küçük bir deniz kuvvetinin konuşlandığı Korfu Adası Kasım'da kuşatmaya alındı. Ada üç ay süren harekât ardından Mart 1799'da teslim oldu.

Osmanlı bahriyesinin ileri harekâtı İyon Adaları'nın fethi ile sınırlı kalmadı. Bugün tamamen unutulmuş bir başka ittifakın icabı, Osmanlı donanması İtalya sularına kadar uzandı. Daha Korfu kuşatması sürerken, Şubat 1799'da, Sicilyateyn (Napoli) Krallığı'ndan gelen bir elçi Fransızların ülkesini istila ettiği haberlerini getirmiş ve müttefik filodan yardım talep etmişti. Bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu ile Sicilyateyn Krallığı arasında bir ittifak anlaşması imzalandı. Korfu'nun alınmasının ardından, Osmanlı donanmasından dört gemilik bir filotilla Rus gemileriyle beraber İtalya'ya yelken açarak 18 Nisan'da Otranto Limanı'na vardı ve Fransızların ele geçirdiği pek çok kent ve kale müttefik filo tarafından yaz boyu geri alındı. Ne var ki sefer aşırı uzamıştı. Maaşlar zamanında ödenememiş ve erzak sıkıntısı baş göstermişti. Katolik Palermo ahalisinin 8 Eylül'deki bir dinî bayram esnasında galeyana gelip Osmanlı leventlerine saldırması ise orada demirli Osmanlı filotillasının mürettebatını daha da sarstı. Morali bozuk mürettebat 12 Eylül'de isyan ederek gemileri ele geçirdi ve İstanbul'a dönüş yolunu tutarak 3 Kasım'da da Çanakkale'den içeri girdi. Zaten, Kuzey Fransa'nın Brest Limanı'ndaki Fransız Atlantik filosunun çok sayıda İspanyol gemisi ile takviye edilip 1799 yazında Akdeniz'e girmesi de Çanakkale yahut Mısır'a bir saldırı yapılacağı endişesi yaratmış ve İtalya'ya gönderilen Osmanlı gemilerinin geri çağrılarak İskenderiye'de konuşlandırılmalarına karar verilmişti.[11]

Osmanlılar geç dönem tarihlerinde daha çok "ablukaya alınan" taraf oldular. Bununla beraber, kendileri abluka eden taraf oldukları vakit bunu büyük bir başarıyla uygulamayı bildiler. Bunun en önemli örneği, 1866 senesinde isyan halindeki Girit'e uygulanan ablukadır. Girit'i de yutma hevesindeki Yunanistan Krallığı, süratli vapurlar kullanarak Giritli asilere silah, subay ve asker yardımı yapıyordu. Osmanlılar buna Girit'i ablukaya alarak cevap verdiler. Abluka uygulaması, diplomatik baskı çekinceleri sebebiyle, ilk başta gevşek idi. Ancak, Akdeniz'in hakimi İngiltere'den gerekli güvencelerin alınması ve Amerikan İç Savaşı'nın en ünlü abluka kırıcı kaptanlarından sabık İngiliz subayı Charles Augustus Hobart Hampden'ın (Hobart Paşa) Osmanlı hizmetine girmesiyle abluka çok etkili bir hale girdi. O tarihte Yunanların kayda değer bir donanması olmadığından, çok kömür yakan

Rus-Osmanlı filosunun Korfu Harekâtı haritası (1799)

Osmanlı donanmasının ganimet olarak ele geçirdiği Yunan abluka kırıcısı Arkadion, Ertuğrul fırkateyni yedeğinde Çanakkale'ye getiriliyor (1866).

masraflı zırhlı gemiler yerine hem yelken hem buharla seyredebildikleri için daha ekonomik olan ahşap kalyon ve fırkateynler kullanıldı. Yunan kaçakçı gemileri ise çok süratli silahlı vapurlar ile takip edildi ve Gamsız Hasan Bey komutasındaki *İzzeddin* vapuru en ünlü Yunan abluka kırıcılarından *Arkadion*'u ele geçirdi. Girit İsyanı 1867'de bastırıldığı vakit bunda başlıca rolü Osmanlı donanması oynamıştı.[12]

Osmanlılar, Rusya ile karşı karşıya geldikleri 93 Harbi esnasında, çok başarılı ve iyi değerlendirilebilse stratejik durumu ciddi surette etkileyebilecek bir çıkartma harekâtında bulundular. 14 Mayıs 1877 günü Osmanlı Karadeniz filosu, Kafkasya kıyısındaki (günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içinde) Sohumkale'yi topa tuttu ve buraya asker çıkararak işgal etti. Eğer bu harekât göstermelik değil, ciddi bir kuvvetle yapılmış olsaydı kıyı boyunu izleyen ikmal hattı kesilerek Rus Kafkas Harekâtı çökertilebilirdi. Ne var ki adeta iş yapmış olmak için yapıldığı izlenimi veren bu harekât, üstün bir Rus müdahale ordusunun yaklaşmasıyla son buldu. Osmanlı birlikleri ve onlara destek olan mahallî Tatar halkından 40.000 kadar mülteci 1 Eylül'de kenti boşalttılar. Yine benzer şekilde, Rus Balkan ordularını ikmal eden yegâne demiryolu hattı kıyı boyunu takip ediyordu ve eğer Osmanlı donanması ezici ateş gücüyle destekleyeceği bir küçük çıkartma yapıp bu hattı kesmiş olsa Rus ordusu Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar gelmek bir yana Balkan Dağları'nı geçemeden mahvolabilirdi. Nitekim Rusya, 93 Harbi ardından, birinci önceliğini Osmanlı kuvvetleri tarafından kıyılardan tehdit edilmesine bir daha müsaade etmeyecek tarzda bir donanma kurmaya verdi. Sohumkale Harekâtı gibi bir fırsat Osmanlıların eline bir daha geçmedi. Bilakis, takviye edilmiş donanmalarını kifayetle kullanan Ruslar, Birinci Dünya Savaşı esnasında 1916'da örnek bir çıkartma harekâtı ile Trabzon'u ele geçirdiler.[13]■

DİPNOTLAR

1. BÖLÜM

1. Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965, s. 24-25.
2. Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1309, II, 281; VIII, 99.
3. Bkz. Cengiz Fedakar, *Anapa Kalesi: Karadeniz'in Kuzeyindeki Son Osmanlı İstihkamı (1781-1801)*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
4. Bilgi kaynağı olarak dipnot vermek sayfalarca yer tutacağı için, yalnızca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin (BOA) Cevdet Askeriye (=C.AS) tasnifini işaret etmekle yetinebiliriz.
5. BOA, Maliyeden Müdevver (=MAD), nr. 1596.
6. BOA, Bâb-ı Defterî Bina Eminliği Defteri (=D.BŞM. BNE.D), nr. 15981.
7. D.BŞM.BNE.D, nr. 15928.
8. Cengiz Fedakar, *aynı tez*, s. 220.
9. BOA Kamil Kepeci (=KK), nr. 4731.
10. BOA, Bâb-ı Defterî Büyükkale Kalemi Defteri (=D. BKL.D), nr. 32474; D.BŞM.BNE.D, nr. 16152; 16152; 16157; BOA İrade Meclis-i Vâlâ (=İ.MVL) nr. 534/23972.
11. D.BŞM.BNE.D, nr. 15959.
12. D.BKL.D, nr. 15909; 15927; 32474; 32579; 32683.
13. D.BKL.D, nr. 32474; İ.MVL, nr. 534/23972.
14. D.BŞM.BNE.D, nr. 15909.
15. D.BŞM.BNE.D, nr. 15971.
16. D.BŞM.BNE.D, nr. 16232.
17. D.BŞM.BNE.D, nr. 16012; 16485.
18. C.AS, nr. 1176/52405.
19. C.AS, nr. 72/3363.
20. D.BŞM.BNE.D, nr. 15971.
21. D.BKL.D, nr. 32674; 32776; D.BŞM.BNE.D, nr. 15959; 16152.
22. C.AS, nr. 14/590.
23. C.AS, nr. 365/15118.
24. BOA Sadaret Mektûbî Kalemi (=A.MKT), nr. 116/63.
25. C.AS, nr. 72/3363; 520/21734.
26. D.BKLD, nr. 32572; D.BŞM.BNE.D, nr. 16232 ve 15909.
27. D.BŞM.BNE.D, nr. 16001.
28. D.BŞM.BNE.D, nr. 16030.
29. C.AS, nr. 72/3363.
30. C.AS, nr. 703/29517.
31. Bkz. D.BŞM.BNE.D, nr. 16012.
32. D.BKL.D, nr. 32767.
33. C.AS, nr. 2-75; nr. 397/16371.
34. D.BŞM.BNE.D, nr. 16001.
35. C.AS, nr. 703/29517.
36. D.BŞM.BNE.D, nr. 16012.
37. C.AS, nr. 1208/54146.
38. D.BŞM.BNE.D, nr. 16157.
39. D.BŞM.BNE.D, nr. 16379.
40. D.BKL.D, nr. 32767.
41. C.AS, nr. 198/8510.
42. D.BŞM.BNE.D, nr. 16242 ve 16308; C.AS, nr. 703/ 29517.
43. C.AS, nr. 72/3363.
44. C.AS, nr. 502/20988; 752/31385.
45. C.AS, nr. 747/31405.
46. C.AS, nr. 747/31405; 430/17876.
47. C.AS, nr. 705-29699; 39/1773.
48. BOA, Cevdet Maliye (=C.ML), nr. 609/25126.
49. C.AS, nr. 867/37193.
50. C.AS, nr. 703/29517; D.BKL.D, nr. 32629; Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları* (1986), s. 121.
51. C.AS, nr. 1159/51594.
52. C.AS, nr. 574/24159.
53. C.AS, nr. 155/6853 ve 119/49578.
54. C.AS, nr. 559/23478.
55. C.AS, nr. 11/427; nr. 74/3497; nr. 524/21877; nr. 646/27198; D.BKL.D, nr. 32755.
56. C.AS, nr. 79/3746; 97/4402; nr. 154/6781.
57. D.BKL.D, nr. 32755.
58. C.AS, nr. 1174/52305.
59. C.AS, nr. 376/15576.
60. C.AS, nr. 479/19997; 1221/54787.
61. D.BKL.D, nr. 32479.
62. D.BKL.D, nr. 32403.
63. D.BKL.D, nr. 32479.
64. D.BŞM.BNE.D, nr. 16011.
65. D.BŞM.BNE.D, nr. 15967; 16512; Mahir Aydın, *aynı makale*, s. 100.
66. D.BŞM.BNE.D, nr. 15950; 16012.
67. D.BŞM.BNE.D, nr. 16012 ve 16484.
68. C.AS, nr. 12-476; D.BŞM.BNE.D, nr. 15967; nr. 16029.
69. Mahir Aydın, *aynı makale*, s. 100.
70. Cevdet Paşa, *aynı eser*, V, s. 123.
71. Cevdet Paşa, V, s. 151.

72. Bu konunun önemli çalışması için bkz. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum*, İstanbul 2009.
73. C.AS, nr. 350/14511.
74. C.AS, nr. 298/12357.
75. C.AS, nr. 516/21568.
76. Aleksander Jacob Schem, *War In The East*, New York 1878, s. 230.
77. C.AS, nr. 459/19160.
78. *A.MKT*, nr. 87/39 ve 116/63.
79. BOA, Sadaret Meclis-i Vâlâ (=A.MKT.MVL), nr. 7 A/68; 53/86.
80. BOA Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (=A.AMD), nr. 51/91.

2. BÖLÜM

1. Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratib* Efendi, İstanbul 2011, s. 274, dipnot 191; Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi*, çev. Özden Arıkan, İstanbul 1997, 122-123.
2. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar*, VIII (1999), s. 30.
3. Fatih Yeşil, *Nizam-ı Cedid'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Kadar Osmanlı Kara Ordusunda Değişim 1793-1826*, Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2010, s. 11-17; R. Deena Sadat, "Rumeli Ayanlari: The Eigteenth Century", *The Journal of Modern History*, 44/3 (Sept. 1972), 358.
4. Fatih Yeşil, *a.g.t.*, s. 5.
5. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul 2009, s. 21-30.
6. Wolfgang Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt: Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfaengen bis zur Gegenwart*, Münih 2000 (2. gözden geçirilmiş baskı), s. 368.
7. Seymour Becker, "Russia Between East and West: the Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands", *Central Asian Survey*, 10/4 (1991), 61-62.
8. John A. Lynn, "The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000", *The International History Review*, XVIII:3 (August 1996), s. 509-511.
9. Fatih Yeşil, *a.g.t.*, s. 10.
10. Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, Ad 990-1992*, Blackwell 2000, s. 122; John A. Lynn, *a.g.m.*, s. 516 and 518.
11. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, 145-146 and 151; James Reid, *Crisis of the Otoman Empire: Prelude to Collapse, 1839-1878*, Franz Steiner Verlag, 2000, *s.* 114.
12. Michael Palairet, *Balkan Ekonomileri 1800-1914*, çeviri: Ayşe Edirne, İstanbul 2000, s. 41; Fatih Yeşil, *a.g.t.*, 21-31.
13. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Umumi* (=*A.MKT.UM*), 55/48; *A.MKT.UM*, 54/14.
14. Virginia H. Aksan, Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eigteenth Century", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, (ed. Erik J. Zürcher) içinde, Londra-New York 1999, s. 30.
15. Baki Çakır, Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar), İstanbul 2003; Ariel C. Salzmann, *Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807*, Ph.D. Thesis, Columbia University 1995, s. 368-369.
16. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 132-133.
17. Thomas Scheben, "Schwendi, Montecuccoli, Kinksy: Analysen der osmanischen Kriegsmacht vom 16. bis zum 18. Jahrhundert", *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslar arası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri* içinde, *Peç, 7-11 Eylül 1986*, yay. haz. J.-Louis Bacque-Grammont- İ. Ortaylı- E. Von Donzel, TTK, Ankara 1994, s. 211-212.
18. Avigdor Levy, "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, XVIII (1982), s. 234.
19. Fatih Yeşil, *a.g.e.*, s. 240-365.
20. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 381-382.
21. Fatih Yeşil, *a.g.t.*, 92-93; Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 26-27.
22. Avigdor Levy, *a.g.m.*, s. 241; Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 385.
23. Stanford Shaw, "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III, *Journal of Modern History*, XXXVII (1965), s. 293 ve 297.
24. Fatih Yeşil, *a.g.t.*, s. 208-210.
25. Fatih Yeşil, *a.g.t.*, s. 49.
26. Stanford Shaw, *a.g.m.*, s. 297 ve 302.
27. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986, s. 256-257, 259-260; Ahmet Yaramış, *II. Mahmut Döneminde Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (1826-1839)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 58, 62-64, 69 ve 78.
28. Seraskerlik daireleri için bkz. Mehmed Rüşdü, *Devlet-i Aliye Ordu Teşkilatı*, İstanbul 1307, 11-41; Erkân-ı Harbiyye'nin 1879'daki şubeleri için bkz. İhsan Hün, *Osmanlı Ordusunda Genelkurmayın Ne Suretle Teşekkül Ettiği ve Geçirdiği Safhalar*, Ankara 1952, s. 80.
29. Serkan Er, *Osmanlı Ordusunda Seferberlik Planı: Balkan Harbi Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 4.34-4.49.
30. İhsan Hün, *a.g.e.*, s. 93.
31. Hüseyin Hüsnü Emir, *Erkân-ı Harbiyye Meslek, VEzâif ve Teşkilâtı Tarihi ve Amelî* Tedkikatı, Yıldız- Erkân-ı Harbiyye Matbaası, İstanbul 1340, s. 59.
32. Fatih Yeşil, *a.g.t.*, 47.

33. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 265-268.
34. Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi (1846 tarihli Askerlik Kanunu", *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Ankara 2008, s. 65-66; Faruk Ayın, *Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Ankara 1994, s. 11.
35. Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi*, TTK, Ankara 2010 (tıpkıbasım), c.2, s.14-15.
36. Hallı, 124-125.
37. Geoffrey Best, *War and Society in Revolutionary Europe 1770-1870*, Mc Gill-Queen's Universiy Press, Montreal&Kingston-Londra-Buffalo 1998 (2. Baskı), 205
38. Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908), *International Journal of Middle East Studies*, 40 (2008), 51; Ali Sönmez, "Tanzimat'ın İlânı Sırasında İç Güvenlik Anlayışının Niteliği ve Uygulamaları Üzerine", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Şubat 2006), 43-53.
39. Gültekin Yıldız, "'Sultanın Ordusu'ndan 'Askerî Bürokrasinin Devleti'ne", *Türkiye Günlüğü*, 101 (Bahar 2010), s. 119-120.
40. Mesut Uyar- Edward J. Erickson, *A History of the Ottomans from Osman to Atatürk*, Santa Barbara 2009, s. 198.
41. Mahmud Şevket, *a.g.e.*, c.2, s.24-25; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III. Cilt 5nci Kısım (1793-1908)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara 1978, s. 212, 217.
42. Mahmud Şevket, *ag.e.*, s. 26.
43. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III. Cilt 6. Kısım (1908-1920)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 94-96; Reşat Hallı, *Balkan Harbi (1912-1913)*, c. 1, Ankara 1993 (2. baskı), s. 101 ve 123-125.
44. Mesut Uyar- Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s. 199.
45. Keçecizade İzzet Fuat, *Kaçırılan Fırsatlar: 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askeri Düşünceler*, çev. Rasim Süerdem, N. Fidan, Ankara 1992, s. 23; *Abdülhamid'in Seraskeri Rıza Paşa'nın* Anıları, haz. Mahir Aydın, İstanbul 2012, s. 26.
46. Reşat Hallı, *a.g.e.*, s. 130.
47. Genelkurmay ATASE Arşivi, BLH, 218-111-001-18 (5 Kanun-ı evvel 1328).
48. 1913 nizamnamesinin metni için bkz. Milli Savunma Bakanlığı, *Osmanlı Ordu Teşkilatı*, Ankara 2000, s. 149-161; *TSK Tarihi 1908-1920, IIIncü Cilt 6ncı Kısım*, s. 146.
49. Bkz. Mehmet Beşikçi, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilâtının İflası", *Türkiye Günlüğü*, 110 (Bahar 2012), 27-43.
50. Reşat Hallı, *a.g.e.*, s. 109.
51. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 285 ve 293-295.
52. *Harb Akademileri Tarihçesi ve 1848-1970 Yılları Arasında Okutulan Dersler*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1969, s. 6-7.
53. Mesut Uyar, *a.g.e.*, s. 151.
54. Mesut Uyar, *a.g.e.*, s. 150-151.
55. *Harb Akademileri Tarihçesi ve 1848-1970 Yılları Arasında Okutulan Dersler*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1969, s. 5-6.
56. Maury Feld, *The Structure of Violence: Armed Forces as Social* Systems, Londra 1977, 154-155.
57. Mesut Uyar, s. 150-151 ve 177, 197-198; *Harb Akademileri Tarihçesi ve 1848-1970 Yılları Arasında Okutulan Dersler*, s. 8.
58. Keçecizade İzzet Fuad, s. 23.
59. Piyade Kolağası Hakkı, *Osmanlı Ordusu Ahval ve Tensikât-ı Askeriyyesi*, İstanbul 1325, s. 247.
60. Reşat Hallı, *a.g.e.*, s. 100; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III. Cilt 6. Kısım (1908-1920)*, s. 98.
61. *Harb Akademileri Tarihçesi ve 1848-1970 Yılları Arasında Okutulan Dersler*, s. 9; *Harp Akademileri Tarihçesi 1848-1991*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1991, s. 15 ve 22.
62. Tahsin Yaylaoğlu, "Astsubay Okullarının Tarihçesi", *Türk Kültürü*, 32 (Haziran 1965), s. 36.
63. Mehmet Beşikçi, " 'İhtiyat Zâbiti'nden 'Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Subaylar ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13 (Güz 2011), 45-89.
64. *TSK Tarihi 1908-1920, IIIncü Cilt 6ncı Kısım*, s. 106-107.
65. E.M. Yapp, "The Modernization of Middle Eastern Armies in the Nineteenth Century. A Comparative View", *War, Technology and Society in the Middle East* (ed. V.J. Parry- M.E. Yapp) içinde, Londra 1975, s. 353.
66. BOA, *Cevdet Askeri* (=C.AS), nr. 4461.
67. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 160-161 ve 217, 219-221; Tobias Heinzelmann, *Heiliger Krieg oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einfuhrung der allgemeinen Militaerpflicht im Osmanischen Reich 1826-1856*, Frankfurt- Berlin- Bern 2004, s. 35; Fatih Yeşil, *a.g.t.*, s. 19.
68. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 253-255 ve 257.
69. Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s. 67; Faruk Ayın, *a.g.e*, s. 12 ve 15-16.
70. Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 19.
71. *TSK Tarihi, IIInci Cilt 5nci Kısım*, s. 207; Mahmud Şevket, *a.g.e.*, s. 26 ve 28-29.
72. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 80-106.
73. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik* Serüveni, İstanbul 2000, s. 68-69.
74. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 195-198.

3. BÖLÜM

1. Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silâh Sanayisi*, çev.

T. Akad, İstanbul 2006, s. 69-76; Rhoads Murphey, "Osmanlılar'ın Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları", haz. E. İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İstanbul, 1992, s. 7-20 ve Graf de Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, çev: Kaymakam Niyazi, Ankara 1934, s. 165.

2. D. Steele–T. Dorland, *The Heirs of Archimedes, Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*, Cambridge Mass. 2005.
3. M. Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence (1683-1797)*, Londra 2003, s. 217.
4. Bkz. Kemal Beydilli, "Bonneval'in İzinde: Mühtedi Osman Bey veya Avusturyalı Firari General Karlo de Kotzi", *Osmanlı Araştırmaları*, 11 (1991), s. 73-99. Humbaracı Ahmed Paşa konusunda bkz. A. Vandal, *Le Pacha Bonneval*, Paris 1885; H. Benedikt, *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval, 1675-1747*, Graz 1959; S. Gorceix, *Bonneval Pacha, Pacha a Trois Queues Une Vie d'Adventures au XVIII siécle*, Paris 1949; Julia Landweber, "Fashioning Nationality and Identity in the Eighteenth Century: The Comte de Bonneval in the Ottoman Empire", *International History Review*, 30 (2008), s. 1-31 ve Fatih Yeşil, "Bir Fransız Maceraperestin Savaş ve Diplomasiye Dair Görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyihaları", *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15 (2011), s. 205-228.
5. Virginia Aksan, "Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760-1830", *The International History Review*, 24 (2002), s. 253-277; Virginia Aksan, "Enlightening the Ottomans: Tott and Mustafa III", *Proceedings of the International Congress on Learning and Education in the Ottoman World*, İstanbul 1999, s. 163-174 ve Ferenc Toth, *Un Diplomate Militaire Français en Europe Orientale a la Fin de l'Ancien Régime, la Carriére*, İstanbul 2011.
6. Hasköy Tophanesi'nin kuruluşunda Baron de Tott'un rolü konusunda bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sadrıazam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, 5 (1936), s. 225 ve Virginia Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870, An Empire Besieged*, Londra 2007, s. 195.
7. Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3381, vr. 22b vd.
8. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 559.
9. Baron de Tott imzasıyla Rusya Devleti Harp Tarihi Arşivi'nde mahfuz bulunan Boğaz tahkimatlarını gösteren kroki ve haritalar için bkz. Rossiskiy Gosudarctvenniy Voenno-istoriçeskiy Arhiv, fond 450 (Voenno-uçyonniy arhiv), opis 1, delo 170, 172, 173 ve 816. Bu belgeleri kullanmamı sağlayan Özhan Kapıcı'ya müteşekkirim.
10. William Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert into Egypt During the Years 1799, 1800 and 1801*, Londra 1803, s. 251 ve Thomas Walsh, *Journal of the Later Campaign in Egypt*, Londra 1803, s. 66-67.
11. Léonce Pingaud, *Choiseul Gouffier, La France en Orient sous Louis XVI*, Paris 1887, s. 95 vd. ve Auguste Boppe, "On Sekizinci Asırda Fransa ve 'Türk Askerliği'", *TOEM* (yeni seri), 4 (1930), s. 28vd.
12. Gérald Duverdier, "İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary De Bréves ile İbrahim Müteferrika", çev. T. Acaroğlu, *Belleten*, 215 (1992), s. 302.
13. Asım Efendi, *Târih-i Asım*, c. I, İstanbul 1293, s. 37; William Eton, *A Survey of Turkish Empire*, Londra, 1799, s. 98vd. ve Stanford Shaw, "The Nizam-ı Cedid Army under Sultan Selim III, 1789-1807", *Oriens*, 18, 1965-1966, s. 169.
14. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Hatt-ı Hümayun (=HAT), nr. 10447 ve Stanford Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge Mass., 1971, s. 197.
15. Stanford Shaw, "The Established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III. 1789-1807", *Der Islam*, 40 (1965), s. 172.
16. Fatih Yeşil, "Nizâm-ı Cedîd'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim, 1793-1826" Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2009, s. 97.
17. HAT, nr. 6975.
18. *II. Mahmud ve III. Selim Devrine Ait Avrupa Devletleri Sefirleriyle Yapılan Mükâlemelerin Mazbatası: Bükreş Muahedesine Tekaddüm Eden Devirlerde Siyasî Meselelere Dair Yazılar*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, nr. Y/524, vr.113a.
19. HAT, nr. 12193 ve 12528; I. de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane*, c. II, Paris 1865, s. 208 ve 237-238 ve J. Bastelberger, *Die militärischen Reformen unter Mahmud II*, Gotha 1874, s. 56.
20. HAT, 1414, 1458, 12198; Avigdor Levy, "The Military Policy of Mahmud II (1808-1839)", Doktora Tezi, Harvard University, Cambridge Mass. 1968, s. 23 ve Avigdor Levy, "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, 18 (1982), s. 236 ve 238 ve Shaw, "The Established Ottoman Army Corps", s. 169.
21. Stanford Shaw, "The Orgins of Ottoman Military Reform: The Nizâm-ı Cedîd Army of Sultan Selim III", *The Journal of Modern History*, XXXVIII (1965), s. 293-294 ve 299.
22. BOA, HAT, nr. 1728 ve 10787/A.
23. Stanford Shaw, "The Established Ottoman Army Corps", s. 173.
24. The National Archives (=NA) Foreign Office Papers (=FO) 78/25, s. 53, 107, 132 ve 78/26, s. 90; BOA, HAT, nr. 13863; *Selim-i Sâlis Devrinde İstanbul'da Bulunan Rus ve İngiliz Elçileri ile Yapılan Müzâkerelerin Mazbatalarından Bir Tanesi*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, nr. Y/528, vr. 48a-b ve 54a-b.

25. FO, 78/26, s. 121, 133, 137, 145; 78/55, s. 211-216; 78/59, s. 26 ve Vasıf Efendi, *Târih-i Vâsıf*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, nr. 6012, vr. 43b-44a.
26. Testa, *a.g.e*, s. 208-209; C. E. Black, "Sorbier's Mission to Constantinople:1807", *Journal of Modern History*, 16 (1944), s. 22-23 ve William Deans, *History of the Ottoman Empire*, Londra 1854, s. 188.
27. Şanizâde Mehmed Ataullah, *Tarih*, c. III, İstanbul 1290, s.142; F.C.H.L. Pouqueville, *Travels through the Morea, Albania and Several Other Parts of the Ottoman Empire to Constantinople during the Years 1798, 1799, 1800 and 1801*, Londra 1806, s. 179-180 ve Ernst Münch, *Mahmud II. Padischah der Osmanen*, Stuttgart 1839, s. 28.
28. M. E. Yapp, "The Establishment of the East India Company Residency at Baghdad, 1798-1806", *Bulletin of SOAS*, 30 (1967), s. 325.
29. Tayyarzâde Mehmed Ata Efendi, *Târih-i Ata*, c. III, İstanbul 1291-93, s. 76; M. John Kinneir, *A Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, Londra 1818, s. 88; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Çapanoğulları", *Belleten*, XXXVIII (1974), s. 224 ve Shaw, *Between Old and New*, s. 215, 220-221.
30. David Ralston, *Importing The European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into Extra-European World, 1600-1914*, Chicago 1996, s. 88; Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, New York 2002, s. 80 ve Münch, *a.g.e*, s. 99-100.
31. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul 2009, s. 405-407.
32. Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 67.
33. Şerafettin Turan, "II. Mahmud'un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 115-117.
34. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 410.
35. Ali Fuat Türkgeldi, *Ricâl-i Mühime-i Siyasiye*, İstanbul 1928, s. 91 ve Edward Joy Morris, *The Turkish Empire Embracing the Religion, Manners, and Customs of the People with a Memoir of the Reigning Sultan and Omer Pacha*, Philadelphia 1855, s. 24 vd.
36. *Türkiye'de Alman Subaylar*, s. 1.
37. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 418 ve Levy, *a.g.t*, s. 609-610.
38. Frederick S. Rodkey, "Lord Palmerston's Policy for the Rejuvenation of Turkey, 1839-1841", *Transactions of the Royal Historical Society*, 12 (1929), s. 163-164.
39. Frederick S. Rodkey, "Lord Palmerston's Policy for the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", *The Journal of Modern History*, 1 (1929), s. 578-579.
40. Frederick S. Rodkey, "Lord Palmerston's Policy for the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", s. 581.
41. Frederick S. Rodkey, "Lord Palmerston's Policy for the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841: Part II", *The Journal of Modern History*, 2 (1930), s. 198.
42. Rodkey, "Lord Palmerston's Policy for the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841: Part II", s. 200.
43. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 421.
44. Jehuda L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri 1835-1919*, çev. F. Çeliker, Ankara 1985, s. 15. Heyetin gelişinde Rusya kaynaklı gecikme için ayrıca bkz. Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. H. Örs, İstanbul 1995, s. 113.
45. Kazım Karabekir, *Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar*, haz. O. Hülagü–Ö. H. Özalp, İstanbul 2001, s. 64-65.
46. Helmuth von Moltke, *a.g.e.*, s. 311.
47. Reinhold Wagner, *Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde, 1837-1839*, Berlin 1893, s. 164 vd. ve Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 426 ve 429.
48. 1815 tarihli Prusya Redif Nizamnamesi'nin çevirisi ve askere alma kanunlarının özet tercümeleri için bkz. TSMA (E. 2936 ve 10555). Bu konuda ayrıca bkz. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 421.
49. Tahsin Esencan, *Türk Topçuluğu ve Kaynakları*, Ankara 1946, s. 9-11; Karabekir, *a.g.e*, s. 89-90 ve Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 427-428.
50. *Türkiye'de Alman Subaylar*, s. 3 vd.
51. Mesut Uyar, *A Military History of the Ottomans*, California 2009, s. 145-146.
52. John P. Dunn, *Khedive Ismail's Army*, Londra 2005, s. 46 vd.
53. Bayram Nazır, *Osmanlıya Sığınanlar, Macar ve Polonyalı Mülteciler*, İstanbul 2006.
54. Eugéne Morel, *Türkiye ve Reformları*, çev. S. Belli, Ankara 2000, s. 186 ve *Bayram* Nazır, *a.g.e.*, s. 186 vd.
55. Bayram Nazır, *a.g.e*, s. 371.
56. Humphry Sandwith, *A Narrative of the Siege of Kars*, Londra 1856, s. 122.
57. H. S. Woods, *Türkiye Anıları*, çev. F. Çoker, İstanbul 1976, s. 189-192 ve Ali Sönmez, "Jandarma Teşkilatının Kuruluşu Sürecinde Baker Paşa'nın Rolü", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 11(2009).
58. Fred Burnaby, *At Sırtında Anadolu*, çev.: F. Taşkent, İstanbul 1999, örneğin s. 160-162 ve Hans Jürgen Kornrumpf, *Fremde im osmanischen Reich, 1826-1912/1913, Bio-bibliographisches Register*, Karlsruhe 1998, pek çok yerinde.
59. Edward Joy Morris, *a.g.e.*, s. 27 vd.
60. H. S. Woods, *a.g.e.*, s. 193-194.
61. Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev. K. Işık, İstanbul 2007, s. 43 vd.
62. Candan Badem, *The Ottoman Crimean War, 1853-1856*, Leiden 2010, s. 238 vd.
63. Atwell Lake, *Narrative of the Defence of Kars, Historical and Military*, Londra 1857.
64. Mesut Uyar, *a.g.e.*, s. 172-173.

65. Enver Ziya Karal, "Zarif Paşa'nın Hatıratı", *Belleten*, 16 (1940), s. 486-488 ve 492-493.
66. Jehuda L. Wallach, *a.g.e.*, s. 21.
67. H. S. Woods, *a.g.e.*, s. 196.
68. Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, 32, (1979), s. 485 vd. ve H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfûz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara 2004.
69. C. Max Kortopeter, "The Ottoman Military Reform During the Late Tanzimat (1885-1895), The Prussian General von der Goltz and the Ottoman Army", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. H. D. Yıldız, Ankara 1990, s. 175.
70. Merwin Albert Griffiths, *The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II (1880-1897)*, Doktora Tezi, University of California, Los Angeles 1966, s. 49.
71. C. Max Kortopeter, *a.g.m.*, s. 179.
72. Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 211.
73. C. Max Kortopeter, *a.g.m.*, s. 184.
74. Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s. 297.
75. Gültekin Yıldız, "Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde *Ataşemiliterliğin* İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları", *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*, 17 (2009), s. 246.
76. Wallach, *a.g.e.*, s. 105 vd.
77. Swanson, *a.g.e.*, s. 380.
78. Carl Mühlmann, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege*, Leipzig 1940, s. 3 vd.
79. Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımları*, İstanbul 1993, s. 154 vd.
80. Wallach, *a.g.e.*, s. 202.
81. Mühlmann, *a.g.e.*, s. 285 ve 318-319.

4. BÖLÜM

1. Gabor Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askerî Gücü ve Silah Sanayisi*, çev.: Tanju Akad, İstanbul 2006, s. 257-258.
2. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul 2009, s. 428.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Hatt-ı Hümayun (=HAT), nr. 1244/48317-A; BOA, Cevdet-Askeriye (=C. AS), 834/35566 (22 Rebiyü'l-evvel 1255/ 5 Haziran 1839). Top çapları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Avigdor Levy, *The Military Policy of Sultan Mahmud II, 1808-1839*, s. 523 ve 613; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, s. 428-429.
4. BOA, İrade-Dahiliye (=İ. DH), nr. 159/8241 (13 Zilka'de 1263/23 Ekim 1847).
5. BOA, İrade-Hariciye (=İ. HR), nr. 96/4713, leff 5 (19 Cemaziyü'l-âhır 1269/ 30 Mart 1853).
6. BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti Evrakı (=HR. SFR (3)), 25/2, leff 18-19 (31 Mart 1856).
7. BOA, Bâbıâli Evrak Odası Ayniyat Defteri (=BEO.AYN. d.), nr. 1033 (13 Safer 1291/31 Mart 1874), s. 80.
8. Gabor Ágoston, *a.g.e.*, s. 128-129.
9. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 434.
10. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, gös. yer.
11. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 435-437.
12. Charles White, *Three Years in Constantinople*, vol. II, London 1846, s. 248; Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 452; Çelik Gülersoy, "Son 400 Yılda Tophane Semti", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Ankara 1983, s. 1640.
13. Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 448-449.
14. Avigdor Levy, *The Military Policy of Sultan Mahmud II, 1808-1839*, s. 529; Gültekin Yıldız, *a.g.e.*, s. 453-454.
15. BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD.d), nr. 11012, s. 54-65.
16. BOA, İrade-Meclis-i Vâlâ (=İ. MVL), nr. 44/831.
17. BOA, Sadaret Mektubi Kalemi-Mühimme (=A. MKT. MHM), nr. 761/13.
18. BOA, Sadaret Mektubi Kalemi-Nezâret ve Devair Evrakı (=A. MKT. NZD), nr. 360/14.
19. BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (=*HR. TO*), 118/3; Ali İhsan Gencer-Ali Fuat Örenç-Metin Ünver, *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, İstanbul 2008, s. 46-47 ve 50-51.
20. Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914*, İstanbul 2012, s. 231.
21. BOA, Yıldız Perakende-Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (=Y.PRK.MYD), nr. 6/34 (17 Şaban 1304/ 11 Mayıs 1887); BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (=Y.MTV), nr. 32/52 (24 Şaban 1305/ 6 Mayıs 1888); Y.PRK.MYD, nr. 9/8 (9.Cemaziyü'l-âhır 1307/31 Ocak 1890).
22. Bkz. Y.MTV, nr. 180/56 (13 Rebiyü'l-evvel 1316/ 1 Ağustos 1898).
23. BOA, İrade-Dahiliye (=İ.DH), nr. 1084/85055; Y.MTV, 89/172; 87/126.
24. BOA, Yıldız Perakende-Askerî (=Y.PRK.ASK), nr. 79/8.
25. BOA, İrade-Hususi (=İ.HUS), nr. 34/1312 (15 Şubat 1895).
26. Y.MTV, nr. 154/27 (7 Nisan 1897); Y.PRK.ASK, nr. 160/62 (1899/ 1900). Teçhizat-ı Askeriyye Nezareti'nin faaliyetleri için bkz. Zekeriya Türkmen, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusu'nun Modernizasyonu İçin Kurulan Teçhizat-ı Askeriye Nezareti ve Faaliyetleri", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 479-483.
27. Yüzbaşı Kamphövener, Abdullah Rüstem ve Mehmed Şakir Paşaların Mabeyn'e sundukları ortak yazı için bkz. Y.MTV, nr. 125/144 (16 Safer 1313/ 8 Ağustos 1895).
28. Y.MTV, nr. 43/28 (21 Şaban 1307/12 Nisan 1890); BOA, Yıldız Perakende-Dahiliye (=Y.PRK.DH), nr. 3/19 (3 Receb 1306/ 5 Mart 1889).

29. Yüzbaşı Kamphöveneri'n Mabeyn'e sunduğu ariza, Y.PRK.MYD, nr. 21/8.1315 (Kasım 1899).
30. Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın Mabeyn'e sunduğu tezkere, Y.MTV, nr. 61/24 (10 Ramazan 1309/ 8 Nisan 1892); İ.DH, nr. 1252/98257 (19 Rebiyü'l-âhır 1309/ 22 Kasım 1891).
31. *Osmanlı Malî İstatistikleri, Bütçeler* (1841-1918), haz.: Tevfik Güran, Ankara 2003, s. 15-16, 95-163; Mervin Griffiths, *The Reorganization of Ottoman Army Under Abdulhamid II, 1880-1897*, Doktora Tezi, University of California, Los Angeles 1966, s. 134-135.
32. BOA, Yıldız-Perakende (=Y.PRK), nr. 117/66.
33. Tophane fabrikalarının bazı haftalardaki üretim faaliyetleri için bkz. Y.PRK.ASK, nr. 25/45 (20 Rebiyü'l-âhır 1302/15 Şubat 1885); 76/10 (21 Safer 1309/ 26 Eylül 1891); 157/96 (23 Ramazan 1317/ 25 Ocak 1900); 207/55 (15 Safer 1321/ 13 Mayıs 1903).
34. Y.MTV, nr. 156/43 (2 Zilka'de 1314/ 4 Mayıs 1897); Y.PRK.ASK, nr. 128/59 (29 Haziran 1897/ 28 Muharrem 1315); 129/68 (25 Safer 1315/ 26 Temmuz 1897).
35. Y.MTV, nr. 159/186 (9 Muharrem 1315/10 Haziran 1897); nr. 197/131 (22 Şevval 1317/ 26 Aralık 1899).
36. Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi, 1700-1900*, Ankara 2001, s. 126.
37. Prens Bismark'ın İstanbul'daki Almanya Sefareti'ne çektiği telgraf tercümesi için bkz. Y.PRK.EŞA, nr. 6/81 (25 Receb 1304/ 19 Nisan 1887).
38. Y.PRK.ASK, nr. 159/47, (9 Zilka'de 1317/ 11 Mart 1900).
39. Birol Çetin, *a.g.e*, s. 195.
40. Y.MTV, nr. 305/74 (9 Zilhicce 1325/ 13 Ocak 1908).
41. Daha fazla bilgi için bkz. Birol Çetin, *a.g.e*, s. 188-196.

5. BÖLÜM

1. Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları*, İstanbul 2011, s. 17-403.
2. Bernd Langensiepen-Ahmet Güleryüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, İstanbul 2000, s. 1-238.
3. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 389-547; Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Ankara 2001; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.
4. İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz*, İstanbul 2007, s. 3-171.
5. Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*, London-New York, 2008, s. 16-165.
6. Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 29-409.
7. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Sadaret Divan Mektubi Kalemi Belgeleri (=A. MKT. MHM), nr. 147/1; A.MKT.MHM, nr. 157/24; A.MKT.MHM, nr. 283/59; A.MKT.MHM, nr. 287/11; A.MKT.MHM, nr. 360/26; A. MKT.MHM, nr. 394/2; BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair (=A. MKT.NZD), nr. 6/28.
8. BOA, Cevdet-Askeri (=C. AS), nr. 754/31771.
9. C.AS, nr. 796/33755.
10. A.MKT.MHM, nr. 251/16; BOA, Cevdet-Bahriye (=C. BH), nr. 86/4149.
11. C.BH, nr. 64/3009; C.BH, nr. 101/4862.
12. C.BH, nr. 100/4841.
13. C.BH, nr. 155/7366.
14. C.BH, nr. 55/2604.
15. C.BH, nr. 163/7720.
16. Lütfi Gürçay, *Gemici Dili*, İstanbul 1943, s. 223-224.
17. İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, s. 278-355; Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları*, s. 147-219.
18. Abidin Daver, *Gemi*, İstanbul 1932, s. 21-22.
19. L. Düzcü, *a.g.t.*, s. 53.
20. T. Zorlu, *a.g.e.*, s. 38-62.
21. T. Zorlu, *a.g.e.*, s. 159-165.
22. Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s. 30-44.
23. Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (=DİA)*, (2006), c. 31, s. 514-516.
24. Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri*, s. 65-96.
25. T. Zorlu, *a.g.e.*, s. 38-165.
26. L. Düzcü, *a.g.t.*, s. 154-275.
27. B. Langensiepen-A. Güleryüz, *a.g.e.*, s. 90-237.
28. Tuncay Zorlu, "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücü'nün Modernleşmesi", *Türk Denizcilik Tarihi (=TDT)*, (ed. Z. Arıkan- L. Sancar), İstanbul 2009, c. II, s. 65-73.
29. T. Zorlu, *a.g.m.*, s. 65-73.
30. T. Zorlu, *a.g.e.*, s. 77-109.
31. Nejat Gülen, *Şanlı Bahriye, Türk Bahriyesinin İkiyüz Yıllık Tarihçesi (1773-1973)*, İstanbul 2001, s. 36-39; T. Zorlu, *a.g.e.*, s. 9-13, 132-153.
32. "Akdeniz Boğazı Muhârebeleri: İngilizlerin İlk Hücûmu", *Risâle-i Mevkûte-i Bahriyye*, c. 2, no 6, (1332), s. 231-252.
33. Fevzi Kurtoğlu, *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul 1941, s. 1-118.
34. BOA, Hatt-ı Hümayun (=HAT), nr. 27930.
35. Ali Fuat Örenç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, c. 49 (2009), s. 37-84.
36. Ali Fuat Örenç, *a.g.m.*, s. 37-84.
37. Safvet, "Tersanemizde Stim Devrinin Tarihçesi", *Donanma Gazetesi*, nr. 2-51, (1914), s. 54-55.
38. Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, s. 154-159, 200-204.
39. Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s. 124-133.
40. N. Gülen, *a.g.e.*, s. 63-64.

41. İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2 (2006), s. 35-56.
42. R. Langensiepen-A. Güleryüz, *a.g.e.*, s. 133-139.
43. R. Langensiepen-A. Güleryüz, *a.g.e.*, s. 133-139.
44. Ali İhsan Gencer, *a.g.e.*, s. 187-188.
45. Safvet, *a.g.m.*, s. 54-55.
46. A. MKT. MHM, nr. 223/35; 225/95.
47. A. MKT. NZD, nr. 186/67.
48. Tuncay Zorlu, "Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği", *TDT*, c. II, s. 147-157.
49. A. MKT. MHM, nr. 407/100.
50. BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti (=HR.SFR.3), nr. 101/25; 109/55; 117/11; 119/23; 129/61.
51. Kemal Arı, "Yelkenliden Buharlıya Geçiş", *TDT*, c. II, s. 140-144.
52. A. MKT. MHM, nr. 446/18.
53. Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri*, s. 316-342.
54. A. MKT. MHM, nr. 298/86.
55. A.MKT. MHM, nr. 249/17.
56. A. MKT. MHM, nr. 127/2; 466/43.
57. A. MKT. MHM, nr. 334/53.
58. A. MKT. MHM, nr. 286/63.
59. Faruk Ayın-Erkan Göksu, "Ana Hatlarıyla Abdülaziz Dönemi Osmanlı Bahriyesi ve Ceride-i Askeriyyelere Göre 1864 Yılı Denizcilik Faaliyetleri", *Türkler*, c. 13, Ankara 2002, s. 822-829.
60. Ali İhsan Gencer, "Abdülaziz Donanması ve Özellikleri", *Donanma Komutanlığı, 3üncü Deniz Harp Tarihi Semineri*, Ankara 2006, s. 3-15.
61. BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (=Y.MTV), nr. 235-54; 41/77; 23/52; 17/4, İ. BH, nr. 5-1320. RA-2; Yıldız Maruzat Defterleri (=Y. MRZ.d), nr. 10306, 27 Za 1320; İrade-Mesail-i Mühimme (=İ. MMS), nr. 56/2536, 1294 RA 7; 14/5741, 6 Şubat 1304; 14/5741; Yıldız Perakende Askerî Maruzat (=Y.PRK.ASK), nr. 126/64.
62. Şakir Batmaz, "II. Abdülhamid Devri Bahriye Politikası", *Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid*, Kayseri 2011, c. 5, s. 110-113.
63. BOA, Yıldız Esas Evrak (=YEE), 138/30; 138/36; 138/41; 138/46; 138/48; 138/51.
64. C. BH, nr. 223/10366; 242/11216.
65. Y. PRK. ASK, nr. 152/86; BEO, nr. 1518/113803; 1520/113935; 35/2557; 757/56713.
66. Mehmet Beşirli, "Sultan Abdülaziz'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Donanması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 25 (2004), s. 256.
67. BEO, nr. 1690/126713; 2017/151213; 2019/151404; 2149/161126; 2236/167651.
68. Şakir Batmaz, *a.g.m.*, s. 113-121.
69. BEO nr. 2759/206865.
70. Evren Mercan, *Osmanlı Bahriyesi'nde İlk Denizaltılar Abdülhamid ve Abdülmecid*, İstanbul 2012, s. 30-60.
71. *Sabah Gazetesi*, 25 (Şubat 1897), s. 1.
72. Metin Hülagu, "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme", *Türkler*, c. 13, Ankara 2002, s. 830-844.
73. *Ceride-i Bahriyye*, nr. 266, 28 Temmuz 1315, s. 1-2.
74. BEO, nr. 3820/286458.
75. BEO, nr. 3461/259513; 3501/262550; 3818/286298; 4022/301598.
76. BEO, nr. 3509/263147; 3541/265501; 3640/272975; BOA, İrade-Bahriye (=İ. BH), nr. 8/29.
77. BEO, nr. 3879/290899; İ.BH, nr. 10/25.
78. BEO, nr. 4250/318742.
79. BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiyye Evrakı (=DH.İ.UM), nr. 11-4-6/09; DH.İ.UM.EK, nr. 70/9.
80. Eda Gülşen Gömleksiz, "II. Meşrutiyet'ten Kurtuluş Savaşına Osmanlı Denizciliği", *TDT*, c. II, s. 175-191.
81. BEO, nr. 4022/301598; BEO, nr. 3872/290383.
82. BEO, nr. 4109/308139.
83. BEO, nr. 4245/318325.
84. *Mecmua-i Seneviyye-i Askeriyye*, İstanbul 1926, s. 247-248.
85. BOA, Meclis-i Vükela Mazabataları (=MV), nr. 229/3.
86. Celalettin Yavuz, *Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Misyonlar*, İstanbul 2000, s. 199-200.
87. *Donanma Gazetesi*, nr. 1-49, (29 Haziran 1914), s. 10-11.
88. DH.İ.UM. EK., nr. 19/16; C. Yavuz, *a.g.e.*, s. 217-225.
89. DH.İ.UM. EK, nr. 19/16.
90. BEO, nr. 4352/326364.
91. Nevzat Artuç, *Ahmed Cemal Paşa (1782-1911) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2005, s. 139-162.
92. *Mecmua-i Seneviyye-i Askeriyye*, s. 60.

6. BÖLÜM

1. Yavuz Kansu-Sermet Şensöz-Yılmaz Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, Hava Kuvvetleri Basım ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara 1971, s. 114.
2. *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, Hava Basım ve Neş. Müdürlüğü, Etimesgut 1975, s. 7; Reşid Selim, "Tayyareciliğimizin Tarihçesi", *Nevsâl-i Millî*, Dersaadet 1330, s. 445; *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 114-115.
3. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 106.
4. Söz konusu rapor, 22 Temmuz 1326/4 Ağustos 1910 tarihlidir (*Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri [1909-1913]*, s. 69).
5. Reşid Selim, s. 443; Orhan Aydar, *Uçan Süvariler*, Ankara 1948, s. 21.
6. *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 48 ve 178.

7. Süreyya İlmen, *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, İstanbul 1947, s. 19-22.
8. *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 151; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 126 (Ocak 2011), s. 150.
9. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 124.
10. Orhan Aydar, *Uçan Süvariler*, Ankara 1948, s. 19; *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 124; *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 162.
11. Süreyya İlmen, *a.g.e.*, s. 22; *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 124.
12. *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 263.
13. Reşid Selim, *a.g.m.*, s. 445; Süreyya İlmen, *a.g.e.*, s. 31.
14. Süreyya İlmen, *a.g.e.*, s. 50.
15. Süreyya İlmen, *a.g.e.*, s. 56, 60, 77, 89-91; *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 163, 170 ve 187.
16. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 125-127.
17. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, Eskişehir 1950, s. 84.
18. *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 208.
19. Süreyya İlmen, *a.g.e.*, s. 107.
20. *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 278; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, s. 165.
21. *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 103; *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 144; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, s. 76.
22. Orhan Aydar, *a.g.e.*, s. 31; *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 86; *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 130; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, s. 87 ve 100.
23. *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 243; Orhan Aydar, *a.g.e.*, s. 41.
24. Orhan Aydar, *Uçan Süvariler*, s. 45; *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 235; Bülent Yılmazer, "Dünya Askerî Havacılığında Bir Öncü Olarak Türk Ordusunda Havacılık", *On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s. 525.
25. Orhan Aydar, *a.g.e.*, s. 45; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, s. 110 ve 112.
26. Orhan Aydar, *a.g.e.*, s. 48; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, s. 91 ve 122; *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 265.
27. Binbaşı Salim (İlkuçan), "Tayyarecilik", *Türkiye İdman Mecmuası*, nr. 16, 26 Haziran 1339, s. 466.
28. Süreyya İlmen, *a.g.e.*, s. 119; *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 231.
29. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, s. 96.
30. Orhan Aydar, *a.g.e.*, s. 86; *Havacılık Tarihinde Türkler I*, s. 136.
31. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, s. 138 ve 140.
32. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 157.
33. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, s. 198; *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 159.
34. Celalettin Yavuz, "Türk Askerî Birlik-Kurumlarının İyileştirilmesinde ve Silahlanma Faaliyetlerinde Fransızlar", *On İkinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2010, s. 84; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, c. 2, Eskişehir 1951, s. 14.
35. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, s. 199.
36. Binbaşı Salim, *a.g.m.*, s. 466.
37. Orhan Aydar, *Uçan* Süvariler, s. 113 ve 117; *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 160 ve 163; *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 333.
38. *Kuruluş Yıllarında Türk Askerî Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, s. 324 ve 328; Osman Yalçın, *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi (1913-2009)*, Ankara 2009, s. 21.
39. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 162; Osman Yalçın, *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi*, s. 21.
40. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*, s. 158 ve 201.
41. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 14.
42. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 167; *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 61.
43. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 18 ve 51.
44. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 102.
45. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 185; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1917-1918*, Eskişehir 1952, s. 25.
46. *Birinci Dünya Harbi IX'ncu Cilt Türk Hava Harekatı*, Ankara 1969, s. 33; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 57.
47. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 57.
48. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 186.
49. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 59 ve 117.
50. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 112 ve 116; *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 224 ve 229.
51. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 260 ve 331; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 233 ve 245.
52. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 249, 287-288, 358 ve 376.
53. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1917-1918*, s. 426.
54. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 94, 228 ve 238; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1917-1918*, s. 339, 353, 362 ve 368.
55. *Birinci Dünya Harbi IX'ncu Cilt Türk Hava Harekatı*, s. 256.

56. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 253; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 164; Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1917-1918*, s. 166 ve 367.
57. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 43 ve 44.
58. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 55 ve 100; *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 167.
59. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 105 ve 106.
60. *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, s. 392.
61. Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1914-1916*, s. 130.

7. BÖLÜM

1. Nikolay Alekseyeviç Yepançin, *Oçerk pohoda 1829 g. v Yevropeyskoy Turtsii*, 1. cilt, St. Petersburg 1905, s. 330.
2. Colonel Chesney, *The Russo-Turkish Campaign of 1828 and 1829 with a view of the Present State of Affairs in the East*, New York 1854, s. 65.
3. Chesney, *a.g.e.*, s. 75.
4. M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923: A Study in International Relations*, New York 1966, s. 45-46.
5. M. S. Anderson, *a.g.e.*, s. 70-71; Chesney, *a.g.e.*, s. 197.
6. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Londra 1981, s. 207.
7. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, haz. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 101.
8. John T. Alexander, *Catherine the Great*, Oxford ve New York 1989, s. 247; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 32.
9. 1828-29 Savaşı öncesi Rusya'nın ve Osmanlı'nın istihbarat faaliyetleri için bkz. Yepançin, c. 1, s. 128-158. 1828 yılında Osmanlı kalelerinin durumu için bkz. *İstoriçeskoe opisanie Turetskih gorodov i krepostey*, Moskova 1828.
10. Bruce W. Menning, "The Imperial Russian Army, 1725-1796", *The Military History of Tsarist Russia* içinde, haz. Frederick W. Kagan ve Robin Higham, New York 2002, s. 64.
11. Lyubomir G. Beskrovnıy, *Russkoe voennoe iskusstvo XIX v.*, Moskova 1974, s. 6.
12. Robert F. Baumann, "The Russian Army 1853-1881", *The Military History of Tsarist Russia* içinde, s. 138.
13. Chesney, *a.g.e.*, s. 276.
14. Bruce W. Menning, "The Imperial Russian Army, 1725-1796", s. 72.
15. Baron [Helmuth] Moltke, *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829*, Londra 1854, s. 19.
16. James J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire. Prelude to Collapse 1839-1878*, Stuttgart 2000, s. 334; Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans from Osman to Atatürk*, Santa Barbara 2009, s. 190.
17. Bkz. *Rukovodstvo dlya boya protiv Turkov*, Bükreş 1853, s. 5.
18. Mesut Uyar ve Edward Erickson, *a.g.e.*, s. 198.
19. Naci Çakın, *Osmanlı-Rus Harbi (1828-29) Etüt*, Ankara 1978, s. 139.
20. I. Nikolay dönemi (1826-1855) Rus ordusunun talim ve teçhizat olarak güzel bir eleştirisi için bkz. John Shelton Curtiss, *The Russian Army under Nicholas I 1825-1855*, Durham 1965, s. 113-151.
21. Richard Graf von Pfeil, *Experiences of a Prussian Officer in the Russian Service during the Turkish War of 1877-78*, çev. C. W. Bowdler, Londra 1893, s. 21.
22. Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 25-26.
23. A. N. Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiyeyu i polskimi konfederatami 1769-1774 gg.*, 2. cilt, St. Petersburg 1866, s. 110-139.
24. Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 26-27.
25. A. N. Petrov, *Vtoraya Turetskaya voyna v tsartvovaniya Yekaterina II 1787-1791*, c. 2, St. Petersburg 1880, s. 187.
26. Bruce W. Menning, "The Imperial Russian Army, 1725-1796", s. 70-71; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 37.
27. Lyubomir G. Beskrovnıy, *Russkoe voennoe iskusstvo XIX v.*, s. 77.
28. L. Beskrovnıy, *a.g.e.*, s. 74.
29. [Naci Çakın], *Osmanlı-Rus Harbi (1828-29) Etüt*, Ankara 1978, s. 84-85.
30. [Çakın], *a.g.e.*, s. 114-116; Chesney, *a.g.e.*, s. 120-122.
31. [Çakın], *a.g.e.*, s. 132-133; Chesney, *a.g.e.*, s. 177-183.
32. Çakın, Edirne'nin teslim edilişini yanlış olarak 22 Ağustos vermektedir. [Çakın], *a.g.e.*, s. 145-146; Chesney, *a.g.e.*, s. 190-194.
33. Çakın, Erzurum'un teslim tarihini 8 Temmuz olarak veriyor. [Çakın], *a.g.e.*, s. 177-193; Chesney, *a.g.e.*, s. 200-223.
34. İbrahim Köremezli, "Turetskaya oborona na Dunayskom teatre voennyh deystviy 1853-1856", *Russkiy sbornik*, c. 7, Moskova 2009, s. 284.
35. İbrahim Köremezli, *a.g.m.*, s. 284-285.
36. İbrahim Köremezli, *a.g.m.*, s. 287-288.
37. A. N. Petrov, *Voyna Rossii s Turtsiyey. Dunayskaya kampanya 1853 i 1854 gg.*, c. 2, St. Petersburg 1890, s. 155.
38. İbrahim Köremezli, *a.g.m.*, s. 288-292.
39. Candan Badem, *Ottoman Crimean War*, Leiden 2010, s. 156-171.
40. Candan Badem, *a.g.e.*, s. 212- 222.
41. Candan Badem, *a.g.e.*, s. 251.
42. Candan Badem, *a.g.e.*, s. 270-276.
43. Bruce W. Menning, *Bayonets before Bullets. The Imperial Russian Army, 1861-1914*, Bloomington 1992, s. 60-62; *Russko-Turetskaya voyna 1877-78*, Moskova 1977, s. 106-107.
44. Bruce W. Menning, *a.g.e.*, s. 62-63; *Russko-Turetskaya voyna 1877-1878*, s. 108-110.

45. Bruce W. Menning, *a.g.e.*, s. 67-71; *Russko-Turetskaya voyna 1877-1878*, s. 142-146; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793–1908)*, 3. cilt, 5. kısım, Ankara 1978, s. 482-283.
46. Bruce W. Menning, *a.g.e.*, s. 76-78.
47. Bruce W. Menning, *a.g.e.*, s. 78-81; *Russko-Turetskaya voyna 1877-78*, s. 201-237; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793–1908)*, s. 484-488.
48. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 83.
49. Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 22.
50. Bkz. Oleg Airapetov, "Miliutin contra Moltke: Russia's Refusal to Adopt a Prussian-Style General Staff", *Reforming the Tsar's Army: Military Innovation in Imperial Russia from Peter the Great to the Revolution* içinde, haz. David Schimmelpenninck van der Oye ve Bruce W. Menning, Cambridge 2011, s. 292-303.

8. BÖLÜM

1. Bkz. Zafer Toprak, "Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi", *Toplumsal Tarih*, 104 (Ağustos 2002), 44-51.
2. Bkz. Mehmet Beşikçi, "Topyekûn Savaş Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi", *Toplumsal Tarih*, 198 (Haziran 2010), s. 62-69.
3. Geç Osmanlı harplerinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*, Santa Barbara 2009.
4. Bkz. Mehmet Beşikçi, *The Organized Mobilization of Popular Sentiments: The Ottoman Navy League, 1909-1919*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999; Nadir Özbek, "Defining the Public Sphere during the Late Ottoman Empire: War, Mass Mobilization and the Young Turk Regime (1908-18)", *Middle Eastern Studies*, 43. cilt, no. 5 (Eylül 2007): 795-809.
5. 1912 ile 1920 arasında Anadolu'ya akan toplam muhacir sayısı bir kaynağa göre 413.922'dir. Bkz. Justin MacCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton 1995, s. 161.
6. Savaşın genel ve derli toplu bir anlatısı için bkz. Richard C. Hall, *The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the First World War*, Londra 2000. Bu eserin Türkçe tercümesi için bakınız *Balkan Savaşları, 1912-1913: I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çeviren M. Tanju Akad, İstanbul 2003.
7. *Balkan Harbi (1912-1913), I. Cilt: Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devletinin Harbe Girişi*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1970, s. 74.
8. Faruk Ayın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları, 1839-1914*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994, s. 44-48.
9. Carter V. Findley, "Tanzimat", *The Cambridge History of Turkey, Vol. 4: Turkey in the Modern World* içinde, yay. haz. Reşat Kasaba, Cambridge 2008, s. 19.
10. Gayrimüslimlerin Osmanlı zorunlu askerlik sistemi içindeki durumunun evrimi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul 2000.
11. Balkan Savaşı'nda Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlik hizmeti hakkında bkz. Fikret Adanır, "Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Ronald G. Suny, Fatma M. Göçek ve Norman M. Naimark, New York 2011, s. 113-125.
12. Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı zorunlu askerlik sisteminin hukuki ve pratik boyutlarının genel bir eleştirel değerlendirmesi için bkz. Erik-Jan Zürcher, "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi", *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)* içinde, yay. haz. Erik-Jan Zürcher, çev. M. Tanju Akad, İstanbul 2003, s. 87-104.
13. Bkz. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, c. 1, İstanbul 1992, s. 140.
14. Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford 2011, s. 95-127; Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 427–480.
15. *Balkan Harbi (1912-1913), I. Cilt*, s. 73. Ulaşım sorununun hayati etkisine değinen başka bir eser için bkz. M. Beliğ Uzdil, *Balkan Savaşı'nda Mürettep 1. Kolordu'nun Harekâtı*, yay. haz. A. Tetik ve Ş. Büyükcan, Ankara 2006, s. 50.
16. *Balkan Harbi (1912-1913), I. Cilt*, s. 132-133.
17. Nüfus sayıları için bkz. Richard Hall, *Balkan Wars*, s. 18; askerî kuvvet sayılarının karşılaştırması için bkz. Kemal Soyupak ve Hüseyin Kabasakal, "The Turkish Army in the First Balkan War", *East Central European Society and the Balkan Wars* içinde, yay. haz. Bela K. Kiraly ve Dimitrije Djordjevic, New York 1987, s. 159.
18. Bkz. Mehmet Beşikçi, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası", *Türkiye Günlüğü*, 110 (Temmuz 2012), s. 27-43.
19. *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Balkan Harbi Hâtıratı*, yay. haz. Tahsin Yıldırım ve İbrahim Öztürkçü, İstanbul 2012, s. 79. Benzer bir tespiti Hafız Hakkı Paşa da yapmaktadır. Bkz. Hafız Hakkı Paşa, *Bozgun*, İstanbul 1970, s. 97.
20. Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: Ottoman Army Operations in the Balkan Wars, 1912-1913*, Westport, Conn. 2003, s. 329.
21. Bkz. Mesut Uyar, "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu İle Yüzleşmek", *Türkiye Günlüğü*, 110 (Bahar 2012), s. 65-74.
22. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3. *Cilt*, 6. *Kısım 1908-1920*, Ankara, Genelkurmay Basımevi 1971, s. 210 ve ek 8.

23. Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri, 1835–1919*, çev. Fahri Çeliker, Ankara 1977, s. 115.
24. Bkz. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul 2003.
25. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı seferberliğinin askerî ve sosyal boyutlarını birlikte değerlendiren kapsamlı bir çalışma için bkz Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Volunterism and Resistance*, Leiden 2012.
26. *The New Encyclopedia Britannica*, c. 29, 1991 (15. baskı), s. 987; Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918*, Cambridge 1998, s. 195.
27. Bkz. Beşikçi, *Ottoman Mobilization of Manpower*, s. 157-202.
28. Zekeriya Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda Amele Taburları*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 1994; Erik Jan Zürcher, "Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları", Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim, Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi, 1908-1928* içinde, İstanbul 2009 (2. Baskı), s. 201-214.
29. Erickson, *Ordered to Die*, s. 243. Bu rakamlar kaynaktan kaynağa değişme gösterebilmektedir. Mesela esir düşen asker sayısının 217.000 gibi yüksek bir seviyede olduğunu belirten bir kaynak için bkz. Yücel Yanıkdağ, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939*, Edinburgh 2013.
30. Mehmet Beşikçi, "Birinci Dünya Savaşı'nda Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması", İsmet Akça ve Evren Balta (yay. haz.), *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* içinde, İstanbul 2010, s. 147-174.
31. Falif Rıfkı Atay, *Ateş ve Güneş*, 2. Baskı, İstanbul 2009 (Eserin orijinal baskısı 1918 yılında yapılmıştır).
32. Örneğin bkz. Yıldırım Sezen (yay. haz.), *İki Kardeşten Seferberlik Anıları*, Ankara 1999.
33. Bkz. Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul 2003.
34. Harp yıllarında kadınların durumu hakkında bkz. Yiğit Akın, *The Ottoman Home Front during World War I: Everyday Politics, Society and Culture*, Doktora Tezi, Ohio Eyalet Üniversitesi, Ohio 2011, bilhassa 3. Bölüm.
35. Bkz. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Milli Kimlik* İnşasına, İstanbul 2004.
36. Mehmet Beşikçi, *Ottoman Mobilization of Manpower*, s. 84-91.
37. Bkz. Mehmet Beşikçi, "Militarizm, Topyekûn Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda Paramiliter Dernekler", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 8 (Bahar 2009), 49-92.
38. Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri: Yakın Tarihimizin Gerçekleri*, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 23, 34–36, 52–53.
39. Ergün Aybars, *a.g.e.*, s. 33, 147.
40. Mustafa Balcıoğlu, *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, Ankara 1991, s. 204.

9. BÖLÜM

1. Fatih Yeşil "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi", ed.: Seyfi Kenan, *Nizam-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, İstanbul 2010, s. 391-495.
2. Aleksandr Çernişev, *Velikiye Srajeniye Russkogo Parusnogo Flota*, Moskova 2010, s. 260-266.
3. Ali Fuat Örenç "1827 Navarin Savaşı ve Osmanlı Donanması", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 46 (2007), s. 37-84.
4. The National Archives (Londra), Foreign Office (=FO), 78/209 "List of Turkish Navy furnished by Captain Grey of H.M.'s Ship 'Acton', 9 March 1832."
5. Candan Badem *The Ottoman Crimean War (1853-56)*, Leiden 2010, s. 109-143.
6. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Balkan Harbi VII. Cilt Osmanlı Deniz Harekâtı 1912-13*, Ankara 1993, s.138-150, 173-185; Zisis Fotakis *Greek Naval Strategy and Policy 1910-1919*, New York 2005, s. 48-51.
7. Richard Woodman, *The Victoy of Seapower: Winning the Napoleonic War 1806-14*, Isle of Wight 2001, s. 148-150.
8. Fevzi Kurtoğlu, *1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nde Deniz Hareketleri*, İstanbul 1935, s. 106, 165-166.
9. Karl Wilhelm Augustus Darr, *The Ottoman Navy 1900-1918*, Yüksek Lisans Tezi, University of Louisville, s. 54-68.
10. Ahmet Küçükoğlu, *Türk Donanmasında Hamidiye Kruvazörü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 88-114.
11. Kahraman Şakul, "Osmanlılar Fransız İhtilaline Karşı: Adriyatik ve İtalya Sularında Osmanlı Donanması", *Nizam-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* içinde, s. 255-315.
12. Bernd Langensiepen ve Ahmet Güleryüz, *The Ottoman Steam Navy 1828-1923*, Conway, Londra 1995, s. 5.
13. Fevzi Kurtoğlu, *a.g.e.*, s. 101-103.

Bibliyografya

Kaleler& Kara Kuvvetleri& Kara Harp Sanayii& Kara Muharebeleri

Abdullah Paşa, *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Balkan Harbi Hâtîratı*, yay. haz. Tahsin Yıldırım ve İbrahim Öztürkçü, İstanbul 2012.

ADANIR, Fikret, "Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* içinde, yay. haz. Ronald G. Suny, Fatma M. Göçek ve Norman M. Naimark, New York 2011.

AGOSTON, Gabor, *Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silâh Sanayisi*, çev. T. Akad, İstanbul 2006.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.

_____, *Tarih*, c. I-XII, İstanbul 1309.

Ahmed Muhtar Paşa, *1270 Osmanlı Rus Tuna Seferi*, İstanbul 1326 [1908].

Ahmed Muhtar, *Çapı Büyük Seri Ateşli Toplar*, İstanbul 1309.

Ahmed Muhtar Paşa, *1244-1245 Türkiye Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, Ankara 1928.

AKIN, Yiğit, *The Ottoman Home Front during World War I: Everyday Politics, Society and Culture*, Doktora Tezi, Ohio State University, Ohio 2011.

AKSAN, Virginia, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi*, çev. Özden Arıkan, İstanbul 1997.

_____, "Enlightening the Ottomans: Tott and Mustafa III", *Proceedings of the International Congress on Learning and Education in the Ottoman World*, İstanbul 1999, s. 163-174.

_____, "Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eigteenth Century", *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925* içinde, ed. Erik J. Zürcher, Londra-New York 1999.

_____, "Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760-1830", *The International History Review*, 24 (2002), s. 253-277.

_____, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Harlow 2007 (Türkçesi: *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2010).

ALLEN, W. E. D. ve Muratoff, Paul, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge 1953.

ANDERSON, M. S., *The Eastern Question 1774-1923: A Study in International Relations*, New York 1966.

Asım Efendi, *Târih-i Asım*, c. I-II, İstanbul 1293.

Askeri Fabrikaların Mamulatı ve Masnuatı, Tarihsiz.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasbıhâl*, Ankara 2010.

ATAY, Falif Rıfkı, *Ateş ve Güneş*, İstanbul 2009 (2. Baskı).

AYBARS, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri: Yakın Tarihimizin Gerçekleri*, İstanbul 1998 (2. Baskı).

AYDIN, Mahir, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları*, 1986.

AYDÜZ, Salim, *XV. ve XVI. Yüzyılda Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara 2006.

AYIN, Faruk, *Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Ankara 1994.

Balkan Harbi (1912-1913), I. Cilt: Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970.

BADEM, Candan, *The Ottoman Crimean War, 1853-1856*, Leiden 2010.

_____, "Amiral Adolphus Slade'in Osmanlı Donanmasındaki Hizmetleri ve Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Gözlemleri", *İ.Ü. Türkiyat Mecmuası*, 21 (2011), s. 115-138.

BAILEY, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement, A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge 1942.

BALCIOĞLU, Mustafa, *Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez* Ordusu, Ankara 1991.

BASTELBERGER, J., *Die militärischen Reformen unter Mahmud II*, Gotha 1874.

BAYKARA, Tuncer, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992.

BECKER, Seymour, "Russia Between East and West: the Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands", *Central Asian Survey*, 10/4 (1991).

BENEDIKT, H., *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval, 1675-1747*, Graz 1959.

BEST, Geoffrey, *War and Society in Revolutionary Europe 1770-1870*, Montreal&Kingston-Londra-Buffalo 1998 (2. Baskı).

BEŞİKÇİ, Mehmet, "Topyekûn Savaş Kavramı ve Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi," *Toplumsal Tarih*, 198 (Haziran 2010), s. 62-69.

_____, "Birinci Dünya Savaşı'nda Devlet İktidarı ve İç Güvenlik: Asker Kaçakları Sorunu ve Jandarmanın Yeniden Yapılandırılması", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* içinde, yay. haz. İsmet Akça ve Evren Balta, İstanbul 2010.

_____, "'İhtiyat Câbiti'nden 'Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Subaylar ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13 (Güz 2011), s. 45-89.

BEŞİKÇİ, Mehmet, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilâtının İflası", *Türkiye Günlüğü*, 110 (Bahar 2012), s. 27-43.

_____, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Volunterism and Resistance*, Brill, Leiden 2012.

BEŞİRLİ, Mehmet, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004/1, s. 121-139.

_____, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk Ordusunun Top Mühimmatı Alımında Pazar Mücadelesi: Alman Friedrich Krupp Firması ve Rakipleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15 (Bahar 2004), s. 169-203.

BEYDİLLİ, Kemal, "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (1979), s. 481-494.

_____, "Bonneval'in İzinde: Mühtedi Osman Bey veya Avusturyalı Firari General Karlo de Kotzi" *Osmanlı Araştırmaları*, 11 (1991), s. 73-99.

_____, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar*, VIII (1999), s. 25-64.

BİTİS, Alexander, *Russia and the Eastern Question: Army, Government, and Society 1815-1833*, Oxford 2006.

BLACK, C. E., "Sorbier's Mission to Constantinople: 1807", *Journal of Modern History*, 16 (1944), s. 22-30.

BOPPE, Auguste, "On Sekizinci Asırda Fransa ve 'Türk Askerliği'", *TOEM* (yeni seri), 4 (1930), s. 2-33.

BUDDECKE, H. Joachim, *Çanakkale Üzerinde Bir Şahin*, çev. B. Erdemoğlu, İstanbul 2009.

BURNABY, Fred, *At Sırtında Anadolu*, çev. F. Taşkent, İstanbul 1999.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986.

CLARK, Edward, "The Ottoman Industrial Revolution", *IJMES* 5 (1974), s. 65-76.

CSORBA, György, "Hungarian Emigrants of 1848-1849 in the Ottoman Empire", ed. H. C. Güzel, *The Turks*, c. IV, Ankara 2002, s. 224-232.

CURTISS, John Shelton, *The Russian Army under Nicholas I 1825-1855*, Durham 1965.

_____, *Russia's Crimean War*, Durham 1979.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Ankara 2008.

[ÇAKIN, Naci], *Osmanlı-Rus Harbi (1828-29) Etüt*, Ankara 1978.

ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, İstanbul 2003.

ÇALIŞLAR, İzzeddin (yay. haz.), *On Yıllık Savaş: Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, İstanbul 2010.

ÇELİK, Yüksel, "Asâkir-i Mansûre Ordusunda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 19 (2008), s. 87-118.

DEMİRHAN, Pertev, *Generalfeldmarschall Freiherr von der Goltz, Das Lebensbild eines grossen Soldaten, Aus meinen persönlichen Erinnerungen*, Göttingen 1960.

DUNN, John P., *Khedive Ismail's Army*, Londra 2005.

DUVERDIER, Gérald, "İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary De Bréves ile İbrahim Müteferrika", çev. T. Acaroğlu, *Belleten*, 215 (1992), s. 275-305.

EREN, Ahmet Cevat, *II. Mahmud Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965

ERGİL, Doğu, *Milli Mücadelenin Toplumsal Tarihi*, Ankara 1981.

ERICKSON, Edward J., *Defeat in Detail: Ottoman Army Operations in the Balkan Wars, 1912-1913*, Westport, Conn. 2003.

_____, *Size Ölmeyi Emrediyorum!: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul 2003.

ESENCAN, Tahsin, *Türk Topçuluğu ve Kaynakları*, Ankara 1946.

ETON, William, *19. Yüzyıl Başında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. İ. Kapaklıkaya, İstanbul 2009.

FAHMY, Khaled, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*, New York 2002.

FEDAKAR, Cengiz, *Anapa Kalesi: Karadeniz'in Kuzeyindeki Son Osmanlı İstihkamı (1781-1801)*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi,, İstanbul 2010.

FELD, Maury, *The Structure of Violence: Armed Forces as Social Systems*, Londra 1977.

ÇETİN, Birol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi, 1700-1900*, Ankara 2001.

ER, Serkan, *Osmanlı Ordusunda Seferberlik Planı: Balkan Harbi Örneği*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

GENCER, Ali İhsan-ÖRENÇ, Ali Fuat-ÜNVER, Metin, *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, İstanbul 2008.

GENÇ, Mehmet, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler", *Divan* 1999/1, s. 1-8.

von der GOLTZ, Colmar Frieherr, *Millet-i Müsellaha Asrımızın Usul ve Ahval-i Askerîyyesi*, aktaran: M. Tahir, İstanbul 1301.

_____, *Denkwürdigkeiten*, ed. W. Foerster, Berlin 1932.

GORCEIX, S., *Bonneval Pacha, Pacha a Trois Queues Une Vie d'Adventures au XVIII siècle*, Paris 1949.

GRANT, Jonathan, "The Sword of the Sultan: Ottoman Arms Imports, 1854-1914", *The Journal of Military History* 66 (January 2002), s. 9-36.

GRIFFITHS, Albert, *The Reorganization of Ottoman Army Under Abdulhamid II, 1880-1897*, University of California Doktora Tezi, Los Angeles 1966.

GÜLER, Zeynep, *Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde von der Goltz Paşa'nın Rolü*, Mersin Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2007.

GÜMÜŞ, Musa, "1848 İhtilalleri Sonrasında Osmanlı Devleti'ne Sığınan Leh ve Macar Mültecileri'nin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri", Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

GÜLSOY, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.

GÜREL, A. Tevfik, *1853-55 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*, İstanbul 1935.

Harb Akademileri Tarihçesi ve 1848-1970 Yılları Arasında Okutulan Dersler, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1969.

Harp Akademileri Tarihçesi 1848-1991, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1991.

HAKKI (Piyade Kolağası), *Osmanlı Ordusu Ahval ve Tensikât-ı Askeriyyesi*, İstanbul 1325.

HALL, Richard C., *Balkan Savaşları, 1912-1913: I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çeviren M. Tanju Akad, İstanbul 2003.

HALLI, Reşat Hallı, *Balkan Harbi (1912-1913)*, c. 1, Ankara 1993 (2. baskı).

HEİNZELMANN, Tobias, *Heiliger Krieg oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einfuhrung der allgemeinen Militaerpflicht im Osmanischen Reich 1826-1856*, Frankfurt-Berlin-Bern 2004 (Türkçesi: *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü, 1826-1856*, çev. Türkis Noyan. İstanbul 2009).

HOBHOUSE, John, *A Journey through Albania and the Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810*, Londra.

HOCHWACHTER, Gustav von, *Balkan Savaşı Günlüğü*, çev. S. Toydemir, İstanbul 2009.

HORNBY, Lady, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev. K. Işık, İstanbul 2007.

HÜN, İhsan, *Osmanlı Ordusunda Genelkurmayın Ne Suretle Teşekkül Ettiği ve Geçirdiği Safhalar*, Ankara 1952.

Hüseyin Hüsnü Emir, *Erkân-ı Harbiyye Meslek, Vezâif ve Teşkilâtı Tarihi ve Amelî* Tedkikatı, Yıldız-Erkân-ı Harbiyye Matbaası, İstanbul 1340.

KARABEKİR, Kâzım, *Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar*, haz: O. Hülagü-Ö. H. Özalp, İstanbul 2001.

KARAL, Enver Ziya, "Zarif Paşa'nın Hatıratı", *Belleten*, 16 (1940), s. 443-494.

KARATAMU, Selahattin, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. III, Ankara 1971.

KARPAT, Kemal, "Kossuth in Turkey: The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman Empire", *Studies in Ottoman Social and Political History*, Leiden 2002, s. 169-184.

KASABA, Reşat (yay. haz.), *The Cambridge History of Turkey, Volume 4: Turkey in the Modern World*, Cambridge 2008.

Keçecizade İzzet Fuat, *Kaçırılan Fırsatlar: 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askeri Düşünceler*, çev. Rasim Süerdem-N. Fidan, Ankara 1992.

KIESLING, Hans von, *Mit Feldmarschall von der Goltz in Mesapotamien und Persien*, Leipzig 1922.

KINNEIR, M. John, *A Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, Londra 1818.

KLEİN, Janet, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford 2011.

KODAMAN, Bayram, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 427–480.

KOETSCHET, Josef, *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha*, Sarajevo 1885.

KORNRUMPF, Hans Jürgen, *Fremde im osmanischen Reich, 1826-1912/1913, Biobibliographisches Register*, Karlsruhe 1998.

KORTOPETER, C. Max, "The Ottoman Military Reform During the Late Tanzimat (1885-1895), The Prussian General von der Goltz and the Ottoman Army", ed. Hakkı Dursun Yıldız, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara 1990, s. 173-186.

KÖROĞLU, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İstanbul 2004.

KURAT, Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara 1966.

____, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.

[Kurtoğlu], Yüzbaşı Fevzi, *1853-55 Türk Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul 1927.

LAKE, Atwell, *Narrative of the Defence of Kars, Historical and Military*, Londra 1857.

LANDWEBER, Julia, "Fashioning Nationality and Identity in the Eighteenth Century: The Comte de Bonneval in the Ottoman Empire", *International History Review*, 30 (2008), s. 1-31.

LATSİNSKİY, A., *Khronologiya Russkoy voennoy istorii*, St. Petersburg 1891.

LEVY, Avigdor, *The Military Policy of Mahmud II. (1808-1839)*, Harvard Üniversitesi Doktora Tezi, Cambridge Mass. 1968.

___, "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, 18 (1982), s. 227-249.

LYNN, John A., "The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000", *The International History Review*, XVIII (1996), s. 505-545.

MacCARTHY, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton 1995.

de MADARIAGA, Isabel, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Londra 1981.

Mahmud Şevket, *Piyade Sınıfına Mahsus 87 Model Mükerrer Ateşli Mavzer Tüfengi*, İstanbul 1888.

Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi*, c.1-2, Ankara 2010 (tıpkıbasım).

Graf de MARSIGLI, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, çev. Kaymakam Niyazi, Ankara 1934.

McMEEKIN, Sean, *Berlin-Bağdad Demiryolu*, İstanbul 2012.

Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, haz. Yahya Kemal Taştan, İstanbul 2006.

Mehmed Rüşdü, *Devlet-i Aliye Ordu Teşkilatı*, İstanbul 1307.

MENNING, Bruce W., *Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861-1914*, Bloomington 1992.

METE, Ali Serdar, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Türk Ordusunda Mavzer Tüfekleri*, Yeditepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

Milli Savunma Bakanlığı, *Osmanlı Ordu Teşkilatı*, Ankara 2000.

MİKHAİLOVSKİİ-DANİLEVSKİİ, Alexander, *Russo-Turkish War of 1806-1812*, çev. Aleksandr Mikaberidze, 2 cilt, West Chester 2002.

von MOLTKE, Baron [Helmuth], *The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829*, Londra 1854.

von MOLTKE, Helmuth, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. H. Örs, İstanbul 1995.

MOREL, Eugéne, *Türkiye ve Reformları*, çev. S. Belli, Ankara 2000.

MORRIS, Edward Joy, *The Turkish Empire Embracing the Religion, Manners, and Customs of the People with a Memoir of the Reigning Sultan and Omer Pacha*, Philadelphia 1855.

von MUDRO (General), *Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi, 168 sayılı Ordu Dergisi Lahikası*, çev. P. Demirhan, İstanbul 1953.

MUHLMANN, Carl, *Deutschland und die Türkei, 1913-1914*, Rothschild 1929.

___, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege*, Leipzig 1940.

___, *Çanakkale Savaşı: Bir Alman Subayının Anıları*, çev. S. Umran, İstanbul 2004.

MUNCH, Ernst, *Mahmud II. Padischah der Osmanen*, Stuttgart 1839.

MURPHEY, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş* (1500-1700), İstanbul 2007.

___, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları", haz. E. İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İstanbul 1992, s. 7-20.

NAZIR, Bayram, *Osmanlı'ya Sığınanlar, Macar ve Polonyalı Mülteciler*, İstanbul 2006.

NILES, Stefan Illich, "German Imperialism in the Ottoman Empire: A Comperative Study", A&M University, Doktora Tezi, Texas 2007.

OLIPHANT, Laurence, *The Trans-Caucasian Campaign of the Turkish Army under Omer Pasha*, Edinburgh 1856.

OLIVER, G. A., *Türkiye Seyahatnamesi*, çev: Oğuz Gökmen, Ankara 1977.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Reformlar ve Polonyalı Mülteci Subaylar", *Askeri Tarih Bülteni*, 27 (1989), s. 15-21.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfûzu*, İstanbul 1998.

ÖNER, Saadet, *İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfûz İ. M. D'Ohsson Evrakı, Tasnif ve Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

ÖNSOY, Rıfat, "Osmanlı Ordusundaki Alman Subayları ve Alman Silah Sanayinin Çıkarları", *IX. Türk Tarih Kongresi*, c. II, Ankara 1986, s. 1207-1213.

_____, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri* (1871-1918), İstanbul 1982.

ÖRSAL, Alaadin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Görev Yapan Yabancı Subayların I. Dünya Savaşı'nın Askerî Yönetimi Üzerindeki Etkileri", *4. Askerî Tarih Semineri*, Ankara 1989, s. 341-359.

ÖZBEK, Nadir, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908), *International Journal of Middle East Studies*, 40 (2008).

ÖZDEMİR, Zekeriya, *I. Dünya Savaşı'nda Amele Taburları*, Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

PETROV, A. N., *Voyna Rossii s Turtsiyeyu i polskimi konfederatami 1769-1774 gg.*, 5 cilt, St. Petersburg 1866.

___, *Vtoraya Turetskaya voyna v tsartvovaniya Yekaterina II 1787-1791*, 2 cilt, St. Petersburg 1880.

_____, *Voyna s Turtsiyeyu 1806-1812*, 3 cilt, St. Petersburg 1885-87.

_____, *Voyna Rossii s Turtsiyey. Dunayskaya kampanya 1853 i 1854 gg.*, 2 cilt, St. Petersburg 1890.

PINGAUD, Léonce, *Choiseul Gouffier, La France en Orient sous Louis XVI*, Paris 1887.

POUQUEVILLE, F.C.H.L., *Travels through the Morea, Albania and Several Other Parts of the Ottoman Empire to Constantinople during the Years 1798, 1799, 1800 and 1801*, Londra 1806.

RALSTON, David, *Importing The European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into Extra-European World, 1600-1914*, Chicago 1996.

REID, James, *Crisis of the Otoman Empire: Prelude to Collapse, 1839-1878*, Stuttgart 2000.

REINHARDT, Wolfgang, *Geschichte der Staatsgewalt: Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfaengen bis zur Gegenwart*, Münih 2000 (2. gözden geçirilmiş baskı).

RITTER, Gerhard, *The Sword and the Scepter: The Problem of Militarism in Germany, The European Powers and the Wilhelminian Empire, 1890-1914*, çev. C. Gables, c. II, Los Angeles 1972.

Rıza Paşa, *Abdülhamid'in Seraskeri Rıza Paşa'nın* Anıları, haz. Mahir Aydın, İstanbul 2012.

RODKEY, Frederick S., "Lord Palmerston's Policy for the Rejuvenation of Turkey, 1839-1841", *Transactions of the Royal Historical Society*, 12 (1929), s. 163-192.

___, "Lord Palmerston's Policy for the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", *The Journal of Modern History*, 1 (1929), s. 570-593.

_____, "Lord Palmerston's Policy for the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841: Part II.", *The Journal of Modern History*, 2 (1930), s. 193-225.

Russko-Turetskaya voyna 1877-78, Moskova 1977.

SADAT, R. Deena, "Rumeli Ayanlari: The Eigteenth Century", *The Journal of Modern History*, 44/3 (September 1972), s. 346-363.

SALZMANN, Ariel C., *Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807*, Columbia Üniversitesi Doktora Tezi, 1995.

SANDERS, Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev: E. Özbilen, İstanbul 2010.

SANDWITH, Humphry, *A Narrative of the Siege of Kars*, Londra 1856.

SCHEBEN, Thomas, "Schwendi, Montecuccoli, Kinksy: Analysen der osmanischen Kriegsmacht vom 16. bis zum 18. Jahrhundert", *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri Peç, 7-11 Eylül 1986* içinde, yay. haz. J.-Louis Bacque-Grammont-İ. Ortaylı- E. Von Donzel, Ankara 1994, s. 201-213.

SEATON, Albert, *The Crimean War: A Russian Chronicle*, Londra 1977.

SEDES, İ.Halil, *1877-78 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, İstanbul 1935.

SEZGİN, İbrahim, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dumansız Barut Üretme Çabaları", ed. Feridun Emecen, *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular* içinde, İstanbul 2008, s. 329-340.

SHAW, Stanford J., "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III, *Journal of Modern History*, XXXVII (1965), s. 291-306.

_____, "The Orgins of Ottoman Military Reform: The Nizâm-ı Cedîd Army of Sultan Selim III", *The Journal of Modern History*, XXXVIII (1965), s. 291-306.

___, "The Nizam-ı Cedid Army under Sultan Selim III, 1789-1807", *Oriens*, 18 (1965-1966), s. 168-184.

_____, "The Established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III.1789-1807", *Der Islam*, 40 (1965), s. 142-184.

_____, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge Mass. 1971.

SLADE, Adolphus [Mushaver Pasha] (1804-1877), *Turkey and the Crimean War: A Narrative of Historical Events*, Londra 1867 (Türkçesi: Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, çev. Candan Badem, İstanbul 2012).

SOY, H. Bayram, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfûz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara 2004.

SOYDEMİR, Selman, "Osmanlı Donanmasında Yabancı Müşavirlerin Etkileri (18 ve 19. Yüzyıllar)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

SÖNMEZ, Ali, "Tanzimat'ın İlânı Sırasında İç Güvenlik Anlayışının Niteliği ve Uygulamaları Üzerine", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Şubat 2006), s. 43-53.

SÖNMEZ, Ali, "Jandarma Teşkilatının Kuruluşu Sürecinde Baker Paşa'nın Rolü", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 11 (2009).

SWANSON, Glen W., "War, Technology, and Society in the Ottoman Empire from the Reign of Abdülhamid II to 1913, Mahmud Şevket and German Military Mission", ed. V. J. Parry-M. E. Yapp, *War, Technology, and Society in the Middle East*, Londra 1975, s. 367-385.

SÜER, Hikmet, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekatı (1853-1856)*, Ankara 1986.

SÜER, Hikmet, *1877-78 Osmanlı Rus Harbi: Rumeli Cephesi*, Ankara 1993.

Şanizâde Mehmed Ataullah, *Şanizâde Tarihi*, yay. Z. Yılmazer, 2 cilt, İstanbul 2008.

ŞARMAN, Kansu (yay.), *Hobart Paşa'nın Anıları*, İstanbul 2010.

ŞİROKORAD, Aleksandr Borisoviç, *Osmanlı-Rus Savaşları: Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış*, İstanbul 2009.

Tayyarzâde Mehmed Ata Efendi, *Târih-i Ata*, 5 cilt, yay. haz. M. Arslan, İstanbul 2010.

TESKE, Hermann, "Goltz-Pascha, Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der", *Neue Deutsche Biographie*, c. VI, Berlin 1964, s. 629-632.

TILLY, Charles, *Coercion, Capital, and European States, Ad 990-1992*, Blackwell 2000.

TOPRAK, Zafer, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul 2003.

TOTH, Ferenc, *Un Diplomate Militaire Français en Europe Orientale a la Fin de l'Ancien Régime, la Carriére*, İstanbul 2011.

TOTT, F., *Memoirs of Baron de Tott*, Londra 1785.

TRUMPENER, Ulrich, "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", ed. Marian Kent, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler* içinde, s. 129-163.

TURAN, Şerafettin, "II. Mahmud'un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 113-125.

TÜRK, Fahri, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti, 1871-1914*, İstanbul 2012.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 3. Cilt 5. Kısım (1793-1908), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara 1978.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 3. Cilt, 6. Kısım, (1908-1920), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1971.

(TÜRKGELDİ), Ali Fuat Türkgeldi, *Ricâl-i Mühime-i Siyasiye*, İstanbul 1928.

TÜRKMEN, Zekeriya, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusu'nun Modernizasyonu İçin Kurulan Techizat-ı Askeriye Nezareti ve Faaliyetleri", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* içinde, İstanbul 1995, s. 479-483.

___, "XIX. Yüzyıldaki Silahlanma Yarışında Osmanlı Devleti", *Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek, Ankara 2001, s. 347-361.

Türkiye'de Alman Subaylar veya Türkiye'de Vazife Alan Alman Subayları, yay. Enis Arslan, ATASE Kütüphanesi, Y. Dil. 233.

UYAR, Mesut- ERICKSON, Edward, J., *A Military History of the Ottomans from Osman to Atatürk*, Santa Barbara 2009.

UYAR, Mesut, "Osmanlı Askerî Rönesansı: Balkan Bozgunu İle Yüzleşmek," *Türkiye Günlüğü*, 110 (Bahar 2012), s. 65-74.

ÜNDER, Hasan, "Millet-i Müsellaha ve Medenî Bilgiler", *Tarih ve Toplum*, 192 (1999).

ÜNDER, Hasan, "Goltz, Millet-i Müsellaha ve Kemalizm'deki Spartan Öğeler", *Tarih ve Toplum*, 206 (2001), s. 45-55.

VANDAL, A., *Le Pacha Bonneval*, Paris 1885.

WAGNER, Reinhold, *Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde, 1837-1839*, Berlin 1893.

WALLACH, Jehuda L., *Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri 1835-1919*, çev: F. Çeliker, Ankara 1985.

WALSH, Thomas, *Journal of the Later Campaign in Egypt*, Londra 1803.

WITTMAN, William, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801*, Londra 1803.

WOODS, H. S., *Türkiye Anıları*, çev. F. Çoker, İstanbul 1976.

YANIKDAĞ, Yücel, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939*, Edinburgh 2013.

YAPP, E. M., "The Modernization of Middle Eastern Armies in the Nineteenth Century: A Comparative View", ed. V. J. Parry-M.E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, Londra 1975.

YASEMEE, F. A. K., "Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire", *Diplomacy & Statecraft*, 9 (1989), s. 91-128.

YAYLAOĞLU, Tahsin, "Astsubay Okullarının Tarihçesi", *Türk Kültürü*, 32 (Haziran 1965).

YEPANÇİN, Nikolay Alekseyeviç, *Oçerk pohoda 1829 g. v Yevropeyskoy Turtsii*, 3 cilt, St. Petersburg 1905-1906.

YEŞİL, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratib Efendi*, İstanbul 2011.

_____, *Nizâm-ı Cedîd'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim, 1793-1826*, Hacettepe Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara 2009.

_____, "Bir Fransız Maceraperestin Savaş ve Diplomasiye Dair Görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyihaları", *H.Ü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15 (2011), s. 205-228.

YILDIZ, Gültekin, *Neferin Adı Yok, Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul 2009.

_____, "'Sultanın Ordusu'ndan 'Askerî Bürokrasinin Devleti'ne", *Türkiye Günlüğü*, 101 (Bahar 2010), s. 119-120.

_____, "Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde *Ataşemiliterliğin* İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları", *H.Ü Türkiyat Araştırmaları*, 17 (2009), s. 239-265.

YILMAZ, Veli, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımları*, İstanbul 1993.

ZAYONÇKOVSKİY, Andrey Medardoviç, *Vostoçnaya voyna 1853-1856 gg v svyazi s sovremennoy yey politiçeskoy obstanovkoy*, 2 cilt, St. Petersburg, 1908-1913/St. Petersburg 2002.

ZÜRCHER, Erik-Jan, "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi", yay. haz. Erik-Jan Zürcher, *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)* içinde, çev. M. Tanju Akad, İstanbul 2003.

Deniz Kuvvetleri& Deniz Harp Sanayi& Deniz Muharebeleri

Abdülhamid Donanmasında Bir Bahriyeli, Donanma Zabiti Emin Yücenin Hatıraları, der. Ş. Batmaz, İstanbul 2010.

ALPAGUT, Ali Haydar-KURTOĞLU, Fevzi, *Türklerin Deniz Harp Sanatına Hizmetleri*, İstanbul 1936.

"Akdeniz Boğazı Muhârebeleri: İngilizlerin İlk Hücûmu", *Risâle-i Mevkûte-i Bahriyye*, c. 2, nr. 6, İstanbul 1332, s. 231-252.

ARI, Kemal, "Yelkenliden Buharlıya Geçiş", *Türk Denizcilik Tarihi (TDT)*, c. II, İstanbul 2009, s. 140-144.

ARTUÇ, Nevzat, *Ahmed Cemal Paşa (1782-1911) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Isparta 2005.

AYDIN, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları*, İstanbul 2011.

AYIN, Faruk-GÖKSU, Erkan, "Ana Hatlarıyla Abdülaziz Dönemi Osmanlı Bahriyesi ve Ceride-i Askeriyyelere Göre 1864 Yılı Denizcilik Faaliyetleri", *Türkler*, c. 13, Ankara 2002, s. 822-829.

BADEM, Candan, *Ottoman Crimean War*, Leiden 2010.

BAUMGART, Winfried, *The Crimean War, 1853-1856*, New York 1999.

BESBELLİ, Saim, *1853–1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı (Deniz Harekâtı)*, Ankara 1977.

BESKROVNIY, Lyubomir G., *Russkoe voennoe iskusstvo XIX v.*, Moskova 1974.

BUDAK, Mustafa, "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi", İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 1993.

BAL, Nurcan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Bahriyesinde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

BATMAZ, Şakir, *II. Abdülhamid Devri Osmanlı Donanması*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri 2002.

_____, "II. Abdülhamid Devri Bahriye Politikası", *Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid*, Kayseri 2011, c. 5, s. 107-129.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Donanma ve Tersane İdaresi (XIX. Yüzyıl ve Sonrası)", *TDT*, İstanbul 2009, c. II, s. 219-235.

_____, *Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Bahriyesi*, İstanbul 2010.

BEŞİRLİ, Mehmet, "Sultan Abdülaziz'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Donanması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 25 (2004).

BEYDİLLİ, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılı Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul 1995.

___, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun", *DİA*, (İstanbul 2006), c. 31, s. 514-516.

BOSTAN, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

___, "Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819)", *Tarih Dergisi*, 35, (İstanbul 1994), s. 177-192.

___, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005.

_____, *Osmanlılar ve Deniz: Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler*, İstanbul 2007.

BRUMMET, Palmira, *Osmanlı Deniz Gücü*, çev: H. Nazlı Pişkin, İstanbul 2009.

COLLEDGE, J.J., *Ships of The Royal Navy*, Londra 2003.

ÇERNİŞEV, Aleksandr, *Velikiye Srajeniye Russkogo Parusnogo Flota*, Moskova 2010.

ÇOKER, Fahri, *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, Ankara 1994.

DAVER, Abidi, *Gemi*, İstanbul 1932.

DÜZCÜ, Levent, "Osmanlı Bahriye Teşkilâtında Reform Çabaları (1876-1922)", *Gazi Akademik Bakış*, c. 3, sayı 5, (2009), s. 1-20.

___, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2012.

EKİNCİ, İlhan, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2 (2006), s. 35-76.

ERTUĞ, Necdet, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*, Ankara 2001.

ETHEM, Ziya, *Gemi Topçuluğunun Geçirdiği Safhalar*, İstanbul 1934.

GENÇ, Elif Süreyya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, İstanbul 2010.

GENCER, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Ankara 2001.

_____, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1986.

___, "Abdülaziz Donanması ve Özellikleri", *Donanma Komutanlığı 3üncü Deniz Harp Tarihi Semineri*, Ankara 2006, s. 3-15.

_____, "Osmanlı Türklerinde Denizcilik", *Osmanlı*, c. VI, Ankara 1999, s. 569-589.

GENCER, Ali İhsan-ÖRENÇ Ali Fuat-ÜNVER Metin, *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, İstanbul 2008.

GÖMLEKSİZ, Eda Gülşen, "II. Meşrutiyet'ten Kurtuluş Savaşına Osmanlı Denizciliği", *TDT*, İstanbul 2009, c. II, s. 175-191.

GÜLEN, Nejat, *Şanlı Bahriye, Türk Bahriyesinin İkiyüz Yıllık Tarihçesi (1773-1973)*, İstanbul 2001.

GÜVENÇ, Serhat, *Osmanlıların Drednot Düşleri Birinci Dünya Savaşına Giden Yolda*, İstanbul 2011.

GÜRÇAY, Lütfi, *Gemici Dili*, İstanbul 1943.

Hasan Rami Paşa, *Büyük Facia-Büyük Dram: 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Osmanlı Donanmasının Durumu*, İstanbul 2011.

HÜLAGU, Metin, *1897 Osmanlı-Yunan Savaşı*, Kayseri 2002.

___, "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme", *Türkler*, c. 13, Ankara 2002, s. 830-844.

HOUGHTON, John, *The Navies of the World 1835-1840*, Melbourne 2011.

IRMAK, Ece, *İstanbul Naval Museum*, İstanbul 2012.

IŞIN, İ. Bülent, *Osmanlı Bahriyesi Kronolojisi 1299-1920*, Ankara 2004.

KAMATSU, K., "Financial Problems of the Navy During the Reign of Abdülhamid II", *The Ottoman and the Sea*, (ed. K. Fleet), Cambridge 2001, s. 209-219.

KENAN, Seyfi Kenan (ed.), *Nizam-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, İstanbul 2010.

KORALTÜRK, Murat, "İstinye Tersanesi", *Gemi İnşa Sanayi, II*, (2002), s. 36-38.

KURTCEPHE, İsrafil, "İtalyan Donanmasının Çanakkale Boğazı'nı Geçme Teşebbüsleri" *OTAM*, (1995: 1), s. 299-312.

KURTOĞLU, Fevzi, *1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nde Deniz Hareketleri*, İstanbul 1935.

_____, *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul 1941.

KÜÇÜKOĞLU, Ahmet, *Türk Donanmasında Hamidiye Kruvazörü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

LANGENSPİEN, Bernd-GÜLERYÜZ, Ahmet, *The Ottoman Steam Navy 1828-1922*, Londra 1995.

_____, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, *The Ottoman Navy 1828-1923*, İstanbul 2000.

MERCAN, Evren, *Osmanlı Bahriyesi'nde İlk Denizaltılar Abdülhamid ve Abdülmecid*, İstanbul 2012.

ÖRENÇ, Ali Fuat, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, 49, (2009), s. 37-84.

ÖZÇELİK, Selahattin, *Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Ankara 2000.

PANZAC, Daniel, *La Marine Ottomane*, Paris 2009.

SONDHAUS, Lawrence, *Naval Warfare 1815-1914*, Londra 2001.

SOYDEMİR, Selman, *Osmanlı Donanmasında Yabancı Müşavirlerin Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

TUTEL, Eser, *Seyr-i Sefain*, İstanbul 1997.

Türk Denizcilik Tarihi (TDT), (Başlangıçtan XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar), ed. İdris Bostan-Salih Özbaran, c. I, İstanbul 2009.

Türk Denizcilik Tarihi (TDT), (XVII. Yüzyıl Başlarından XX. Yüzyıla Kadar), ed. Zeki Arıkan-Lütfü Sancar, c. II, İstanbul 2009.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Balkan Harbi VII. Cilt Osmanlı Deniz Harekâtı 1912-13, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1993.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

ÜNLÜ, Rasim, *Bahriye'nin Haliç Serüveni: İstanbul'un Fethinden Son Divanhaneye*, İstanbul 2006.

WİLSON, H.W., *Zırh Devrinde Deniz Muharebeleri*, çev: L. Gürçay, İstanbul 2007.

WOODMAN, Richard, *The Victoy of Seapower: Winning the Napoleonic War 1806-14*, Isle of Wight 2001.

YARAMIŞ, Ahmet, *II. Mahmut Döneminde Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (1826-1839)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2002.

YAVUZ, Celalettin, *Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Misyonlar*, İstanbul 2000.

YENER, Emir, *Iron Ships and Iron Men: Naval Modernization in The Ottoman Empire, Russia, China and Japan From a Comparative Perspective 1830-1905*, Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

ZORLU, Tuncay, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*, Londra-New York 2008.

_____, "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücü'nün Modernleşmesi", *TDT*, İstanbul 2009, c. II, İstanbul 2009, s. 65-73.

_____, "Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği", *TDT*, İstanbul 2009, c. II, s. 147-157.

Hava Kuvvetleri

AYDAR, Orhan, *Uçan Süvariler*, Ankara 1948.

Birinci Dünya Harbi IX'ncu Cilt Türk Hava Harekatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1969.

ERICKSON, Edward J., *Defeat in Detail: The Ottoman Army in The Balkans 1912-1913*, Westport 2003.

Havacılık Tarihi, Türk Tayyare Cemiyeti Neşriyatı, Ankara 1930.

HÜRKUŞ, Vecihi, *Bir Tayyarecinin Anıları*, haz. Gönül Hürkuş Şarman-Sevim Hürkuş Maxon, İstanbul 2000.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Osmanlı Havacılığına Genel Bir Bakış", *Çağını Yakalayan Osmanlı* içinde, İstanbul 1995.

İLMEN, Süreyya, *Türkiyede Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, İstanbul 1947.

KANSU, Yavuz-ŞENSÖZ Sermet-ÖZTUNA Yılmaz, *En Eski Çağlardan 1. Dünya Savaşı'na Kadar Havacılık Tarihinde Türkler*, Ankara 1971.

KEYÜSK, Mazlum, *Türk Havacılık Tarihi (1912–1918)*, c. I, II, III, Eskişehir 1952.

KLİEN, Stuart, *Türk Havacılık Kronolojisi*, Havaş, Aralık 2002.

KORAL, Necmi, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1985.

KURAL, Fethi, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri (1909–1913)*, Ankara 1974.

KURTER, Ajun, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi I (1910-1914)*, Ankara 2009.

OKAR, Avni, *Türkiye'de Tayyarecilik 1910-1924*, İstanbul 2004.

ORBAY, Zafer, *Türkiye'de Havacılık ve Uçak Yapımı*, İstanbul 2009.

Türk Hava Kuvvetleri Uçak Albümü (1911-2009), Ankara 2009.

YALÇIN, Osman, *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi 1913-2009*, Ankara 2009.

YENİ, Mustafa, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Motorlu Kara Taşıtları (1890-1922)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Yazarların Biyografileri

Mahir AYDIN 1960'ta Sivas'ta doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Kürsüsü'nü 1981 yılında bitirdi. Sonrasında 1989'da "Şarkî Rumeli Vilayeti" konulu tezi ile doktor, 2000 yılında ise profesör oldu. 2000-2003 arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Müdürlüğü ve Sinop Eğitim Fakültesi Kurucu Dekanlığı görevlerinde bulundu. "II. Abdülhamid Dönemi Sempozyumu" (İstanbul-1997) ve "Türk-Yunan İlişkileri Sempozyumu" (Samsun-2001) bilimsel toplantılarını düzenledi. *Şarkî Rumeli Vilayeti* (1992), *Girit-Sarı Kitap* (2008), *Belgelerle Ermeni Soykırımı Senaryosu* (2008), *İstanbul'un Kurtuluş Bayramı* (2011), *Abdülhamid'in Seraskeri Rıza Paşa'nın Anıları* (2012) başlıklı yayınları bulunmaktadır. Kafkasya'daki Faş Kalesi ile başladığı Osmanlı kalelerine dair araştırmaları, Vidin Kalesi'nin askerî ve sosyal tarihi üzerine yürütmekte olduğu çalışma ile devam etmektedir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini sürdürmektedir.

Mehmet BEŞİKÇİ 1971 yılında Rize'de doğdu. Lisans öğrenimini Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamladıktan sonra, aynı üniversitenin Tarih Bölümü'nden 1999 yılında yüksek lisans ve 2009 yılında doktora derecelerini aldı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı seferberlik tatbikatı üzerine hazırladığı doktora tezi, 2012 yılında Brill Yayınevi tarafından *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* başlığıyla kitap olarak yayınlandı. Başlıca ilgi alanı son dönem Osmanlı askerî tarihidir. Bu alanda Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanmış çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Yeni Askerî Tarihçilik olarak adlandırılan perspektif içerisinde askerî tarihle sosyal ve kültürel yaklaşımlar arasında bir sentez arayışı içerisindedir. Böylesi bir sentezin Osmanlı-Türk modernleşmesi serüveninin askerî tarih bağlamında yeni bir okumasını sağlayacağına inanmaktadır. Halen Yıldız Teknik Üniversitesi İnkılap Tarihi Bölümü'nde görev yapmakta ve bu üniversitenin yanı sıra Harp Akademileri'ne bağlı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'nde, Yakın Türkiye tarihi ve harp tarihi üzerine lisans ve lisansüstü düzeyde dersler vermektedir.

İbrahim KÖREMEZLİ 1980 yılında Kırşehir'de doğdu. Lisans öğrenimini Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde 2002 yılında tamamladıktan sonra, "Rus-Çerkes Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Yeri (1830-1864)" başlıklı tez çalışmasıyla 2004 yılında yüksek lisans derecesini aldı. Halen, aynı bölümde "Kırım Harbi'nin Tuna Cephesi (1853-56)" konusunda doktora çalışmasına devam etmektedir. Daha çok 19. yüzyıl Osmanlı-Rus ilişkileri üzerine yoğunlaşan Köremezli'nin, yayınlanmış Rusça ve Türkçe makaleleri bulunmaktadır. Köremezli, Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak görevini sürdürmektedir.

Ali Fuat ÖRENÇ 1969 yılında Samsun/Çarşamba'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladı. 1992'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Ertesi yıl Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak atandı. "Yakındönem Tarihimizde Sisam Adası (1821-1923)" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasını 1995'te; "Yakındönem Tarihimizde Rodos Adası" başlıklı doktora tezini ise 2002'de aynı üniversitede tamamladı. 2004 tarihinde Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyeliği kadrosuna atandı. 2008 tarihinde ise doçent oldu. 1997-2003

tarihleri arasında Dışişleri Bakanlığı ve YÖK adına yürütülen bilimsel projelere katıldı. Bu projeler kapsamında Ege Adaları'na dair yapılan yayınlara katkı sağladı. Örenç'in doktora çalışması, gözden geçirilmiş haliyle *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada* adıyla 2006 yılında kitaplaştırılmıştır. Ayrıca, *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan* (2009) ve *Yakınçağ Tarihi (1789-1919)-Giriş* (2012) isimli iki kitabı daha mevcuttur. Örenç'in "Kırım Deniz Harbi Deniz Savaşları", "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması" ve "Türk Denizcilik Tarihi Yazımı Problemleri" üzerine özgün araştırmaları dışında Türk-Yunan İlişkileri, Ege Meselesi ve Balkanlar Tarihi alanında makale ve bildirileri de bulunmaktadır. Halen bu konular üzerinde akademik faaliyetlerini sürdürmektedir.

Serdal SOYLUER 1980'de Muğla'da doğdu. 2002'de Muğla Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2006 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak akademik kariyerine ve doktora öğrenimine başladı. Halen, "Osmanlı Silah Sanayii'nde Modernleşme Çabaları 1839-1876" isimli doktora tezi üzerinde çalışmaktadır. Son dönem Osmanlı bürokratları ve Osmanlı nüfusu üzerine de çalışmaları bulunan Soyluer'in Sahhâflar Şeyhizâde Mehmed Es'ad Efendi'nin *Teşrifât-ı Kadîme* adlı eserini günümüz Türkçesine aktardığı *Osmanlı İmparatorluğu'nda Teşrifat* adlı kitabı yayınlanmıştır.

Fatih TETİK 1981'de Ankara'da doğdu. İlk ve orta öğretimini aynı şehirde tamamladıktan sonra 2004 yılında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2007 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı'nda "Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikaları, 1839-1876" başlıklı yüksek lisans tezini verdi. Halihazırda Marmara Üniversitesi İktisat Tarihi Bölümü'nde "19. Yüzyıl Osmanlı Silah Sanayii" başlıklı doktora çalışmasına devam etmekte olup, 2007 yılından bu yana da TBMM Müzecilik ve Tanıtım Daire Başkanlığı'nda (Milli Saraylar) araştırmacı olarak görev yapmaktadır.

Emir YENER 1983 yılında İstanbul'da doğdu. 2002 yılında St. Joseph Fransız Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde tarih lisansını (2006) ve Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde yüksek lisansını tamamladı (2009). Sonrasında yaklaşık bir buçuk yıl boyunca, Ukrayna'nın Odessa şehrindeki Meçnikov Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Rusça eğitimi gördü ve sertifika aldı. Akademik çalışmalarını 2012 yılında kabul edildiği İstanbul Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Bölümü'nde doktora öğrencisi olarak sürdürmektedir. Yüksek lisans tezi 2010 yılında *From the Sail to the Steam* adıyla kitaplaştırılarak basılan Yener'in, çeşitli dergilerde denizcilik ve deniz harp tarihi üzerine makaleleri de bulunmaktadır. Ayrıca dünya ve Avrupa askerî tarihi üzerine İngilizceden yaptığı kitap çevirileri de mevcuttur. Modern dönem dünya donanmaları üzerine karşılaştırmalı incelemelerini sürdürmekte olan Yener, bir yayınevinde askerî tarih editörü olarak da görev yapmaktadır.

Mustafa YENİ 1977 yılında İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 2002 yılında mezun oldu. Yüksek lisansını 2011 yılında aynı üniversitenin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde "Osmanlı İmparatorluğu'nda Motorlu Kara Taşıtları (1890-1922)" isimli tez çalışması ile tamamladı. Halen İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Başkomutanlık Karargâhı ve Harbiye Nezareti'nin İstihbarat Faaliyetleri" üzerine doktora çalışmasına devam etmekte olan Yeni'nin, Osmanlı ordusunda motorlu taşıtların kullanılması üzerine yayınlanmış bildiri ve makaleleri de bulunmaktadır.

Fatih YEŞİL 1976 tarihinde Ankara'da doğdu. Lisans öğrenimini 1998'de Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladı. 2002 yılında "III. Selim Devrinde Bir Osmanlı Bürokratı: Ebubekir Râtib Efendi" başlıklı teziyle bilim uzmanı unvanını kazandı. Aynı üniversitede tamamladığı "Nizam-ı

Cedid'den Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim, 1793-1826" başlıklı doktora tezi 2009'da kabul edildi. Doğu Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nu karşılaştırmalı bir perspektifle ele aldığı çalışmaları diplomasi ile ordu ve devlet teşkilatları konularında yoğunlaşmaktadır. Bilhassa III. Selim dönemi Osmanlı ıslahat lâyihaları ve Nizam-ı Cedid projesi üzerine özgün çalışmaları mevcuttur. Yerli ve yabancı dergilerde yayımlanan makalelerinin yanı sıra çeşitli derleme kitaplarda makaleleri de bulunmaktadır. *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)* adlı eseri 2011 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından verilen Bilim Teşvik ve Türkiye Yazarlar Birliği'nin Biyografi Ödülü'ne layık görülmüştür. Bunun yanı sıra *Bir Osmanlı Gözüyle Avrupa Siyasetinde Güç Oyunu* başlıklı çalışması Kitabevi Yayınları tarafından ve Yunus Koç'la birlikte hazırladığı *Nizam-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)* adlı kitabı Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Fatih Yeşil, 1998 senesinden bu yana Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalışmakta ve lisans düzeyinde Avrupa tarihi ve yenileşme dönemi Osmanlı askerî tarihi üzerine dersler vermektedir.

Gültekin YILDIZ 1973 yılında İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini İstanbul Alman Lisesi'nde (1992), lisans öğrenimini de Boğaziçi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde tamamladı (1998). Akabinde Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak akademik kariyerine başladı. Aynı üniversitenin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü bünyesindeki Yakınçağ Tarihi bilim dalında, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı" (2002) ve "Osmanlı Kara Ordusunda Yeniden Yapılanma ve Sosyo-Politik Etkileri" (2008) başlıklı yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarını tamamladı. Araştırma görevlisi ve öğretim görevlisi sıfatlarıyla 12 sene görev yaptığı Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi'nde, *Türklük Araştırmaları Dergisi* adlı akademik süreli yayının 2001-2008 arasında yayın sorumluluğunu da yürüttü. 2010 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne yardımcı doçent olarak atandı. Bu bölümde, lisans ve yüksek lisans düzeyinde Yakınçağ Askerî Tarihi, Osmanlı Ordusunda Yeniden Yapılanma Teşebbüsleri, Çağdaş Tarih Yazıcılığı dersleri; Hava Harp Okulu'nda Harp Tarihi ve Harp Akademileri Komutanlığı'na bağlı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü ile Kara Harp Akademisi'nde Harp Tarihine Giriş, Tarihe Yön Veren Büyük Muharebeler, Savaş Felsefesi ve Yakınçağ Osmanlı Askerî Tarihi üzerine lisansüstü dersler ve seminerler vermektedir. Yıldız'ın yüksek lisans tez çalışması genişletilmiş ve gözden geçirilmiş haliyle Kitabevi Yayınları tarafından 2012'de *Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*; doktora çalışması da yine aynı yayınevi tarafından 2009'da *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Ordu, Devlet ve Toplum (1826-1839)* başlığıyla yayımlanmıştır. Cevat Şayın ile birlikte editörlüğünü yaptığı *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar&Yeni Yaklaşımlar* başlıklı kolektif kitap da 2012 yılında Tarih Vakfı Yayınları tarafından neşredilmiştir. Yakınçağ Osmanlı siyasi, fikrî ve askerî tarihi üzerine çeşitli akademik dergilerde yayımlanmış Türkçe ve İngilizce makaleleri; uluslararası ihtisas ansiklopedilerinde Osmanlı askerî tarihi üzerine kaleme aldığı maddeler ve Alman düşünce adamı Carl Schmitt'ten yaptığı bir çevirisi (*Siyaset ve Tarih Üzerine İki Deneme: Kara ve Deniz&Roma Katolikliği ve Politik Form*, İstanbul 2009) de bulunmaktadır. İlki 2008'de Bilkent Üniversitesi'nde ve ikincisi 2010'da İstanbul Üniversitesi'nde düzenlenen Osmanlı Askerî Tarihi Semineri adlı atölye çalışmasının düzenleyicileri arasında yer almıştır. Halen, ağırlıklı olarak Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi askerî tarihi, savaş felsefesi ve günümüzde savaşın tabiatı ve askerî organizasyonların dönüşümü üzerine incelemelerini sürdürmektedir.

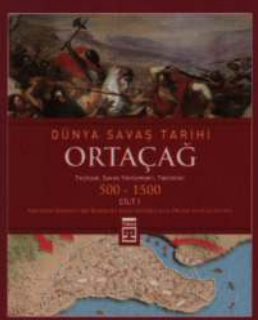
Tarih eğitimini Türkiye'de almış hemen herkes, Osmanlı tarihine dair en iyi bildiği şeyin, savaşlar ve askerî teşkilat olduğunu düşünür. Oysa sadece savaşların başlangıç ve bitiş tarihlerini, muharebeler ve komutanların adlarını, barış antlaşmalarının birkaç maddesini bilmekle, buzdağının su üstündeki kısmı bile tanımlanamaz.

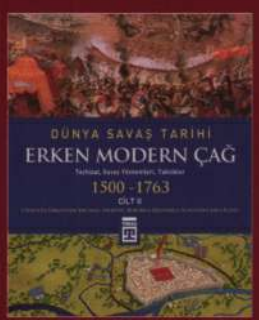
18. yüzyılla birlikte Avrupa devletlerinin askerî sektörde uygulamaya soktuğu yeniliklere Osmanlı ordusu ve donanması ne ölçüde ayak uydurabilmişti? Denizciliğin önem kazandığı bir dönemde II. Abdülhamid Osmanlı donanmasını gerçekten çürümeye mi terk etmişti? Endüstri çağında Osmanlı Devleti silah sanayiinde ne tür hamleler yapmaya çalıştı? Sürat Topçuları, Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun, Nizam-ı Cedid, Havacılık Komisyonu... Yenileşme hareketlerinin, alınan mağlubiyetler sonrasında öncelikle askeriyeden başlaması sadece Osmanlı Devleti'ne mahsus bir durum muydu?

Yakın zamana kadar kulaktan dolma bilgilerle tanınan, ulemanın muhafazakârlığı yüzünden Batı'daki teknolojik gelişmelere ayak uyduramadığı iddia edilen, zaferleri abartılıp hezimetleri yeterince analiz edilmeyen son dönem Osmanlı askeriyesine dair önyargıları sorgulatıp okuyucularını birçok kere şaşırtacak bir çalışma; *Osmanlı Askerî Tarihi/Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918.*

Dr. Gültekin Yıldız'ın editörlüğünde hazırlanan bu kitap, hepsi Osmanlı askerî tarihinde uzmanlaşmış olan akademik kariyerinin farklı seviyelerindeki 10 araştırmacının katkılarıyla hazırlandı. 1792-1918 arası dönemde Osmanlı askeriyesinin farklı kuvvetleri (kara, deniz, hava) ve farklı sınıfları (piyade, süvari, topçu vs.), barış ve savaş zamanı faaliyetleri, teşkilatı ve askerî sanayii ilk kez bu kolektif eserde bir arada ve görsel malzemeyle desteklenmiş olarak ele alındı.

Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılını, sadece muharebelerle sınırlı kalmadan politik, sosyal, kültürel, ekonomik ve teknolojik boyutlarıyla askerî tarihi üzerinden yeniden tanımaya var mısınız?

ISBN 978-605-08-1069-1
9 786050 810691
₺65
33531
ARP
timas.com.tr